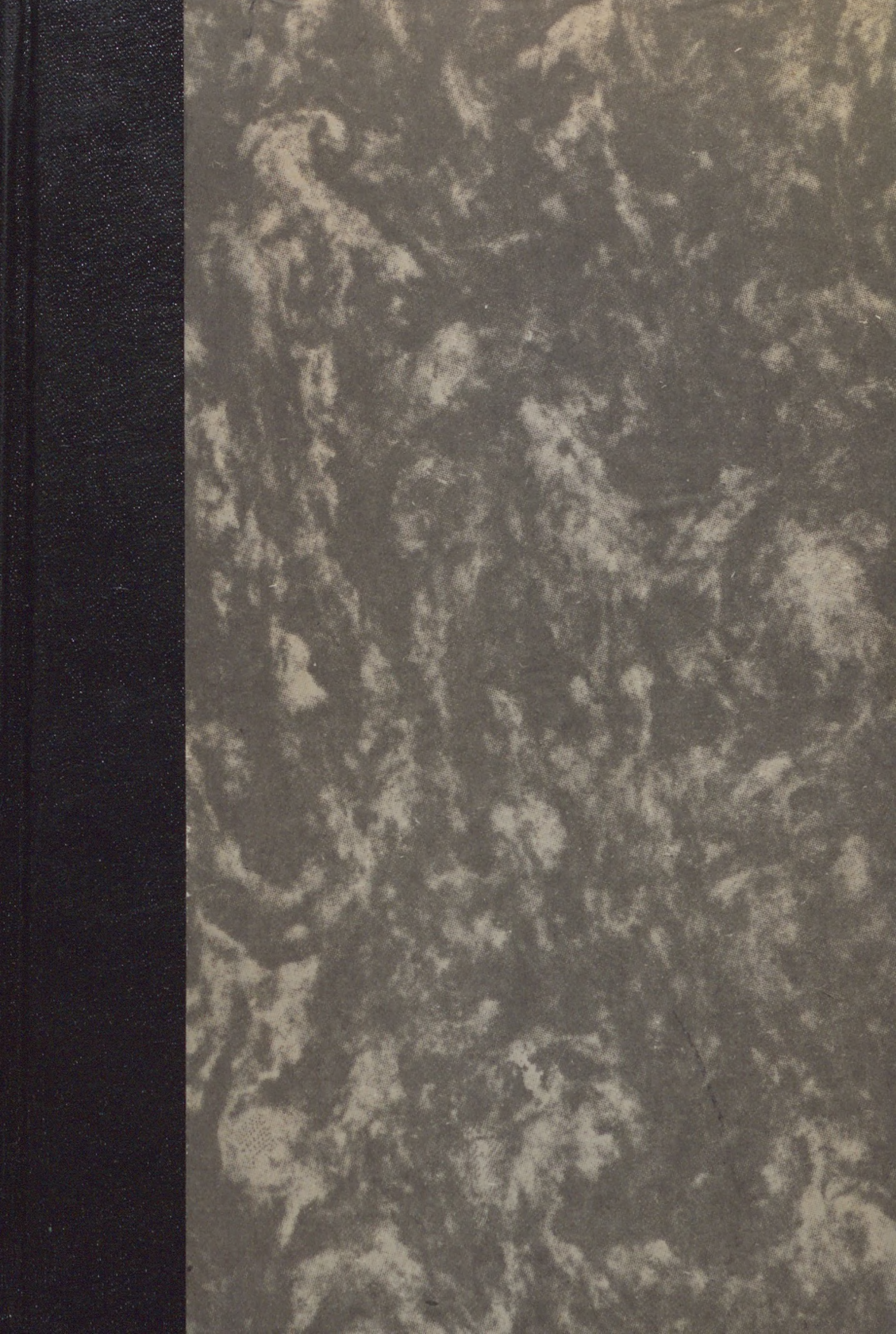
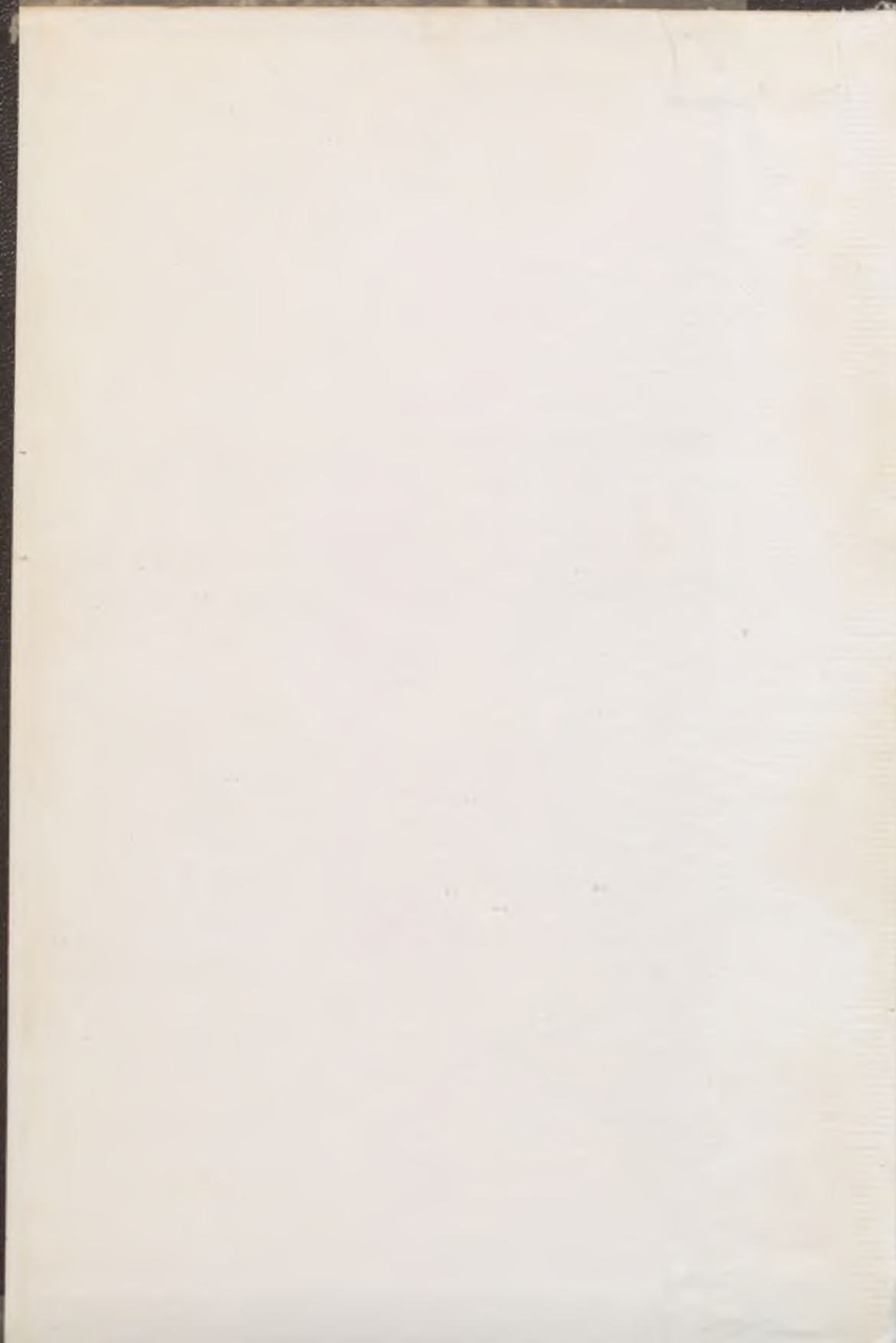

517.031

A NÓGRÁD MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE

1984

A
NÓGRÁD
MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE
1984

**A NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE
X.**

SALGÓTARJÁN 1984

A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve
Jahrbuch der Museen des Komitates Nógrád

A szerkesztő bizottság tagjai
Die Mitglieder des Redaktionskomitees

DOMONKOS ALAJOS, KOVÁCS ANNA, PRAZNOVSZKY MIHÁLY,
ZÓLYOMI JÓZSEF, SZVIRCSEK FERENC (szerkesztő — der Redakteur)

Lektorok

BÁNKUTI IMRE
BELITZKY JÁNOS
BODNÁR ÉVA
CABELLO, JUAN ALBERTO
CSIFFÁRY GERGELY
HORVÁTH ISTVÁN
SZABADFALVI JÓZSEF
UJVÁRY ZOLTÁN
VARGA LÁSZLÓ

Kiadja a Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága

Felelős kiadó: Dr. Praznovszky Mihály

Borító: Kollár Sándor

Fotó: Buda László

Fordítás: Földi Sándor

Készült 500 példányban 31,5 A/5 ív terjedelemben. Eng. szám: 46 927
HU ISSN 0133—0802

84. 41949 Petőfi Nyomda, Kecskemét
Felelős vezető: Ablaka István igazgató

TARTALOMJEGYZÉK—INHALT

TANULMÁNYOK—ESSAYS

TÖRTÉNELEM—GESCHICHTE

- SOMLYÓI TÓTH TIBOR:** Gimesi és Gácsi gróf Forgách Simon I. 9
 Der Gráf Simon Forgách der Erste von Gimes und Gács
- HAUSEL SÁNDOR:** A selyemhernyó-tenyésztés története Nógrád megyében 23
 1765—1945
 Geschichte des Seidenbaues im Komitat Nógrád 1765—1945
- BELITZKY JÁNOS:** Az 1200-fős nógrádi önkéntes mozgó nemzetőr zászlóalj 39
 felszereléssel való ellátása (1848. aug. 21.—szept. 13.)
 Die Ausrüstung des aus 1200 Mann bestehenden Nógráder Freiwilligen
 Beweglichen Nationalgardistenbataillons (vom 21-sten August 1848 — bis
 13-sten September)
- KOVÁCS ANNA:** Tények és adatok egy XIX. századi történetíró művészeti 63
 kapcsolatairól. (Művelődéstörténeti műhelytanulmány)
 Angaben und Fakten über die künstlerischen Beziehungen eines Geschicht-
 schreibers aus dem 19. Jahrhundert. (Kunsthistorische Fachstudien)
- PRAZNOVSZKY MIHÁLY:** Művészsors a XIX. század végi Nógrád megyében 101
 (Kubányi Lajos)
 Ein Künstlerschicksal im Komitat Nógrád am Ende des XIX-ten Jahrhun-
 derts (Lajos Kubányi)
- MAJDÁN BÉLA:** Az első világháborút lezáró nemzetközi békeszerződések 145
 tényleges hatása egy magyarországi határmenti megyeszékhely ipari életé-
 nek alakulására
 Die effektive Wirkung der den ersten Weltkrieg abschliessenden internation-
 alen Friedensverträge auf die Gestaltung des industriellen Lebens eines
 Komitatssitzes an der Grenze in Ungarn
- VONSIK ILONA:** Újabb adatok a Kommunisták Magyarországi Pártja salgótar- 171
 jáni szervezete megalakulásának körülményeihez (1918. december)
 Neuere Angaben zu den Umständen der Bildung der Salgótarjáner Organisa-
 tion der Partei der Kommunisten von Ungarn (Dezember 1918)
- SZVIRCSEK FERENC:** Adatok egy urbanizálódó település „munkásjóléti in- 193
 tézményei” kialakulásához
 Angaben zur Ausbildung der „Wohlfahrtinstitution” einer urbanisierenden
 Ansiedlung

RÉGÉSZET—ARCHEOLOGIE

- FELD ISTVÁN:** Jelentés a salgói vár 1981—83. évi régészeti kutatásáról 213
 Bericht über die Ausgrabung in der Burg Salgó in den Jahren 1981—1983

NÉPRAJZ—VOLKSKUNDE

- ZÓLYOMI JÓZSEF:** Az állat haszna az Észak-Cserhát falvaiban 265
 Der Nutzen des Viehes in der Dörfern des Nord-Cserhats

KAPROS MÁRTA: Megesett lányok az Ipoly menti falvak társadalmában 319
Die schwanger gewordenen Mädchen in der Gesellschaft der Dörfer am Ipoly

MUZEOLÓGIA—MUSEOLOGIE

HIDVÁRY ISTVÁN: A Nógrádi Sándor Múzeum a munkások művelődéséért 345
H. SZABÓ ÁGNES: A horpácsi Mikszáth- emlékház kiállításáról 351

Gimesi és Gácsi gróf Forgách Simon I. (sziluettvázlat)

Somlyói Tóth Tibor

Az utókor szűkszavú a Rákóczi tábornok sok vihart kavarázó személyével: gróf Forgách Simonnal. Véleménye elítélés: a gőgös, nyughatatlan, kiszámíthatatlan, „Dunántúl és Erdély elvesztője” epítetonnok egyike sem elismerő, s még meg is tetézi Pekry Lőrinc szélteben—hosszában ismertté vált minősítésével: az ügy szempontjából „Isten inkább labancságában tartotta volna meg.”

A XVIII. század kedvelt és viszonylag könnyen elkészíthető portrétechnikája: az árnykép- vagy silhouette. Az árnyrajz születésének módja ismert: az ábrázolandó a fényforrás és egy keretbe foglalt papírlap közé ült. Az így létrejött árnyékot a papíron kibélelték, fekete vagy színes alapra ragasztották. Az árnyrajz hiteles s jellegzetes profilképet hagy az ábrázoltról, ugyanakkor a néző és a képet befogadni szándékozó mai vágyát nem elégítheti ki, mert a jelen számára a frontális kép az egyáltalán elfogadható.

A Forgách Simonnal foglalkozó történész tisztában van „ábrázolástechnikájának” avittságával, s azzal, hogy a kutatás töredékes volta következtében még egy hipotetikus dagerotípiára sem képes, mégis képet akar adni róla — abban a reményben, hogy az összefoglaló szándékú Rákóczi-monográfiák fekete-fehér ítéleténél finomabb vonalakat is fel tud mutatni. Jelen tanulmányunk a kuruccá-tétel pillanatait kíséri Forgách Simon életútját, s nem kíván többet, mint hogy láttasson, a lehetőségek adta legjobb sziluettet „állítsa elő”.

I. „A pedigree”

Simon atyja, a híres hadvezér és államférfi, a grófságot szerző Forgách Ádám volt, Forgách Zsigmond nádor és Batthyány Borbála fia¹, felsőmagyarországi, utóbb bánya-vidéki főkapitány, Borsod és Nógrád megyék főispánja, udvari tanácsos és kamarás, országbíró, tábornagy.² Háromszor nősiült, harmadik felesége Rechperg (Rechperger, vagy Rechberger?)³ Mária Katalin grófnő, Simon anyja.

Simon születési idejét nem tudjuk pontosan megállapítani: 1669. július 10-e és november 30-a között születhetett. Neve ugyanis 1669. július 10-én még nem fordult elő, de 1669. november 30-án már szerepel. A három testvér sorsa, Ádámé, Simoné és Dorottyaé⁴ ugyanaz: buzgó katolikusnak nevelik szülei. Ez a katolicizmus ugyanakkor udvarhű mentalitást is tükröz, ami — Simon esetében legalább is — a későbbiek során törést szenved, mert ő — Ádám testvérevel ellentétben, anint felesége írja róla — császárhűségét feladta, s „édes hazája szeretetével dicsőséges eleinek példáját követte.”⁵

Simon gyermekkoráról adataink felette hézagosak. Kétségtelen, hogy apja nagy tekintélyének s anyja összeköttetéseknek köszönhette, hogy már gyermekkorában a bécsi udvarba került. Önmaga is írja egyik munkájában⁶, hogy „gyermekségétől fogvást practicálta az austriai ház udvarát.” Thaly Kálmántól Várad Sternberg Jánosig minden biográfusa, vagy róla író elismétli: József császár gyermekkori játszótársa volt⁷. Ez már csak a köztük lévő különbségnél fogva is lehetetlen, mert mikor Józsefet — kilenc éves korában — 1687-ben megkoronázták magyar királynak, akkor már Forgách Simon tizennyolc éves volt. A feltételezett kapcsolat annyiban igaz, hogy az említett koronázáson az ifjú arisztokratát I. József magyar király aranysarkantyús vitézzé ültötte.

Ha nem is József közvetlen környezetében, de a bécsi udvarban szerezte Forgách azt a széleskörű nyelvismeretet, irodalmi műveltséget,⁸ mellyel ő kortársai közül egyszeriben kiemelkedett, s élte befejező szakaszában jeles politikai, katonai és valáserköcsi íróvá avatta. Anyanyelvén, a magyaron kívül magas szinten tudott latinul, németül, franciául, olaszul, s mint felvidéki származású: szlovákul („tótul”) is jól értett, amihez később, emigrációjában a lengyelt is elsajátította. Széleskörű olvasottságának tanúhízonysága könyvjegyzéke⁹ — mely a fogságában tanulmányozott könyveket sorolja fel —, továbbá az a gyűjtemény¹⁰, mely az olvasmányaiából kiírt jeles mondasokat, szállóigéket tartalmazza. Retorikai képességeit és képzettségét Bercsényi is elismeri.¹¹

Az utókor vélekedésének egyik visszatérő jelzője: kiszámíthatatlan. Ez a jelző, mely a lelki stabilitás hiányára utal, mindjárt érthetőbbé válik, ha tudjuk azt, hogy szüleit a serdülőkor legfontosabb időszakában, kezdetén és végén, a formálódás irányának meghatározásakor és a kialakított lét hitelesítésekor elvesztette: apja 1681-ben halt meg, anyja hat évre rá követte. Az örökség nagyságrendje mágnásméretű. Nyitra megyéből Galgóc, Ghimes. Nagy-Tapolcsány és Tavarnok hatalmas jövedelmű uradalmai; Nógrádból és Hevesből a gácsi uradalom; Borsodból Rudabánya; Abaújból Szaláncz; Sárosból Hertnek uradalmak. A mérleg nyelve azonban mégsem mutat egyértelmű aktivumot, mert a temérdek birtok mellé hatalmas adósságokat is örököltek a Forgách-gyermekek.

A hitelezők számos adósságot felmondtak a szülők halála után és — mivel sürgős követelésekkel léptek fel — a Forgách-fiúk nagy zavarukban nagybátyjuktól: idősb gróf Bercsényi Miklóstól és volt gyámjuktól adósságaik törlesztésére 31 ezer Ft-ot kaptak, melynek fejében Ádám és Simon 1687 január 3-tól 10 évre zálogbirtokként Nagy-Tapolcsányt és Tavarnokot átengedték. Bercsényi legsürgősebb adósságait ki is fizette 4263 Ft 9 kr erejéig (Thalynál hibásan 2463 Ft), mellyel Forgách Simon szülei három bécsi kereskedőnek „hitelbe történt bevásárlásaik fejében adósak maradtak.”¹² A Forgách-fiúk azonban Bercsényi kölesönét többszöri felszólítás ellenébe is elmulasztották törleszteni, s ezért királyi levél ment Bercsényi Miklós javára 1686. március 21-én a Forgách-örökösökhöz¹³, hogy az apjuk által Alxirger Hartmann és Márton kereskedőtől felvett hitelt törlesszék. Úgy látszik ez sem használt, mivel Bercsényi kénytelen volt újból — 1689. május 21-én — a kancelláriához fordulni — végrehajtást kérve ellenük. Az öreg Bercsényi azonban ezt a végrehajtást már alig érthette meg. A Forgách-fiúkon a tartozást a fia: ifj. gróf Bercsényi Miklós részére vehették meg. Az igen szoros rokoni kötelékek ellenére Simon bosszút forralt unokatestvére ellen, vissza akarván szerezni a két elzalogosított, nagyjövedelmű uradalmat. Ezért 1690-ben tanúkat szerzett annak bizonyítására, hogy 1687-ben — amikor elzalogosították ezeket az uradalmakat — a néhai idősb Bercsényi Miklós visszaélt a Forgách-fiúk szorult helyzetével, s így ők a szívükhöz oly közelálló uradalmakat

méltatlan feltételek között kénytelen voltak elzálogosítani. E pörtpatvar eredménye, hogy az ifjabb Beresényi Miklóst még ugyanabban az évben új és kevésbé terhes szerződés megkötésére rá tudták venni. De már 1696-ban gróf Forgách Simon megint perbe fogta Beresényi Miklóst, mivel az a friss szerződések ellenére a tapolcsányi és tavarnoki uradalmat gróf Erdődi Kristóf kamaraelnöknek 40 ezer Ft-ért elzálogosította. (NB.: A pörből azonban nem lett semmi, mert az uradalmak visszakériültek a Forgách család tulajdonába. Ezzel párhuzamosan felmelegedett a Beresényi—Forgách rokoni kapcsolat is, annyira, hogy amikor Beresényi 1696-ban gróf Csáky Krisztinát nőül vette Forgách Simon volt a vőfénye.)

Simonnak atyja adósságai folytán az esztergomi káptalannal is meggyűlt a baja.¹⁴ A káptalan panaszt tett, hogy 1639-ben a néhai Forgách Ádám, amikor Galgóc várát megvásárolta tőlük, 2 ezer tallért vett fel, és évente 120 tallér fizetésére kötelezte magát, melynek fejében két teljes hirtokát lekötötte. A káptalan azonban félvén attól, hogy a sok hitelező követelése mellett az övék nem lenne biztosítva, 1686-ban kérésükre a király elrendelte, hogy ha a Forgách örökösök e tartozást nem teljesítik, akkor két Forgách-hirtok a káptalan kezére bocsáttassék.

A következő évben, 1687-ben Simon még nővérével is pereskedett.¹⁵ Ugyanis gróf Forgách Mária Dorottya gróf Quadagni Sándorhoz Szendrő várparancsnokához, császári és királyi tábornokhoz férjhez ment, s ezért az ő leánynegyede, hitbére, hozmánya és anyai öröksége fejében testvéreivel Ádámmal és Simonnal 10 ezer Ft-ban egyezett ki, ám azt ők megfizetni elmulasztották — a király ezen összeget a testvérek vagyonából végrehajtásban kiszakította.

A Forgách fiúk szorongatott helyzetét élénken világítja meg az a per, melyet 1687-ben Bélaváry Erzsébet¹⁶, Mozdrovszky Menyhért felesége indított ellenük, valamilyen rét miatt, melyet Forgách Ádám — a felperes asszony néhai nagybátyjától — Bélaváry Györgytől törvényesen megszerzett. E perben ugyanis már a határnap is ki volt tűzve, de a Forgách-fiúk kénytelenek voltak annak elhalasztását kérni, mivel levéltárukat, az összes hirtokra vonatkozó oklevelekkel együtt ládákba pakolva — a Thököly-felkelés zavaros viszonyai miatt — Bécsbe szállították. A feketelevelest azonban Bécsben kellett megenniük: bécsi hitelezők e szállítmányt hivatalos személyek bevonásával mindjárt lefoglalták s le is pecsételtették. Mivel a perhez szükséges oklevelekhez csakis úgy juthattak volna hozzá, hogy ha a hitelezőket kifizették volna, s ez most jogilag lehetetlenné vált, nem tehettek egyebet, mint a szóban forgó per felfüggesztését — mindaddig, amíg a perre vonatkozó okleveleket a hitelezők kezéből kiszabadíthatják. 1688. november 27-én¹⁷ újólág perhalasztás történt, mivel a pernek vitelére kötelezett Simon hadi elfoglaltsága miatt a még mindig zár alatt lévő okleveleket nem tudta kiszabadítani.

A könnyelmű és fényűző szülők költséges életvitele 1689. március 5-én megint új perbe keverték Simont. Trüeklin Anna Rozina, előbb Montenzs Izsák, majd Fonderlou Tivadar felesége panaszt tett a kancellárián, hogy néhai Forgách Ádám országbíró és tábornok a néhai Montenzs Izsáktól, öfelsége udvari ékszerészétől több rendbeli ékszert és ezüstit vásárolt. Halála után — az ő özvegyével összeszámolták — 3 ezer Ft hátralék tűnt ki, melyre az özvegy magát és fiait: Ádámot és Simont kötelezte az 1682. július 25-től számítható 6%-os kamattal egyetemben. Mivel azonban a hitelező javaira tovább már nem várhat kérte, hogy ezt az összeget Forgách Simonon hajtsák be — jóllehet éppen ezekben a napokban Forgách nemesi becsületszavát adta, hogy adósságát kiegyenlíti.¹⁸

II. Forgách-interieur

A kevés ellenére is jellemző adatunk van Forgách Simon házasságára. A kezdetről éppen hogy csak értékesíthető információink vannak. A belső biztonságot nyújtó kapcsolat mélységéről voltaképpen csak a hirhedt híressé váló fogság sűrű — feleségéhez írt — levelezéséből következtethetünk.

Minden valószínűség szerint 1688-ban, — 19 éves korában — amikor már testvére: Ádám is önálló életet kezdett — vette feleségül gróf Esterházy Ágnest, aki által nemcsak az ország leghíresebb családjával jutott szoros rokonságba, hanem vagyoni helyzete is alaposan megerősödött: birtokai számottevően gyarapodtak a hozományban nyert hetvani és magyaróvári uradalmakkal. A házasság felhőtlen napjait azonban gondosan kimérték neki az égiek: 1690-ben hadba kellett vonulnia a franciák ellen a Rajna partjához.

Esterházy Ágnes távollétében Forgáchra a privát szférában is a katona morál a jellemző. Ezt plasztikusan megvilágítja egy erdélyi levelének a vége, melyben magáról azt írja, hogy „ha oly obediensek (engedelmesek) volnának a férfiak Erdélyben, mint az asszonyok — keresztülmennék az ellenségén könnyen.”²⁰

A történetíró Cserey Mihály — aki különben is mindig rossz véleménnyel volt Forgáchról — erdélyi viselkedését éppen azzal jellemezte, hogy csak részegséggel, vendégséggel és az asszonyokkal vesztegette az időt.

A források szerint már 1691-ben gyermekeik közül Katica élt, kit Pinnyi Jánosné, született Esterházy Katalin nevére — a nagynénire — kereszteltek. Katica nagyon korán a nagyszombati klarisszaapácák szerzetébe — 1705 farsangján — belépett. A klarisszák életmódja nagyon szigorú lehetett, mivel Ágnes asszony 1706. március 26-án Csáky Imre váradi püspöktől, mint bizodalmas sógor-urától engedélyt kért, hogy évenként ötször leánya látogatására a kolostorba bemehessen. Az engedélyt taxáját is meg akarta fizetni.²¹

Második leányát: Rózsát úgy látszik legalább is, hogy közelebb állónak érezte, leveleiben többször is említi őt. Fogságából leányainak imádságot is küldött, melyekről úgy rendelkezett, hogy az mindennapi imájuk része legyen. Fiát, az 1697-ben született Zsigmondot a biográfusok egyetlennek mondják, holott született még egy József nevű fia is, aki azonban korán meghalt.²²

Zsigmondról, vagy az atyai becézésben Zsigusnak, Sigusnak szólított fiáról csak kései leveleiben emlékezik, kinek könnyelműsége s féktelensége „az atyai szívet igen megkeseríté.”²³

Forgách Simon családi életének mindennapjait jól szemlélteti asztali rendtartása²⁴ — jóllehet az ordo mensae datálása hiányos —, a kisasszonyok asztaláról szóló bekezdés az asztali rendtartás keltét kétségtelenül 1705 előtti időszakra teszi, amikor is Katicza kisasszony még nem ment apácának.

A konyhamester külön utasítást kapott minden nap, hogy miként tálaljon, mivel a népes familia és a naponkénti szívesen látott vendégek serege 12 asztal környékét ülte körbe. Az első asztal Zsigmond úrfi és a kisasszonyok asztala; a másodiknál az „uramiék” ettek — akikről e rendet közlő Nyáry Albert, vagy talán Thaly, a szerkesztő tévesen hiszi, hogy e néven a vendégeket kell érteniünk, s közelebb jár az igazsághoz, amikor udvari tiszteknek is mondja, mivel — mint azt Takáts Sándortól is tudjuk — az uramiék csupán gyűjtő fogalom volt: a főúr — a gazda udvarában élő előkelő familiárisok az „atyafiak” azok, akiket ez a fogalom takar.

A többi asztalnál a cselédség helyezkedett el, de nem egyidőben az urakkal — mivel nekik az urak ebédje előtt délben 11 órakor, este pedig 6 órakor tálaltak; aki

pedig késve érkezett, azoknak az utasítás kimondta: „tarde veninetibus ossa”. A cselédasztalok is hierarchikusan tagozódtak: az étékfogók és inasok; a muzsikusok és trombitások, valamint az udvari festő (képíró)legényével együtt; külön asztala volt a kulcsár, a pék és a szakács mestereknek; ahogyan a vadászok (jagerek) is együtt ültek, hasonlóan a pecérek is. Ha a vadászoknak valahová el kellett menniük, akkor ezt Szabó János jagermester bejelentette a konyhamesternek, hogy idejében ehessenek — amikor pedig az urakkal voltak vadászaton, ételiüket számukra félre kellett tenni. Ezután jött a palotások, csatlósok és lauferok asztala. Érdekes felfigyelni arra, hogy Forgách Simonnak két féle: német és magyar lovászai voltak — s külön-külön asztalnál is ettek, a német, illetve a magyar kovácsmesterrel egyetemben. Végül a kocsisok és fullajtárok asztala következett, melynek sorát az „uramék” szolgálinak asztala zárta be. Ez a fényes és terebélyes udvartartás óriási pénzbe került volna, ha a meglévő nagykiterjedésű családi uradalnak terménygazdálkodása a szükségleteket nem fedezte volna.

Forgách Simon és testvérének, Ádámnak küzdelme a terhes szülői örökséggel kezdetben azzal társult, hogy ő maga is kénytelen volt eleinte újabb adósságot csinalni. Különféle birtokperekre is bonyolódott 1692 és 1701 között, különösen báró Balassa Zsuzsánna, Hássági Farkas és a Brogyáni család ellen.²⁵

A szüntelenül perlekedő Forgách természetesen nem bírta osztálya osztatlan rokonszenvét. Feltűnő példája ennek az, amikor az 1689. évi pozsonyi országgyűlésen, amelyen résztvett, pozsonyváraljai szállásán a Sziesz János-féle házba beköltözvén a ház leégett: a gróft a kancellária a tűzkár egy részének megfizetésére kötelezte.²⁶

Eddigi ismertetésünkben — a valóságos helyzetet „bakugrásokkal” követve — Forgách Simon mint adós és alperes szerepelt, ám házassága révén pénzügyi helyzete annyira megszilárdult, hogy egy idő óta már mint felperes és hitelező kezd fellépni.

1698-ban gróf Szentiványi László Forgách Simonnak²⁷ bizonyos épületekért és gabonáért 1240 Ft-tal, továbbá 20 ezer Ft-tal adós maradt, sőt további 4 ezer Ft-tal is, mellyel Szentiványi gróf Forgách Ádámnak tartozott, s amely hátrálékot Ádám gróf testvérének átengedte. 1698. december 23-án és 1699. február 3-án²⁸ előbb tiltó parancs, majd karhatalommal végrehajtható parancs adatott ki Szentiványi tartozásainak behajtására.

Klobusiczky Ferencet is 1698. április 14-én²⁹ beperelte, mivel 1696-ban bizonyos birtokaira Forgáchtól 9500 rajnai Ft-ot vett fel, s azzal adósa maradt. Ezt Forgách csak fogságában tudta visszaszerezni, hosszú évek elteltével. A híres Csonka bégtől is 3000 Ft-nyi charta-biancája volt,³⁰ melyet — 1702 táján — ezredének felállítására idején — vehettek fel Forgáchtól.

Pénzügyeink szilárdságára a legjellemzőbb az, hogy képes volt akár egy nagy uradalmat is saját pénzén megvásárolni, mivel 1700. szeptember 4-én a bécsi udvari kamara a bujáki uradalmat átadta Forgáchnak,³¹ Nógrád megye 1701. január 19-én azonban követelte, hogy a birtokra igényt-tartók, nem a bécsi neoaquistica commissió, hanem a megfelelő magyar hatóságok elé idéztessenek követeléseikkel.

Forgách Simon mint nagy kiterjedésű, ősi és szerzett uradalmak földesúra kora arisztokráciájának sorába szorosan betartozott: viselkedésében, mentalitásában egyaránt: az adatok erőszakosnak, hatalmaskodónak egyaránt feltűntetik, ugyanakkor alattvalóit is gyakran megvédte mások túlkapásai ellenébe. Forgáchnak jobbhágyaival mindössze a feleségével kapott, de tulajdonképpen az uralkodóháztól elzálogosított magyaróvári uradalomban gyűlt meg a baja, akik 1701-ben³² a kancelláriához fordultak panaszuikkal. A kancellária a bécsi udvari kamarát szőlította fel megfelelő intéz-

kedésre, mivel az elzálogosított uradalom továbbra is a kamara felügyelete alatt maradt.

A szokásos robotot és az úrbéri szolgáltatásokat megtagadó uradalmi alattvalóinak ilyenén „sztrájkja” elsősorban abból fakadhatott, hogy az uradalmi alattvalók éppen az udvari kamara felügyeletének sajátságos helyzetét használták ki Forgách ellenébe.

Azonban már Ghimes és Gács urának heves vérmérsékletét árulja el, hogy a bécsi udvari kamara intézkedését he sem várva, a „sztrájkolókon” önhatalmúlag szerzett magának elégtételt. Levélfalu (Kaltenstein) lakosai a kancelláriának keservesen elpanaszolták³³, hogy Forgách 30 katonát küldött a nyakukra, akik aztán őket megverték, majd a férfiak és nők közül jónéhányukat láncra verték, s mint a barmokat, szekerek elé kötötték őket, gabonát hurcoltattak velük — nem is szólva a katonák „természetes” garázdálkodásairól. . . . Az uralkodó erre rögtön megintette Forgáchot, figyelmeztetvén, hogy a jobbággyokkal kapcsolatos követeléseik úgy is vizsgálat alatt vannak, az ilyen erőszakoskodásoktól tartózkodjon.

A földesúri hatalom korlátozottságára utal, hogy Forgách 1694-ben³⁴ a kancellária útján kért külön engedély birtokában intézkedhetett arról, hogy két rajkai jobbágytelkét, mely eddig is csak lóistálól szolgált, a jobbágyi kötelek alól fölmenthesse, és nemesi udvarházzá (curia nobilitaris) alakíttathassa át. Ebből az uradalomból még egy erőszakos tettét ismerjük, mely azonban csak áttételesen fűződik a nevéhez, voltaképpen a feleségéhez kellene kapcsolnunk. 1695-ben ugyanis Oppenheimer Sámuel zsidó udvari faktor 29 ökrét, melyet a király szolgálatára szállítani szándékozott, — a grófné, nem tudni mi okból — elkobozta. A király azonban megparancsolta, hogy azokat azonnal adja vissza.^{34/}

Erőszakossága elsősorban nem alattvalói, hanem az idegenekkel szemben nyilvánult meg. Az első eset 1687-ben történt: a néhai atya egyik udvarbírája: Nagy István³⁵, akit még 1675-ben gróf Forgách Ádám megkínált galgóczi uradalmának udvarbírói tisztségével, ám ő azt vonakodott elfogadni, mivel az írás mesterségével hadilábon állott, nem érezte magát annyira járatosnak a számadáskönyvek vezetésében, hogy ezt nyugodt szívvel elvállalhatta volna. Az öreg gróf azonban ezzel mitsem törődve, a neki szánt tisztséget erőnek erejével reá ruházta — azzal a megszorítással, hogy a számadás terhével másokat, saját számvevőit bízta meg. Nagy István tehát semmire sem kötelezte magát, mégis 1687-ben az ifjú Forgách Simon galgóczi szőlejét erőszakkal elfoglalta, s őt egykori udvarbíróiságáról számot adni galgóczi földesúri székéhez idéztette. Nagy István nemesi szabadságának felháborító sérelméért a királynál kért orvoslást, aki ennek kompenzálására Forgáchot külön királyi parancsban utasította.

A két másik eset 1692-ben történt³⁶, melyek a földesúri hatalommal jogtalanul visszaélő Forgách Simonra vetnek árnyékot. 1692. június 2-án Fülöp Ádám, Nagyszombat város bírja panaszolta el a királynak, hogy földesura jogtalanul vekzálja. Ugyanis atyja, Mihály sok-sok évvel azelőtt Gyöngyösről Galgócra költözve, saját pénzén ott bizonyos szabadházat vett magának, s e vásárlás nem vont maga után semmiféle tartozást. Aztán annak is elmúlt már 30 éve, hogy ő Nagyszombat városába költözött, a városnál hivatalokat töltött be, jelenleg is a bírói tisztelet. Forgách azonban — az ő bírói tisztének nagy sérelmére — nem átalította őt, mint alattvalóját s jobbágyát (!) 100 tallér hírság terhe alatt levelével Galgóc várába idézni. A panaszra a király 1692-ben a bírónak külön oltalomlevelet adott ki, hogy megvédje magát az ilyenféle támadásokkal szemben. Ezzel párhuzamosan a nagyszombati bírót zaklató is megkapta a királyi felszólítást, tartózkodjon Fülöp Ádám további vekzálásától.

Ugyancsak ebben az évben ³⁷ egy Nyitra megyéhez szóló királyi parancs előadja Dávid György panaszát, hogy gróf Forgách Simon, mint földesúr a vármegye által őt — az ő nemesi szabadságának ellenére — galgóczi földesúri széke elé idézte. A királyi kancellária a vármegyét az ilyen törvénytelenségtől eltiltja — úgy tűnik előszörre eredménytelenül. 1693-ban meg kellett ismételni tiltó parancsát, Dávid György pedig külön oltalomlevelet kapott.

Amikor azonban saját embereiről kellett gondoskodni, azonnal védelmükre sietett. 1700. március 29-én³⁸ gróf Forgách Simon azzal a panasszal fordult a kancelláriához, hogy a lipótvárosi helyőrség egy bizonyos Otth Simonnak egyszerű megkezesésére Bakó Péter nevű galgóczi birtokos nemesembert bizonyos adósságáért házából fegyveres erővel elhurcolta: Lipótvárra vitte, ahol azóta vasra verve őrzik. Forgách arra kérte a kancelláriát, hogy forduljon közvetlenül ez ügyben a haditanácsához — kedvező intézkedést remélve.

Az is alattvalói és jobbhágai — s természetesen a sajátját is — szolgálta, amikor 1700 nyarán a Nyitra folyó vize fölött Nagytapolcsánynál, illetve Kovarennál állandó hidat építtetett.³⁹

III. Forgách extérieur

Közeletti tevékenysége — a kor szokásainak megfelelően — igen korán kezdődött. Még csak tizenhat éves — tehát kiskorú! —, amikor Lipót császár és király kegye atyja érdemeiért annak örökébe lépteti: Borsod vármegye főispáni székébe. Az adománylevél Simon „kiváló jellemére” utalt, amely garancia a hivatal méltó vállalásához: s egyúttal elrendelte, hogy a hűségesküit a király kezébe tegye le, a vármegyében pedig az igazság pártatlan kiszolgáltatója legyen, a vármegyéből a királyi kamarának járó jövedelmeket hűségesen beszolgáltassa, a királyi parancsoknak eleget tegyen, s végül az ellenségnek mindenütt ellentálljon, a király barátait viszont támogatásban részesítse.⁴⁰

Külön királyi parancs ment egyidejűleg Borsod vármegyéhez is, hogy Forgách Simont ismerjék el törvényes főispánjuknak, neki mindenben engedelmeskedjenek. Egy harmadik királyi parancs pedig báró Andrassy Péternek szolt, hogy Forgách Simont Borsod vármegye főispáni székébe iktassa be.

Ismeretes, hogy az ilyen főispáni hivatal ellátása nem járt semmiféle fizetéssel. Ám éppen Borsod vármegye történetírója: Borovszky Samu kiderítette⁴¹, hogy gróf Forgách Simon főispánsága idején fordulat következett be e területen is: a vármegye eleinte élelmiszerekkel, 1691 után pedig már tiszteletdíjjal is kedveskedett főispánjának. Így 1689. február 28-án 2 hordó hort, 8 köből zabot, 8 koci szénát adott a megye, megfelelő számú (?) tyúkkal, hallal látták el főispánjukat. Néhány év elteltével ezt az „ellátást” a megye pénzben biztosította. 1691-ben gróf Forgách Simonnak 110 tallér gratificatio határozatott. S ami egyszer „divatba jön,” az kis idő elteltével állandósul. 1696-ban főispánjának a megye 200 rajnai forint szavaztatott meg — köszönete jeléül. 1697-ben, azon a címen, hogy a vármegyei szék megújításáról gondoskodott, tiszteletdíjul 4 hordó hort ajánlottak fel neki. 1701-ben üdvözlét jelöl, „in signum aggratulationis” 100 aranyat szavaztak meg.

A főispáni hivatal ugyanakkor terhekkel is járt, még gyakrabban a hivatali „ellenzéktől” származó kellemetlenségekkel. 1689. február 25-én⁴² Forgách főispán, aranysarkantyús vitéz, a királynál tett panaszt: mialatt ő az elmúlt év nyarán a török elleni hadjáratban el volt foglalta, Borsod vármegye éppen az esedékes tisztújító

közgyűlését tartotta, melyre a maga nevében teljhatalmú elnökül Kajali Pált küldte ki, aki a nevezetes közgyűlést Szendrő városába, 1688. június 2-ára tűzte ki. Azonban a megyei alispán: Dőry András ezzel mit sem törődve, a közgyűlést Miskolcra hirdette — s értelemszerűen Szendrőről a Kajali által négy ízben is kitűzött határidőt figyelmen kívül hagyva, elmaradt — hivatalnok társaival egyetemben. Sőt az alispán hívei Miskolcon egy másik közgyűlést is tartottak. A király a vármegyének szigorúan megparancsolta tehát, hogy közgyűléséből, azaz törvényszékéből mindazon szolgabírákat és küldötteket, akik az említett törvénytelenségekben nem vettek részt, küldje ki — az ott maradókön pedig minden per nélkül, haladéktalanul Zsigmond király VI. dekrétumának 7. §-a értelmében megszabott 12 Ft-nyi bírságot mindannyiszor hajtsák be, ahányszor a négy ízben kitűzött közgyűlési határidőt azok elmulasztották betartani. Dőry András ellen pedig külön eljárást fognak indítani.

E szigorú rendelkezés ellenére a pártoskodás Borsodban továbbra sem szűnt meg. Egy 1689-es panaszlevélből¹³ megtudjuk, hogy amikor gróf Forgách Simon Borsod megyében közgyűlést hirdetett, s azon a vármegye egy része meg is jelent. Viszont Fáy István alispán — nem tudni mi okból — a jelenlévő nemesek körében pártot szervezett, s önhatalmúan másik közgyűlést hívott össze a vármegye lutheránusaiból. Forgách, a katolikus ezt nem tűrhetve, elrendelte, hogy valamennyi pártoskodót pénzüntetéssel sújtsák. A lutheránis frakció a nagyobb bajt elkerülendő, az ellenük indított per megszüntetése fejében 600 Ft-ot fizettek be a főispánnak. Ám az alispán ezt az összeget nemcsak a pártoskodásban résztvevőkre rótt ki, hanem az abban intakt nemesekre is — a befizetés körüli ellenállást leszerelendő a végrehajtást az egri és a szendrői vár katonaságára bízta.

A politikai viszálykodásokon kívül szenvedélyes vallási ellentétek is dúltak Borsodban, melyek Forgách működésének megnehezítői voltak. Így 1698-ban¹⁴ a király meghagyta neki, hogy a megye tisztségviselői állások betöltésénél ne tűrje a katolikusok elnyomását a reformátusok által. Ezek a vallási pártviszályok késztethették Forgáchot arra, hogy Borsod megye főispánságát megpróbálja a sokkal nyugalmasabb és uradalmaihoz is közelebb eső Bars vármegye főispáni székével elcserélni. Az udvarnál kijárta — még 1694. február 15-én¹⁵ —, hogy a királyi ígérettel, „expectativa gratia” megkapja Bars vármegye főispánságát. Jóllehet erre soha sem került sor, de hogy a szándék mennyire komoly volt, mutatja az, hogy a király 1697. április 28-án viszont az ifj. gróf Csáky Istvánnak a megíjesülendő Borsod vármegyei főispánságot ígérte adományozni.

A XVII. században — mint már korábban megemlítettük — a főispáni tisztt még nem volt hivatal, hanem csak méltóság, s ezért föl sem tűnt, ha a legtöbb főispán egyébe elfoglaltsága miatt csak hébeahá fordult meg vármegyéjében, melyet tulajdonképpen az alispánok kormányoztak, s főispánjukkal főleg csak levelezésben álltak. Éppen ezért Borsod megye jegyzőkönyvei összesen az egyetlen 1698 október 23-án Miskolcon tartott közgyűlésről említik, hogy azon gróf Forgách Simon, mint elnöklő főispán, jelen volt. Simon apjáról, ki tisztségében elődje volt, egyetlen esetet sem ismerünk, hogy a közgyűlésen valaha részt vett volna. Megfelelő indokot is tudunk, hogy miért: Simont és atyját: Ádámot ebben kora ifjúságától a hadi eseményekben való tevékeny részvétele akadályozta meg.

IV. Forgách, mint bellátor (katoná)

Közeleti működésének tulajdonképpeni tere mindig a hadi élet volt. Itt érezte magát legotthonosabban, erre predestinálta családi öröksége, a hadakozásban kitűnő Forgách-tradíció — s személyes adottságai is. A testileg kiművelt Forgách Simon kiválóan megfelelt a hadviselés fizikai próbatételének elviselésében. Éppen ezen adottságai folytán még azt is mondhatjuk róla, hogy szenvedélyesen szerette a hadakozást magát. Már 1687-ben, 18 éves korában beállt az egyik reguláris lovasezredhez, mint hadnagy. Valószínű Eger ostrománál szagolta meg először a puskaport, melyet december 7-én sikerült visszafoglalni. A következő évben Nádorfehérvár visszavívásakor Miksa Emánuel bajor választófejedelem hadseregében találjuk augusztus elején Forgáchot, bár a vár szeptember 6-i bevételében közvetlen része aligha volt Forgáchnak, mert csak azt emeli ki egy későbbi, a kancelláriához intézett beadványában⁴⁷, hogy az egész kereszténység javára 1688 nyarán Nádorfehérvárnál szerencsével és dicsőségesen őrködött a vele lévő szolgálóival egyetemben, ami neki személy szerint nagy költséget okozott. Hazatérve feleségéhez Rajkára, örömmel írja — Skarbala András ügyvédnek, a Forgách-javak igazgatójának —, hogy immár elérte a hón óhajtott alezredesi tisztet⁴⁸ — bizonynyal az ostrom alatt szerzett érdemeiért. Harci sikerein fellelkesülve, 1690-ben otthon hagyván a feltűnően szép Eszterházy Ágnest — a franciák elleni háború színhelyére sietett, hogy ott is nevet és dicsőséget szerezzen. Itt mint alezredes a Csobor-Pálffy ezredben szolgált. Ez is egyike volt azon huszárezredeknek, amelyek a bécsi udvari kamara szerint is⁴⁹ a franciák ellen öfelségének dicsőséget szerzett és a huszár nevet Európa-szerte ismertté tette. A szóbeli elismeréssel azonban nem konveniólt az ezred anyagi ellátása, s éppen ezért a legénység tömegesen szökött haza. Forgách is elkeseredetten panaszolja 1691 június 2-ról keltezett levelében a kancelláriának⁵⁰, mint a német—római szent birodalom magyar ezredének alezredese, hogy ezredének némely katonái esküjüket megszegve lovaikkal és fegyvereikkel együtt hazaszöktek.

A szökések száma rendkívül magas lehetett, ezért Forgách a haditanács parancsára⁵¹ 1692 júniusában kénytelen Bécsben időzni, hogy aztán innen az általa Magyarországon gyűjtött újonccal megint a római szent birodalom német tájaira utazzék.

Mikor tért vissza innen Magyarországra, nem tudjuk, de már 1695. május 14-én, mint a Kanizsa körüli végházak vicegenerálisát emlegetik.⁵² Mint ilyen, 1697-ben⁵³ Boszniában a török elleni hadjáratban vett részt — a horvát bán és a horvát határőrvidék seregeihez csatlakozva. A végcél Bihács elfoglalása lett volna, amely júniusban erős ostrom alá került, de bevenni mégsem sikerült. Ebben a hadjáratban tüntette ki magát Forgách annyira, hogy a király őt címzetes vezérőrnaggyá nevezte ki, a kancellária pedig e katonai pálya elismerése jeléül 1698. április 14-én és 1699. február 3-án már kamarásnak s királyi tanácsosnak címezte⁵⁴, s végül 1700-ban az ország legfontosabb katonai állására Győrbe, vicegenerálissá emeli, amibe november 9-én ünnepélyes külsőségek közepette be is iktatják. Csakhogy éppen ezidőben — mint azt Takáts Sándortól tudjuk — a magyar hadseregre válságos napok jönnek. A bécsi kormány 1699-ben az egész magyar haderő feloszlását a szerbek („rácok”) által történő helyettesítését határozta el. 1701-ben pedig az összes magyar végház katonáját szélnek eresztették, csupán a győri és a komáromi várórséget hagyták meg, de azt is limitálva, s ideiglenesen. Ez ellen az intézkedés ellen az aulikus érzelmű Forgáchban először mozdult meg a „magyar szív”. Meg is írja egyik munkájában⁵⁶, hogy a bécsi udvarban nem először volt alkalma hallani a magyarok kiirtásáról.

Az udvarhűség azonban még erősebb, mint a magyarsághoz tartozásnak felismerése, s talán magas összeköttetéseiben bizakodik, azt mutatja az a öt rendbeli hadi tervezet⁵⁷, melyeket éppen ez időben saját maga írt. A legrégebbi javaslata 19 pontban 1696—99 között készült, s arról szól, hogy „Mi módon continuálhatja ő felsége az ország conservatiojával az török ellen való hadakozást?” Thaly szerint Forgách ezen pontja vetette volna fel elsőként a hadi adó behajtására felügyelő (3) országos főhadibiztos (generalis commissarius) intézményét, melyet később az országos deputáció ajánlatára Lipót király elfogadott és meg is valósított.

Kettő közülük — úgy látszik — már győri vicegenerális korából származik, mert az egyik a győri méltóságos generalitás alatt levő lovas és gyalog vitézlő rendet említtette. A másik pedig felette érdekes javaslat a győri végházak (t. i. Győr, Veszprém, Pápa, Tata, Keszthely, Palota, Tihany, Szigliget, Csobánc, Vázsony és Esztergom) őrségének újjászervezéséről, mely szerint ezek 2 ezer huszár és ezer gyalog királyi privilégiummal örökös adó- és tehermentességet élveznének. Állandó hadiszolgálatukért pedig az országban vagy külföldön — a tervezetben részletezett szoldot kapnának. Sőt, a terv szerint a kanizsai generalátusból is egy-egy lovas és gyalogezred kikerülhetne.

A negyedik tervezet az országban lévő német katonaságnak és külön a magyar hadaknak végvárak szerinti szétválasztásáról s elhelyezéséről szól, amelyet — Thaly szerint — a bécsi kormány nem fogadott el, sőt éppen az ellenkezőjét alkalmazta a magyar csapatok külföldre küldésével s a magyar végvárak német katonasággal törént megszállásával.

Az ötödik tervezet 1700-ban íródott, s ebben Forgách hat magyar lovas és hat gyalog ezred felállítását ajánlotta az országnak, részletes költségvetést dolgozott ki működtetésüikre. Valamennyi ezred egy évi fizetését 387 470 Ft-ban állapította meg, az ezredek tisztségeit német módra tervezte.

Természetesen a nemzeti haderő likvidálását szándékozó udvari törekvés Forgách ezen tervezetét is félrelökte. Alig telt el azonban két esztendő, a spanyol örökösödési háború szükséghelyzetet hozott létre, s oly módszerekhez volt kénytelen nyúlni, amelyekről Forgách tervezetében olvashatott. 1702. március 2-án⁵⁸ Lipót ezer-ezer főből álló magyar ezredek felállítását rendelte el sűrűsösen, s az egyik ezred megszervezésére éppen Forgáchot kérték fel, bízták meg, még pedig oly módon, hogy az ahhoz szükséges katonákat Győr, Vas, Soporn és Moson vármegyékből toborozza és Győrben állomásoztassa.

Négy nappal később, március 6-án már valóságos vezérőrnaggyá léptették elő és három huszárbrigádót Csonkabég ezredével együtt vezénylete alá rendeltek, s nyomban a franciák ellen a Rajnához küldték, ahol még 1703 májusában⁵⁹ is ott találjuk.

Amikor Forgách a 3. huszárezredet felállította, ezredének alezredese gróf Zichy László egy külön kompániát tohorzott s állított vissza, melyre Zichynek 6100 rajnai Ft-ot kölcsönzött, csakhogy Zichy hamarosan meghalt — s így még alezredesének a temetkezési költségeit is neki kellett fedeznie.⁶⁰

Forgách katonai pályájának tetőpontjára jutott, amikor 1703. június 16-án II. Rákóczi Ferenc zászlóbontásával a magyar szabadságharc kitört. Bécsben kezdetben félvállról vették a mozgalmat, de amikor néhány hónap alatt már az egész Felső-Magyarország a kurucok kezére került, sőt attól is tarthattak, hogy a kurucok Ausztriába is betörték s a magyar koronával kecsegtetett Miksa, bajor választófejedelem hadaival egyesülni fognak. Erre már kénytelenek voltak a Passauban táborozó Schlick tábornok hadát Rákóczi ellen küldeni. Ez alatt az országban lévő, s a Rajna mellől

visszahívott királyhű magyar csapatok önmagukra támaszkodva próbálták útját állni a sikert sikerre halmozó kuruc hadaknak.

Forgách Simon tábornok, miután a morva és sziléziai népfelkelés elfojtását megszervezte, átvette a Vág vonalának biztosítását. 1703. október 27-én a szeredi hídnál találjuk, több mint 2 ezer főre tehető csapatával, mely itt gróf Schlick seregével egyesült. Az így jelentékenyebbé váló császárhű csapatok már sikerrel szállhattak szembe a kuruc csapatokkal. A Perc patakánál Forgách megverte Ocskay brigádéros seregét, s október 31-én elfoglalta Lévát.⁶¹ Valószínű, hogy Forgách Schlicknek is bizalmi embere volt, mert például Koháry Farkas is hozzá folyamodik, hogy járjon közbe Schlicknél: „Forgách Simon uram egy-két szava in hac materia többet használhat, mint másé.”⁶² Forgách, mint képzett katona kesernyős gúnnyal mondta, hogy nem szívesen vesz részt a kurucok elleni háborúban, mert a fegyvert fogott néphad nem tart semmi rendet s katonai fegyelmet.⁶³

Majd az egész Rákóczi felkelést lenézve, gúnyolódva írja Zólyomból november 13-án gróf Csáky Imrének Bercsényiről: „Mi rut dolog az magyarországi zúrzavar! Jobb volna *Miklósnak* Mária-Magdolnaként az kereszthez mászni, még most ideje volna, mert bizony a kóborló rendetlen haddal semmit sem végez!”⁶⁴

Hogy mennyire helytelenül ítélte meg az egész helyzetet, arra Bercsényi adta meg legfrappánsabban a választ: Schlick valamennyi hadisikerét rövid idő alatt tönkre teszi, sőt tőle maga Forgách is véres vereséget szenvedett. Amikor ugyanis november 15-én reggel Simont Schlickkel a gyetvai táborban találjuk, éppen akkor jött a híre annak, hogy Bercsényi 20 ezer emberével Schlick ellen vonul. Schlick nem látta tanácsosnak Bercsényivel megütközni, s ezért előbb Zólyomban, majd Besztercebányára vonult vissza — Forgáchra bízva a Zólyom előtt álló had parancsnokságát, melyet azonban Bercsényi még november 15-én súlyosan megvert; Forgách beszorult a zólyomi várba 2 ezer németből és magyarból álló csapatával. A zólyomi vereség hírére menekülő Schlick utasítja Forgáchot, hogy igyekezzen hadával őt követni. Így is tett, valamennyi hadfelszerelését Zólyomban hagyva, november 19-én éjjel körül kinyitattja a várkaput s kalauzokkal ellátva Schlick után Privigyére igyekezett.

A menekülőket Károlyi ötezer huszárával üzőbe vette és Szentkeresztnél egyesültek meg is verte. Forgách menekülésének személy szerint is drága ára volt: nemcsak drága lovait és fegyvereit, hanem még a két generálisi oklevelét is elvesztette. Sőt, a kurucok diadalmas előnyomulása során Károlyi Sándor a Lipótvárnál álló Forgách szemeláttára Galgócot, ősi kastélyát is elfoglalta, s fogságba esett Esterházy Ágnes és két leánya is.

December 19-én Pozsonyban tartózkodott⁶⁵, Pozsonyból pedig Bécsbe tért vissza — magyar csapatai nélkül (melyeknek csak kisebb része esett el a harcok során, nagyobb fele átállt a kurucokhoz!), a vezénylete alatt lévő német csapatoktól pedig már kétszer is halálos veszedelemben forgott, mivel magyar ruhája miatt kuruc főtisztnek nézték, s csaknem agyonlőtték. Bécsbe érve 1704 elején tehát első dolga volt, hogy felöltse magára a német tábornoki egyenruhát, sőt az idegen viseletnek még szép, selymes, aranyszínű bajszát is feláldozta, leberetváltatta.⁶⁶ Feleségét február 25-i, az alsó-ausztriai Schwandorfban kelt levelében azzal vigasztalta, hogy a levágott bajuszt emlékiül eltette egy papírdobozba, s ennek fedelére oly értelmű latin verset rögtönzött, hogy a bölcs, ha változtatja is idővel ruházatát, de nem egyszersind erkölceit. Majd ékes tótsággal az ismert közmondást idézi: „Kutyából nem lesz szalonna!”

A szeretett feleségnek írt levelek metanyelve, a személyes történések értékelése mind-mind sugallják az érlelődő és nehezen megmagyarázható döntést, az udvarhűségnél mélyebb gyökerű (hazához) ragaszkodást — a *conversio ad patriam*, ami Rákóczi személyében testesül meg.

JEGYZETEK

1. Országos Levéltár (továbbiak OL), Magyar udvari kancellária, Conceptus Expeditionum, 1689, No 185
2. OL, Conceptus Expeditionum, 1689, No 88. — Genealógiáját saját maga a következőképpen állapítja meg (latinul): Őse Lekenyei Forgách Miklós. 1337-ben felesége Bebek Anna, Ennek fia Miklós, fia János, fia György és Péter. Péter fiai Ferenc és László. László fia György, András és László. Ferenc fiai János és István. Ez az ág kihalt. György fiai Zsigmond és Miklós. Miklós fia Péter. Zsigmond fiai Simon és Imre. Simon fia Zsigmond, kinek fia Ádám, aki Ádámot (testvérét) és Simont nemzé. OSZK. kézirattár, Fol. Hung. 1389. Kuruckori oklevélgyűjtemény. Thaly másolatok a Forgách- és más levéltárakból. — A család genealógiai táblázatát ld.: A Forgách családi Levéltár, Levéltári Leltárak 69., Összeállították: PAP GÁBORNÉ és PATAKY LAJOSNÉ, Bp., 1977. kézirát gyanánt.
3. A forrásokban négyféleképpen fordul elő a név.
4. OL, Conceptus Exp. 1682, No 201.
5. OSZK kézirattára, Fol. Hung. 1389. — Kuruckori oklevélgyűjtemény.
6. THALY KÁLMÁN: Ghymesí Gróf Forgách Simon, mint író, Századok (továbbiakban: Sz. 1882, 529—556. p., 551. p.
7. THALY KÁLMÁN: A gróf Bercesényi család története: Bp., 1887. II. t. 31. p. BARTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Hunt- Pázmán nemzetségheli Forgács család története, Esztergom, 1910. 513. p.: id. THALY i. m. 6. sz. jegyzetben;
8. SZÁDECZKY LAJOS: Jelentés a gróf Forgách-család levéltáráról. Sz. 1887: VÁRADI STERNBERG JÁNOS. Forgách Simon tábornagy emlékiratai, Sz. 1968. 1038—1075. p.
8. THALY: i. m., Sz. 1882, 538. p.; KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: Forgách Simon „Áfium” — kiadása, Magyar könyv-szemle 1982, 9—19. p.
9. THALY: i. m., Sz. 1882. 536—537. p.
10. THALY: i. m., Sz., 1882. 535. p.
11. Archivum Rakocianum, IV. t. 13. p.
12. OL, Conc. Exp. 1686. márc. 21., No 28.
13. OL, Con. o. Exp., 1689. No. 206.: THALY K.: A gróf Bercesényi család, I. t. 315., 316., p.: II. t. 27—35. p
14. OL, Conc. Exp., 1686, No 259. p. 1686 nov. 2. királyi végrehajtóparancs az országbírói ítélőmesterhez.
15. OL, Conc. Exp., 1687, No 20., 1687. jan. 12. Lipót király parancsa az országbírói ítélőmesterhez.
16. OL, Conc. Exp., 1688. No 120.
17. OL, Conc. Exp. 1688. No 5127.
18. OL, Conc. Exp. 1689. No 88. 1689. március 5.
19. OL, Conc. Exp., 1703. május 21., No 63.
20. OL, Kincstári Levéltár, Missiles, Segesvár, 1705, március 25.
21. OSZK kézirattára, Fol. Hung. 1389. THALY másolatok a szepesmindszenti gróf Csáky levéltárból. V. ő.: FÜGEDI ERIK: A Csáky család szepesmindszenti levéltára, Levéltári Közlemények, 50. (1979.), 1. sz., 93—131. p
22. OSZK. kézirattára, Fol. Hung. 1389. THALY másolatok a Forgách levéltárból.
23. THALY K.: Jávorka Ádám s a Forgách s Rákóczi-levéltár, Sz. 1888.
24. Sz. 1873, 445. p.
25. OL, Conc. Exp., 1697. aug. No 55.: 1697. aug. 22. Conc. Exp. No 51. Conc. Exp., 1701. január No 44.; Conc. Exp., 1701. júl. 14. No 35. Conc. Exp., 1701. márc. 16. és júl. 28. No 62.
26. OL, Conc. Exp., 1698. aug. 18., No 81.
27. OL, Conc. Exp., 1698. aug. No 5.; 1698. aug. No 2. Végrehajtó parancs a nádori ítélőmesterhez.
28. OL, Conc. Exp., 1698. dec. No 42.; 1699. febr. No 2.
29. OL, Conc. Exp., 1698. ápr. No 54.
30. Sz. 1888, 302. p.
31. OL, Conc. Exp., 1691. okt. No 62.
32. OL, Conc. Exp., 1701. szept. 6. No 74.
33. OL, Conc. Exp., 1701. okt. No 99.
34. OL, Conc. Exp. 1694. aug. No 41. 34a/Oppenheimre Id.: HÁZI JENŐ: Néhány adat O. S. hadseregszállító magyarországi működéséhez in: MZSO. XVI. t. Bp. 1972. 371—374. p, j. SZAKÁLY FERENC: O. S. működése, különös tekintettel magyarországi kihatásaira, MZSO. XIV. t. Bp. 1971. 31—79. p.
35. OL, Conc. Exp., 1687. okt. 29. No 337.
36. OL, Conc. Exp., 1692. jún. 2. No 9.

37. OL, Conc. Exp., 1692. dec. No 42.
38. OL, Conc. Exp., Canc. 1700. márc. No 112.
39. OL, Conc. Exp., 1700 aug. 73. No 81. és október No 95.
40. OL, Conc. Exp., 1685, No 277.
41. BOROVSZKY SAMU: Borsod vármegye története, Bp., 1909. I. t. 172. p.
42. OL, Conc. Exp., 1689. No 69.
43. OL, Conc. Exp. 1689. No 345. 1589. október 12-én Czobor Ádám panasza a haditanácsához — az ezredében szolgáló Borsod megyeiek érdekében — melyet az a kancelláriához tett át.
44. OL, Conc. Exp., 1698. No 57. A bécsi udvari kamarának.
45. BOROVSZKY SAMU: i. m. I. t. 175. p.
46. OL, Conc. Exp. 1691. október No 62.
47. OL, Conc. Exp. 1697. febr. No 100.
48. OL, Kincstári Levéltár Missiles, 1688. No 14.
49. TAKÁTS SÁNDOR: Kisértetek a magyar haderő feloszlására, 1661—1702. Sz. 1904. 229—331. p.
50. OL, Conc. Exp., 1691. október No 62.
51. OL, Conc., Exp., 1692. június No 51., 1692. jún. 14.
52. OL, Conc. Exp., 1698. ápr. No 54.; 1699. No 2.
53. OL, Conc. Exp., 1697. aug. No 22 és No 55.
54. OL, Conc. Exp., 1698. ápr. No 54.; 1699. No 2.
55. Sz., 1904. I. h. Győri szereplésére: BÁNKÜTI IMRE, Két katonáskodó nemes a XVII. században: KISFALUDY LÁSZLÓ és MISKEI ISTVÁN, in.: Arrabona, 1973. 261. p.
56. Sz. 1882. 551. p.
57. OSZK. kéziratára, Fol. Hung. 1389. THALY másolatok a Forgách levéltárból.
58. Feldzuge des Prinzen Eugen von Savoyen, IV. t. 52. p.
59. OL, Conc. Exp. 1702. márc. No 32.
60. OL, Conc. Exp., 1703. aug. No 64.
61. THALY K. A gróf Beresényi család története, II. t. 80. p.
62. Archivum Rákóczi animum, I. t. 35. p.
63. Sz. 1870. 612. p.
64. Archivum Rákóczi animum, I. t., 36. p.
65. A csata részletes leírása: THALY K. A gróf Beresényi cs. II. t. 76. p.; THALY K. Történelmi naplók — OTTLYK GYÖRGY önéletrajza 82.; A Károlyi család oklevéltára, V. t. 53. p.
66. OSZK. kéziratára, Fol. Hung. 1389. Kuruckori oklevélgyűjtemény. THALY-másolatok a gróf Csáky család szépművészeti levéltárból, 1703. dec. 19. Hunyady László levele gróf Csáky Zsigmondnak, 1703, nov. 29. Viennae.
67. Sz. 1882. 530. p.

RESÜMEE

Tibor Somlyófi Tóth:

Der Gráf Simon Forgách der Erste von Gimes und Gács

Einer der widerspruchsvollsten Militärpersonen des Rákóczi-Freiheitskampfes ist der General Graf Simon Forgách. Der erste Teil des über ihn geschriebenen Essays — wie es der Autor nennt: Siluettenskizzen — veranschaulicht mit der Skizzierung der Motive seiner Erziehung, mit der des Familienmilieus die Verbindungen und auch die Gegensätze der Aristokratie von Ober-Ungarn. So lernen wir auch solchen Faden kennen, der auch die Gegenüberstellung von Beresényi und Forgách erklären kann. Die wechselvolle Besitzung der reichen väterlichen Erbschaft, die gut gelungene Ehe mit Agnes Esterházy, das Innenleben des Forgách-Hofes gibt nur den Rahmen des aulisch gesinnten Aristokraten, der seine Ergebenheit zu den Habsburgern auf dem Schlachtfeld bei den Feldzügen gegen die Türken und Franzosen, in der Győrer Generalition und in dem Borsoder Obergespansamt ununterbrochen beweisen will.

Der gebildete und geschulte Simon Forgách kam bis 1703 zu der Spitze seiner militärischen Karriere. Der Hof schickt ihn, damit er die Erfolge des Rákóczi—Freiheitskampfes bricht, und die Linie—Vág sichert. Die Gegenschläge des Gegerals Schlick unterstützend erleidet er zuerst bei Zólyom von Bercsényi, dann bei Szentkereszt von Sándor Károlyi eine Niederlage, und dieser Letztere erobert auch noch das Zentrum seiner Familienbesitze: Galgóc, nimmt auch seine Frau und seine Töchter gefangen. Diese Serie der Misserfolge kann den Schritt, der den weiteren Teil seines Lebens grundsätzlich bestimmt, erklären, dass er im Jahre 1704 die Treue zum Rákóczi wählt. Der erste Teil des Essays, der sich auf Archivforschungen gründet, wird bei diesem Punkt abgeschlossen.

A selyemhernyó-tenyésztés története Nógrád megyében 1765 – 1945

Hausel Sándor

A megyei mezőgazdaságtörténetnek van egy olyan fejezete, a selyemhernyó-tenyésztés, amelynek a kezdeteitől a végéig fel-felcsillant ígéretes kibontakozása. Azonban a politikai és gazdaságtörténetünk sűrű hullámverése mindig kimosta gyökerei közül a talajt.

„A felséges Consiliumnak megirattatik, hogy a Selyem Tenyésztése ezen Megyében minden haszon és reménység nélkül sok Esztendőktől fogva próbáltatik, azért annak folytatása káros volna. A Selyem Inspector Bodiczky Dániel felül pedig mind azok megírassanak, amelyekkel már megmutatta, hogy ha ezen környék alkalmas volna is a Selyem Tenyésztésére ő azon Hivatal folytatására alkalmatlan és a fizetését eddig is híjában s a Szegénység terheltetésével vette fel.”¹

Ez, a történetének első négy évtizedéről 1790-ben leírt két mondat negatív tartalma ellenére is figyelemfelkeltő. S nem a kuriozitása miatt, hanem mert hasonló adottságú megyékben számottevő gazdasági jelentőségre tett szert. A vármegyei vélemény kettős hatását, ti. hogy kiemelkedő gazdasági jelentősége nem, de története mégis volt, Leibniz elégséges alap törvénye oldotta föl.²

A selyem előállítás és az azzal való kereskedelem szerves része volt az európai gazdaságpolitikának. A selyemhernyónak — ennek a háziasított rovarnak³ — a tenyésztése mintegy ötezer éves múltra tekint vissza és a kínai nép történetében gyökeredzik. Noha titkát szigorúan őrizték, mégis elterjedt Keletről Nyugat felé haladva. Európába Bizáncon át a VI. században jutott el, ahol francia és olasz földön a XV. században már virágzó iparágga fejlődött.

A kétszázötven évet megélt honi selyemhernyó-tenyésztés⁴ és tőle elválaszthatatlan eperfaültetés története bővelkedett fordulatokban. Emlékét őrzik még a falvakban, elhagyott dűlőutak mentén magánosan vagy csoportban található eperfák (*Morus alba* v. *nigra*)⁵, amik a nagyszülőkorúak idején még egy gazdaságpolitikai cél tárgyát képezték.

A hazai kezdetek

A vészterhes törökkor fellegei már széteszlottak, amikor 1700 körül egy bécsi olasz kereskedő, Pietro Passardi⁶ a Baranya megyei Pellérdén hazájából hozatott eperfát ültetett, megvetve ezzel a magyarországi selyemhernyó-tenyésztés⁷ alapjait. S nem kevés sikerrel üzte. Tanúsítja ezt, hogy a királyi házak nemes ajándékként

adták s vették termékét. Annyira, hogy I. József nemességgel is megadományozta (1708).

Kezdeményezése nem múlt el nyomtalanul. Az ország déli részén zöldellő eperfa-kertek, egymásután épülő selyemfonodák jelezték e művelési ág elterjedését. Mindazonáltal a déli részekről⁸ északabbra nem nyomult. Országos üggyé akkor vált, amikor a felvilágosult abszolutista állam benyomulva az élet minden területére pénzbevétele és a közjólét emelése érdekében igen sok újítást megpróbált bevezetni. Lépéseket tettek a városi világítás, a pestisek, a szegényügy, az árvaügy, a tőzeg dolgában. A mezőgazdaságban ekkor kísérelik meg a fűzfatelepítést az Alföldön, mezőgazdasági társaságok létrehozását, a rizs, a kender, a bors, a gyapot, a festőnövények, a repce termesztését.⁹ S nem utolsósorban az eperfa ültetését és a selyemhernyó tenyésztését, amelyet egyébként Mária Terézia szívügyének tekintett. Az utóbbi, mint belterjes állattenyésztés a jobbágyok idegenkedése, objektív körülmények (helyiség hiánya) és a helyi vezetés érdektelensége folytán kevés helyen járt sikerrel. Így azután az eperfák hasznosítása sem sikerült.

Az első rendelkezést 1765-ben hcsátotta ki a Helytartótanács. Ebben szólítottak fel először a vármegyék arra, hogy szorgalmazzák ezen iparág elterjesztését. A rendelkezés szerint Mária Terézia „ex materna cura” szorgalmazta az ügyet, viszont kétségtelen, hogy az osztrák selyemipart akarta leginkább nyersanyaggal ellátni. Még ugyanazon évben az ügy fellendítése érdekében létrehozta az első selyemtenyésztési felügyelőséget.

A megyei kezdetek

Nógrád megyében az első, 1765-ös, majd az évente többször is érkező helytartótanácsi rendeleteknek csak lassan lett némi foganatjuk. Előbb nem több, mint az, hogy a furcsa rendeletet iktatták, tudomásul vették és közhírré tették (Az eperfát persze ismerték azelőtt is, de hogy hogarat legeltessenek rajta?) Az állandó sürgetés és az 1771-ben küldött részletes utasítás¹⁰ hatására komolyabban hozzáláttak az eperfa-ültetés és a selyemhernyó-tenyésztés ügyéhez. A fent említett utasítás elrendelte, hogy a megyék házi kasszájukból kertet létesítsenek, ahol szakképzett embert kell alkalmazni, aki a maggyűjtéssel, csemeteneveléssel, azok szétosztásával, az ügy népszerűsítésével és oktatásával legyen megbízva.

A vármegye mindezen ügyekkel Komjáthy Ábrahám táblabírósi esküdtet bízta meg. Hogy Komjáthy Ábrahám mennyit értett a nem kevés szakértelmet igénylő munkához ki nem deríthető. Az viszont, amivel az eperfakertész munkáját honorálták nem csekély összeg volt: „... ezen művelési ághban jártas ember kertészként 100 Ft fizetéssel vételessék fel.”¹¹ Ekkora summával csak Ung megye honorálta eperfakertésze munkáját, a többi jóval kevesebbrel.¹² Mindenekelőtt szükség volt egy epres kert kijelölésére. E célra Vadkert mezőváros szemeltetett ki (szóba jött Dejtár is).

Mindazonáltal ezek a megtett kezdeti intézkedések az alábbi megnyilatkozások és vélemények fényében inkább csak a formális végrehajtását mutatják a központi rendelkezéseknek. A vármegyei jelentések borulatóan ecsetelték a selyemhernyó-tenyésztés lehetőségeit. Mert ...” a falun egyébiránt ... az adózó nép házkörűli teendőinek szorgos gondjával van elfoglalva. Midőn a mezzei munkák kezdetüket veszik a földműves egész családjával az élethez szükséges javak megszerzésével van elfoglalva: különösen aratás idején, amikor otthon senki sincs, mert heteken át a mezőn tartózkodnak.”¹³

Az állam elképzelése és a megye részéről felhozott érvek tükrözik a dologhoz való ellentétes hozzáállást. Míg ugyanis az állam a selyemtenyésztés elterjesztésével bevételi forrásait szerette volna növelni, addig a robotra épülő allodiális gazdálkodás élvezője, a nagybirtokos a munkaerőt féltette ettől. De nem egyedül ez az oka az ügy tengődésének. A selyemtenyésztés sok vesződséggel jár, különösen az első időkben. Külön helyiségre van szükség és könyvből, oktatással megszerzendő szakismeretre. Emiatt megnemértést és ellenszenvet váltott ki a nép között is, dacára a nagy propagandahadjáratnak¹¹ és az elvileg csábító pénzkereseti lehetőségnek. És ez akkor országos jelenség volt. Végülis az 1765-től II. József trónraléptéig, 1780-ig eltelt 15 esztendő eredménye gazdaságilag e téren nem volt számottevő. Azonban felhívta a figyelmet egy művelési ágra, amely addig ismeretlen volt és nagy lehetőséget rejtett magában. Talán annyit könyvelhetünk el a számlájára, hogy a megye addig kopár területein eperfák zöldelltek.

A megyei selyemhernyó-tenyésztés II. József idejében

Az új uralkodó¹⁵ tele reformtervekkel és ambícióval, újult erővel látott hozzá a művelési ág fellendítéséhez is. Spanyol és olasz telepeseket hozatott az országba, államosította a megyei selyemipari létesítményeket, a selyemtenyésztési felügyelőt állami alkalmazottá tette (de a megye fizette). Eltörölte a selyemgubó beváltásának állami monopóliumát, az utakra eperfát ültetett, 1784-ben 10 selyemtenyésztési kerületre osztotta az országot (Nyitra, Győr, Beszterce, Kassa, Munkács, Nagyvárád, Pest, Pécs, Temesvár és Zágráb).¹⁶

Nógrád a pesti kerülethez tartozott. Minden megyében volt felügyelő, néhol gyakornok és eperfakertész is. Szigorúbban megkövetelte a szakképzettséget a megyei felügyelőktől. Egységes instrukciót adott ki valamennyiük számára. Ebben a magasfokú szakmai képzettség mellett a magasfokú hivatalnoki hivatástudatot is követelményként írta elő: „... nemcsak, hogy hivatalát a legnagyobb hűséggel és szorgalommal lássa el, hanem köteles minden esetben a legmagasabb kincstár érdekének előmozdítására, és mindennemű kár elhárítására törekedni.”¹⁷

Ekkor vált meg tisztségétől Komjáthy Ábrahám. Helyére Bodiczky Dániel került 1781-ben. Egyéb vármegyei feladatai mellett látta el nem túl hálás megbízatását (várnagy volt).¹⁸ Közel negyven évig, 1824-ben bekövetkezett haláláig viselte e hivatalt. Bujákon székelt a vármegye itteni házában. Ez a ház¹⁹ három részből állt. A tornácos lakóházban négy szoba, egy konyha és egy előszoba volt. A másik külön álló épület két szobát és egy konyhát foglalt magába. A harmadik épület volt az istálló és a kocsiszín.

Továbbra is az ő feladata maradt az alispánon keresztül menő, a Helytartótanácsnak szóló jelentések megírása, rendeleteinek végrehajtása, felügyelet a magbogyűjtésre, a csemeték kiültetésére, megóvására, a selyemtenyésztés népszerűsítése a nép között.

Talán nehezebb volt ez annyival, hogy II. József állami alkalmazottá téven a selyemtenyésztési felügyelőt, szigorúbban követelhetett. De ezen felül is, nem kevés könnyel kellett megküzdenie. Kosdon például a kecskékkal rágatták le a csemetéket; Balassagyarmaton a fiatal csemetéket lovaglópálcának használták; a vadkerti bíró nem látván be az ügy gazdasági jelentőségét és lehetőségét hátráltatta a csemeték kiültetését a helységben.²⁰

Az első jelentősebb lépés a füleki és a losonci járásban létrehozott 16 kerület volt, amelynek a központjában telepítették a kertet és a kerület falvaiban lakó jobbágyságot rendelték ki a szakmunkát nem igénylő teendők elvégzésére. A 16 kerület összterülete pontosan 3 kataszteri holdat tett ki: Ezek a következők voltak:

1. Vilkei kerület: a kertet értéktelen földön jelölték ki, területe 560 □ volt. Hozzá tartozott Törincs, Rárósmulyad, Kisliberce, Jelsóc, Tóthartyán.

2. Zavadaí kerület: köztelken lett kijelölve a 287 □-es kert. Hozzá tartozott Nagyliberce, Alsósztrégova, Tótkisfalva, Paróca.

3. Szennai kerület: 225 □ kert volt. Hozzá tartozott Felsősztrégova, Szárazbrézó, Borosznok, Tótkécsény, Priboj, Süly.

4. Lónyabányai kerület: a kert 391 □ volt a következő falvakkal: Kotmanlehota, Dobrocs, Pila, Budalehota, Kistuhár, Rózsalehota, Dimény.

5. Poltári kerület: a kert 900 □-re terjedt. Falvai voltak Sóslehota, Csebrezó, Uhorszka, Hradistye, Málnapatak.

6. Zelenei kerület: 250 □-es kert volt. Hozzá tartozott Rónya, Bisztricska, Ozgyin, Turicska.

7. Kálnói kerület: körülbelül 100 □-es kerttel. Hozzá tartozott Berzence, Mlágó, Szinóbánya, Nagyfalu, Garáb.

8. Galsai kerület: 940 □ kerttel. Hozzá tartozott Bolyk, Pinc, Nagydaróc, Nyitra, Fülekkecsény, Fülekkovácsi.

9. Füleki kerület: itt Mednyánszky bárónő adott 168 □ földet e célra. Hozzá tartozott Fülekpuspöki, Korlát, Ragyole, Csákányháza, Perse, Sávoly.

10. Zagvyai kerület: 305 □ kert volt. Hozzá tartozott Somoskőújfalu, Salgótarján, Pálfalva, Vizslás, Szele.

11. Kisterenyi kerület: 160 □ kerttel. Hozzá tartozott Nenti, Homokterenye, Novák, Kazár.

12. Lapujtói kerület: Baglyasalja, Karancsberény, Karancsapátfalva, Pilis

13. Rappi kerület: Terbeléd, Tarnóc, Kalonda, Bolgárom

14. Tamási kerület: Abelova, Polichno, Gácslehota, Gácsfalva, Lupocs, Maskova.

15. Videfalvai kerület: Kisfalud, Losoncapátfalva, Tossonea

16. Losonci kerület 300 □ kerttel.

Bodiczky ezeken kívül még 4 kertet jelölt ki 1781-ben: Losoncon, Tarnócon, Varsányban és Kosdon. Mindegyikbe 1—1 liter magot vetett el. 1782-ben 600 db négyéves facsemete lett kiültetve: 400 a szűgyi megyeházánál, 50 a Muslay birtokon, 25 Pencen, 50 Verőcén és 75 Kosdon. Szétosztottak a kerületeknek 3,5 l magot. Az első gubóleadás is ebben az évben volt: 2 q 20 kg,²¹ amit a kincstárnak adtak le. 1783-ban 4 liter magot vetettek el, kiültettek Bodonyba 200, Nógrádba 200, Verőcére 200, Kismarosra 130, Pencre 70 fát. A gubót Vácott váltották be.

1784-ben 4 liter magot vetettek. Fát ültettek gr. Forgách Anton birtokán 1000 darabot, a Prónayén 70-et. A községekben: Óváron 800, Szklabonyán 150, Zsélyen, Újfalun, Varbón 300-at. A gubót részben Vácott, részben Ráckeviden váltották be (az utóbbi helyen királyi uradalom volt).

1785-ben csak uradalmakban ültettek fát. Gr. Forgách Miklós szécsényi uradalmában 4000-et, Vattayében 100-at, Losoncon 500-at, Bene Pál birtokán 200-at, Prónay Pál birtokán 1500-at, összesen tehát 6300-at. A gubót Vácott váltották be.

1786-ban gr. Berényi Tamás birtokain 1000, Csaláron 500, Szentiványi Márk varbói birtokán 500, a vadkerti közültetvényekben 3000 darab fa került kiültetésre.

1787-ben 3,5 liter magot vetettek el. A bujáki faiskolában 6300, a gyarmati lovasiskolában 80, Szátokon pedig 100 fa lett elültetve. A selymet helyben gombolyították le és ezt a Valero-gyárt vette meg, valamint Budán az állami beváltó helyen és magánosoknál értékesítették.

1788-ban Kállóban 2 liter magot vetettek el. A Cserhát vidékén 26 000 csemetét telepítettek, Mohorán 152-t, Alsósápon 100-at, Csesztvén 300-at, Vadkerten 100-at, Romhányban 63-at, Felsőszátokon 69-et, Gután 83-at, Nézsán 272-öt, Kosdon 104-et, Füleken 300-at, Balassagyarmaton 80-at, egyéb helyre szétosztva 2000-et, uradalmaiban 8000-et, összesen 37 523-at. A terméket részben Pesten értékesítették, részben pedig magánosoknak adták el.

Kitűnhet a fentebbiekből²², hogy a tényleges gubótermelés még viszonylag alacsony volt. Figyelembe véve azonban az eperfaültetés lendületét (nyolc év alatt kb. 45 000 fa) és azt, hogy Bujákon 1787-ben megindult a legombolyítás, remélni lehetett volna magának a selyemhernyó-tenyésztésnek szélesebb körű elterjedését és esetleg selyemfonoda keletkezését is. Bár a meglevő selyemfeldolgozó manufaktúrák is állandó nyersanyaghiánnyal küzdöttek²³, ezen kívül II. József egyenesen tiltotta selyemfonoda alapítását pl. Győrött, féltve az osztrák selyemipart a magyar vetélytárostól. Magyarországot e tekintetben is csak nyersanyagházisként vette számításba. Ami a gubótermelést illeti, a kinestár elsősorban a saját, valamint a vállalkozóbb kedvű nagybirtokosok uradalmain ért el sikert. (Érdekes példa egy másik központi elképzelésre; hogy a galsai Koháry uradalomban törökfűz nevelésével próbálkoztak. Ezzel szándékoztak az Alföldet fásítani.)

Remélni lehetett volna tehát ezen művelési ág elterjedését és gazdasági jelentőségét is, ha közbe nem jön a török háború és ha II. József meg nem hal 1790-ben.

A megyei selyemhernyó-tenyésztés 1790 és 1825 között

Alig egy évtized telt el és a központi akarathól nagy energiával kiépült új művelési ág lehanatolt s feledésbe ment.

II. Lipót 1794-es rendeletében²⁴ már így fogalmazott: „... amennyiben a selyem művelés elhagyatott volna állítasson helyre. Bizonyos lévén már az, hogy a selyem természet munkájának sikertelen előmenetele nem a föld vagy annak fekvése hibájának, hanem a művelő tudatlanságának tulajdoníthatatik.” E meggyőződéstől vezette 1796-ban kilenc pontban foglalta össze a megyék számára e tárgyban utasítását.²⁵ Eszerint ki kellett hirdetni újra az összes eddigi ilyen témájú rendeletet, bizottságot kellett felállítani, felévenként jelentést tenni. Növelendő az eperfák száma, ház elé, utcákra, utakra az ültetendő, s tanítók heti egy órában tanítsák, kapjon jutalmat a legjobb termelő, az eperfalevél alku tárgya legyen.

A rendelet végrehajtását a legkönnyebb ponttal kezdték: létrehozta egy bizottságot, amely 12 pontban foglalta össze tevékenységét.²⁶ Tagjai voltak: Szentiványi János, Szentiványi Márk, Ivánka Imre, Tajtler Gábor, Szubszky István, Draskóczy Antal, valamint hivatalból Bodiczky és a négy járás főszolgabírája. Az elnök Szentiványi János volt. 1798-ban nyújtották be javasataikat a vármegyéhez. Eszerint a bizottságnak:

- jegyzőkönyvet kellett vezetnie és jelentést tennie az alispánnak
- elsőrendű feladata volt, hogy szorgalmazza új kertek létrehozását és az eperfák ültetését. Új kertet (Diós) Jenőn, Nagyorosziiban, Nógrádon és (Érsek)-vadkerten szándékoztak létesíteni: gondozásukat a felügyelő mellett a nótárius és az iskolamester is végezze. „Ezen kertek gondozását a helység

nótárius vagy az iskolamesterek lássák el a felügyelővel együtt.” A bizottság gyakorolja a felügyeletet, védi a házi pénztár érdekeit, gondoskodik a kertek bekerítéséről

- a községet a maggyűjtésre, annak elvetésére, a csemetenevelésre, átültetésre az inspector oktassa
- külön házzal vagy telekkel bíró jobbágy vagy zsellér nyolc fát köteles nevelni. Hogy fel is neveljék „részben büntetésekkel, részben jutalmazásokkal serkentessenek”. Ha pedig valaki nem lenne hajlandó erre, akkor előbb szóval, de akár testi fenytéssel is rászorítható. A község a hozzáállásától függően adókedvezményben vagy súlyosbításban részesülhet.
- A kiemelkedő termelőket jutalmazás végett fel kell terjeszteni a Helytartótanácsnak.
- azok, akik hernyót nevelnek lelevelezhetik azoknak a fáit, akik azzal nem foglalkoztak
- petével a felügyelőnek kellett ellátni a falvakat
- javasolták a gubóbevéáltásnál sok bajt okozó hármás átvételi osztály megszüntetését és az egységes 30 krajcáros áron való átvételt
- a selyemgubóhívtásnál az új módszer bevezetését (Mazzocato-módszer)
- valamely gyár alapítson leányvállalatot, mert a szállítások nehézsége igen akadályozza ezen gazdasági ág fejlődését. Leányvállalat céljára a vármegye szügyi épületét ajánlották.

Ezt a jelentést terjesztették a Helytartótanácsnak, amely a deputáció munkáját megdicsérte.²⁷ Mindenesetre az előző évtizedhez képest tényleg megnőtt mind a selyemgubó mennyisége, mind az elültetett eperfák száma. 1800-ban 80 000 fát ültettek ki, az óbudai beváltó helyen 4 c 72 libra gubót adtak le.²⁸ A fellendülés kezdeti éveiben kijavították a bujáci házat, Virág Ferenc ordinarius geometrát rendelve ki arra. Virágzó gazdasági ággá azonban mégsem fejlődött. Sőt 1805-ben már csak 2 c 41 libra volt mennyiség, 1810-ben pedig még kevesebb, 375 libra.²⁹

A megtermelt gubót általában három helyen értékesítették. Egyrészt a királyi Kamarának, másrészt a Valero-gyárnak, harmadrészt egyéni felhasználóknak adták el. A minden rendelkezés ellenére uralkodó pangás láttán 1822-ben újra bizottsági munkálatok kezdődtek. Az eltelt húsz év alatt a termésmennyiség a három fentebbi adat körül mozgott. A kidolgozott javaslatok³⁰ közt szerepelt Balassagyarmaton új epreskert kijelölése, az eperfák összeírása, szabott ár bevezetése (ekkor már ki volt adva magánvállalkozónak a selyemgubó beváltása), valamint szakkönyvek rendelése: „... a hazánk tudósai között magának hallhatatlan nevet szerzett Mitterbacher Lajos Úrnak e részben kiadott hasznos munkáját a Megyénkben gyakorlásban levő nyelvek különbsége szerint anyai nyelven magyar 137, a tóthban pedig 131 és végre németben 12 példázatokban a helységekben leendő szélyel osztás végett.”³¹

Emellett a sikertelenség megokolásánál nem mulasztották el az országos sérelmeket hangoztatni: a kedvezőtlen vámpolitikát, a szabad kereskedelem és kivitel hiányát. Egyébként a századfordulótól kezdve probléma volt a nyersanyaghiány a magyarországi selyemfonodákban, mert a Kamara felvásárolta és az osztrák kereskedőknek adta el, akiktől drágábban kellett visszavásárolni.³²

Minden sikertelenség ellenére Bodiczky Dániel selyemtenyésztési felügyelő részére, ekkor már 45 esztendei ebbeli tevékenységéért, a vármegye kérte a Helytartótanácsot „érdempénz” kiutalására. Bodicky élte alkonyán megkapta sziszifuszi munkájáért az elismerést. Két év múlva, 1824-ben meghalt. A „Selyemtenyésztésre

ügyelő Biztosi Hivatal” vezetését Mesterházy Antal vette át,³³ aki igazán nem tekintette fő feladatának a felülről erőltetett művelési ág fellendítését, ezen kívül nyomasztólag hathattak rá az eddigi tapasztalatok. Ráadásul „eddig viselt hivatalának megtartása mellett” kellett volna működnie (várnagy volt ő is).

A megyei selyemtenyésztés a reformkorban

Az elkövetkező két évtizedben szinte teljesen el is enyészett az ügy. E sorsát nem is kerülhette volna el itt a megyében, ha a reformkor honi gazdaságot és ipart pártoló politikája újra napirendre nem hozta volna. Az 1835-ben alakult Gazdasági Egyesület törekedett megyei fiókszervezetek létrehozására. Ez adott ösztönzést Nógrád megyében is. 1839 decemberében Kacs Kovics Lajos elkészítette a fiókegylet feladatait,³⁴ amelyek közt nyolcadik helyen szerepelt a selyemtenyésztés. E célból selyemtenyésztő és technikai szakosztályt csináltak. A terv terv maradt.

1845-ben aztán újra bizottság alakult a reformkor megyei alakjaival: Kubinyi Ferenc, Szentiványi Anselm, Kacs Kovics Károly, gr. Forgách Sándor és a négy főszolgabíró: Repetzky Ferenc, Gellén József, Jankovich László és Horváth Elek voltak a tagjai.

A bizottság, vagy ahogy magukat nevezték a „választmány” előtt lebeghetett néhány országos hírű, követésre méltó példa. Elsősorban a „legnagyobb magyar” cikksorozata³⁵ e tárgyban (1840), amelyben a külföldi utazásainak tapasztalatai láttán pártfogáshoz vette a selyemhernyó-tenyésztés magyarországi elterjesztését. Javasolta egyesületek létrehozását. Széchenyi maga is részt vett a „Sopronyi-vasi Szedherfa-Egyesület” kialakításában, birtokán nagy kiterjedésű kertet telepített.

A megyei választmány első dolga az e tárgyban 1765-től keletkezett iratok kiérése volt a megye levéltárából. Nagy Zsigmond levéltáros összegyűjtve át is adta azokat talán Szentiványi Anselmnek, aki mint a választmány elnöke kapott megbízatást a javaslatok kidolgozására. A gyűjtött iratok átadásának sajnálatos következménye az lett, hogy e gyűjtemény elkallódott és csak hiányos töredék maradt meg. Szentiványi Patvarcon megírt javaslatát³⁶ három pontba foglalta össze. Az alábbi módokon képzelte el az ügy fellendítését:

- részvényes társaság alapítása
- morális serkentés
- kényszerítő mód

„Mi az elsőt illeti, igen csekély reménységem van, hogy célzt érjünk, mert minden részvényes társaság egyes személyekből állván össze, és tsupán nyereség nézetekből indulván ki, a befektetendő tőke pénznek bizonyos kamatozását számították — a mi igen is természetes: ezen szorgalom ágazattya pedig nem épp oly kedvező, hogy 5—6 évek előtt a kívánt kamatokat meg adn . . .”

Az erkölcsi serkentés alatt azt érti, hogy oktassák az iskolában és a vizsgákon kérjék számon, kapjon propagandát a templomokban a szószékről, a földesurak adjanak telket „p. c. szügyi homoksivatagokat”, tűzzenek ki jutalmat a legjobbaknak. Telkes jobbágy csak akkor házasodhasson, ha négy eperfát elültetett. „A harmadik módnak kényszerítőnek kellene lenni, én ugyan se testi fenytést, s tömlöztetést nem értek, — hanem minden Honfi tartozik érte ki tehetségével is a Haza oltárára áldozni, — annál is inkább, mivel idővel önn hasznával is össze van kötve, a célnak pedig oly üdvös, melly által nagy summa pénzt lehetne Hazánkunk megtartani, sőt bé is hozni . . .”

A továbbiakban szorgalmazta a fák ültetését a helységekben, Balassagyarmaton új selyemtenyésző épület csinálását. A bujáki kert megmaradhatna faiskolának. E javaslatok alapján készítette el a bizottság a megye elé vitt felterjesztését. Ott³⁷ hangsúlyozták, hogy minden eddigi uralkodói és megyei buzgólkodás dacára „megyénkben a selyemtenyésztés ügyét jelenleg úgy kell nézni, mint csak kezdendő tárgyat” Méltatták II. József ebbeli kezdeményezéseit, amely az ellenkezések ellenére „akkor majdnem erdőként zöldellő eperfa sorokat és iskolákat” eredményezett.

A fellendülés első feltétele az eperfák számának növelése. Egyetért „Szederfa tenyésző Egylet” létesítésével. A főfelügyelet egy állandó választmányra lenne bízva. Minden járásban „egy egy bogaras biztos” nevezetne ki és négy kertes. Nehézségként említi a munkaerő biztosítását a kertekhez. Robottal már nem merték tovább terhelni a jobbágyot pénzt áldozni viszont nemigen akartak e kétes célra. Selyemhernyó-nevelő házakat terveztek felállítani Losoncon, Füleken, Balassagyarmaton és Bujákon. A többi pont megegyezik Szentiványi javaslatával, kivéve a házasság akadályozó kitételét.

Végülis e szavakkal fogadta el a közgyűlés a javaslatot: „A választmány által buzgóan felkarolt selyem tenyésztés előmozdítása iránt felállított elvek megyei Rendek részéről is helyeseltetvén s elfogadván, amennyiben erkölcsi kénszerítés módja javallatik az mind célra nem vezető elmellőztetik, egyébiránt a tetteges intézkedések, u. m. telkek megszerzése, épületek felállítása, a szederfák ültetésére buzdítás s egyéb szükséges intézkedéseknek, melyek nélkül a cél utól nem érhetik, sikerlése végett Szentiványi Anselm thiró úr elnökle alatt gr Forgách Sándor, Kubinyi Ferencz, Szontagh Ferencz, Kacsovich Károly, Darvas Dániel, Kalmár István és Szojka Sámuel, négy főszolgabírák és selyemtenyésző biztos kiküldetnek”.

Mesterházy 12 évig volt selyemtenyészési felügyelő. 1836-tól Nagy Józsefet nevezték ki erre a posztra. Az általuk készített novemberi jelentésben a bizottság elnöke, Szentiványi Anselm már eredményekről számolhatott be. Vettek 4000 epercsemetét, Losoncon kertet és 1000 fát. Az újabb nekibuzdulás nem légiüres térben kezdődött. Az esetleges nyersanyag-értékesítésnek megvolt az alapja. Magyarországon (Erdély és Horvátország nélkül) 1848 előtt 4 bejegyzett kereskedő vásárolta föl csak a selymet,³⁸ 20 tőkés textilipari vállalat foglalkozott a selyem feldolgozásával. Tehát mind a selyemgubó, mind a selyemszál értékesítésének meg volt a lehetősége. Főképpen a védeyleti mozgalom segített sokat az iparágon.³⁹ A kibontakozó kezdeményezés azonban elhomályosult az egyre inkább felgyorsult országos politikai események közepette. 1847-ben a bizottság elnökének munkáját a Helytartótanács 1 arannyal ismerte el.⁴⁰ 1848-ban a független magyar minisztérium is pártolta az ügyet, azután mindent háttérbe szorított a honvédelem.

A selyemtenyésztés a kiegyezésig

A szabadságharc után a selyemtenyésztés ismét a Habsburgok ügye. Amíg a reformkorban a honszeretet lendített a selyemtenyésztésen, tervek születtek s a magyar gazdaság számára fantáziát láttak benne, ezzel szemben az abszolutizmus korában újra egy erőltetett, Bécsből akart és Bécsnek hasznot hajtó intézkedés lett. (A vámhatárokat eltörölték 1850-ben, és ezzel romba döntötték a Védeylet és a szabadságharc alatt kiépült textilipart.)

Az újra megjelenő buzdító rendeleteket most már még a lelkes megértés sem fogadta. Ezen kívül visszavetette a selyemhernyó tenyésztését az 50-es években Eu-

rópa-szerte dühöngő új hernyóbetegség is. Egyre inkább csak a közel 100 éves kezdeményezés maradványai, az eperfák emlékeztettek a félbemaradt nekilendülésekre. A megyei selyemhernyó-tenyésztés központjáról, Bujákról azt írta a sziráki főszolgabíró, „Van Bujákon a megyei volt selyemtenyésztő épülete mellett egy 1735□-es szedreskert, jelenleg is üresen áll. Továbbá noha ezen bujáki megyei épület selyemtenyésztésnek volt szánva és használva, de semminémű ehhez való requisitumok nem találtattak, sőt a hely is ahol a selyembogarak tenyésztettek olly rossz állapotban van, hogy ma holnap összedől”.⁴¹

A füleki főszolgabíró, Kovács Antal 1852. augusztus 31-i, talán kissé ironizáló jelentése szerint: „...” itt selyemművelés sehol nem létező, a tenyésztett fák is csak mint gyümölcstermők vagy árnyékot nyújtók s nem a selyemművelés czéljául tartatnak”.⁴² (Mellesleg az eperből kiváló pálinkát főztek)

Hogy a két jelentésbeli, egyébként nem mellékes célra volt mit igénybe venni azt Vitalis István losonci főszolgabíró jelentette: „...” a rónyai uradalomban a legszebb fehér eperfa tízezer darab eladható találatik és pedig egy harmadrésze darabja 10 xjával (krajeárjával), egyik 8 xjával s egyik pedig 6 xjával”.⁴³ Nem véletlen a rónyai uradalom: Szentiványi birtok⁴⁴ volt.”

A Szentiványiak szinte kezdetektől fogva résztvettek a mozgalomban. De augusztusban már az erdei fák közé számították az egészet, mert eladni nem lehetett őket. E járási jelentések után a megye jelentése a pozsonyi kerületnek rezignáltan állapította meg: „...” sajnos a nógrádi földműves az efféle ipari természetű ágban értelmet még egyáltalán nem lát — ezért ezen megyében pénzüben támogatás a selyemművelés előmenetelét egyáltalán nem célozná. Ezen hivatal (a felügyelői) csupán színekúraként tekintethetne”.⁴⁵ A téma napirenden volt, mégsem vett lendületet. Bizonyítja a Nógrád megyei Gazdasági Egyesület története is.⁴⁶ Úgy látszik, ehhez nem nyugodtak bele, mert 1854-ben szétküldték a megyének észrevételezés céljából az Alsó-Ausztriai Kereskedelmi és Iparkamara jelentését.

Aki tudja hányadik megyei észrevételezés igen érdekes. Miután — így a megyei jelentés⁴⁷ — a közel 100 évi szorgalmazott ügy ezidáig semmi eredményt nem hozott, még II. József alatt sem, ezért kételkednek mostani sikerében is. S mégpedig azért, „mert az itteni népesség nem érkezett a műveltség azon fokára, hogy a jólét emelésében saját előnyét felismerje”. Mindenesetre megtették javaslatukat:

a) a meglévő korábbi telepítések fenntartása

b) ingyen ne osszanak fát, „mert vitathatatlan, hogy a magyar, oláh, szerb és szlovák földműves a fanevelésben semmi értelmet nem lát, és amit ingyen kap kevésbé becsüli”. Ezért pénzen árulják és vegyék rá a földbirtokosokat, hogy birtokaikon neveljenek fát. De elő lehetne írni az egytelkeseknek is, hogy 8—10 fát neveljenek belső telkeikön.

c) megyei főinspektort kell kinevezni

d) a közutakat beültetni eperfával

e) a hernyónevelés oktatása a falusi tanító dolga legyen

Ezekből az újnak korántsem mondható ötletekből sem születtek új eredmények.

A selyemhernyó tenyésztésének története 1867—1919 között

A tengődés az Országos Selyemtenyésztési Felügyelőség (OSF) 1880-iki létrehozásáig szembeszökő. Ezután a Földművelésügyi Minisztérium támogatásával működő OSF szervezte a selyemtenyésztést, Bezerédj Pál⁴⁸ vezetésével. A hagyomány-

nyal bíró megyékben produkált is eredményt (Délvidék, Tolna). Miután a minisztérium és az OSF egyre sürgette az ügyet és a propagandaanyagot sem sajnálta, a megyében is kénytelenek voltak megmozdulni.

Mint hogy azonban magára vállalni senki nem akarta a feladatot, ezért a régebbi elgondolásokból kiemelték egyet, mégpedig azt, hogy az iskolában kell elkezdni az oktatásával és általában a tanítók népszerűsítését.

1887-ben a Nógrád megyei tantestület „Füleki köre” és a salgótarjáni tantestület a selyemtenyésztés meghonosítását és elterjesztését tűzte ki célul.⁴⁹ Kérték Salgótarján nagyközség előljáróságát segítsen az eperfák ültetésében. Azok képezzenek közvagyonot, amelyről bárki szedhessen levelet. Vállalták, hogyha beindul a hernyónevelés, akkor a tantestület oktató célzatú felolvasásokat tart majd. A tantestület javaslatát öt év elteltével tűzte napirendre a nagyközség és határozatot hozott: „Noha az eddigi tapasztalatok szerint Salgó Tarján nagyközség határának talaja a szederfa tenyésztésre nem bizonyult alkalmasnak, mindazonáltal vármegyei alispán úrnak a selyemtenyésztés előmozdítása céljából tett ezen újabb intézkedését a közgyűlés egyhangúlag magáévá teszi a szederfa kert létesítése iránt intézkedik. Utasítja a község előljáróságát, hogy az újabban beszerzendő faiskola helyiség kijelölésével egyidejűleg akkép intézkedjék, hogy a faiskolával kapcsolatban szederfa termesztésre alkalmas legalább 400 □-nyi szedres kert is legyen”.⁵⁰

A terv terv maradt. S talán éppen ezért, mert igen nagy jóindulat és akarás nyilvánult meg a megyei vezetés részéről a selyemtenyésztés iránt s ezzel szemben igen csekély volt a felmutatható eredmény, talán ezért írt Bezerédj 1903-ban jelentést⁵¹ a Földművelésügyi Minisztériumnak Nógrád vármegye selyemtenyésztésének állapotáról. Mindenesetre Darányi Ignác miniszter úr legkevesebbet éppen Nógrád megyéről olvashatott benne. „A vármegyében a tulajdonképpeni selyemtenyésztésről ma még szó sem lehet a szederfa hiánya miatt. De másrészt tudvalevő az is, hogy a természetadta feltételek bőven megvannak arra nézve, hogy a selyemtenyésztés terén ezen vármegyében is olyan jelentékeny eredményt mutathassunk fel, mint amilyent már elértünk az ország legrégebbi selyemtenyésztő vármegyéiben. Hogy a selyemtenyésztés a vármegyében idővel meg fog honosulni, ezt egyrészt azért hiszem, mert a vármegye tisztikara hálára kötelező jóindulattal kegyeskedik felkarolni a szederfatenyésztést. Másrészt erős a meggyőződése, hogy az országos selyemtenyésztési felügyelőségnek a selyemtenyésztés meghonosítására irányult törekvését nagyban meg fogja könnyíteni Nógrád vármegye lelkes tanítókarának (!) hazafias támogatása is.

Bezerédj a jelentéséhez több táblázatot készített. Az egyiken a megye 1880–1903 közti selyemtenyésztését foglalja össze. A megye majdnem minden településén volt faiskola, ami alapja a fanevelésnek és szétosztásának (kb 30 településen nem volt faiskola). 1903-ban a tíz legjelentősebb gubótermelő így oszlott meg: Balassagyarmaton három, Losoncon kettő, Ebecken, Füleken, Jásztelken, Kalondán, Kálón, Magyaránadorban, Nemtiben, Patakon, Pusztagárdonyban, Tereskén és Udornyán egy-egy család foglalkozott vele.

Azonban sem a lelkes tanítókar, sem Bezerédj segítőszándékú jelentése a földművelésügyi miniszternek nem tudott ösztönzést adni az egyre csak a nekiindulással küszködő megyei selyemtenyésztésnek. Meggyőzően és személyes tapasztalatok alapján számol be erről Mikszáth Kálmán „A statisztika” című novellájában. Ő különben más alkalommal is foglalkozott a selyemtenyésztéssel.⁵²

Az 1914-es Statisztikai Évkönyv (Újfolym XXII) Nógrádot nem említi a jelentékenyebb gubótermelő megyék közt, igaz Pest megyét kivéve egyik szomszédos

NÓGRÁD VÁRMEGYE SELYEMTENYÉSZTÉSE
1880—1903

Évszám	Közsé- gek	Ter- melő csalá- dok	Termeltetett selyem- gubó a vármegyében évenként		Kifizetett gubó- bevéltási ár a me- gyében évenként	
	s z á m a		kgr.	dk.	korona	fillér
1880	—	—	—	—	—	—
1881	1	2	7	76	19	92
1882	1	1	2	—	6	40
1883	2	2	18	73	47	86
1884	—	—	—	—	—	—
1885	—	—	—	—	—	—
1886	9	18	55	70	149	40
1887	5	5	27	10	59	52
1888	5	5	21	66	48	92
1889	2	2	3	—	8	40
1890	5	5	47	30	95	16
1891	1	1	14	20	26	78
1892	6	8	60	60	114	30
1893	7	10	76	60	183	40
1894	4	5	27	90	52	92
1895	6	7	78	40	148	34
1896	3	3	22	30	37	10
1897	5	10	134	30	215	76
1898	8	11	139	20	201	04
1899	6	8	76	60	132	64
1900	12	14	139	20	266	54
1901	13	18	203	40	382	36
1902	19	32	296	40	530	28
1903	13	16	154	—	290	30
Össz			1606	35	3017	38

megyét se. Ami az országot illeti: itt is némi csökkenés volt a termelő családok számában, ellenben a termelt gubó mennyisége kissé nőtt.

A Tanácsköztársaság idején sem szűnt meg a selyemtenyésztes szorgalmazása. A Nép gazdasági Tanács II. (Földművelésügyi) Főosztálya rendeletben⁵³ (június 24-én!) szolt a selyemtenyésztes előmozdításáról. A lassú és helytelen irányú fejlődés okát a célszerűtlen és nem kellő helyre történt kiültetésekben látta. Új eperfafajtát, nagyobb gondoskodást sürgetett, 3 holdas eperfaiskolákat szándékozott létesíteni, a felügyeletet a selyemtenyésztes kerületi biztos állapította volna meg. A kertben egyénekre szabott parcellák lettek volna. A kerteket a 100 holdnál nagyobb gazdaságokból kellett volna kihasítani. „A területet e célra kiküldött selyemtenyésztes biztosunk fogja jegyzőkönyvileg átvenni és ő fogja az átadást végrehajtani.” Még egy mondatot érdemes idézni. Azt, amelyben a selyemtenyésztes jelentőségéről tett említést: „A selyemtenyésztes óriási gazdasági jelentősége sohasem volt nyilvánva

lőbb, mint a mai napjainkban, amidőn a selyem nem a gazdagok hiúságát szolgálja hanem a proletár-állam fenntartásához nélkülözhetetlen hadi- és népruházati anyagok előállítását táplálja.”

A selyemtenyésztés a két világháború között

Az első világháború utáni területi, politikai átrendeződésnek nyomasztó gazdasági következményei is lettek.

A korábban virágzó iparágak lehanyatlottak és kevésbé fejlettek, új fejlődést vettek. A magyar textilipar szerepe közismert. Talán ez jelentett húzóerőt a selyemtenyésztés számára is, mert 1921-től kezdve a 30-as évek végéig állandó emelkedést mutat. (Magyarország például 16. volt a világ selyemtermelő országai között. (Ez hatott ki a megyei termelésre is, amit a táblázat⁵⁴ szemléltet.

A megye selyemtenyésztése 1920 és 1929 között

Év	Község	Termelők	Mennyiség kg.	Pénzbevétel
1920	4	4	11	724 kor
1921	23	75	1566	110650
1922	17	50	1170	146665
1923	16	87	1689	2259377
1924	20	70	898	25445400
1925	18	64	1400	46391900
1926	16	98	2533	84085800
1927	21	153	2106	5559 pengő
1928	41	239	4271	11265
1929	41	169	4413	11237

A 20-as évek végén és a 30-as években 200 körül mozgott a termelők száma, ami az iskolai oktatásnak bizonyára következménye. Ugyanis az elemi iskolában oktatták és selyempete szétosztásával serkentették is a selyemhernyó tenyésztését. A pénzbevétel fejenként 25 pengő körül mozgott. De a megye tíz legtöbb gubót termelő tenyésztője 130 pengőn felül keresett. Ezek közt volt egy gyarmati magánzó, egy tereskei és egy érsekvadkerti földműves, egy gyarmati és pásztói cipész neje, egy horsosherényi kereskedő lánya és neje, egy rétsági cipész és egy horsosherényi zenész.⁵⁵ 1938-ban még 255 család termelt gubót Nógrád—Hont vármegyében.⁵⁶ Az 1941-es Magyar Statisztikai Évkönyv viszont meg sem említi a selyemtenyésztést. 1945 után újjá már nem éledt. Országosan 1971-ben szűnt meg a selyemhernyó tenyésztése, de azért kuriózumként még egy-két tenyésztő ma is van az országban.

Összegzés

Ha áttekintjük megyebeli történetét, akkor abból kitűnik, hogy a selyemtenyésztés, nem lévén hagyománya és alapvető élelmezési funkciója szemben pl. az 1700-as évek utolsó évtizedeiben szintén propagált burgonyával, nem tett szert jelentőségre.

Így a hozzá való viszonyt tulajdonképpen az uralkodó osztály politikai érzelmei határozták meg. Mária Terézia korában jóindulatú megnemértéssel vették tudomásul, hogy egy jelentéssel többet kell írniuk egy olyan dologról, aminek értelmét be nem látták. II. József alatt mély ellenszenvvel viseltettek iránta, mint minden iránt, amit a kalapos király gondolt ki a nép hasznára. II. József után, biztosítva helyzetüket, ismét a jóindulatú semmit eredményező buzgólkodás a jellemző. Aztán jön a reformkor és a selyemtenyésztés föllendítésére a legkiválóbb honfiak mozdulnak meg. A neoabszolutizmusban újra swaregelb színezete van. A kiegyezés után nem forszírozzák, szinte el is enyészik. 1880-tól csirázásnak indul, de lefagyasztja a háború szele. Az I. világháború után a textilipar fejlődésének hatására megint növekedett, míg a második világháború vihara végleg el nem fújta.

JEGYZETEK

1. Nógrád megyei Levéltár (NmL) Közgylési jegyzőkönyvek (Kgy. jzk.) 1113/1790
2. Az elégséges alap törvénye azt a követelményt fejezi ki, hogy minden ítéletnek elégséges alappal kell rendelkeznie. Ez azoknak a feltételeknek az összesége, amelyek szükségesek és kielégítőek ahhoz, hogy belőlük következtetések segítségével valamely ítélet igazságát be lehessen bizonyítani, vagy hamisságát meg lehessen cáfolni.
3. Történetének intézményes kezdetét Magyarországon 1765-re tehetjük, megszűnését pedig 1971-re az Új Magyar Lexikon Kiegészítő kötete szerint. A selyemhernyó-tenyésztés helyett általánosan használt inkább a selyemtenyésztés szó volt. Ez ugyan fából vaskarika, de elfogadott volt.
4. E célra a fehér eperfát jobbnak tartották. Finomabb a levele.
5. Ez annyira szószerint igaz, hogy vadon meg sem tud élni.
6. Passardi életéről ILLÉSHÁZY JÁNOS: Passardi János, az első selyemtenyésztő hazánkban. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle MGSz 1898. 1—10. lap.
7. Magát a selymet ismerték már a honfoglalók is. Erre utal a selyem szavunk etimológiája. A magyar nyelv történeti—etimológiai szótárának szócikke.
8. Temesi Bánság, Határőrvidék
9. ECKHART FERENC: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában Bp. 1922.
10. NmL. Kgy. iratok 1771. Fasc. H. 5.
11. NmL Kgy. jzk. 1771. 218. old.
„... hominem culturae hujus gnarum in qualitate hortulani cum salario Fl. 100 assumptus iri.”
Ez a Komjáthy Ábrahám egyébként a szécsényi ügyvéd, Komjáthy Anselm nagyapjának az unokatestvére volt. A százforintos fizetés értékének érzékeltetésére egy példa. (IV. l. b. 1766. Fasc. X. 28.)
Az évi 100 forint egyenértékű volt vagy 50 db kordovány csizmával, vagy 12 db báránybéléses rókaprémes mentél, vagy 1 lovaskocsi vasalásával, vagy 100 db boltozott koporsóval, vagy 10 métermázsa tehénhússal.
12. HAJDÚ LAJOS: II. József igazgatási reformja Magyarországon Bp. 1982. 28—29. old.
13. NmL Protocollum rescriptorum 1771. 3. old.
... ruri quippe ... contribuens plebs, assiduus circa rem. domesticam curis intemta. Campestris labores dum ingruunt, agricola cum omni sua familia circa necessaria vitae media occupatur: messis praesertim tempore, nullò domi relicto per hebdomadas in campis moratur”.
14. Története folyamán több, mint 100 népszerűsítő könyv jelent meg. A magyar mezőgazdasági szakirodalom könyvszelete erre vonatkozólag jó forrás.
15. II. József uralkodótársaként intézte a selyemtenyésztés ügyeit, tehát személyes tapasztalata volt e téren.
16. Sz. BÁNYAI IRÉN: A selyemtenyésztés Tolna megyében Bezerédj Pál idejében = Textilipari Múzeum Évkönyve 1981. Bp.
17. ... „solle selber nicht nur mit aller Treue, und Elfer seinem Dienste vorstehen: sondern auch bey allen Gelegenheiten trachten den Nutzen des höchsten Aerariums zu befördern, und allen Schaden abzuwenden” NmL Germanica Fasc. XLVI. 27.
18. A várnagy Mária Terézia idejétől kezdve kisebb vármegyei tisztség. Felügyelt a vármegye székházára és egyéb gazdasági ügyeire.
19. Az alaprajza megtalálható: NmL Kgy. ir. 1864/1830
20. NmL Germanica Fasc. XLVI. Nr 5.
21. Bécsi mázsa = 56 kg. libra (forint) = kb. 0,56 kg.
22. NmL Germanica Fasc. XLVI Nr. 5.

23. MÉREI GYULA Magyar iparfejlődés 1790—1848. pb. 1951.
Részletesen ír a magyar selyemipar nehézségeiről.
- DR. NÉMETH AMBRUS: Selyemtenyésztési mozgalmak Győrött 1771—1831. — MGSz 1901. 1—12. old.
24. NmL Kgy. Jzk. 14/1794.
25. NmL Kgy. jzk. 531/1976
26. NmL Kgy. ir. 527/1978.
27. NmL Kgy. jzk. 34/1799.
28. NmL Kgy. ir. 510/1800.
29. NmL Kgy. ir. 231/1805., 1048/1810.
30. NmL Protocollum rescriptorum 1822. 440. old.
31. Ua.
32. MÉREI: i. m.
33. NmL Kgy. ir. 469/1824.
34. MARUZS MÓNKA: Adalékok a „Nógrád megyei Gazdasági Egyesület” történetéhez 1839—1871: Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve 1982.
35. SZÉCHENYI ISTVÁN: Selyemről = Gróf Széchenyi István hírlapi cikkei Bp. 1893.
36. NmL Kgy. ir. 860/1845.
37. NmL Kgy. jzk. 860/1845.
38. TOLNAI GYÖRGY: A paraszti szövőd—fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon (1840—1849) Bp. 1964
39. MÉREI: i. m.
40. NmL Kgy. jzk. 1714/1847
41. NmL Megyefőnöki iratok (Mf. ir.) 4824/1852
42. Uo.
43. Uo.
44. A Szentiványi-birtokokról PRAZNOVSZKY MIHÁLY: Egy nógrádi jómódú köznemesi család, a Szentiványiak gazdálkodása a XIX. század első felében: = Nm Múzeumi Évkönyv 1982.
45. NmL Mf. ir. 3197/1852
46. MARUZS i. m.
47. NmL Mf. ir. 5955/1854
48. FENT ISTVÁN: A magyar selyemtenyésztés 250 éves múltjából Bp. 1930.
49. NmL Salgótarján nagyközség iratai (ST nk) V. 171. C. 10.
50. NmL St. nk. jzk. 127/1892
51. Jelentés . . . Nógrád vármegye selyemtenyésztésének állapotáról az 1903. évben Bp. 1903.
52. Írt még Bezerédj Pálról is többek közt. Bezerédj volt a motorja a dualizmuskori selyemhernyó-tenyésztésnek.
53. NmL Tanácsköztársasági szervek után maradt iratok gyűjteménye XVII. 589.
54. FENT ISTVÁN i. m.
55. Uo.
56. Magyar Statisztikai Évkönyv Bp. 1938.

RESÜMEE

Sándor Hausel:

Geschichte des Seidenbaues im Komitat Nógrád

1765—1945

Wenn wir die Geschichte des Seidenbaues im Komitat Nógrád übersehen, stellt es sich heraus, dass die Seidenzucht, die keine grundlegende Ernährungsfunktion gehabt hat, erforderte sie aber dagegen Kleininvestition und Fachwissen, trotz des grossen und beherrschenden Werbefeldzuges, keine wirtschaftliche Bedeutung erhalten hat. Das Verhältnis zu der Seidenzucht ist eigentlich immer von den politischen Geismnungen der herrschenden Klasse bestimmt worden. Unter der Regierung von Mária Terésia hat man mit einem gutmütigen Nichtverstehen zur Kenntnis genommen, dass man um einen Bericht mehr schreiben soll. Unter der Regierung Józsefs des Zweiten hat man Wider-

willen gegen sie empfunden, trotzdem ist dieses Zeitalter die Glanzzeit der Seidenzucht gewesen. Nach der Regierung Josefs, nachdem sie ihre Stellung sich gesichert hatte, war aufs neue das gutmütige Nichts ergebende Bestreben kennzeichnend. Dann kam die Reformzeit und für die Förderung des Seidenbaues setzten sich die prominentesten Patrioten in Bewegung. Zur Zeit des Neoabsolutismus hat sie nochmals einen schwarzgelben Anschein gehabt. Nach dem Ausgleich forcierte man nicht. Von 1880 an begann sie zu keimen, aber der Krieg hat sie gescheitert. Nach dem ersten Weltkrieg nahm sie wegen der Wirkung der Entwicklung der Textilindustrie wieder zu aber der Sturm des zweiten Weltkrieges wehte sie endgültig fort.

Az 1200-fős nógrádi önkéntes mozgó nemzetőr zászlóalj felszereléssel való ellátása (1848. aug. 21. — szept. 13.)

Belitzky János

A Nógrád vármegyei különböző nemzetőr alakulatok történetét legutóbb Szabó Béla tekintette át a jobbágyfelszabadítás honvédelmi összefüggéseiről írt tanulmányában. Nem tért ki azonban a nemzetőrség kiállításának pénzügyi vonatkozásaira és tárgyi feltételeire. Ezeket igyekszem az alábbiak során megvilágítani, főleg az elsőként haretérre indított 1200-fős ún. „nógrádi önkéntes mozgó nemzetőr zászlóalj” — a későbbi „önkéntes nógrádi honvéd zászlóalj” — szervezése kapcsán felmerült adatok tükrében. Közülük nem egy az országos fegyverkezési és hadellátási lehetőségekre nézve is jellemző lehet.¹

* * *

Nógrád vármegyére pénzügyi nehézségek közepette köszöntött rá az 1848. esztendő. A vármegye utolsó feudális kori adókimutatása az 1847/1848. költségvetési évre a két főpénztár számára a következő bevételeket irányozta elő: Hadi Pénztár 70 065 ft 15 kr, Honi Pénztár 63 372 ft 27 kr. Összesen: 133 437 ft 42 kr. Ugyanakkor a budai országos főpénztárnak közel 120 000 ft-tal tartozott a megye, amely összeg elsősorban a Hadi Pénztárt terhelte és ez az adóság csak növekedhetett, mert — például — Reiszig Ede szerint az 1200-fős nemzetőr zászlóalj kiállításának költségei 80 000 ft-ot emésztettek fel. Többet tehát mint a Hadi Pénztár egész bevétele, és akkor még hol voltak a többi szokásos és kötelező katonai kiadás fedezésére szolgáló összegek?²

Érthető tehát, hogy a vármegye felelős vezetői akkor, amikor az úrbériség eltörlése következtében az adók behajtása a feudális jellegű adókimutatás alapján sok ellenállásba ütközött, kénytelenek voltak a különböző letéti összegekhez is hozzányúlni, ha a katonai kiadásokat fedezni akarták. Az állampénztártól nyert kölcsönök és magánosok önkéntes felajánlásai nélkül az 1848. és 1849. évi vármegyei „gazdálkodás” teljes egészében csődöt mondott volna. — Ezért is olyan jelentős a lakosság váltakozó hangulatának a hatása az események alakulására nézve.³

A nógrádi nemzetőrség szervezésének több fázisa különböztethető meg. — A március 25-től május 22-ig tartó első szakaszát a mezővárosok és a falvak rendőri feladatokat betöltő polgárőrségei időszakának tekinthetjük. Ezeket Battyhány miniszterelnök március 22-i leirata alapján, „e megyében netalán támadható mozgalmak megelőzésére”, a népesebb településeken állították fel és nevezték el „nemzeti őrsereg”-nek. Szervezése, vagyoni census és önkéntes jelentkezés alapján, különböző intenzitással folyt. Fegyverrel való ellátottságukat a jelentkezők vadászpuskái, pisz-

olyai és kardjai csak csekély mértékben biztosították. A környékbeli nyugtalanságra hivatkozva csak a losonci nemzetőrség érte el, hogy számára, május 13-án, 200 darab őfegyver kiadását rendelte el a miniszterelnök a központi fegyverraktárból. — A vármegye pénztárát ennek a nemzetőrségnek a megszervezése nem érintette. Ez is magyarázata lehet annak, hogy megyei szervezete nem volt. Létszáma mintegy 560 fő.⁴

A szervezés második szakaszánk a május 22-től július 20-ig terjedő két hónapot tekinthetjük. A május 22-i tisztújító megyei választmányi ülésen egyrészt az országgyűlési képviselőválasztások lebonyolításának, másrészt a Mészáros Lázár hadügyminiszter által kívánt nemzetőr zászlóalj felállításának az ügye képezték a kijelölendő főfeladatokat. A hadügyi rendelet végrehajtása érdekében bizottságot küldtek ki a fellelhető fegyverek összeírására, május 24-én pedig kiegészítették a nemzetőrök összeírásával megbízott korábbi bizottságot. Részletekbe menő határozatot hoztak az „önkéntes sereg” létszámának az egyes települések lakosságszámához való arányosításáról, az évi 100 ft-tal vagy ennél több jövedelemmel bírók soraiból népgyűlésen, sorshúzás útján történő kiválasztásáról, és arról is, ha a létszám így nem telne ki, akkor kisebb jövedelmű önként jelentkezők is besorozhatók. A kialakított századok a tisztjeiket, altisztjeiket és tiszteseit maguk választották. Ilyen alapon, például, Balassagyarmaton három század, összesen 308 ember lett sorshúzás útján nemzetőrré, akiket azonban fegyverrel alig tudtak ellátni, és a megkívánt gyakorlatokon is csak kisszámmal vettek részt.⁵

Nemzetőrségünk szervezésének harmadik időszaka a hadügyminiszter július 13-i rendelete végrehajtásának a július 20-i és 21-i megyei választmányi ülésen történt elrendelésével vette kezdetét. A nemzetőrség létszámának emelése ekkor vált népfölkelés jellegűvé. Az így mozgósítottaknak a járási gyűlekező helyekről július 31-ére Balassagyarmatra kellett volna vonulniuk és onnét augusztus 1-én Vácra, ahonnan hajókon jutottak volna el Bajára.

Ez a nagy mozgósítás tette először igazi nagy próbára a szervezés, az élelmezés és a hadi felszerelés kérdéseinek megoldásával kapcsolatban a vármegye vezetőit. Július 20-án „e sereg élelmezése, felfegyverzése, zászlókkal ellátása, összevonulási pontok meghatározása, úgy a távozendő (megyei) tisztikarnak kik általi pótlása, s egyéb részletes intézkedések tétele iránti javaslat készítése” végett, Horváth Elek első alispán elnöklete alatt álló 24 tagú bizottságot bíztak meg. Ennek nemzetőri tanácsadó szolgálatot már teljesítő tagjai Lányi István balassagyarmati hadkiegészítő parancsnoksági főhadnagy és Répásy főörrmester voltak.⁶

A szomszédos Hont vármegyében ekkor már jóval előbbre voltak a nemzetőrség fegyverbe szállítását illetően. Ott július 22-én már egybe is gyűlt a 6000 főt meghaladó „sereg”, és onnét másnap, háró Majthényi László első alispán vezetésével, el is indult Vácra. Ez a nyilván a régi követválasztások „lelkes” hangulatában megynken átvonuló tömeg Vácott sem tudta a sorait rendezni. „A komolyabbak belátták, hogy ilyen fegyelmetlen sereggel mi sem érhető el, ezért a kormány az ő közbenjárásukra a honti nemzetőrséget néhány nap múltán hazarendelte”. A kudarc oly nagy volt, hogy Majthényi július 30-án lemondott alispáni állásáról.⁷

Valószínű, hogy vármegyénk vezetői előtt a honti nemzetőrség szervezése és összpontosítása körüli kapkodás ismeretes volt, mert a 24 tagú bizottság július 21-én igen megfontolt javaslatot terjesztett a megyei választmány elé. Ennek főbb pontjai a következők voltak:

1. Az elindítandó nemzetőrséget 200 főből álló századokba kell osztani. Ezek mindegyike választ egy kapitányt, egy fő- és két alhadnagyot, két őrmestert és ti-

zenkét káplárt. A gyülekezőhelyek Losonc, Fülek, Szécsény és Ballassagyarmat a gyülekezés időpontja július 31., indulás Vácra augusztus 1-én reggel.

2. A gyülekezőhelyekig és onnét Vácig közszéki közfuvarral kell a szállítást lebonyolítani. A Bajáig 5 napig tartó útra napidíjak fizetendőek, és „amennyiben kenyér természetben ki nem szolgáltatathatik”, ellenértékeként napi 12 pengő krajcárt kell adni. Ennek fedezetéül 2000 ft-ot kell az 1848/49. évi adó terhére előlegezni és felvenni a megyei pénztárból.

3. A felfegyverzést, „amennyiben az a kormány útján érkezett, vagy pedig tulajdon fegyverekkel általánosan nem eszközölthetnék”, akkép kell megoldani, hogy „legalább kaszákkal, csákányokkal, buzogányokkal vagy egyéb használható fegyverekkel, megyeileg annak idejében megfizetendő költségre”, lássák el a kiindulókat. Ha Losoncon vagy Szécsényben a saját csapattestjeik számára már beszerezték volna a zászlókat, akkor azokat az egész nemzetőr sereg használatára át kell engedni.

A 4—8. pontok a csaknem teljes létszámmal hadbavonuló megyei tisztikar helyettesítésének, a nemzetőri rend és fegyelem, a katonai bíraskodás, orvosi ellátás és a három tábori főpap ügyével foglalkozott.

A javaslatot a választmányi gyűlés elfogadta. Egyetlen lényeges módosítás, hogy a 2000 ft-os költsön helyett a „Nemesi Pénztárban letéve létező, a kincstártól a szegények felszolgálására nyert összelethől” kell fedezni az élelmezést.⁸

Nyilvánvaló a fentiekből, hogy a megyei választmány a nemzetőrség számának nagyarányú növelését nem azonosította a kiindítandók számával. Az 5 napra szóló napi 12 pengő krajcárból ugyanis 60 tesz ki egy pengő forintot, 2000 ft ez esetben 2000 ember ellátását szolgálta. Magatartásukat — a kiállított nemzetőrség egy részének otthon tartását — azonban meg kellett magyarázni az illetékeseknek és ezért Ráday Gedeon főispán személyesen tárgyalt a hadügyminiszterrel. Az eredményről a július 25-i választmányi ülésen számolt be.

Eszerint az augusztus 1-én kiindítandó nemzetőrség iránti megyei végzést „kedvesen vévén” a hadügyminiszter, közölte „hogy a losonci nemzetőrség számára kiszolgáltattott 200 fegyveren kívül legfeljebb 2000 kaszát és 100 kardot lehetne rögtön a kincstár részéről kiszolgáltatni, sőt az ellátásra nézve is oda nyilatkozott, hogy az egy időre, előlegezésképpen, megyeileg eszközöltessék”. E körülményekből önként következik, „hogy a nemzetőr sereg elindítása egyrészt a fegyverhiány, másrészt a megyei ellátásra hiányzó elégséges tartalékpénz tekintetéből ezúttal célszerűleg nem eszközölhetendő”. Ennek következtében az elindítható nemzetőrség számát 2000 főben véli megállapíthatónak.

A főispáni beszámoló nyomán a kiküldött bizottság még aznap a következőket javasolta, és javaslatát a választmány jóvá is hagyta:

A 2000 fős létszámot a rendelkezésre álló összeírás alapján úgy kell kiállítani, hogy „minden öt nemzetőr után egynek az Alvidékre szállítása szükséges”, amit az egyes települések, ha az önkéntes jelentkezőkből a rájuk eső hányad nem telne ki, a nemzetőrnek beírtak közül sorshúzás útján egészítsenek ki. — A sereg „hat századra osztassék, mely századok mindegyike 330 tagból állana. A szükséges tisztek pedig minden századhoz egy kapitány, egy főhadnagy, egy első-, egy másodhadnagy, két őrmester, tizenkét káplár, tizenkét szabados, két dobos és két ács. Az összes nemzetőrséghez pedig szükséges egy fő- és öt alorvos, egy számadó tiszt és elegendő két tábori főpap”.

A losonci nemzetőrség számára kincstári költségen kiszolgáltattott 200 fegyverből, ha ott azokban főlegleg mutatkozna, azt az első alispán mások számára tör-

ténő kiosztás végett átveszi, de a hadjárat után a losonci nemzetőrségnek visszatartatja. — „A megyei közönség a kincstár részére előlegezésképpen csupán a rendelkezése alatt álló 2400 pft erejéig gondoskodhatik a nemzetőrség ellátásáról. Hadügy minister úr azon kéréssel értesítendő, hogy ezen mennyiségből fedezhető élelmezési időt kiszámítva, a további élelmezésről gondoskodni méltóztassék.”⁹

Arra nézve semmi biztos adatunk sincs, hogy a Nógrádban július 20—21-én kezdetét vette nagy nemzetőr mozgósítás számbelileg hány embert érintett. Abból, hogy minden öt lajstromba vett nemzetőr után egy személy volt kiindítandó, mintegy 10 000 főre következtethetünk, mert csak így tehető ezek száma 2000-re. Az kétségtelen, hogy a megyei választmány jegyzőkönyveiből nagy lelkesedés hangulata árad felénk. Viszont az is igaz, miként arról Balassagyarmat mezőváros iratai tanuszkodnak, hogy azt a végrehajtás során több tényező lelohasztotta. Így Gyarmaton, épp a fenti megyei választmányi ülés napján, július 25-én, a város keresztény és izraelita lakosai közös beadványt intéztek a nemzetőrség ügyeit intéző „vármegyei Kormányzó Fő Választmányhoz”, amelyben előadták, hogy „az őrsereg öszveírásának kiigazításakor az öszvegyült népnek ingerültsége azon képzelődésben, hogy ha egynek menni kell, — menjen mindenki, annyira felhevült, hogy az öszveírást nem hogy kijavítani nem lehetett, de még bonyolódottabbá tétetett az által, hogy abban még többeket és olyanokat bé írtak, akik az őrseregben a törvény értelmében nem alkalmasok. Számtalanok összve írtak, akiknek száz pengő forint jövedelmük nincsen”, akik az árut hitelbe veszik, akik nagy családúak, akik ha távozni kénytelenek csődbe jutnak.

Az egyik leglényegesebb kifogásuk az, hogy „csekély véleményünk szerint az közbiztonság tekintetéből ezen szerencsétlen időben városunk minden lakosát — mert házról házra öszve írva vannak — elvinni káros is lenne, mert — mitől Isten őrizz — szerencsétlenség alkalmával ki védelmezné a várost?” — Kérik tehát a választmányt, hogy „azon egyéneket, mint idehaza szükségeseket, az elmeneteltől feloldozni kényeskedjen”.

A balassagyarmati népgyűlés azonban ekkor már nyitott kapukat döngetett. Ügyükkel a választmány még aznap foglalkozott és ezt írták rá kérvényükre: „erről már rendelés tétetvén”.¹⁰ Valószínű, hogy hasonló hangulat uralkodott a többi mezővárosban is. A vármegye vezetősége tehát józanul ítélte meg a lehetőségeket, amikor a hadügyminiszternél közbenjárt a július 13-i rendelet módosítása érdekében. Ennek is, de főleg a honti nemzetőrök siralmas váci táborozásának és ellátatlanságának hatására is, adhatta ki Mészáros Lázár azt a július 25-én kelt rendeletét, amely igyekezett rendet teremteni az országszerte hasonló jelenségek körében.

Eszerint: „Az utóbbi időben kiindított nemzetőrseregek felállításánál tapasztalatlanságból nem úgy jártak el némely hatóságok, amint az célra vezető volna. Aggastyánok, beteges emberek, gazdasági, családi gondokkal túlterhelt egyének szinte kiindulásra kényszerítettetek.” Ezért készítsenek a nemzetőrökről olyan kimutatásokat, amelyekből kitűnik azok katonai képességének és felfegyverzettségének foka, továbbá, hogy közülük hányat lehet önként vállalt, hosszabb ideig tartó katonai szolgálatra útnak indítani. „A kiindulásoknál kellő figyelmet fordítsanak arra, hogy ne mind a megyei vagy más hivatalnokok, posta-, só-, uradalmi tisztek, lelkészek, orvosok s a többi késztessenek az eljövételre”, mert azokra otthon is szükség van.¹¹

A hadügyminiszternek ezt a július 25-i 692. számú rendeletét a vármegye augusztus 4-i választmányi gyűlése részleteibe menően elemezte és egybevetette a július 26-án és 30-án kiadott rendeletekkel is. Ennek eredményeként — felmérve

a megyeheli hangulatot és a tényleges lehetőségeket — a következő újabb kéréssel fordultak a hadügyminiszterhez: — „A miniszter úrral történt hivatalos értekezés folytán a 2000 nemzetőr kiállítását rendelő határozat sikerlése” nem oldható meg, mivel „a legutóbbi kállítani rendelt 2000-es számra véghez ment sorshúzás által a polgároknál nem kevésbé csökkent lelkesedés miatt”, az újabb rendelkezés folytán szükségessé vált új összeírás és sorshúzás sok nehézséggel járna, ezért „e körülmények tekintetéből jelenleg 1200 tagból álló ily sereggel megelégedni méltóztassék”. — Válaszát a miniszter az augusztus 21-i választmányi ülésre szíveskedjék megadni. — Ugyanekkor elrendelte a választmány, hogy mivel a nemzetőri összeírások nem egységes elvek alapján és nem a július 27-i rendelet kivételeit figyelembe véve készültek, ezért azok revideálására a járasonkint most kiküldött bizottságok a hivatottak.¹²

Az iratokból és a jegyzőkönyvekből az derül ki, hogy az eredetileg augusztus 1-ére tervezett hadbaindulást nem csak a szervezés viszonylag elkésett megkezdése, hanem a közhangulat kedvetlenné válása miatt is el kellett odázniuk a megye vezetőinek. Ez Ráday Gedeon főispán és Horváth Elek első alispán személyes kérésére, a hadügyminiszter teljes és megértő beleegyezésével történt. — Figyelembe kell vennünk azonban még azt a múltak hagyományaiban gyökerező „vármegyei” felfogást is, amely — hogy Berzeviczy Gergely 1809-ben Napoleonhoz írt emlékiratának szavaival éljek — „nemesi köztársaságoknak” tekinti a vármegyéket, amelyek „állam az államban”, a törvényeket akkor és úgy hajtják végre, amikor és ahogyan nekik tetszik. A megyék berendezésén — lényegét tekintve — az 1848. évi törvények sem változtattak, és ez is az egyik magyarázata az 1848. évi kormányhatározatok nem éppen egyöntetű és egyidejű megvalósításának.¹³

* * *

Mészáros Lázár hadügyminiszter a megyei választmány augusztus 4-i kérésére már 7-én, a 4398/665. számú rendeletében, a felterjesztett indokolást elfogadva, jóváhagyta és felszólította a választmányt, hogy az 1200-fős nemzetőrség mielőbbi összpontosítását hajtsa végre. Ugyancsak augusztus 7-én kelt az a 674. számú rendelete is, amely „a Galiciában mutatkozó mozgalmakat felemlítve, e körülmény miatt nemzetőrseregeknek az ország felső vidékéről alsó vidékére szállítása veszélyes lehetvén, a nemzetőrségnek gyakorlását, felfegyverzését, s kiállási parancsra készmentartását meghagyja”. — Az államkincstár pénzügyi nehézségeinek figyelembe vételével adta ki Batthyány Lajos miniszterelnök augusztus 13-án a 782. számú rendeletét, amely „az összes nemzetőrség elindításának költségei tetemességét, s magának az ekként alakított seregnek célszerűségét előadva, erős és egészséges önkényt vállalkozó egyénekből, mind addig még a harc tart, vagy a haza szolgálatukat igényli, egy seregnek megyei fegyverekkel felszerelve leendő kiállítását rendeli el”.¹⁴

A három rendelkezésből nyilvánvalóvá lett, hogy Nógrád megyének saját anyagi erőforrásaiból kell felszerelni a nemzetőri alakulatait, és azoknak egy otthon maradó és egy 1200 főt számláló mozgó seregtestből kell állniuk. Ezen intézkedések ismeretében ült össze augusztus 21-én a vármegye választmánya, és az alábbi végzést hozta:

Tekintettel arra, hogy „a nemzetőrség felfegyverzése s kiállítása halasztást tovább nem szenvedhetne”, az ügyek intézésével megbíznak „egy teljes hatalommal felruházott választmányt, melynek tagjai lesznek: Jankovich László másod-

alispán, mint elnök, Szentiványi Anselm kamarás, Fráter Pál, Huszár Károly, Dessewffy Ottó, Ebeczky József, Baloghy József, megyei gyalog nemzetőrsgézhöz kinevezett Frajburg Alajos és megyei lovassági, magát ez alkalmommal bemutatkozó Horváth Rudolf őrnagyok, s őrnagyi segéd Horváth Pál, és Madách Pál első allegyző”.

A teljhatalmú választmány azonnal kezdjen munkához. Az 1200-fős létszámot a települések nemzetőreinek létszámához viszonyítva, arányosan vesse ki. E számokhoz hozzáadandók „a képesített zsidók, mint honvédi kötelesség alól egészen felmenthetők” — azaz orvosok, mérnökök, papok stb. —, de a kivetés azokra is, a többi lakosokkal egyetemben kiterjesztendő. A sereg fegyverekkel való ellátása érdekében a kincstár által Losoncra kiadott 200 puskát, továbbá az alispáni hivatalhoz beadott és még beadandó begyűjthető fegyvereket „mind tekintethen hasznos, hadi szolgálatra alkalmas” állapotba tétesse, és az „a célra szükséges pénznek, akár kölcsön, akár 1-ső novembertől betudandó kivetés útján leendő megszerzésére”, teljhatalmat kap. Felelős azért, hogy akár a Baloghy József nem. etőr által bemutatott, akár más célszerű tervezet alapján az 1200-fős sereget, „a költségek lehető kímélése mellett”, multhatatlanul előteremtse. Az egész nemzetőr sereg rendezése, felosztása, gyakoroltatása a legjobb belátása szerint intézendő. Azok, akik a lovasságnál akarnak szolgálni, óhajukat a választmánynak jelentsék be. — „A kiállításban bujtogatásokkal, félreértések, álhírek terjesztésével akadályokat gördítő, nyugtalanságot, békétlenséget előidéző, vagy nyugtalankodó, békétlenkedő, s a választmány rendeleteinek nem engedelmeskedő egyének elleni szigorú eljárás szinte ezen választmánynyra bízatik”¹⁵

A „teljes hatalmú felelős választmány” — a továbbiakban: THFV — nyomban munkához látott, hogy „a haza szükségéhez képest hosszabb ideig töltendő hadi szolgálatokra alkalmas egyénekből álló, s önkéntesen ajánlkozó, 1200 főt számláló hadcsapatnak mielőbbi kiindítását” megvalósítsa. E tekintetben segítségére volt az időközben revidiált nemzetőri összeírás, amely szerint a megyében összesen 7325 személy tekinthető alkalmasnak a nemzetőri szolgálatra. Ezen az alapon elrendelték, hogy helységenként „minden hét nemzetőr után egy ép, a hadi szolgálatokra minden tekintetben alkalmas testalkatú egyén állíttassék ki.” A kiállítás mikéntjét a helységekre bízta, és az önkéntes jelentkezésen kívül, „történjek az a helység körülményeihez képest bármilyen egyénekből, toborzás, helyettesítés, fogadás vagy ehhez hasonló más módok által.”

A vármegye központi pénztárainak tehermentesítését célozta a THFV azon megállapítása és rendelkezése, hogy „a nemzetőri szolgálat személyes teher, annál fogva ezen kiállítással összekötött költségeket az összes nemzetőrök fejenként tartoznak viselni”. — Nyilván ennek biztosítása érdekében rendelte el a THFV a mezővárosok és falvak anyagi érdekeltségét is.

Eszerint augusztus 27-től kezdődően legkésőbb augusztus 31-ig a losonci és a füleki járáshól Losoncra, a szécsényi és kékkői járáshól pedig Balassagyarmatra kell beszállítani az egyes helységekre kirótt létszámú nemzetőröket. „Ezen beszállítási költségeket mindenkor a helység maga viselendő, úgy szinte minden kiállított egyes hadfit tartozik a helység egy vastag vászonból készült katonazubbony (kitlivel:) ellátni, egyéb ruházati fejében pedig a fent említett gyűlhelyeken minden egyes önkéntes részéről tizenkét pengő forintot fog lefizettetni. Kötelességül tétessék egyszersmind minden kiindulandó hadfinak, hogy magát két pár fehér ruhával ellássa”.

A gyűlekezési helyek egyikén az őrnagy, másikon a segédje köteles jelen lenni a bevonulók fogadására és a további katonai intézkedések megtétele végett.¹⁶

Másnap, augusztus 22-én, a megyét terhelő beszerzési feladatokkal foglalkozott a THFV. A tételek ellenértékét váltó forintban tüntették fel. Eszerint szükséges:

6000 rőf posztó, rőfjét 3 ft-tal számítva, 18 000 vft; — az egyenruhák megvarratása 4600 vft; — eszímák 9000 vft; — esákók 2400 vft; — borjú lőtáskák 15000 vft; — 200 puská 8 000 vft; — a begyűjtött fegyverek igazittatása 500 vft; — a közlegények egy havi „napidija” 12 000 vft; — az altisztek egy havi „napidija” 1 565 vft; — a főzéshez szolgáló „kasztrók” 1000 vft. Összesen tehát 72 065 vft.

A fenti kiadásokkal szemben a mezővárosok és falvak minden kiindítandó után személyenként 30 vft-ot előlegeznek, ami 36 000 vft; a vármegyei pénztárakban van 15 000 vft. A fedezet tehát összesen 51 000 vft.

A költségek fedezésére tehát még 21 000 vft szükséges. Tekintettel azonban arra, hogy még figyelembe nem vett kiadások is valószínűek, a THFV a megszerzendő pénzek összegét 30 000 vft-ban határozta meg. „Ezen összegnek a megye részére történendő kölcsönbevételére” Jankovich László másodalispán „az egész megyére leendő kivetését megtétesse”, úgy, hogy a november 1-től kezdődő jövő költségvetési év „megállapítandó adó illetőségébe minden egyeseknek be fog számíttatni”.

A műszaki alakulat problémáját úgy vélték megoldhatónak, hogy utasították Jankovich alispánt „az eránt, hogy a megyebeli molnár céheket felszólítsa, hogy a [Délvidékre] leinduló önkéntesekhez 8 legényt küldjenek, kik ácsi minőségükben 16 pengő kr-nyi napi díjjal elláttatni fognak. Ezen ácslegények részére a céh által ruházat fejében” egyenként 30 váltó ft-ot fognak fizetni.

Garba István balassagyarmati nagykereskedőt a 6000 rőf posztó beszerzésével, „rőfjét legfeljebb 3 ft-ban számítván”, bízta meg a THFV, aki „előlegesen 3000 váltó forintokkal elláttatik”.

Horváth Pál „őrnagyi segédet” bízta meg „a borjúk, lőtáskák, eszímákhoz való talpak, bélés, úgy szintén 100 kasztrónak a hozzátartozó legszükségesebb eszközökkel leendő” beszerzésével. — Utasították, hogy tudja meg a miniszteriumtól, hogy nem lehetne-e a még szükséges 200 puskát az állami fegyverraktárból megkapni? — Amennyiben ez nem lehetséges, vásárolja meg valahol a puskákat. A 400 hadi kaszának, továbbá „a szükséges lőpor és ainek (sic!) előállítását minden esetre a miniszteriumnál eszközölje”.

Az volt ugyanis a THFV elgondolása, hogy az 1200 nemzetőrből 400 — azaz az első sor — katonai szuronyos löfegyverekkel, 400 — a második sor — a beszedett vadászpuskákkal, 400 — a harmadik sor — hadi kaszákkal lesz felfegyverezve. A meglévő 200 puská a losonciaknak kiutalt katonai fegyver volt.

Horváth Pált bízta meg azzal is, hogyha a losonci nemzetőrség zászlaja már elkészült volna, akkor azt „a kiinduló önkéntesek számára oly formán szerezze meg, hogy „Losonc városa” kifejtetvén, helyébe „Nógrád vármegye” tétessék”, ha pedig ez nem lehetséges, lépjen érintkezésbe Ráday főispánnal az új zászló elkészíttetése ügyében.

A vásárlásokra „előlegesen 4000 forintokkal elláttatik”, 2 pft napidíjat, útiköltség térítést és előfogatokat kap. Ő és Garba kötelesek mindenről pontos elszámolást vezetni és a kapott ajánlatokat a THFV-nal előzetesen bemutatni.

„A B. Gyarmat és Losoncra beszállított önkénteseknek kenyérrel ellátására nézve [Madách Imre] főbiztos oda utasíttatik”, hogy a két felső járásra nézve Guoth Lajos, a két alsóra nézve pedig Szeesódy János vármegyei hadbiztosoknak „meghagyja, — hogy a katonai magtárakban lévő búza és lisztnek kenyérsütését a pékekkel oly szerződés nyomán eszközöljék, mint az a katonai ellátás, vagy a rabok ellátására nézve kötve van”. Ha a katonai raktárak készletei nem volnának elegendők, akkor

„azokat a szegények magtárából sikereljük”. A kenyeret pedig a fennálló katonai rendszabályok szerint adják ki az önkénteseknek.

A két gyülekezőhelyre beérkezett önkénteseket illetően „nemzetőri őrnagy és annak segédje oda kerestetnek meg, hogy [azok] a fenálló törvények szerint az önkéntes hon védek esküjére feleskettessenek, és ideiglenesen közüliük egy felügyelőt rendeljenek, ki egyszersmind a kiszolgáltattott kenyér mennyiségekről a biztosnak nyugtát adand”. — Amennyiben a Cserhát vidékéről Gyarmatra már augusztus 27-e előtt is érkeznének önkéntesek és „az őrnagy addig akadályozva lenne, az itten időközben pótlólag Lányi István hadfogadó főhadnagy kéri meg, hogy az alatt az őrnagyra bízottakat végezvén, az önkénteseket a saját katonai felügyelése alatt tartsa”.

Itt tehát a legteljesebb az összhang a cs. k. hadfogó bizottság és a magyar kormány elgondolásait megvalósító vármegye között. A viszony további alakulására nézve azonban nem rendelkezünk kellő számú adattal.

A THFV e napi jegyzőkönyvéből szinte kiérezzük, hogy a fentiek megtárgyalása és elrendelése után újból áttekintették az ügyek anyagi és pénzbeli vonatkozásait. Ennek eredményeképpen néhány módosító és kiegészítő intézkedést is hoztak.

Nagy Zsigmond vármegyei levéltárost „a THFV ideiglenes pénztárnoki” tisztével hízták meg. Balassagyarmaton az ő, Losoncon pedig Guoth Lajos feladata a városok és falvak által „az önkéntesektől ruházat fejében fizetendő 30 vft-nak” a beszedése, a nyugták kiadása, „az egészről rendes jegyzőkönyvet vezetni tartozván”. Ez az összeg — miként láttuk — a települések lakosainak adóba betudható hozzájárulása. Továbbra is Jankovich alispán szedi a helységek nemzetőreinek összességét terhelő, „az időnkint ruházat fejében a helységekől bejövendő 12 pengő forintokat”, azokról nyugtákat ad és az összeget beszolgáltatja a THFV-nak.

A rendelkezésre álló elegendő készpénz hiánya miatt a Garbának és a Hotváthnak előírányzott beszerzési előlegek kifizetését is módosítani kellett. Tehát „a THFV rendeletéből elnök másod alispán oda utasíttatik, hogy Tornyos József megyei nemesi pénztárnok által a Pesti Magyar Kereskedelmi Banktól felvett 2344 forint és 27 ezüst krajczárok alispáni assignatio mellett” Nagy Zsigmondnak átadassa és ezen összegből „assignálja Horváth Pálnak az önkéntesek felszerelésére előlegesen a 800 pengő ft-ot, úgy szinte Garba Istvánnak a posztó árában előlegesen a 800 pengő ft-ot. A többi pénz Nagy Zsigmondnál maradván, abból az alispán ezen önkéntes csapat legszükségesebb költségeit utalvány mellett fedezendi”.

Továbbá Tornyos József nemesi pénztárnok „ezennel oda utasíttatik, hogy a Pesti Kereskedelmi Bankban Nógrád megye részéről letett még hátra lévő 4151 pengő forintot a Kereskedelmi Banktól a váltó bemutatása szerint által vegye”. — A THFV tehát hozzányúlt a vármegyei Nemesi Pénztár adóbevételektől független letéti összegeihez. Ezek — a devalvációs korszak tanulmányai következtében — ezüstben voltak elhelyezve. Tettük hazafias magatartásuk kétségtelen bizonyítéka. Később sok baj is származott belőle.

Végezetül jelentést küldtek a miniszterelnöknek és a hadügyminiszternek. Szövegük azonos és még a következő figyelemre méltó adatokat tartalmazza:

Felterjesztik az 1848. évi 22. Tc. értelmében alakult nemzetőrség 7000 főt számoló összeírását. A századokba való felosztás, a tisztek megválasztása és a felesketés szeptember 5-től 17-ig fog megtörténni. A kiindítandó 1200-fős alakulat augusztus 27-től 30-ig Balassagyarmaton és Losoncon gyülekezik. „Ezen önkéntesek általunk egy comót csákó, katona köpönyeg, egy nadrág, egy pár eszina, két pár fehér ruha, egy vászony zubbony, egy borjú és lőtáskával fognak elláttatni”. A fegyverrel tör-

ténő ellátásra nézve, — a három sor szerinti megoszlás szerint — a fent elmondottakat megismétlik.

A kiindítandó önkéntes csapat „tisztjei iránt — az őrnagy kivételével — a minisztérium részéről még semmi intézkedés nem történvén” és mivel nem remélhető, hogy „az önkéntesek között a tisztségre alkalmas egyének elegendő számmal találkozzanak, nehogy ezen esetre önkénteseink minden gyakorlás nélkül maradjanak, a minisztériumot ezennel megkérjük, hogy önkénteseink számára elegendő tisztekről intézkedjék”. Annál is inkább, mert „ezen hadi csapatnak betanítása szinte kötelességünkkel lévén téve, nehogy f. hó 27-től minden betanítás nélkül önkénteseink tetemes költséget szerezzenek megénk részére”.

Mivel pedig az 1200-fős csapat fenti ruházattal és fegyverzettel való ellátása is „80 000 váltó forintunkba kerülne, ezennel kérjük a minisztériumot, hogy amennyiből ezen eszközök és ruhaneműekkel, vagy a hozzájuk megkívántató kelmékkel valamely részben bennünket elláthatna”, akkor azt kiküldöttjük, Horváth Pál segédtiszt útján tudassa a THFV-nyal.

„Mivel pedig minden pénztáraink kimerítvék, 4151 pengő forintunk pedig a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankban oly módon van letéve, hogy azt csupán egy holt napi felmondás után vehetjük kezeinkhez, s ez összegre lehető legrövidebb idő alatt multhatatlan szükségünk vagy, ezennel felkérjük a minisztériumot, szíveskedjék az iránt magát közben vetni, hogy a felmondási határidő előtt is a pénzt által vehessük”.

Az elintézendő ügyek „sikerlése” végett a THFV minden tagja munkához látott és a legközelebbi értekezletüket, ahol az elvégzett feladatokból mindenkinek be kellett számolnia, augusztus 27-re tűzték ki.¹⁷

* * *

Azt, hogy milyen bonyodalmak és körülmények közt folyt le a nemzetőrség és később a honvédség számára kivetett létszám egyes településeken történő kiállítása, jól illusztrálja a megyeszékhely Balassagyarmaton előadódó problematika. Itt is, és a megyében másutt is, a tényleges lakosságszám megállapításával kezdődtek a viták. A megye a képviselőválasztásokhoz az egyházi schematizmusok adatait — amelyek a nemesség máshol össze nem írt számát is tartalmazták — vette figyelembe. Ezen az alapon Balassagyarmaton 6633 lélekkel számoltak. A város 1847. évi kimutatása szerint a lakosok száma — a külön közigazgatási joggal bíró zsidó községet is beszámítva — csak 5653 volt. Ugyanez az előjáróság 1848-ban pedig — ellentmondva az egy évvel korábbi megállapításának — mindössze 4722 lelket tüntetett fel a város összlakosságának. Érthető tehát, hogy ahány nemzetőri kivetés volt, az mindig más létszámot eredményezett. Bonyodalmat okozott végül még az is, hogy a megye által revideált egyik képviselőválasztói kimutatás 4749 főre tette a város lakosainak számát és így a vármegye is másképpen kalkulált, ha egy-egy újabb kimutatást kértek tőle.

Végül is, augusztus 21-e után, a város keresztény és zsidó lakosságának többszöri revízió átment számadatai alapján Prónay József főszolgabíró és gróf Forgách Sándor kiküldött megyebizottsági tag a kiállításra kötelezhető nemzetőri létszámot 235 keresztény és 94 izraelita személyében állapította meg.

A sok szempontot figyelembe vevő összeírásból értékes gazdasági és társadalmi következtetések mellett, katonailag is figyelmet érdemlő tényeket ismerhetünk meg.

Tény az, hogy a májusi 308 nemzetőrrel szemben augusztusban is csak 329-re volt emelhető a létszám. Ezek közül 278 volt a kiképezetlen és csak 51 a jól, közepesen vagy némileg „gyakorlott”. A 94 izraelita egyikének sem volt semmilyen fegyvere. A 235 kereszténynek pedig mindössze 59 vadászpuskája, 10 pisztolya és 36 kardja volt. Ezekből a fegyverforgatásban többé-kevésbé gyakorlottak kezében 37 puská, 3 pisztoly és 14 kard volt. A 329-fős összlétszámából 131 volt a 18—30 éves, 140 a 31—40 éves, 56 a 41—50 éves, egy 51 évesnél idősebb és egy ismeretlen korú. A keresztények közül 21 beteges és valamilyen csekély testi fogyatkozású volt, az izraeliták közül ilyen nem jegyezték fel. Önként jelentkezett a keresztények közül 24 itt-honi, 1 pedig bárhol teljesítendő szolgálatra. Az izraelitáknál ezt szintén nem tüntették fel. Két keresztény és egy zsidó századba osztották be őket a maguk választotta tisztek, altisztek és tisztesek parancsnoksága alatt. Ez volt a helyzet a Prónay és Forgách által véglegesen lezárt augusztus 23-i revíziókor.¹⁸

* * *

A THFV augusztus 27-i ülésén a fővárosba küldött Horváth Pál a következőket jelentette:

Vett 12 szuronyos puskát, darabját 17 pengő ft-ért = 204 pft

Vett 3 szuronyos puskát, darabját 22 pengő ft-ért = 66 pft

Vett 8 szuronyos puskát, darabját 20 pengő ft-ért = 160 pft

Vett 47 szuronyos puskát, darabját 16 pengő ft-ért = 752 pft.

Ez a 70 darab lőfegyver összesen 1182 pft-ba került. Szerzett még 23 darab puska-sziját is, darabját 36 pengő kr-jával számítva, 13 pft 48 kr-ért.

A még hiányzó 130 darab puskára nézve pedig előadta, hogy mivel „a minisztérium által ezen fegyverek előállítását esdő felszólításunk nem teljesíthetvén, de különben is egész Pesten azoknak kiállítása a jelen körülmények közt nem eszközölhető, javalja, hogy ezen fegyverek kiállítása eránt bécsi gyárnokkal kötéssék szerződés, ki is egyes darab kiállítását 16 pft 30 kr-ral általvévén, kerülne a még hátra levő 130 darab kiállítása 2145 pengő forintba”.

A hiányzó puskaszíjakra nézve javasolja, hogy a losonci börgyárral kössenek szerződést. A gyár előleges számítása szerint ezek összesen 59 ft 20 kr-ba kerülnének.

A 200 főző edényt illetően „az önkéntes honvédek számára már divatban hozott célszerű és a szokottnál olcsóbbba került pléh edények iránt már szerződést tett”. Darabját 1 pft 42 kr-ral számítva, az összes 340 pengő ft-ba kerül.

Az 1200 eszímához szükséges kellékek beszerzésére és azok megvarratására nézve „a következő számadás terjesztetett elő”: Az 1200 pár eszima fej és szárnak való bőre „a losonci börgyár ajánlata szerint 2080 pft-ba kerülne. Az ezekhez szükséges egyfontos talphő 806 pft. Belső bélés, talp bélés és szegély 160 pft. — A eszima díjak céhek ajánlata szerint a megvarratásuk 1200 pengő ft-ot tenne ki. — Így a eszímákra fordítandó összeg 4246 pft volna.

„Előmutatott Horváth Pál szurony tartóval és pléh címerrel ellátott függő lő táskákat, darabját 3 pengő ft-jával — kijelentvén azt, miszerint címer nélkül 10 pengő kr-ral kevesebbe jönne — kerülne 2 pft 50 kr-ba, és így az első sor ellátásához szükséges 400 darab 883 pft 20 kr”.

„A második, szurony nélküli fegyverekkel ellátott sorra nézve a lő táskákoni szuronytok szükségtelen lévén, minthogy azonban ezeknek ára bizonynyal nem tudható”, előleges számítás szerint egyharmaddal vettek olcsóbbnak szuronytokkal ellá-

tottaknál és így a 400 darab árát 555 ft 40 kr-al számítva, a 800 lőtáska árát 1538 pft 20 kr-ra becsülték.

Az egy darab borjúhoz szükséges bőr árát a losonci bőrgyár 1 pft 10 kr-ért hajlandó szállítani, az 1200 darab bőre tehát 1400 pft-ba kerülne. A szíjgyártóknál a darabonkénti elkészítés ára 2 pft, azaz összesen 2400 pft. Az 1200 darab borjú tehát összesen 3600 ft-ba kerülne pengő pénzben.

A losonci nemzetőrség államkinestártól kapott puskája nincs szuromnyal ellátva. Ennek pótlására a losonci lakatosok „egyedül hazafiúi buzgóságból” indítatva hajlandók darabját 2 pft-ért elkészíteni. A 200 szuromny tehát 4000 pft-ba kerülne.

A zászlóból a „Losoncz városa” feliratot kifejtették és helyébe a „Nógrád vármegye” feliratot tették, ami 120 pft-ba került.

Horváth Pál előterjesztése szerint az összes reábizott beszerzendők 12 649 pengő forintba kerülnének. Jelentése nyomán a következőket rendelte el a THFV:

Mivel a még hiányzó 130 szuromnyos puská Pesten nem szerezhető be, ezért Münnkel harmincadhivatali tiszt „közbenjöttével bécsi gyárnokokkal értekezvén”, azt az ígéretet kapta Horváth Pál, hogy azok 16 pft 30 kr-ért számítva darabját, 8 nap alatt elkészítik azokat. Utasítják tehát Garba Istvánt — aki most Pesten tartózkodik —, hogy Münnkelrel lépjen érintkezésbe és az egyik „bécsi gyárnokkal” a fentiek értelmében kössön szerződést. Előlegként 500 pft-ot adjon, a hátralékot pedig átvételkor fizetik.

A Brunner pesti Váci-utcai kereskedőtől bemutatásra elhozott lőtáskák közül „a függő lőtáskák sokkal sikerültebbeknek találtattak”, de feleslegesnek ítélték rajtuk a címereket. Ezek 400 darab címer nélküli változatára 2 pft 50 kr-ért — de ha lehet olcsóbban — kössön szerződést. Továbbá ezen szuromnyokkal ellátottakon kívül a második sor részére 400 darab szuromnyok nélkül is rendeljen azonnali szállításra. Előlegként 200 pft-ot adnak.

120 pft-ot pedig az iránt küldenek (Garbának, hogy megtekintve Morgenthaler bádognál a Horváth Pál által a 200 főzőedényről kötött szerződést, ha a megelégedést szükségesnek véli, akkor arra, ha nem, részszámára fizesse ki).

További 120 pft-ot meg azért küldenek, hogy a Losonc városa által rendelt zászló feliratának megváltoztatásáért Minkel (sic!) harmincados tisztnek — „mikoron az magát Horváth Pál levelével igazolandja” — a zászló ára fejében lefizesse.

Nehézségek jelentkeztek az egyöntetű posztók beszerzésével kapcsolatban. Ezért „Garba Istvánnak azon felvilágosítást kérő sorai következtében, hogy szürke posztót elegendőt nem kapván, mitévő legyen? — ezennel rendeltetik”, hogyha nem kaphat annyi szürke posztót, hogy abból 1200 önkéntes köpönyege és nadrágja kiteljen, akkor „fekete posztó eránt tegyen szerződést, oly formán”, hogy vagy minden nadrág, vagy minden köpönyeg egyszínű — vagyis az egyik szürke, a másik fekete — legyen. A posztók rőfje azonban legfeljebb 3 váltó ft-ba kerülhet. A posztót, ha egyszerre nem lehet, akkor részletekben, amint megszerzi, azonnal Balassagyarmatra szállíttassa. Az előlegezésre 500 pengő ft-ot utalnak ki.¹⁹

A THFV üléseinek jegyzőkönyveit időrendi egymásutánban követve elének táru a sokszor talán kicsinyeknek látszó, de alapjában véve mégis jelentős problémákkal való viaskodás sokrétűsége.

Az augusztus 28-i ülésen a bőrből készülő felszerelési tárgyak beszerzésének és csináltatásának kérdései kerültek előtérbe. Ezekkel az akkor Losoncon időző Horváth Pál foglalkozott a legtöbbet. Utasították, hogy „a szükséges 177 puská szíjnak, az 1200 eszímához megkívántató mindennemű bőröknek, nem különben az 1200 borjú bőrének kiállítására nézve a losonci bőrgyárral — mely testületnek hazafiúi buzgósága

úgy szinte hazája igényelte áldozatokrai készsége ismeretes — ha lehetséges a már előleges számításoknál is jutányosabb árért oly szerződést kössön, hogy a megkíván-
tató hőrök mielőbb a legcélszerűbb minőségűről kiállíttassanak”. E célból elélegként
1500 pengő ft-tal látják el, a hátrálékos összegeket pedig hat hét múlva fogják fizetni.

A bőrgyártól átvett cikkeket Horváth jegyzék szerint adja át a járási főszolga-
bírnak, „kinek a meghagyatik, hogy rögtön egy, vagy a szükséghez képest több
hadnagyokat rendelvén a szállítás mellé, azt pontosan, gyorsan, s minden felakadás
nélkül B.Gyarmatra eszközölje, hol is Nagy Sigmond térítvény mellett azokat által
veendi”.

A hőrök Balassagyarmatra történő szállíttatásának az oka az volt, hogy az ottani
csizmadia céh kedvezőbb árajánlatot adott be, mint a bőrgyár szomszédságában
tevékenykedő losonci. A gyarmatiak egy pár csiznát — a mintapéldányt a THFV
Horváth Pálnak most meg is küldi — 1 vft 45 kr-ért hajlandó megvarrni, és ezen
felül „minden párnak a megszabását és kihúzását 6 váltó kr-ért” hajlandó elvégezni
és így egy pár csizma elkészíttetése 1 vft 51 kr-ba kerül. — Persze itt van a hór szállítás
bonyodalma. — Tehát „Horváth Pálnak ezennel szigorúan meghagyatik, hogy a lo-
sonci csizmadia céhhel rögtön értekezvén, ezen a b.gyarmatiakkal kötött szerződés fő
pontjait közölje, — értesítvén őket egyszersmind arról, hogy ha a haza jelen veszélyes
körülményei közepette, midőn minden osztály tehetségéhez és körülményeihez képest
vetekedve áldozik a haza oltárára; — nem kívánja a haza ebbeli szükségait fedezni, —
úgy a velők kötendő egység megszüntettetvén, a THFV bár idegen megyei, de
huzgóbb honfiaival kötendő egységet”. — Ha azonban ők is hajlandók 1 vft 51 kr-ért
a csizmák párját elkészíteni, Horváth nyomban velük is kössön szerződést a négy
nagyságrendi fokozatban elkészítendő csizmákra nézve.

Utasították Horváthot, hogy a szíjgyártóknál érdeklődjön „a borjúkra nézve, hogy
a borjúbőrök nekik általadatván, azok elkészítését, a szükséges kellékeknek általuk
intézendő hozzáadása mellett, mennyiért vállalják? — Tájékozásul tudtul adatik,
hogy a b.gyarmati szíjgyártók darabját 2 pengő ft-ért” hajlandók elkészíteni.

Az anyagi ügyek mellett most már a gyülekezési helyekre beérkező önkéntesek
ügyeivel is kellett a THFV-nek foglalkoznia. — A Balassagyarmatra beérkezőkkel
kapcsolatban ugyanis megállapították, hogy „a kellő rend és csend egészében fel
nem tartatik”. Ennek egyik oka, hogy a város részéről a már kiállított önkéntesek
számán felül is toborzás történik, és „az ily zajos toborzások, úgy szinte a sok helye-
ken való és gyakortai zenézés a pénzzel ellátott önkénteseknél könnyen káros kihá-
gásokra vezet”. — Ezért „a THFV a város előljáróinak ezennel meghagyja, hogy
bárminemű korcsmákban vagy étházakban a beállítási napok alatt a zenét ezennel
megszüntesse, a közcsend és rend fentartására az örök számát legalábbis megket-
tőzze”. A nemzetőrség őrnagyának pedig kötelességévé teszik, hogy „legfeljebb
9 óraker a hazavonulást doboltatván, minden kint maradó önkéntest szigorúan
megfenyítsen”. A járásbeli főszolgabíró is, „hatásköréhez képest, a városbani rend
fentartására nézve minden eszközöket felhasználjon”.

Hasonló megnyilvánulások megszüntetése végett, „minthogy a losonci és füleki
járárs részéről a Losoncra szállított önkéntesek állításánál” előfordulható zavarok
meggátlására intézkedések nem történtek, a már balassagyarmati tapasztalatokkal
rendelkező gróf Forgách Sándort küldi ki Losoncra a THFV, hogy „az akadályoknak
elintézésében beavatkozzék”.²⁰

A másnap, augusztus 29-én tartott ülésen a véglegesnek tekinthető nemzetőri
összeírás alapján kialakítható szervezeti kérdésekkel foglalkozott a THFV. Eszerint

az összes nemzetőri szolgálatra kötelezettek száma és azok századonkénti beosztása a következő:

I. Kékkői járás: 1. század: 476; 2. : 402; 3. : 429; 4. : 414; 5. : 433; 6. : 415. — Összesen: 2569

II. Losonci járás: 1. század: 401; 2. : 342; 3. : 316; 4. : 306. — Összesen: 1365

III. Füleki járás: 1. század: 400; 2. : 401; 3. : 405; 4. : 401. — Összesen: 1607

IV. Szécsényi járás: 1. század: 362; 2. : 346; 3. : 363; 4. : 361; 5. : 352. — Összesen: 1784

Ennek a megye négy járásából kiállított 7325 nemzetőrnek a felesketésük céljából történő csoportosítása az egyes alközpontokban, így nyert megoldást:

A kékkői járás 5. és 6. százada szeptember 8-án Nógrádon, a 3. és 4. százada 9-én Vadkerten, az 1. és 2. százada 10-én Balassagyarmaton; a losonci járás 4. százada 11-én Alsósztrégován, 1. és 2. százada 12-én Losoncon — szeptember 13-án és 14-én a losonci vásár miatt szünnap lesz, és ezért a 3. százada 15-én Divényben; a füleki járás 4. százada 16-án Szinobányán, 1. és 2. százada 17-én Füleken, 3. százada 18-án Kisterenyén; a szécsényi járás 1. és 2. százada 19-én Ecsegen, 5. és 6. százada 20-án Etesen, 4. százada 21-én Szécsényben fogja az esküt letenni.

Az esküt kivevő bizottság tehát a legcélszerűbb módon körbejárta a megyét. Kétségtelen, hogy csak a megyében otthon maradó nemzetőrök eskütételéről volt ez eseten szó, hiszen az augusztus 22-i THFV-i ülés kimondta, hogy az augusztus 27-től 30-ig Balassagyarmaton és Losoncon gyülekező „kiinduló” önkéntes nemzetőröket az őrnagy és segédje esketik fel. Ennek a mozgó alakulatnak Érsek-Vadkerten szeptember 11-én volt a zászlószentelése és 13-án vonult be Vácra. Ez a tény azonban felveti azt a forrásunkból ki nem olvasható problémát, illetve annak megoldását, hogy a 7325-fős nemzetőri létszámban benne foglaltatik-e a kiindítottak száma is, avagy nem?

A különböző eskütételi központokba vonulással kapcsolatban még a következőket rendelte el a THFV: — 1. Az esküt kivevő bizottság számára éjjeli szállásról kell mindenütt gondoskodni. — 2. A nemzetőrök egy napi étellel ellátva jelenjenek meg. — 3. A nemzetőrségi összeírásban szereplő „minden földesurak és uradalmi tisztek felszólíttassanak, hogy a nép buzdítása tekintetéből — de különben is kötelességüknek fogva — az eskütételi helyeken mulhatatlanul megjelenjenek”. — 4. „A lelkészeknek meghagyassék, hogy a népet ezen ünnepélyeni megjelenésre buzdítván, azt a végett felvilágosítani, s a kitűzött helyekre példaként is vezetni kötelességüknek ismerjék”. — 5. Az összevonulási helyeken századonként 1 kapitány, 1 főhadnagy, 2 alhadnagy, 2 őrmester és 12 káplár választandó. — A kiindítandókra nézve a választást a THFV hatáskörébe utalták.²¹

Ismét másnap is, augusztus 30-án, folytatták az értekezletet. — A belügyminiszter 618. számú, a fegyverek beszolgáltatására vonatkozó rendeletét összhangba hozták a miniszter elnök 782. sz., erre is vonatkozó rendeletével és ennek értelmében ezt a határozatot hozták:

Mivel a megyében lévő fegyvereket az összeírás tanúsága szerint sem adták még mind be, részint ezért, részint mert a beadottak közül sok a hasznavehetetlen, a kiindítandó nemzetőröket nem tudják kellőképpen felfegyverezni. Szigorúan megparancsolják tehát minden járási tisztviselőnek, hogy „minden vadász, kartács és más lőfegyvereket mulhatatlanul beszedjék” a megállapítható becsár mellett, és azokat szeptember 10-én Balassagyarmaton a másodalispánnak, illetve annak távollétében Nagy Zsigmond levéltárnoknak, térítvény ellenében adják át. Hozzák a fegyver-

tulajdonosok tudomására, hogy aki vonakodik fegyverét átadni, attól „requisitio útján lesznek elveendők”.

Ezután a pénzügyi problémákra kerítettek sort. Megállapították, hogy a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankban letett pénzükből és a helységektől „fölruházás fejében fizetett összeletekből” csak 51 000 váltó forint jöhet az önkéntesek ellátását célzó pénztárukba, amiből csak a legszükségesebbek szerezhetők be. Elrendelik tehát, hogy „az önkéntes csapat napi bére” ezentúl a vármegye Hadi Pénztárából legyen kifizetve. Nagy Zsigmond előterjesztése alapján a már eddig kifizetett 400 pengő ft-ot is, alispáni assignatio mellett, az önkéntesek felszerelése fedezésére létesített pénztárba kell átutalni. A továbbiakban pedig a Hadi Pénztár az önkéntesek napi díjai fejében Nagy Zsigmond, illetve Guoth Lajos nyugtái ellenében fizeti ki „koronkint a megkívántató summákat”.

A losonci csizmadia céh is meggondolta magát és küldötteit a megyeszékhelyre küldve, szerződést kötött a THFV-nál, hogy a csizmák párájt ők is 1 ft 50 kr-ért készítik el. Erről értesítik Horváth Pált és utasítják, hogy „a bőrök kiszabása mellé saját felelősége alatt egy egyént rendeljen, s ezen kiszabás a kapitányi szálláson történjék”. — Balassagyarmaton hasonló feladattal „Pruszkay bizatott meg, ki is a kiszabott bőröknek mennyiségéről rendes jegyzőkönyvet” tartozik vezetni. A csizmák varrását azonban Balassagyarmaton addig nem tudják elkezdni, amíg a szükséges bélésbőrt meg nem kapják. Horváth tehát intézkedjék ezen bőrök leszállítása ügyében. A borjúk bőrét illetően később kap utasítást.

A már megrendelt posztó színek szerinti mennyiségéről még nem érkezett tudósítás. A nadrágokra azonban — bármily színűek is legyenek — nem kell zsinórzat és erről is értesítik Horváthot. — Továbbá arról is, hogy „kívánságához képest 100 kasza küldetik”. — Erre nyilván a beérkezett nemzetőrök egyrészének a begyakorlására volt szüksége.

Utasították, hogy „a losonci önkéntes sereggel akként intézkedjék, hogy az — a legújabban érkezett miniszteri rendelet folytán szeptemberben Vácra indulandó — az elindulásra bármely percben készen lehessen”. Az elindulás időpontjára nézve a THFV külön fogja még értesíteni.

„Ezen seregek — a legújabb intézkedés szerint — 4 századra lesznek osztandók, aként, hogy minden 300 emberből egy század alakíttassék. Meghagyatik Horváth Pálnak, hogy a tisztek választásába semmi esetre ne bocsátkozzanak, mert a Választmány közbejöttével Balassagyarmaton fog véghemenni, de a szükséges rend feltartására nézve megbizatik, hogy ideiglenes káplárokról és őrmesterekről aként intézkedjék, hogy azok felelőség alatt az alájok rendelteket rendben tartsák”.

A felmerült és megoldandó problémáikról, valamint a kialakult helyzetről, a következő jelentést küldték a miniszterelnöknek:

„Mintán a megyénkbeli kiindulandó önkéntes csapatunkba reménységiünkön felül több tisztnak kiképzett egyének ajánlkoztak, elhatároztuk, miként ezen lelkes férfiaknak hazájokérti hű lelkesedésiüket megjutalmazandók, a tiszteket magunk választandjuk. — Ezen csapatunk felosztására nézve aként intézkedénk, hogy az 1200 főből álló csapat 4 századra osztassék, s így minden században 300 egyén lén sorozva, de miután a tisztek ruházatai, az ezen csapatba szükséges orvosok fizetései, és a sereghez kívántató számvevő iránt nem vagyunk tisztában, kérjük Minister Elnök urat, szíveskedjék bennünket az iránt értesíteni, — 1-ször, hogy a tisztek a nemzetőrök, vagy a hon védők öltönyeivel lássák-e el magukat? — 2-szor, mennyi orvost rendeljünk, s azok mily fizetéssel látassanak el? — 3-szor, a számvevő tisztnak mennyi legyen a fizetése?

A kiállítandó 1200-fős csapathból mai napig már 700-on felül [van az] ajánlkozott[ak száma], kik ugyan felruházza eddig még azon okból nincsenek, mert az öltözetökhöz szükséges kellékeket nem hirtuk még előteremteni, de [őket] mégis lehető legrövidebb idő alatt — melynek szükséges határnapját a Vácon levő őrnaggyal fogjuk tudatni — tanítás végett Vácra akarjuk szállítani, mivel meg vagyunk győződve, hogy csapatunk egész számban kiálland, s öltözeteiket pótlólag küldhetjük meg Vácra. — S minthogy ezen seregiünk ellátási költségeinek fedezésére a legszigorúbb gazdálkodás mellett is pénzüink nem jut, elhatároztuk, miként ezen csapat napijait a Hadi Pénztárból fedezendjük.

Minden esetben azonban kérjük Minister Elnök urat, legyen szives bennünket a fentebbi pontok eránt azonnal értesíteni”.²²

* * *

Ezen THFV-i ülést követően került sor a megyei választmány szeptember 2-i gyűlésére, amely újabb fordulatot adott a vármegye által elvégzendő honvédelmi feladatoknak. A nemzetőri alakulatok harcképessé tétele mellé felsorakoztak az országyűlés által megszavazott önálló magyar hadsereg, a honvédség kiállításának az ügyintézése. Ekkor ismertették Szemere Bertalan belügyminiszter augusztus 29-én kelt rendeletét, amely a még királyi szentesítésre váró törvény szövegét közölve, utasította a vármegyét, hogy „a sereg kiállításához előlépésként megkívántató összeírást 7 nap alatt a közlött minta táblázatok szerint” készítse el.

Ezzel kapcsolatban intézkedéseket is hoztak. Ezekre és a honvédséggel kapcsolatos további ügyintézésre azonban jelen dolgozatomban nem térhetek ki. — Ugyanez a választmányi ülés a nemzetőrség ügyeivel is foglalkozott, és a továbbiak intézése végett a THFV-nak adták át Batthyány miniszterelnök két augusztus 27-én kelt rendeletét.

Ezek egyike kifogásolta, hogy egyes megyék olyan pótlékokat fizetnek ki a táborba vonult nemzetőreiknek, amik a seregnél, a hasonlóknak nem részesülteknél, elégedetlenséget okoz. Ezt szüntessék be és a nekik szánt összegeket hazaérkeztiükkor adják át számukra. A másik pedig „a táborba sietendő önkéntes nemzetőr seregek azonnali elszállítását parancsolván, az azok számára kijelölt őrnagyok névjegyzékét közli, mely szerint a Dunán inneni kerületre Ivánka Imre neveztetett ki”.

A Vácott parancsnokoló Ivánka őrnagy nyomban hallatott is magáról, és az augusztus 28-án kelt megkeresését át is adta a megyei választmány a THFV-nak. Ezzel újabb megoldandó feladatok és anyagi gondok vették kezdetüket. Ivánka ugyanis már ebben az első iratában „az önkénytes sereg harciassá tételére, a megyének segéd kezét felkérve, ágyukhoz, utászokhoz szükséges lovak, s különféle ügyes egyének iránt hova előbbi intézkedéseket kíván”. — Ez azt jelentette, hogy el kell kezdeni a lovak és a lovakhoz értő emberek kiállítását és toborzását is.²³

* * *

A THFV még aznap, szeptember 2-án, elkezdte tárgyalni a kívánalmakat. A miniszterelnök utasítását, „hogy a megyéből kiindítandó hadi csapatok vitézei naponta csak 8 pengő kr-ral látassanak el”, nyilván nagy megértéssel üdvözölték, hiszen ez pénzügyi gondjaikon is némileg könnyített. — A bevonuló saját önkén-

seikkel kapcsolatban is feltételezték azt, hogy mivel azok „nagy része tetemes összegekkel ellátva lévén, a hosszabb táborozások alatt, mind egymás közötti irigységre és elégtelen kifakadásokra, mind pedig a könnyelmű életre és egymásnak a kirablására, s így könnyen ezen csapat elerkölcstelenítésére” nyújthatna alkalmat.

Ez a megjegyzés arról tanúskodik, hogy önkéntesek már addigi magatartása is — v. ö. a balassagyarmati tapasztalatokkal és Forgách losonci megbízatásával — kifogásolható volt. Pénzzel jöttek otthonról és szép számmal lehetek közöttük „helyettesek” is. Ezek felfogadói — a katonatáborozások során kialakult gyakorlatnak megfelelően — bőven látták el őket, még olyan pénzzel is, „mely csak dolgozó kéznek verejtékével, talán a szükségesb harapások elvonása mellett ajánlottak a haza igényelte hadi csapat kiegészítésére”.

A THFV „ezen oknál fogva” meghagyta tehát Freiburg őrnagynak, „hogy tiszteivel aként intézkedjék, hogy minden egyes [önkéntes] által bevallatván a falutól kapott és nálok létező összeget, azt iparkodjanak — kivéven a legszükségesebb esetre nálok hagyandó filléreket — a csatában lét [itt nyilván „a táborozás” értendő] ideje alatt magokhoz véve eltenni, vagy azon helységekből, amelyek részéről beállottak, elhelyezni és ott gyümölcsöt és mellet, biztos helyekre befektetni, hogy hadi szolgálataikból — lehet, hogy sértődött testtel — visszatérve, azon díjnak, melyért magokat felajánlák” gyümölcsöket élvezhessék.²⁴

Másnap, szeptember 3-án, a tisztek, altisztek és tisztesek megválasztásával kezdte ülését a THFV. Elhatározták, hogy ez, nehogy „néhány egyének megválasztása alkalmával a tagok között meghasonlás történjék, titkos voks útján eszközendő”. — Ezen előkészület után — minden jel erre mutat — nem az augusztus 30-i határozatuk szerinti 300 főből álló 4 század, hanem 200 főből kialakítandó 6 század számára vitték végbe az 1200-fős „hadi szolgálatokba menendő önkéntes csapat tiszteinek megválasztását”.

Ezen az alapon a kiinduló zászlóalj parancsnokává az „első kapitányi rangra emeltetett” Horváth Pált választották meg. Utána, az augusztus 29-i határozatuk nyomán került sor a századonkénti 1 kapitány, 1 főhadnagy, 2 alhadnagy, 2 őrmester és 12 káplár megválasztására. Választottak és kineveztek tehát 6 kapitányt, 6 főhadnagyot, 6 első- és 6 másod-„rangú” alhadnagyot, 6 első- és 6 másod-rangú őrmestert, 1 káplárt a dohosok számára és egyelőre — a 72 helyett — 55 káplárt, a többiek kinevezését Freiburg őrnagra bízva.

Ugyanekkor az otthonmaradó nemzetőrség ügyeivel is foglalkoztak. „Miután Etesen, mint a szécsényi járás nemzetőrei felesküvésére és tiszteinek megválasztására kitérő [egyik] helyen a legújabbban jött tudósítás szerint több lakok leégtek volna, s így az ottani öszvejövetelre semmi alkalmas hely nem létezik”, az összegyűlekezés és eskütétel helyéül Karancsságot jelölték ki. — „A Nógrád megyei önkéntesek hadfogadói bizottmánya által beadott lajstromból” pedig megállapították, hogy a kékkői és a szécsényi járás 31 községe még mindig 47 fő kiállításával hátralékban van. Kötelezték tehát ezeket a községeket, hogy a még esedékes személyeket a legrövidebb időn belül Balassagyarmatra szállítsák. Ebből az utasításból arra következtethetünk, hogy ez a 47 fő nem az otthonmaradók, hanem a kiindítandók soraihoz tartozott.²⁵

Kétségtelenül a kiindítandók számának csökkenését eredményezték a betegek. Ezek megléte azonban újabb problémát, a hadi kórházak létrehozásának a szükségességét is jelentette a THFV számára. — Horváth Pál ugyanis előterjesztette, hogy „a losonci kórházban több önkéntesek fekvő betegek lévén, ezeknek kellő ellátására még eddigelé intézkedés nem történt”, orvosi kezelésben nem részesülnek, gyógyszerket nem kapnak.

Horváth megdöbbenő jelentése nyomán azonnal így intézkedett a THFV: Losoncon Guoth Lajos hadbiztost, Balassagyarmaton Droba János várnagyot utasították, hogy „az ispitályban létező ágyakat elegendő szalmával mulhatatlanul, ezen rendelet vétele után tüstént ellássák”. Utasították továbbá Losoncon Pongrácz Mihály főorvost, Balassagyarmaton pedig Höpner Vencel orvost, „hogy addig míg ezen hadi csapathoz szükséges főorvosok eránt a ministerium nem intézkedne, a beteg önkénteseket szorgalmasan meglátogatva, azokat gyógyítani el ne mulasszák”, és tudatták velük, hogy a szükséges gyógyszereket a gyógyszerházaknak a Hadi Pénztárból fogják megfizetni. — Ez volt megyénkben a szabadságharc ideje alatti első intézkedés katonai orvosi ellátás és kórházak ügyében.

Továbbra is lassan folyt a fegyverek beszolgáltatása. Az elmaradás, úgy látszik, a losonci járásban volt a legnagyobb. Horváth Pálnak tehát meghagyták, hogy „azok mi előbb Losoncra beszállíttatván, amelyek hibásak lennének, azoknak kiigazítása végett az ottani puskaművesekkel a lehető legjutányosb áron intézkedjék, egyszerűen minden fegyvert vasvesszővel látasson el”.

Láttuk, hogy augusztus 22-én a Nemesi Pénztárnak a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankban letett összegéhez is kénytelen volt a THFV hozzányúlni. Eljárását — mégha utólagosan is — igazolnia kellett. Ennek jegyében született meg az az elhatározás, hogy a kiadásokat a volt nemesi osztálynak is viselnie kell, amit így fogalmaztak meg: „A THFV által augusztus 22-én hozott azon végzés értelme nyomán, mely szerint másod-alispán, mint a THFV elnöke, az önkéntesek felszerelésére szükséges összeletek kiegészítéséül 30 000 váltó forintoknak felvételére hatalmaztatott meg, — a számvevői hivatal czennel oda utasíttatik, hogy ezen összeletnek a fenálló kulcs szerént az eddigi nem adózó osztály között történő fölosztását hivatalos buzgóságához képest a lehető legrövidebb idő alatt elkészítvén, az ekkénti fölosztást másod-alispánnak előterjessze”.

Nyilvánvaló volt, hogy ez a számfejtés a Nemesi Pénztár készletének igénybevételét nemcsak szükségessé, de jogossá is tette. — Abban ugyanis senki sem látszott kétkedőnek, hogy a császári-királyi hadsereg céljait szolgáló Hadi Pénztárból fedezék a hadbaindulók egyes szükségletét. Ezért a másodalispán „egyszerűen pótlólag ismét odautasíttatik, hogy az önkénteseknek mind már eddig fizetett napi díjait, mind az ezentúl fizetendőket”, a Hadi Pénztárból fizettesse ki, és azt „a ki nem vett 30 000 ft összeletbe, annak idejében beszámítsa”.²⁶

* * *

Szeptember 4-én ismét ülést tartott a vármegyei választmány. Ennek során hangzott el az az indítvány. „hogy az önkéntes sereg kiállításával megbízott THFV eljárásáról jelentést bekívanni szükséges lévén”, azt a THFV az október megyei választmányi ülés elé terjessze, mindenre kiterjedő „körülményes tudósításával” együtt. — A választmányi ülés egyébként csak Prónay György szolgabíró és Hamar Miklós pénztárnok „önkéntes seregben történt tiszté választása” miatti helyettesítése elintézésével foglalkozott a nemzetőrség ügyeivel.²⁷

A THFV újból csak szeptember 8-án ült össze. Addig nyilván a függőben maradt ügyek rendezésével foglalkoztak tagjai. Ezek sorába tartozott volna Ivánka Örnagy augusztus 28-án kelt kérése a lovak és a lovakhoz értő emberek toborzását illetően, amivel azonban — legalábbis erre vonatkozó adat nem maradt fenn — nem foglalkozott a THFV. Lehetséges, hogy ezt a minden jel szerint tőlük függetlenül tevékenykedő Horváth Rudolf őrnagy, a lovas nemzetőrség szervezője ügyének tekintették.

Saját hatáskörükbe tartozott azonban az Ivánka őrnagy sátorokra vonatkozó kérésének a teljesítése. Megbízták tehát Garba Istvánt, hogy „hatvan sátorhoz megkívántató 6240 rőf vászonnak a lehető legjutányosabb áron kiállítására” kössön szerződést.

Nem sikerült sem a losonci, sem más bőrgyárakkal az 1000 darab borjúhoz szükséges bőrökre nézve megállapodásra jutni. Értesült azonban a THFV arról, hogy „azok Pesten — a honvédek felszerelését kezelő tisztek [útján] — elegendő számban és jutányosan megszerezhetők”. Utasították tehát Nagy Zsigmondot, hogy „rögtön Pestre menvén ezen borjúknak a lehető legrövidebb idő alatti kiállítására szerződést kössön oly formán, hogy azok egyes darabja legfeljebb 3 pengő forintba” kerüljön. A szükséges pénzt vigye magával és távolléte idejére — pontos számadás kötelezettsége mellett — megfelelő személyre bizza a pénztárak kezelését.

Nehézségek támadtak a megrendelt posztómennyiségek szállításával kapcsolatban is. Utasították tehát Droha János várnagyot, hogy „a posztó megérkezésekor tüstént, lovas futár által, a szécsényi és a gyarmati szabókat a rögtöni munkához fölszólítsa”, és hogy a szabók és eszmiadiák munkálataira a legszigorúbban felügyeljen.

A megyei választmány számára készítendő elszámolás jegyében Horváth Pál, Garba István, gróf Forgách Sándor és Guoth Lajos, „mint a THFV -től különféle szerek megvásárlására megbízott s pénzel ellátott egyének” szeptember 12-ig pontos elszámolásokat készítsenek, amiket az aznapi ülésén a THFV átvizsgál és „a szükséges végső intézkedéseket megteendi”.

Elhatározták, hogy a kiindítandó önkéntes csapat zászlaját szeptember 11-én (Érsek-)Vadkerten Imády Károly balassagyarmati és Mészáros Imre vadkerti lelkészek fogják fölszentelni. Az ezzel kapcsolatos katonai intézkedéseket Frajburg Lajos őrnagyra bízták. A zászló az eredetileg a losonci nemzetőrök számára Pesten készített, de új felirattal ellátott csapatzászló volt.

Gondjuk volt az egészségügyi ellátás ideiglenes megszervezésére is. Utasították Való vármegyei sebeszt, hogy „rögtön Vadkertre, Patak és Dejtár vidékeire menvén, kiindulásokig köztük üdözzön, s őket egész Vácig elkísérje”. A szükséges gyógyszereket a Hadi Pénztár fogja kifizetni a gyógyszerháznak.

Ülésükből a következő, beszámolóban is tekinthető levelet intézték Ivánka Imre őrnagynak, Vácra:

„A Nógrád megye részéről kiindítandó összes önkéntes csapat f. hó 12-én Rét-ságra és Tolmácsra induland, honnan f. hó 13-án Vácra fog érkezni. A megye f. hó 14-ig bezárólag látja el seregét napi díjakkal. Az álladalom által leendő további ellátásra nézve Őrnagy Úr megkerestetik, hogy intézkedéseket tenni szíveskedjék. Ezen Vácra 13-án érkező csapatnak összes száma mind ez ideig egész bizonyossággal nem tudathatik, részint mert több helységek a kiállítással késedelmeskedvén, a besorozás pótlólag is tart, részint mert többen elbetegvén, fölgögyulásokig hátra maradandanak: — mind amellet — a tiszteken kívül, kiknek névsorát ezennel ide rekesztjük — 1100 főre Őrnagy Úr bizton számolhat.

Ezen csapatunk ruhákkal felszerelve még nincsen, mert posztót a legnagyobb fáradságunk mellett is elegendő számban mindeddig nem kapván, a szállítások koronként történnek, s így a ruha neműek is pótlólag, koronként fognak történni (sic!).

Főző edényekkel a csapat ellátva vagyon.

A fegyverekre nézve minden lehetséges módokat eszközül használtunk, hogy minél nagyobb számmal kiállítva, seregünket egészben fölfegyverezhessük, de minden iparkodásunk sikeretelen volt, s csak 304 szuronyos fegyvert voltunk képesek előte-

remteni. Ezeken kívül van 100 vadász puskánk, 400 emberünk pedig kaszával van ellátva.

Miután azonban a ministeriumtól oly értesítést nyertünk, hogy seregünk egészben szuronyos fegyverrel leszen ellátva, ha Őrnagy Úr erőlyesen kél föl azoknak csapatunk számára történő kieszközlésére nézve. — Annál fogva Őrnagy Urat ezennel megkeressük, sziveskedjék a Minister Elnök és báró Baldácsi uraknál erőlyesen fellépni, hogy embereink még 750 szuronyos fegyverrel látassanak el, mert a kaszák eránt különben is kimondhatatlan ellenszenv mutatkozik népünkben.

A szükséges sátori kellékek iránt csak tegnap vettük Őrnagy Úr levelét s így ezeknek rögtöni kiállítása a lehetetlenségek sorába tartozik. — Mind amellet a szükséges vászon megszerzésére iránti lépéseket megtévén, azoknak mielőbbi kiállítását bizton reméljük.

A csapatokkal a ministeriumtól nyert 7 mázsa puskaporunk és ónunk is leszen küldendő. Őrnagy úr aként intézkedjék, hogy azok a táborban biztos helyre szállíttassanak”.²⁸

Szeptember 12-én ült össze ismét a THFV. Valószínű, hogy előző nap testületileg résztvettek a kiinduló önkéntesek vadkerti zászlószenteletésén, és hihető, hogy az elszámolásra felszólított tagjaik jelentéseiket előterjesztették. Legfőbb gondjukat azonban az önkéntesek számára készítendő ruhák átvételének az elmaradása volt. Ezért „Guoth Lajosnak a legszigorúbb felelet terhe mellett ezennel meghagyatik, hogy az önkéntesek részére dolgozó losonci mesteremberek munkálataira fölügyeltetvén, az öltözeteknek a lehető legrövidebb idő alatt leendő kiállítását sikerelje. Azon esetre pedig, hogyha a munkában a mesteremberek hanyagsága által is a legkisebb hátramaradás történék, a járásbeli főszolgabíró közbenjöttével őket a munkára kényszerítse, s munkahelyül a városház jelöltessék ki, hogy a felügyelés annál pontosabban történhessék”.

Foglalkoztak még a bereceli, marcali, szállósi, verőcei, kishartyáni és alsóesztergályi nemzetőrök néhányának személyi, illetve községi problémáival is.²⁹

A következő és egyben a jegyzőkönyvbe bevezetett utolsó ülésükön, szeptember 15-én, ismét a felszerelés és annak a még meglévő hiányosságai képezték megbeszéléseik gerincét. Tárgyalásuk alapját az önkénteseket a váci táborba elkísérő Frajburg Lajos nemzetőr őrnagy jelentése képezte. Eszerint az önkéntes csapat szeptember 15-én — vagyis a THFV ülésének napján — Vácról Pestre „lenne szállítandó, amiért is kéri, hogy a hátralevő ruha kellékek mielőbb elkészítettvén, azok azonnal szállíttassanak utánuk. Jelenti egyszersmind, hogy az álladalomtól minden század számára 130 szuronyos fegyvert kapott, s így a vadász puskák szükségletének lévén, azokat haza küldendi.” — Jelenti egyszersmind, hogy Gonda Ferenc hadnagy lemondása miatt, helyére Szenfy István őrmestert nevezte ki.

Freiburg jelentésének tudomásul vétele után áttekintették a tényleges helyzetet. Új követelményként jelentkezett ugyanis az, hogy a megye területétől egyre távolodó önkéntesek után kell szállítani a még hiányzó felszerelési tárgyakat. Nemesak a losonci, hanem a gyarmati mesteremberek sem készültek el munkáikkal. Ezért utasították Droba János várnagyot, hogy ezeket is gyors munkára kényszerítse. Őt bízták meg még azzal is, hogy „az elkészült kellékeket, mihelyt azok egy szállítmányra valók lennének, koronként, biztos őrizet alatt” az önkéntesek után küldje és ott nyugtásként ellenében adja át.

Megállapította a THFV, hogy a szükséges kellékek egyrésze nemesak idő, hanem anyaghiány miatt sem készülhetett el. Ilyenek — a még hátralevő ruhákon kívül — a borjúk, a csákók és a 400 darab szuronytok nélküli lőtáska. Megbízták tehát Fráter

Pált, hogy ezek „mielőbbi megszerzése eránt rögtön intézkedjék” és mivel a haza veszélyben van, „a csekély körülményeken” fennakadnia és azoktól visszariadnia nem szabad. Ezt elősegítendő utasították Nagy Zsigmond pénztárost, hogy a nála lévő összes pénzt adja át Fráter Pálnak, amiről az majd nyugtákkal számol be.

Nagy Zsigmond ezt tudomásul véve bejelentette, hogy Balassagyarmat város részéről „a beállított önkéntesektől járó ruházati díj mind eddig még részletekben sem adatott be”, holott az augusztus 21-én kelt THFV-i rendelkezés szerint ezt az összeget a helységeknek azonnal be kell fizetniük. — Úgy döntöttek tehát, hogy mivel „különben is értékre esett a THFV-nak az, hogy ezen összegek fejében már régebb óta aláírások köröztetvék és összeg gyűlt egybe, melyből eddig a [városi] pénztárból semmi be nem adatott, s így az talán a tisztátlan kezelés által újra elköltetett volna, — ennél fogva járásbeli főszolgabírónak ezennel meghagyatik, hogy a város előljárásá-ga szigorúan kérdőre vonatván, az összes önkéntesek részéről fizetetlen összeget négy nap alatt behajtsa” és azt a THFV pénztárnokának kezeihez szolgáltatassa.

Ezen kívül még a fiuleki nemzetőrség sorshúzási gyűlésén az az ellen izgató gróf Czebrían Ferenc, valamint az otthonmaradó losonci nemzetőrség felfegyverzésének ügyével is foglalkozott a THFV.³⁰

* * *

A Vácról szeptember 15-én elindított nemzetőr zászlóaljunk 29-én sikerrel vett részt a sukoró—pákozdi csatában. November közepén a „nógrádi önkéntes 15. honvédszászlóalj” nevet nyerte el és számos csatában helytállva, számos hősi halottat veszítve, Világosnál tette le a fegyvert.³¹

Létrehozásának és felfegyverzésének kezdeti nehézségei nyilván nemcsak a nógrádi, hanem az ország szerte e tekintetben meglévő állapotokra is jellemzőek.

JEGYZETEK

1. SZABÓ BÉLA: A jobbágyfelszabadítás és a honvédelem összefüggései 1848—1849-ben Nógrád megyében. Nógrád megyei Múzeumi Közlemények, 1974/20. Salgótarján, 1974. 129—184. lap. — Ténjánál fogva a pénzügyi és hadtáp vonatkozásokra nem tért ki.
2. NmL (= Nógrád megye Levéltára) Kgy. jk. (= Közgylési jegyzőkönyvek) I. (= 1848. évi I. kötet) 392. sz. a „Nógrád vármegye hadi és házi pénztáraiba fuzetéseknek az 1847/48 évre rovások szerinti felosztása” c. táblázatos kimutatás. — BELITZKY JÁNOS: Nógrád megye története 896—1849. Salgótarján, 1973. A megye XIX. század első felében való pénzkezelésére a 300—304. az 1848. évi helyzetre a 336. lapon. Ekkor a budai főpénztárnál október végéig 34 424 ft-tal emelkedett az adótartozás. — REISZIG EDE: Nógrád megye története 1867-ig. A BOROVSZKY SAMU által szerkesztett „Magyarország vármegyéi és városai” c. sorozat Nógrád Vármegye c. kötetében, 528. lap. Adata egybevág a nemzetőrség toborzásával meghízott Teljes Hatalmú Felelős Választmány (= FHFV) előirányzatával, de kérdéses, hogy mennyiben a végeredményt tárja elénk.
3. SZABÓ BÉLA I. m. 135—145. és 147—152. lapokon számos példát hoz fel a kedvezőtlen hangulatra. A hangulat azonban változó, mert ugyanakkor több helyütt nagy a lelkesedés és az adakozó készség, pl. Balassagyarmaton. — V. ö. BELITZKY JÁNOS és SZABÓ KÁROLY: Az 1848—1849-es forradalom és szabadságharc c. fejezettel a Balassagyarmat története 896—1902. Balassagyarmat, 1977. c. műben, több helyen a 133—163. lapokon.
4. NmL Kgy. jk. I. 1848. március 24. 680. sz. — Részben közölve: KRIZSÁN LÁSZLÓ: Dokumentumok Madách Imre élettörténetéhez. Balassagyarmat 1964., 115—116. 1. — Ekkor alakult meg a közgylés mellett a Teljes Hatalmú Választmány, amelynek a polgári demokratikus berendezkedés alapjainak a lerakása volt a feladata. Jegyzőkönyvel március 25-én, új ügyintézési sorszámozással az I. kötet 96/a főlóján kezdődnek és utolsó ülése április 26-án a 202. sorszámmal a filoó 122/b-n lett bejegyezve. Időközben közgylések is voltak. Ezek jegyzőkönyve május 2-án a 739. ügyszámmal végződik. Ugyanezen a napon alakult meg a közgylések helyett az Állandó Választmány. Ennek jegyzőkönyvei a 125/a főlón az 1. ügyszámmal kezdődnek.
5. NmL Áll. Vél. (= Állandó Választmány) jk. I. 1848. május 22., 37—41. sz. folio 132/a—133/a; 1848. május 24., 82—83. sz. folio 136/b—140/b. — BELITZKY JÁNOS—SZABÓ KÁROLY I. m. 144—145. l.

6. NmL Áll. Vál. jk. II. (= az 1848. évi II. jk., amely az előzőnél vékonyabb és az elején duplumokat is tartalmaz) 1848. július 20—21. 1107. sz. folio 106/a—b. — Szövegét közli KRIZSÁN LÁSZLÓ i. m. 13—15. l.
7. A BOROVSZKY SAMU által szerkesztett I. sorozat Hont Vármegy e. kötetében BERZEVICZY BÉLA: A szabadságharcról a kiegyezésig c. tanulmánya. Budapest, 1906. 387—388. l.
8. NmL Áll. Vál. jk. II. 1848. július 20—21. 1141. sz. folio 113/a—114/b. — Szövegét közli KRIZSÁN LÁSZLÓ i. m. 15—19. l.
9. NmL Áll. Vál. jk. II. 1848. július 25. 1155. sz. folio 118/a—122/a.
10. BELITZKY JÁNOS—SZABÓ KÁROLY i. m. 145—146. l.
11. NmL Rendeletek 1848/49. sz. n. 1848. július 25. — A szervezés visszásságaira SZABÓ BÉLA i. m. 147—152. lapokon bőven rámutatott.
12. NmL Áll. Vál. jk. II. 1848. augusztus 4., 1804. sz. folio 148/a—153/b.
13. BELITZKY JÁNOS i. m. 294. lap. — Nógrád vármegye különben is élenjárók közé tartozott a reformkorban a kormányintézkedések elleni megmozdulásokban és ez a magatartás szinte közszellemmé vált.
14. NmL Áll. Vál. jk. II. 1848. augusztus 21—22. A hadügyminiszter rendeletei az 1610. és 1611., a miniszterelnöké az 1612. sz. a. folio 218/a.
15. NmL Áll. Vál. jk. II. 1848. augusztus 21—22. Végzés az 1610—1612. számokhoz, folio 218/a—220/a.
16. NmL THFV (= Teljes Hatalmú Felelős Választmány) jk. I. 1848. augusztus 21. 1. pont. folio 239/a—b. és 253/a—b.
17. NmL THFV jk. I. 1848. augusztus 22. 2—6. pont, folio 239/b—241/a. és 253/a—255/b. — NmL Áll. Vál. Vegyes iratok.
1848. 2138. sz. 1848. szeptember 3-án kelt kérvényében „a Nógrád megye kebelében levő Molnár Czéhnek czéh mestere s azon Czéhnek egész közönsége” tiltakozott az ellen, hogy a kiinduló 1200-fős nemzetőrséghez ács munkához értő legényeket adjon. Érve sorában egy 1758. december 6-i vármegyei közgyűlési határozatra is hivatkozott. — Ez is bizonyítja a szervezés nehézségeit és az érdekek előtérbe helyezését.
18. BELITZKY JÁNOS és SZABÓ KÁROLY i. m. 146—149. l. — NmL Kgy. jk. I. 1848. május 2. 737. sz., folio 91/a—94/a közli az egyik képviselőválasztásra jogosultakról készült kimutatást. Ebben Balassagyarmat csak 2892 fővel szerepelt. — NmL Vegyes iratok 1848 c. sorozatban a szécsényi nemzetőrség névsora 177 nevet tartalmaz, de a felfegyverzés mértékére nézve nem jegyez meg semmit. Augusztus 16-án újabb összeírás volt Szécsényben, de ebből is többen kimaradtak. Ezeket november 28-án jegyezték fel. Hasonló bizonytalanság uralkodik a többi nemzetőr és honvéd összeírások területén is.
19. NmL THFV jk. I. 1848. augusztus 27. 7. pont, folio 241/a—242/b.
20. NmL THFV jk. I. 1848. augusztus 28. folio 242/b—243/a. Innét kezdve nem szerepelnek tárgypontok és az ügyek nem tárgykörök szerint csoportosítva, hanem vegyes egymásutánban lettek előadva.
21. NmL THFV jk. I. 1848. augusztus 29. folio 243/a—244/b. A járárok és azokon belül a községek részletező nemzetőri létszámkimutatásának táblázatai a folio 251/a—252/b-n.
22. NmL THFV jk. I. 1848. augusztus 30. folio 243/b—245/a.
23. NmL Áll. Vál. jk. I. 1848. szeptember 2., 1720. sz. folio 257/a—258/b.
24. NmL THFV jk. I. 1848. szeptember 2. folio 245/a.
25. NmL THFV jk. I. 1848. szeptember 3. folio 245/b—246/b. — A megválasztottak nevei a következők: Kapitányok: 1. Hamar Miklós, 2. Tersztyánszky Zsigmond, 3. Paczoly Narcisz, 4. Endrődy János, 4. Szakal Elek, 6. Bodnár István. — Főhadnagyok: 1. Paczoly Erazmus, Dobák Sándor, 3. Diószeghy Tádé, 4. Berceli Andor, 5. Horváth Valér, 6. Németh József. — Első rangú alhadnagyok: 1. Omizcz István, 2. Jeszenszky Dániel, 3. Gonda Ferenc, 4. Fehér János, 5. Lisznyai Ferenc, 6. Prokop János. — Másod rangú alhadnagyok: 1. Csillom József, 2. Prónay György, 3. Mesko Miklós, 4. Dömök Elek, 5. Somoskőy István, 6. Busbak Ádám. — Első rangú őrmesterek: 1. Szentffy Gyula, 2. Rák Mihály, 3. Pesko Ödön, 4. Pokorny Ede, 5. Lovasányi Pál, 6. Hinko Endre. — Másod rangú őrmesterek: Kristóffy Imre, 2. Gottes . . . 3. Suska István, 4. Bakó István, 5. Kalniczky János, 6. Gonda Károly. — Káplárok: 55 név felsorolva. — Dobosok káplárja: Horváth János. — SZABÓ BÉLA i. m. 155. l. a neveket egy 1848. évi kimutatás nyomán több elírással közli. Viszont megemlíti őrmesteri rangban Scherk József zászlótartót és Paczoly Imre porkolábot, akiknek a jegyzőkönyvben ilyen minőségben nem szerepel a nevük. — Még a rendelkezésünkre álló 1848. évi adatokból is az tűnik ki, hogy a fent megnevezett tisztek sem mind vonultak a váci táborba, vagy onnét tovább, mert további otthoni ténykedésükről szerzünk tudomást.
26. NmL THFV jk. I. 1848. szeptember 3. folio 245/b—246/b további intézkedései — A nemzetőr betegeket Losoncon hihetőleg a téli szállás megénkbe helyezték és az azon átvonuló katonaság tábori kórházának épületében helyezték el. Ez ekkor üres lehetett. Volt azonban Losonecon és Balassagyarmaton is szegényházajjellegű városi kórház is.
27. NmL Áll. Vál. jk. I. 1848. szeptember 4. 1747. és 1742. sz. folio 261/a.
28. NmL THFV jk. I. 1848. szeptember 8. folio 246/b—247/b.
29. NmL THFV jk. I. 1848. szeptember 12. folio 247/b—248/b.
30. NmL THFV jk. I. 1848. szeptember 15. folio 248/b—249/a.
31. SZABÓ BÉLA i. n. 155—160. lap.

János Belitzky:

*Die Ausrüstung des aus 1200 Mann bestehenden Nógráder
Freiwilligen Beweglichen Nationalgardistenbataillons
(vom 21-ten August 1848 — bis 13-ten September)*

Das Komitat kämpfte vom Anfang der französischen Kriege an mit ernstesten finanziellen Schwierigkeiten. Das hat auch der Verschaffung und der Verteilung der Ausrüstungskosten des aus 1200 Mann bestehenden beweglichen Nationalgardistenbataillons, welche Kosten bloss im Bargeld 80 000 Forint überstiegen, sein Gepräge verliehen. Die Lage machte es noch schwerer, dass das Komitat — mit der Ausnahme der Losoncer Leder- und der Gácsér Tuchfabrik — nur auf die verhältnismässig enge Kapazität der sich in feudalen Rahmen bewegenden Balassagyarmater, Szécsényer und Losoncer Zünfte angewiesen war, als die Ausrüstungsgeräte schnell herbeigeschafft werden müssen hätten. Es komplizierte die Lage, dass die Regierung nur 200 Schusswaffen zur Verfügung stellen konnte, und so waren die Sache führenden Kreise auf das Einsammeln der Jagdgewehre und der Pistolen, und auf die Umgestaltung der Sensen zu „Kriegssensen“ angewiesen. Die Unzulänglichkeit der Sache gesehen, versuchten sie Waffen in Pest und Wien zu kaufen, aber diese Versuche brachten keine bedeutenden Ergebnisse.

Eben deshalb bedeutete die Bestimmung des Personalstandes der beweglichen, also auf den verschiedenen Gebieten des Landes einsetzbaren und der „der zu Hause Bleibenden“, die innere öffentliche Ordnung sicherstellenden Nationalgardistentruppen ein ernstes Problem. Si ist es geschehen, dass die Ausrüstung und Versorgung der „zu Hause Gebliebenen“ aus den Kassen der Dörfer und Marktflecken für lösbar gehalten haben, und man hat die Ausrüstung und Versorgung der „beweglichen Nationalgarde“ aus der sogenannten Kriegskasse des Komitats zu sichern versucht. Den ursprünglich auf 2000 Mann geplanten Stand dieser Letzteren hat man aber mit der vom 7-ten August stammenden Einwilligung des Kriegsministers auf 1200 Mann reduziert. Mit Rücksicht auf die Umstände hat man entschieden, dass 400 — die erste Reihe — von den 1200 Nationalgardisten mit Schusswaffen, 400 — die zweite Reihe — mit den eingesammelten Jagdgewehren, 400 — die dritte Reihe — mit Kriegssensen bewaffnet werden. Pro Person bekommen sie einen Tschako, ejnen Militärmantel, eine Tuchhose, einen Leinenuniformrock, ein Paar Stiefel, zwei Paar Unterwäschen, einen Tornister und eine Munitionstasche. Für die Bekleidung bezahlen die Freiwilligen 30 Forint pro Kopf.

Nach dem Voranschlag des Bevollmächtigten Ausschusses werden die nötigen 6000 Ellen Tuch 18 000 Forint, das Fertignähenlassen der Uniformen 4600, die Stiefel 9000, die Tschakos 2400, die Tornister und Munitionstaschen 15 000, die 200 Schusswaffen — da die Losoncer Nationalgarde früher schon 2000 Militärgewehre aus dem Budaer Waffenlager bekommen hat — 8000 Forint, die Änderungen der eingesammelten Waffen 500, die Kochkessel 1000 Forint kosten, das „Tagegeld“ der gemeinen Soldaten für einen Monat wird 12 000 Forint, das der Unteroffiziere 1565 Forint ausmachen. Man braucht also insgesamt 72 065 Forint.

Demgegenüber sind in den Kassen des Komitats insgesamt nur 15 000 Forint. Die Siedlungen sollen also nach jedem von ihnen ausgehenden Nationalgardisten zu Lasten des nächsten Etatsjahres 30 Forint borgen, die 36 000 Forint ausmachen. So wird die Deckung 51 000 Forint, und der Mangel nimmt auf 21 000 Forint ab, die zu

Lasten des nächstjährigen Budgets, das am ersten November beginnt, — aber wegen der unerwarteten Ausgaben auf 30 000 Forint gerundet ausleihen müssen. In den nötigen technischen Verband soll die Müllerzunft 8 Zimmermannsburschen schicken, die 16 Kreuzer Tagegeld bekommen werden, die Zunft muss aber dem Komitat nach jedem für die Bekleidung 30 Forint einzahlen. — Unter der Leitung des Hauptkriegskommissars Imre Madách sollen Intendant Lajos Gouth in den beiden oberen Kreisen, Intendant János Szecsődy in den beiden unteren die Verpflegung nach den bestehenden Militärverpflegungsregeln lösen. Der Kassenwart wird der Archivar Zsigmond Nagy, das Geld soll der zweite Vizegespan László Jankovich einsammeln.

Am 27-ten August ist die Lage immer noch so, dass es 130 Gewehre fehlen, es keine Gewehrriemen, keine Kochkessel, keine Stiefel, keine Tornister gibt. Es sind immer noch Verhandlungen mit der Losoncer Lederfabrik im Gange, es gibt kein einfarbiges graues Tuch, zu den 200 Gewehren der Losoncer sind keine Bajonetten vorhanden. Am nächsten Tag, am 28-ten ist die Lage schon besser. Die Lederfabrik verspricht die Ablieferung, die Gyarmater Stiefelmacher sind bereit, die Stiefel billiger als die Losoncer Stiefelmacher anzufertigen, aber nach Losonc gibt es keine Lieferungskosten. Die Lage ist dieselbe auch bei den Tornistern. In der Tuchsache wurde so entschieden, entweder aus grauem Tuch soll der Mantel und dann die Hose aus schwarzem Tuch angefertigt werden, oder umgekehrt.

Ungefähr ein Fünftel des am 29-ten August aufgestellten 7325 Mann zählenden Personalstandes machte die bewegliche Einheit der Nógráder Nationalgarde, die sich laut des 22-ten Gesetzartikels des Jahres 1848 gestaltete, aus. Zu ihrem Befehlshaber hat man auf den Rang des ersten Hauptmannes gehobenen Pál Horváth gewählt. Der Kommandant der ganzen Nationalgarde der Major Alajos Freiburg, dem die nicht unbedeutende Sorge der Leitung der „zu Hause Gebliebenen“ zufiel. Am 11-ten September wurde die Fahnenweihe der beweglichen Einheit in Érsekúdvkert abgehalten, und sie marschiert am 13-ten mit einem Personalstand von 1100 Mann nach Vác ein. Die Fehlenden waren krank. Mit dem Kommandanten von Vác, dem Major Imre Ivánka haben sie mitgeteilt, dass nur 304 Gewehre mit Bajonetten, 100 Jagdgewehre und 400 Sensen gegeben werden konnten. Der gebliebene Mangel an der Ausrüstung wird stufenweise ergänzt.

Das von Vác am 15-ten September gestartete Nógráder bewegliche Nationalgardisbataillon nahm an der Schlacht bei Sukoro—Pákozd erfolgreich teil. In der Mitte November hat es den Titel „das Nógrader Freiwilligenhonvédbataillon Nummer 15“ erhalten, und in vielen Schlachten standgehalten, viele Heldentoten verloren hat es am 13-ten August 1849 bei Világos die Waffe hingelegt.

Tények és adatok egy XIX. századi történetíró művészeti kapcsolatairól (Művelődéstörténeti műhelytanulmány)

Kovács Anna

Nagy Iván (1824—1898) akadémikus történész *személye* főként, és szélesebb körben csaknem kizárólagosan egy nagyszabású vállalkozás, a Magyarország családai alkotójaként ismeretes.

Balassagyarmaton született, s élete utolsó évtizedében itt fáradozott a Nógrád-vármegyei Múzeumi-társulat megalapításán. De a helyi, *megyei* vonatkozásokon túl, figyelemre méltó alakja annak a realista szemléletű történészgenerációnak, értelmiségi *csoporthoz* a szempontjából is, amelybe szerepe, történetírói tevékenysége, munkássága alapján elhelyezhető. S főként figyelemre méltó személye a *kor* szempontjából, hisz Nagy Iván életútja átfogja csaknem az egész századot. A reformkor szülötte, 1848—1849-ben lett felnőtté, az 50-es 60-as évek tudományos mozgalmi sodrában érett történésszé, a kiegyezés utáni megváltozott életviszonyok között egyre kevesebbet tud vállalni s élete utolsó évtizedeiben a megyébe vonult vissza. A régi, nemesi — jobbágyi Magyarországon születő új, kapitalista világ kialakulását élte meg, egy értékrendszer váltást élt át.

Bevezetőnkben Nagy Iván életútjának vázlatos áttekintését visszaemlékezései, saját feljegyzései alapján tesszük meg. Ehhez nagy segítségünkre volt Naplója, melyben saját maga egy-egy fő fejezetben foglalta össze életének eseményeit. Ezekből az eseményekből, adatokból kiemeljük a legfontosabbakat, azért, hogy későbbi, a művészeti érdeklődésére vonatkozó megállapításaink, utalásaink egyértelműek legyenek, s ott elkerülhető legyen az életrajzi magyarázat.

„Gyermekkor”

(1824. június 18.—1835. szeptember 30.)

1824. június 18-án, Balassagyarmat mezőváros akkori vármegyházában született Nagy Ferenc megyei levéltárnok és Gebhard Anna legkisebb gyermekeként Nagy Iván Miklós. Testvérhátýái is megyei hivatalt töltöttek be. Otthon, családi környezetben kezdte el tanulmányait, s az elemi iskolát 1834—1835-ben fejezte be az újonnan épített nemzeti iskolában. Műveltségének alapját a család régi művelődési tradíciói vetették meg.

„Gimnázialis időszak”

(1835. október 1.—1841. szeptember 30.)

A családi „örökség” mellett műveltségének hagyományrétegéhez tartozik iskoláztatása is. Eger, Esztergom után Vácra végezte gimnáziumi tanulmányait.

Atyja óhaja az volt, hogy Nagy Iván, mint a családban a legifjabb, pap legyen de „legalább diplomaticus, értsd vagy okleveles ügyvéd, vagy orvos doctor” így hát bevétetett a váci püspöki megye növendék papjává.

„Papnöveldei élet”

(1841—1847. július)

Két év bölcsészeti és négy év hittani folyamat töltött és végzett a váci liceumban a piaristáknál. Itt az 1845—46-os tanévben azzal vádolták meg, hogy tankönyvek helyett világi olvasmányokkal tölti az idejét s a Pesti Hírlapot hordatja. A következő évben végleg lemondott a papi hivatásról.

„Jogászi — és Jurátusi élet”

(1847. augusztus—1848. augusztus.)

Ezután azt tervezte, hogy királyi táblai jegyzőnek, jurátusnak felesküszik, majd ügyvéd lesz. Ennek érdekében Losoncon az első évi, majd Pozsonyban a második évi jogtanulmányokból vizsgát tett.

„Katonai élet (Honvéd-élet)”

(1848. augusztus 17.—1849. szeptember 10.)

Augusztus 17-én jelentkezett honvédeknek, és a Dunántúlon állomásozó VII. honvéd zászlóaljhoz került, ahol röviden tizedes lett. Innen a 49. honvéd zászlóalj 2. századához került, s őrmesterként az Üllői úti kaszárnyában dolgozott. Hadnagynak nevezték ki, bár ahogy írja kinevezése elveszett. 1849-ben Arad környékén szolgált, részt vett a temesvári, a szőregi csatában.

„A bujdosás napjai”

(1849. szeptember 10.—1850. augusztus 17.)

A szabadságharc bukása után 11 hónapon át Bujákon húzódott meg. 1850. augusztusában válságosra fordult helyzete, mert feljelentették. Mint volt honvédet Bercele, majd Balassagyarmatra hurcolták, ahol Zsiga bátyja jótállása mellett ideiglenesen szabadon hagyták.

„Irodalmi foglalkozás”

(1850. augusztus 18.—1851. november 30.)

Balassagyarmaton ez idő alatt rendbeszedte könyveit, rendezte a családi irattárat, és történeti tanulmányokat folytatott. A besorolástól való félelme és jövője iránti bizonytalansága, vagyis hogy hivatalt nem kaphatott, de nem is óhajtott, arra ösztönözte: fogadja el az akkor Orosziban élő gróf Berchtold család ajánlatát, s a gyermekek tanítójául kísérje őket Olaszországba, Velencébe.

„Velence és Orosz”

(1851. december 3.—1852. október 24.)

Velencébe Wenzel Gusztáv professzor ajánlólevelével érkezett meg az ottani könyvtár igazgatójához. A Magyar Tudós Társaság pedig Gritti életére vonatkozó adatok gyűjtésével bízta meg. Mindezek mellett laptudósításokat küldött e városról, mi meghatározó kulturális élményei közé tartozott. Hazaérkezve, Nagyorosziban már tevékenyebb életre vágyik, s hamarosan újból balassagyarmati lakos lett.

„Ügyvédi pálya”

(1852. október 25.—1855. augusztus 1.)

Balassagyarmaton előbb Bodnár István segédjeként dolgozott, utóbb önállósította magát. 1854 őszén megismerte Csató Máriát, akit egy év múlva feleségül vett. Egyre inkább arra az elhatározásra jutott, hogy teljes egészében irodalmi munkásságából akar megélni, tudományos pályán kíván dolgozni. Ilyen független, jövedelmező álláshoz Toldy Ferenc segítette hozzá, Pesten az Egyetemi Könyvtárban kapott állást.

„Könyvtárnokság (és családós élet)”

1855-től 1870-ig dolgozott az Egyetemi Könyvtárban. 1859-től mint első ór. Ezidő alatt bontakozott ki a pozitívizmus jegyében történetírói tevékenysége, s megszülettek legjelentősebb munkái. Kísérletezett folyóirat kiadásával is Magyar Tudományos Értekező címmel. 1870-ben Greguss Ágost után és személyes biztatására elvállalta az Országgyűlés Képviselőházi Naplójának szerkesztését. 1878-ban orvosi tanácsra beadta nyugalmi kérvényét s július 11-én végleg kiköltözött családjával Horpácsra, itt élt élete végéig. Bekapcsolódott a közéletbe, rövid ideig Horpács község bírója volt, majd inkább a megye művelődési állapota felé fordult figyelme, s ennek jobbításával foglalkozott: megyei monográfiát írt, részt vett a községek névmagyarosításában, múzeumlapításba fogott, melynek alapját több mint 5000 művet tartalmazó könyvtárával vetette meg.

Nagy Iván életútjáról összefoglalóan azt tartjuk: szép kísérlet, folyamatos törekvés volt arra, hogy a változó társadalmi körülmények között tudatosan választott, vállalt értelmiségi szerepének eleget tegyen, megfeleljen, a kor változó kérdéseire életművével állandóan megújuló választ keressen és adjon. Nagy Iván egész életútját — mint műveltségének kifejeződését, bizonyítékát fogjuk fel. Átfogó műveltségének,

melyet eddig könyvtára vizsgálata alapján jellemeztünk, szerves része művészetekkel való kapcsolata.¹

Jelen dolgozatunkban arra vállalkozunk, hogy műveltségének ezt a fontos összetevőjét, művészetekkel való viszonyát — további adatok és tények feltárásával, ismertetésével — vegyük szemügyre². A források adatait — eltekintve a kronológiától — művészeti áganként, a következő sorrendben tesszük közzé: versei, színházi, zenei élményei, képzőművészeti érdeklődése. Esztétikai, irodalomtörténeti, művészet-történeti elemzés helyett az egyes területeken művelődéstörténeti jellegű megközelítésre törekedve, ilyen kérdésekre keresve választ: hogy milyen élményei („találkozásai”) voltak, milyen tényezők hatására alakult és milyen tartalmú érdeklődése, és milyen szerepe volt a művészeteknek életében?³

Remélve, hogy a tények ilyen rendbeállításával Nagy Iván — választásban és alkotásban megnyilvánuló — művészeti ízlése is körvonalazható.

Versei

A művészetekkel, de főként a költészettel már gyermekkorában az iskolai évek (a „gimnázialis időszak”) alatt megismerkedett, ahogy arra Naplójának első kötetében visszaemlékezett: „Az esztergomi iskolázás alatt télen kivált némi jót is miveltem, gyakran firkáltam és festegtettem otthon, mi mégis később gyarapodásomra szolgált. Többi közt — mint emlékezem Fazekas Mihálynak 1836-ban megjelent versei kerülven kezembe, azokból irkáltam le magamnak egy gyűjteményt.” (Napló 1. köt. 24. p.)

És összeállított saját használatra egy egész „iskolakorszakbeli” gyűjteményt, melybe nyelvészeti ismereteket, irodalmi érdekességeket, adatokat („Régi magyar írók és munkáik czimeit”) és fordításokat írt és fűzött össze Nagy Iván, 1839—1844 között.⁴

Ennek külön fejezete volt a magyar versek prosodiája, vagyis verstani ismeretek, méghozzá ezek is versebe szedve, például:

— hosszú és rövid szótagokról,

— a költői szabadságról, melyről többek között így szólt a tanítás: „Nemzeti nyelvüinktől kell mindég kérni tanácsot.”

A magyar nyelvű nemzeti szépirodalom igénye iskolai szinten is megfogalmazódott.

Az iskolai oktatás, melyben a költészet központi helyet foglalt el, a versek felé irányította figyelmét többek között azzal is, hogy követelmény és igény volt fordítások készítése, és a görög—római klasszikusok ismerete. Így például, amikor a negyedik deák iskolát végezte Vácon (1840—1841), tanára „Cservenyi Alajos régi szabású piarista tót ember volt . . . Magyarul szabatosan nem is tudott . . . Magán szorgalomból Ovidiusból egy pár elégia fordítást adtam be neki, melyeket megtartott, és kiigazítva mértékét (mert magyarsága jobb volt az övénel), utóbb használt is a következő évbéli tanulói részére.” (Napló 1. köt. 38. p.)

Látjuk, hogy igyekezett, s magánszorgalomból is sokat fordított, de sokat is olvasott, ifjúkorában főként a magyar költők versei iránt érdeklődött: „A reggeleket és alkonyokat Petőfi, Erdélyi, Garay versei olvasásával . . . töltöttem el” — írja 1847. augusztusában, de a szabadságharc időszakában is, a meneküléskor, miután hadi könyveitől és Sárosi Arany Trombitájától megszabadult, megőrzi Kisfaludy Himfy szerelmei kötetét. (Napló 1. köt. 91. p. 226. p.)

A fordítás, olvasás és írogatás, versek gyűjtése mindig kedvelt időtöltése volt.

Az 1840-es években főként népdalokat gyűjtött, több akkor induló, még helyét kereső, később neves történészhez, társadalomtudóshoz hasonlóan. Kapcsolódva ezzel a Kisfaludy-társaság által irányított néphagyománygyűjtő, munkához, mely ebben az európai méretekben — Herder nyomán, Kölcsény hatására — fejlődő mozgalomban a néphagyománymentést országos ügyvé tette.⁵

Két olyan gyűjteménye, „anthológiája” is fennmaradt, amely bizonyítja kötődését a mozgalomhoz:

— Népköltészeti Gyűjtemény 12 füzetben, 1846/49.

A 12 füzetből csak kilenc küldetett be a Kisfaludy Társaságnak 1846/47-ben. E kétszáz darabos népdalgűjtemény anyagának nagy része a Mátra és Zagyva vidékéről, főleg Nógrád megyéből, szülőföldje környékéről való.

— Danák, vig, komoly, hadi és egyéb magyar dalok tára négy részben. Összeszerkesztette 1849. év október, november, december havában Nógrád vármegyében Bujákon, bújdosásában és bújában Nagy Iván.

A dalokat főként Erdélyi: Magyar Népdalok és Mondák három kötetéből válogatta, (amely anyag összegyűjtésében maga is részt vállalt), de megtalálható ebben Tompa Mihály, Kisfaludy Károly versei mellett Petőfi több műve is, ki úgy látszik — nevének gyakorisága erre utal — ekkor már kedvelt költője volt. A 178 dalt a következő csoportosításban rendezte: vig dal 43, komoly 55, nemzeti- és hadi 50, bordal 50, — azaz, ahogy Nagy Iván kifejezte „szerkesztettem egy Anthológiát akkori ízlésem és felfogásom szerint.”⁶ (Napló 2. köt. 6. p.)

S Nagy Iván ifjúkori felfogására jellemző volt egy alapos nyelvtudáson nyugvó klasszikus, és a magyar nyelv és népköltészet ismeretén alapuló nemzeti műveltség-eszmény.

Nem véletlen, hogy egyik első tudományos munkájában is a népköltészet nemzeti önismeretünkben betöltött elsődleges szerepét hangsúlyozta: „Nemzetünknek valamint eredete, vagy egyéb viszonyai, nemzeti szokásai, erkölce, szóval: ősi jelme is ismeretlen előttünk . . . *Népköltészet*ünket hiszem én a leghíztosabb, és ma már egyetlen *forrás*nak, melyből ősi regélyészetiünk legvalószínűbben földerülhet . . . A *nyelv*, mely a nemzetiségnek anyaeleme, és ekképp a nemzeti nagyság virulatának egyik *forrása* — egyedül jutott ránk ősi örökségül.”⁷

Kapcsolódva ezzel Erdélyi János ama véleményéhez, hogy történelmünk, nemzeti műveltségünk nyomait a néphagyományból kell s lehet kiemelni, s a nyelv, a népdal is a történetírás jelentős forrása.⁸

Korabeli ízlésének megfelelően, tanulmányai alapján, olvasmányélményei hatására és nem utolsósorban, külső ösztönzésre megszülettek első versei, melyekkel, mint korában a legtöbb ifjú, ő is megpróbálkozott. A legelső versét már a negyedik deák iskola osztályában (1838—1839) írta, Vácon. Ebben az évben ugyanis szállása „kedvező volt annyiban szellemi oldaláról, hogy művelt hang uralkodott a háznál, esténként művelt társaság gyűlt . . . A házi asszony és kisasszony és ott tartózkodó kisasszonyok magok is regény olvasó hölgyek lévén . . . Ekkor tettem versírásban is első kísérleteimet, írván pártolóm és buzdítóm Wass Stanczi kisasszonyhoz egy neve hetűvel kezdődő rossz rím versezetet.” (Napló 1. köt. 29—30. p.)

A művelt társaságban általános követelmény volt, a műveltséghez hozzátartozott, mintegy divat volt, hogy egy művelt fiatalember verset is írjon. S bár érezte, hogy nem született poétának, „hogy mégis verselni is akartam az ifjú kornak nálunk közös hibája.”⁹

Nagy Iván ettől kezdve, 1838—1849-ig rendszeresen írt verseket, saját bevallása és utólagos értékelése szerint „... pusztán időtöltésből, titokban, de mondhatni inkább csak rímek voltak ezek, mert ha bennök költészet nincs, technika épen nincs, mert az utóbbira nem is adtam semmit, s nem is törekedtem.”¹⁰ S bár kísérletet tett Garaynál, az egykori Regélő divatlap szerkesztőjénél, hogy ezen munkáit is nyomtatva lássa, mert 1844-ben a Világ című politikai hírlap tárcájában Egy népfaj honunkban című értekezése már megjelent. Hiába vágyott versei nyilvánosságára, elismerésre, mert „biz azok kosárban maradtak, Meg is érdemlették.” — így szölt értékelése, ahogy ő nevezte verseit, firkáiról.¹¹

Ennek ellenére mégis letisztázta, lemásolta, megőrizte verseit — maga mulatóságára, visszaemlékezés okáért és bátor pontosan nem tudjuk mikor, mert két időpont is ismert, de biztos, hogy magányosan, társaság, elfoglaltság nélkül, időöltés gyanánt. Az így megőrzött és fennmaradt verseskötetben található „Előszó helyett” c. bevezetésben a másolás idejét 1850 szeptemberében jelölte meg, vagyis Balassagyarmaton a bujáki bűdosás után és még nevelősködése előtt. Naplójában pedig már a Velencei út után, a nagyorosi nevelősködés unalmas ideje alatt, 1852 nyarán írta: „Üres időmet rossz rím verseim leírásával töltöttem.” Napló. 2. köt. 65. p.)

E verseskötet Nagy Iván elítélő véleménye ellenére érdekes, értékes, több szempontból is igényt tarthat a nyilvánosságra, amit a továbbiakban a kötet szerkesztének és verseinek (főként tartalmi) elemzésével igyekszünk bizonyítani.

Fontosnak tartjuk itt is hangsúlyozni, hogy nem verseinek esztétikai értékét, vagy irodalomtörténeti helyét vizsgáljuk. Nagy Iván verseit mint műveltségének kifejeződését, mint életútja egy szakaszának önkifejezési formáját tekintjük át.

A kötet összesen 334 verset tartalmaz (Nagy Iván egész költői termését), a következő szerkezetben, ciklusokba tagolva:

Első rész	Érzelem-bimbók	— 101 vers
	idő—kör	
	1838—1847	
Második rész	Kebel-forgácsok	32 vers
	idő—kör	
	1848. jan. 1. — 1948. aug. 16.	
	Vándor-hangok	— 167 vers
	idő—kör	
	1848. aug. 17. — 1849. szept. 9.	
	Őszi-lombok	— 34 vers
	1849. szept. 10.—1849. dec. 31.	
		334 vers

Tizenegy éven át folyamatosan írt verseket, mondhatni gyermekkorától (13—14 évtől), az ifjúkoron át felnőtt koráig, hisz 1849-ben, bűdosásában, visszavonultságában, amikor utolsó versét írja, 25 évesen már túl a forradalmon, szabadságharccon, honvédeleten.

1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	1848	1849
1	1	1	1	3	14	14	3	17	46	32	167+34

A versek számának évenkénti bontásából kitűnik, hogy iskolai, irodalmi hatás, társasági élet, üres órák ösztönzése mellett, nagyobb jelentősége volt közösségi,

közéleti, társadalmi politikai élményeinek, hisz 1847—48, de főként 1849-ben kiugróan megszapordtak versei, jelezve ezzel költészete közéleti jellegét.

A kötetben az első verstől (W. S. . . -hoz, 1838. dec. 19. Vác) az utolsóig (Sylveszter estéjén, 1849. dec. 31. Buják) mindegyiket pontosan datálva, évet, hónapot, napot, általában a keletkezés helyét (ahol a vers született, de ha ez hiányzik, ki lehet az előzőekből következtetni) megadva közli.

Ez a tényyszerűség, a keletkezés ilyen pontos rögzítése kölcsönöz e kötetnek bizonyos napló jelleget, dokumentális értéket. Ebből kiindulva vállalkozott 41 vers kiadására Szabó Károly: Nagy Iván verses naplója a szabadságharc korából címmel (Balassagyarmat, 1967). Válogatásának — bevallottan is — egyetlen szempontja: a versek viszonya az 1848/49-es forradalom- és szabadságharchoz.¹² Tanulmányunkban ezért ezt a területet nem részletezzük, illetve az általa közölt versekre csak akkor utalunk, ha más szempontból érdekesek.

Nagy Iván 334 verséből tehát eddig megjelent 41, 4 a Kebel-forgácsok, 3 az Őszi-lonihok, a többi mind a Vándor-hangok ciklusból. És ha ezért áttekintésünk során verseiből többet idézünk, a forrásközlés szándékával is tesszük ezt.

A kötet dokumentatív értékéből következik — a napló-jelleg mellett —, hogy Nagy Iván lírai önéletrajzának is felfogható, s mint ilyen műveltségének, ízlésének is tükröje.

Ízlése közvetlenül is kifejeződik a ciklusok lágy, érzelmes, romantikus elnevezéseiben és a kötethez választott mottókban. A kötet élére Tompa Mihály sorai kerültek:

*„Mert boldogságra még kevés a szép jelen,
a múlton épül az s az emlékezeten,
Örömeinkre színt s derűt titkon az ad,
Mint a gyök adja a virág színét, szagát,”*

A Vándor-hangok versei előtt Petőfit idézte meg:

*„Ergo mentem, és vagállam
A hazában szanaszél,
Verte tandem a bal czombom
Kard, az az hogy panganét.”*

Nagy Iván költészetét évenkénti bontásban, tematikus megoszlásban, táblázatosan tekintjük át. Táblázatunkban a témákat a megjelenés sorrendjében vettük föl, ezzel költészetének tematikus bővülését kívántuk érzékeltetni. Természetesen a versek tematikus csoportosítása nem lehet pontos, hisz vannak átfedések (egy-egy versben több témát is érintett). A csoportosításnál azt vettük figyelembe, hogy mi a meghatározó, jellegzetes témája a versnek, vállalva így bizonyos esetlegességet, szubjektívizmust — az érzékletes szemléltetés kedvéért.

Nagy Iván első verse szerelmes vers volt, ama bizonyos, Naplójában is említett Wass Stanczi kisasszonyhoz szólt.

A *szerelem* verseinek állandóan visszatérő témája, az összes versek közel egyötöde ilyen, sőt a Kebel-forgácsok ciklusnak majdnem fele szerelmi témájú. Ez nem különlegesség, hisz a költészetnek magának visszatérő, örök témája a szerelmi. Nagy Iván tudatosan törekedett szerelmi témák megverselésére. Már akkor is amikor még mindez az érzelem nem lehetett, nem volt személyesen átélt élménye, ahogy az Érzelem-bimbók első versei mutatják, csak érzelmi játék.

[illegible]

E versek egyik része környezetében élő művelt kisasszonyok emlékkönyvébe íródott. A versek másik részében érzelm, élmény helyett kis eset leírását kapjuk arról, hogyan ajándékozták meg egymást szíve hölgyével, azaz hogyan cseréltek szívesen apróságokat gyerekek. A kölcsönös ajándékok (illatszeres) iivegcse, könyvjegyző, tárcza, tintartató, fagylalt, hajkoszorú) egy-egy versbe foglalva, de ilyenén gyermeki megfogalmazásokban: „Szíűdhe éűzés volt a tinta / Mellyel tollad eztet írta.”

A holdog szerelem kedvelt versbeli motívuma Nagy Ivánnal is a virág, bizonyításul álljon itt néhány szerelmes vers címe: Rózsa, Rózsa és levél, Fehér-virág, Kunkorvirág, Búza-virág. Ezekben a versekben a népdal egyszerűségére, közvetlenségére törekszik.

Elváláskor, búcsúzáskor, csalódáskor szomorú, borús, (gyakran túlzottan is) gyászos hangulatú verseiben szintén természeti motívumokat alkalmazott: a napot, csillagot, és leggyakrabban a halovány, fogyó holdat — halovány reménységének kifejezőjeként. Költészetében igyekezett szorosan kötődni Petőfi jelkép- és motívum-rendszeréhez¹³:

*„Hallja, kelmed holdvilág!
Honnan é' barátság?
Hogy mint egykor Petőfinek —
Sugári szobámba ömlenek.”*

(A Holdhoz, 1847. dec. 10. Balassagyarmat)

Petőfihez való kötődésének egyik legékesebb bizonyítéka, s talán legszebb szerelmes műve egy versciklus, mely 1847 telén született Eszmény és szerelem címmel.

A ciklus 18 versből áll, melybe egy szerelem történetét, az évszakok váltakozásával párhuzamba állítva mutatja be: A viruló tavaszban megtalálja lelke eszményét, megnevezi szerelmét, „(Legyen neved: Irén” — de esetleg más is lehetne), de a nyár égető napja után jön az ősz, majd a tél s „megvénhedt a szív, szerelme kiholt.”

Petőfi költészetéből jól ismert képeket találunk a versekben, például:

IV. — *álmodja, hogy szerelme ölében szendereg.*

VI. — *„Jön az őszi idő —, sárgul —*

*Elhull a virág levele,
Elidősül a szív is, és
Elhull szerelme is vele.”*

XVIII. — *„Imádlak eszménykép!*

*Imádlak szerelme!
Tied keblemben a
Legszentebb érzelm.*

*Kereslek úgy vágyom
Bírni, istenképedet.
Mellyet megteremtett
Szűmben a képzelet.*

*Kereslek eszményem,
És ha felleltelek,
Örök tavaszom lesz:
Halhatatlan leszek.”*

Ez a szerelem utáni általános, elvont vágyakozás — egy a nemzeti dalokat hőn szerető honleány keresése — szerelmes verseinek legfőbb tartalma. Így van ez még 1849-ben a bűjdosás ideje alatt, az Őszi-lombok ciklusában is, az utolsó versek egyikében:

*„Szerelem, szerelem
Üdvöm benned lelem, —
Azaz benned lelném
Hogyha jönnél élém..”*
(Szerelem, 1849. szept. 21. Buják)

Annak ellenére, hogy ekkor, ahogy a Vándor-hangok ciklus versei bizonyítják, tapasztaltabb volt, már a verscímek változása is sokat elárul erről. — A győri lányok, A csók, Csúf dolog, vagy a Mi a szerelem? című, melyre a válasz: „Nagy kéj pohár”. Ám a lányoktól megkívánta azt is:

*„A nemzeti dalokat
Szeresd hőn honleány
S a'honszerelem törjön át
Kebled tiszta haván.”*

Szerelem — hazaszeretet és nemzeti költészet együttes eszményét fogalmazta meg ebben a versében.

A költészet, saját művészetének vizsgálata verseinek is egyik témája volt.

Második verse címe Háladal (1839. máj. 12. Vác), melyet műve, költeménye bevégezéséért írt.

Az őszi-lombok utolsó darabjai között pedig a Verseim (1849. ced. 11. Buják) címűben, megfogalmazta — azt a már ismert véleményét — hogy versei tűzre valók.

Költészete értékeléséhez tájékozódási pontokat keresett — más költőknél:

— az álköltőket eszme-tolvajoknak nevezi, bár ekkor még belátó, hisz lehet, hogy csak a forrás közös,

(Hír hősei . . . 1848. aug. 16.)

— a mintát, az igazi művészetet, az eszményt Petőfi költészete jelentette számára.

(A vers hazája, 1849. júl. 21. Törökszentmiklós)

Hogy pusztá időtöltésből ír, („farag rímet”), és nincs verseiben költemény, azaz költészet, több művében is megjelenik:

Unalom (1848. május 22.)

Költőiségem (1849. júl. 22. Kenderes)

Napontként (1849. okt. 5. Buják)

Saját magát nem is tartja költőnek, azaz jó költőnek, igazi művésznek, ami azt bizonyítja, hogy igényes volt a művészettel szemben, s arra utal, hogy nem tudta megtalálni saját témáját, hangját. Vagy ahogy az Unalomban mondja:

„Nem tudok verset faragni már,
A költőiség is elhagyott,
Prózáivá lett életem
Azért visítok oly nagyot.”

„Próza” mindennapi életének tényeit kezdetben nem tudta versbe foglalni, s talán nem is igen tartotta e témákat versbe illőnek. Táblázatunk azon túl, hogy mutatja, az idő haladtával hogyan bővül versei tematikája, azt is érzékelteti, hogyan vált mindennapi élete fokozatosan költészetének tárgyává.

Amíg nem talált rá saját, eredeti témájára, a véleménye szerint versbe való különleges helyzeteket, nagy élményeket, romantikus érzelmeket más témákkal helyettesítette, pótolta. Ezt bizonyítja versei között a számos fordítás (amikor magyarra tette át a mű szövegét), és ahogyan ő nevezte „után”-zat (amikor egy kész témát dolgozott át), melyek pusztán irodalmi, stílus és nyelvi gyakorlatoknak tekinthetők. A legtöbb fordítás és utánzat az első ciklusban található (16-ból 14). Fordított sorrendben a következő nyelvekből: latin, német, francia, olasz.

Hasonló nyelvi gyakorlatnak tekinthető a *játékos, gúnyos* versek csoportja is. Szójátékok, nyelvi rejtvények ezek, melyekben változó sikerrel kísérletezett azzal, hogy helyeknek, pontosabban megyéknek fő jellemzőit foglalja ilyen rövid, csattanós formába. Ilyen epigrammái 1843-ból az Abaúj, Somogy, Nógrád, („Kérdjétek: Nógrád kor s rendjei mért tanakodnak? Terme fölött írás hirdeti a: köz-ügyért!”) és a Hont (— a hont védeni ez jelleme- szójátéknak se jó, írta alá megjegyzését Nagy Iván). A kezdeti próbálkozás után a Vándor-hangok ciklusban találkozunk még ezzel a vidám, játékos kedvvel (a tréfálkozás a katonaéletnek is része volt), sőt gúnyos hanggal:

- Mi szerelmes vagyok / — egy huszasba /
- Kálomistának / — kell lenni az igaz magyarnak/.

Költészeti stílusgyakorlatként foghatók fel az *alkalmi* versek is. Főként emlékek könyvekbe, emléklapra írt költemények ezek, de van Búcsú hangok címmel olyan is, melyet azon alkalmából írt (1848. jún. 12. Balassagyarmat), hogy egy cassinói szolga búcsút vesz a cassinó tisztelt tagjaitól. Ide sorolható a Mókusa emlékére írt (1849. dec. 14. Buják) nagylélegzetű búcsúztatója is, bár ebben több az őszinte érzelem, hisz az unalmas bujági napok alatt, társaságtól messze: „Szórakozásomul. szolgált egy mokus állatka is, míg véletlenül a vánkos alatt agyon nem nyomtan.” (Napló, 2. köt. 6. p.)

A verselésre megragadott apró, jelentéktelen alkalmakon kívül az életszerű téma hiányát mutatják azok a versei, melyekben valamilyen *általános, elvont*, szellemi, erkölcsi fogalmat énekelt meg. Ilyen fogalmak s egyben verscímei is: Gondosz, Az ifjúság, A sorshoz (1846. szept. 19. Balassagyarmat és 1849. febr. 25. Órard), Az élet (1848. nov. 3. Komárom, és 1849. okt. 15. Buják), ez utóbbi két versből az életről megtudhatni, hogy

- mézesmadzag, ha megrágtad kiköphető,
- egy darab tiszta papiros.

Vagyis ezeknek a műveknek megformálása elvont, tartalmuk semmitmondó.

Mindezzel szemben — az irodalmi hatások, különféle alkalmak és fogalmakon túl — már az élettények felé mutat verseinek a *családi* környezetével, szülei alakjával foglalkozó csoportja. Ezekben már életének eseményei kínálkoztak témául, talán azért, mert e szűkebb környezetben sorra „szomorú családi csapások”, tragikus élmények érték.

Anyját még 1830-ban elveszítette, majd apját és legkedvesebb testvérét, a legidősebbet, Alajos Anzelmet temették el ugyanazon évben, 1843-ban. Ekkor már versesgetett, ezeket az élményeit is feldolgozta, egy évvel később, 1844-ben három epikus jellegű versben mondta el az eseményeket.

Természetes, hogy *saját helyzetét* ekkor így határozta meg: „Ridegen, rokontanul, egyedül állok.”

(Helyzetem, 1843. dec. 18. Vác)

Ez az egyedülléből fakadó boldogtalanság jellemző az Érzelem-himbók ciklus verseire. Az önzés, az érdek uralkodik a világban, s nem találni igaz barátra sem.

(Felebarát, 1847. febr. 5. Balassagyarmat)

Még társak, barátok között is magányos, szomorú, merengő maradt, ahogyan ezt a Szivardal című életképben láttatja, bár ez a verse már egy összetettebb, modern életérzés felé mutat.

Játékos, önirónikus, kritikus hangon kapcsolja össze saját helyzetét a haza állapotaival:

„Szivarovza elfüstölöm
gondjaim
Ha nagy füst van, — tán nem látom
Bajaim.
Bár befüstölhetnek magát
a hazát
Nem látnók így tán ennek is
sok baját.”

(Szivardal, 1846. nov. 18.)

Jellemző helyzetére, hogy magát ekkoriban általában esténként, sötét helyzetben ábrázolta — hű, elvont halálvágy uralkodik ezekben a verseiben.

(Egy este, 1846. júl. 26. Balassagyarmat)

(Lefekvéskor, 1846. nov. 25. Balassagyarmat)

(Esténként, 1847. ápr. 27. Balassagyarmat)

Ez a hangulat jelen volt a Kebel-forgácsok ciklusban is, felnagyítva, fokozottan, nem is mindig teljesen hiteles költői képben, amely szerint keble virágoskert, melyben a lilium, rozsmaring, vagyis a fájdalom, a bánat és a kín virágai nőnek.

(Virágoskert, 1848. jan. 18.)

(Kebelem, 1848. júl. 12. Pest)

Ezekben a versekben a természethől választott kép részletezése, kibontása, és ennek közvetett jelentése között pontos, világos megfelelés van. Azzal az allegorikus ábrázolásmóddal kísérletezett itt Nagy Iván, mely Tompa Mihály hazafias verseiben nyert igaz tartalmat.

Bár ez a borongós hangulata megmaradt a honvédelet idején, de megváltozott körülményei miatt a Vándor-hangok ciklus verseiben másként láttatja helyzetét. Ekkor a magánya, az egyedüllet is a gondolkodás, önszmelés lehetőséget lett.

(Magányban, 1848. aug. 29. Pápa)

Legszembetűnőbbben érzelmeinek változását az fejezi ki, hogy a szomorúság, sötétség helyébe az öröm, „a piros kedv” lépett.

(Vörös selyem, 1848. aug. 27. Pápa)

(Nincsen nekem, 1848. szept. 1. Pápa)

A vörös selyem, piros kendő, vörös bor, piros kedv verseinek gyakran visszatérő motívumai, a piros, a vörös, a láng, a vér sőt a szabadság színe:

*„Imádlak népszabadság
Te égi származás
E földön nincs hozzád
Hasonló eszme más.*

*Én élni, igen élni
kivánnék éretted,
De ha kell, felszentelem
E fiatal életet.*

*Piros véremből ekképp
Piros rózsá terem,
A szabadság rózsája:
Förláldozott életem.”*

(Szabadság, 1849. máj. 28. Lippa)

Korábbi általános halálvágya helyébe, az a korántsem elvont eszme lépett, hogyha kell elszánta életét áldozni hazája szabadságáért.

(Elszántság, 1848. jún. 15. Temesvár)

Meghalni — harcban, nem rest párnák közt, vagy idősen, unokái körében kívánt.

(Meghalni, 1848. szept. 1. Pápa)

A hazával, a hazaszeretettel foglalkozó verseiben ekkor talált igazi hangra, a hazáért cselekvő tevékeny hazafi számára a haza fogalom belsővé vált.

A gyermek haza iránt érzett szerelmét, ami az Érzelem-bimbók verseiben még inkább csak szokásos szólam, mint igazi, átélt érzelem lehetett, ezt már 1846-ban a kötelességtudat, egy általános, teret kereső tenniakarás váltotta föl *hazafias költe-ményeiben*.

(Szerelem, 1844. jan. 15.)

(Költő imája, 1844. jan. 15.)

(Hazám, 1846. nov. 30.)

A Vándor-hangok ciklus versei mutatják, hogy hazaszeretete — ami akkor egy nemzeti közösségért vállalt harcot jelentett — kiteljesedett, kibővült Nagy Iván hazafogalma, a nemzeti közösség mellett jelentett egy természeti környezetet is. Megismeri, hisz bejárta csapatával a Dunántúl és a déli vidékek, az Alföld tájait, és több hangulatos tájleíró költeménye (melyekben reális tájábrázolás mellett törekszik egy hangulat, lelkiállapot kifejezésére is) születik ekkor. Különösen a Balatont (melyet verseiben magyar tengernek, hazánk tükrörének nevezett) és az Alföldet, a gyönyörű rónaságot (a pásztori élettel, a gulyával, a nyájjal, a ménessel) tartotta a magyar lelket legjobban kifejező tájaknak. (14, 15)

(A Balaton, 1848. szept. 8. Keszthely)

(Mit regélnék, 1848. szept. 16. Keszthely)

(Átléptem, 1849. jan. 3. Szolnok)

(Gyönyörű, 1849. jan. 5. Kunhegyes)

Egyben szülőföldjét is jelentette ez a haza, ahogy egy verstöredékében fogalmazta: „a földet, hol bölcsum ringatták”, a tájat, ahová a csatamezőről is vágyakozott:

*Szülőföldről
Távol vidékekről
Esténként jár haza
Szívem gondolata.
Az ismételten utakon
Elküldöm gondolatom
Nagy égi kocsimon.”*

(Postám, 1849. máj. 20. Temesvár)

Ide indul haza egyedül a világosi fegyverletétel után, hogy — a Naplójában olvasható — veszélyes, kalandos utazás után, 1849. szeptember 4-én megérkezzék Nógrád vármegye határához.

(Közeledem, 1849. júl. 10. Dunaföldvár)

(Nógrád vm. szélén, 1849. szept. 4. Lőrinci)

A Vándor-hangok ciklusban a hazafias hangú versek mellett jelentősek azok, melyekből részletes képet kapunk a táborról, a honvédek életéről, arról, hogy milyen volt a katonák s közöttük Nagy Iván élete, milyenek voltak a tábori körülmények. A *tábori életet* bemutató verseire jellemző megoldás, hogy a rossz körülmények ábrázolását, vagyis hogy éhesek, fáradtak, fáznak, a külső hideget — a belső hévvel, a katonák lelkesületével, hitével, akarásával állította szembe.

(Tábor, 1848. szept. 17. Keszthely)

(A tábori, 1848. okt. 7. Győr)

(Hidegem van, 1848. okt. 21. Pandorf)

(Bajaim, 1849. máj. 28. Radna)

Nagy Iván lelkiállapotából következően tábori helyzetére jellemzőnek tartjuk a *Most már című* életképet (1849. márc. 11.), melyben magát egy kis oláh gunyhóban embertelen főnökétől távol, húst falatozva, pipázva, verselve, hazája sorsán tündöved mutatja be. Fontosnak tartotta, hogy megörökítse szállásait, sőt a tábori ellátásra is következtethetünk abból, hogy versbe kívánczolt — olyan prózai dolog, mert nagy érték volt — mint a „thea, esibuk, dohány”.

(Sivár élet, 1848. okt. 8. Magyaróvár)

(Terhes élet, 1848. dec. 10. Komárom)

(Benned vagyok, 1849. jan. 11. Debrecen)

(A lakásom, 1849. febr. 22. Órad)

Ilyen körülmények között alapvető volt a segítség, a bajtársiasság — katonatársai, pajtásai verseiben is megjelennek.

(Bajtársaimhoz, 1848. okt. 13. Pandorf)

(A székelyekhez, 1848. okt. 16. Pandorf)

De bekerültek verseibe katonai előjárói igazságtalanságai, kegyetlenségei, visszaélései is. Az az eset például, amivel Naplójában is részletesen foglalkozik, amikor igazságtalanul (1849. januárjában) kurtavasra ítélték „... és így kellett a csikorgó hidegben Nádudvarig gyalogolnunk. Ez is a haza védelméhez tartozott.” (Napló, 1. köt. 172. p.)

*„Furcsa törvény az a katonai,
A felsőbbnek van, — vagy nincs
Igazsága*

*Mikor tetszik: az alattvalókon
Csörög a' rövid vas, bilincs —
Igazság-a?"*

(Lánc, 1849. jan. 8. Nádudvar)
(Ha meggondolom, 1849. jan. 12. Debrecen)

De katonai előjáróit, vezetőit, valamiféle közös honvédérzelem alapján elsősorban a szabadságharc kimenetele — vagyis saját reményei — szempontjából értékelte. (Ezekben a verseiben gyakori a többes szám használata.)

Kossuth-ot megjelenésekor — ahogy Nagy Iván mutatja — a honvédek határtalan lelkesedéssel fogadták, („velünk van a magyar Istene és Kossuth”).

(A legelső magyar, 1848. okt. 24.)

De napok alatt is fordulhatott bizakodása, a jó vezér, jó táborban, felháborodott, vádaskodássá, ostromzássá — a veszített csaták után, így szőregi vereség miatt is.

(Valahára, 1849. aug. 1. Szeged)

(No ez dicső, 1849. aug. 6.)

A Vándor-hangok ciklusból kiemelkedőek történeti értékük miatt azok a darabok, melyekben a katonaelet, a *csaták* eseményeiről szinte a krónikás hitelességével számolt be. Szándéka kettős lehetett: megőrizni, rögzíteni (saját magában is tudatosítva) és közölni az eseményeket, hírt adni róluk. Ezt a törekvését, szándékát tükrözi sajátos címválasztása, címadása is, az ugyanis, hogy ezeket a verseit gyakran dátummal, vagy éppen a hír fogalommal nevezi meg:

A hír (1849. ápr. 15. Pauli)

Április 14.ke (1849. máj. 8. Csernegyháza)

Május 14.ke (1849. máj. 14. Temesvár)

Való hír (1849. máj. 27. Temesvár)

Augusztus 9.ke (1849. aug. 9. Gyarmata)

A szabadságharc eseményeit — Nagy Iván versei segítségével — nem követjük végig, megtette ezt Szabó Károly a Verses Napló záró tanulmányában híven, részletesen összevetve a történelmi tényeket Nagy Iván költeményeivel. (16)

Nem célunk ez az eseménytörténet azért sem, mert — bár verseiből összeállítható s az előkerült tényleges Naplójából kiegészíthető — ezen időszakban is a lelki történésre fordítjuk figyelmünket.

Annál is inkább, mert Nagy Iván egész költészetét kívánjuk áttekinteni, s ennek szerves részeként szemlélni a jelentékeny dokumentatív értékkel — de nemcsak ezzel — híró verscsoportot. Ebből a verscsoportból egy állandóan változó, öröm — bánat, lelkesedés-csiiggedés és felháborodás között ingadozó, mert hisz a változó külső körülményekre, eseményekre reagáló (lelki) állapot bontakozik ki:

— Borzasztó szép hang az Ágyú hang (1848. szept. 29. Seregélyes) a Diadal (1848. szept. 29. Baracska) a győztes csata (a pákozdi győzelem) esetén.

— Lelkesítően szól a csatadal, a temesvári ostromló seregnek:

*„Rohanjunk az ellenségre
Folyjék annak undok vére,
Ontsuk ezt az undok vért,
Szabadságért, hazánkért.
Rajta hát.*

*Rajta tehát jó vitézek,
A harczí koszorúk készek!
Ki vitéz lesz megnyerendi
Vagy az eget elérendi.
Rajta hát!*

(Rajta hát, 1849. jún. 27. Temesvár)

- Aztán a csatavesztések, a világosi fegyverletétel után — amit Sebesültek (1849. aug. 24. Szarvas) című versében úgy értékelt, hogy „... Világosnál megásták Hazánknak a temetőt” — tragikus, kétségbeesett, vádló, átkozódó hangon szólalt meg:

*„A láng szív tán elhiszi még,
De a hideg velő nem többé azt.
Nem vezett el még haza?!
Jó szívem szeretnéd hinni azt,
De érzelmem bús sejtése
Szemembe könnyeket fakaszt.”*

(Nem kárhoztatlak . . . 1849. aug. 26. Orosháza)

*„Sír a lelkem a hazáért
Szomjúhozza a . . . vért
Am majd ha vörös bort iszom
Vér színétől enyhül bánatom.”*

(Az én italom, 1849. szept. 9. Pöstény)

Ez az érzése, indulata uralkodik az Őszi-lombok ciklus darabjaiban is, a Görgeyt átkozó versében is.

(Átok, 1849. okt. 23. Buják)¹⁷

Hazáját, „Sors verte édes nemzetét” siratja a bujági hűjdosás napjaiban, vers-kötetének utolsó darabjában az 1849. év december 31-én Bujákon írt Szilveszter estéjén című szép versében.¹⁸ Ebben az érzelmi állapotban nem csoda, ha ott Bujákon saját helyzetét bizonytalannak látja:

- jövője írja (magával gúnyolódva) bármi lehet, még prédikációs halott is,
(Jövőm, 1849. nov. 5. Buják)
- terve mindenike füstbe ment,
(Terveim, 1849. nov. 6. Buják)
- költészetéről pedig így vallott:

*„Gyakran járok temetőbe
A néma sírok között,
Honnan az élet s vígalom
Régen tovább költözött.
Élet, s vígalom megűnt
Eszközök már nekem, —
Azért jár műzsám temetőn,
Azért oly bús énekem.”*

(Énekem, 1849. dec. 5. Buják)

Utal ez a műve költészetének arra a már említett jellemzőjére, hogy versei egy csoportjával a körülötte levő világra reagált, érzelmi választ adva az eseményekre. Különösen a szabadságharc alatt írt költeményei ilyenek, a külső körülmények, mintegy versbe kényszerültek. Bizonyítva verseinek közéleti indíttatását és célját, példázva e költészet realista jellegét.

Költői tevékenységének másik, ugyancsak izgalmas irányát szintén versben is megfogalmazta:

„Az én műzsám leggyakrabban
Az elmúlt időkhöz jár,
Talán a jobb kornak vége van? — —
S a jövőtől mit sem vár.”

(Az én műzsám, 1849. márc. 27.)

A múltba tekintésnek, a (vizs-) emlékezetnek kiemelkedő szerepe volt Nagy Iván költészetében. Mutatja ezt az is, hogy külön versekben foglalkozik e témával.

(A vizs-emlékezet, 1849. aug. 9. Pöstyén)

(Mi a vizs-emlékezet?, 1847. szept. 8. Balassagyarmat)

(Az emlékezethez, 1849. ápr. 2.)

(Az emlékezethez, 1849. aug. 4.)

Az emlékezésnek — a költészetében betöltött szerepét kutatta és fogalmazta meg e versekben, és összegezte ily módon: „az emlékezet e legkamatosh kincs segítségével múltakba ragad lantom.” Az emlékezésnek, a múltba tekintésnek két fontos jelentése volt Nagy Ivánnal. Utal jelenről alkotott véleményére, és mutatja érdeklődését a történelem iránt.¹⁹

A jelentől való elfordulásából a prózai valóság, a kalmár világ kritikája olvasható ki, melyről véleményét rövid kis négysorosban foglalta össze:

„Föl van költve háborgó érzetem
Felkölté a képzelet
Látom az anyagias emberek
Önző szívén a telet.”

(Kalmár-világ, 1848. márc. 20. Pozsony)

De már előbb is, más témájú verseiben is, felháborodottan szólt az „önzés szenyéről”.

(Fürdőben, 1847. aug. 28. Zsély)

Ezzel a korszakkal, az önző érdekeken alapuló széthúzással szemben, egy más értékrendszert, az egyetértés eszméjét állította, első pozsonyi tartózkodása alatt (1847. júl. 20.) született A király dombon című versében:

„Itt mondom el polgári imám
Oh hallgasd meg azt kegyes ég
Adj egyetértést nemzetembe
Hogy ne dűlj szét az egyenlenség!”

*Hogy egyetértve dicsően
Menjen véghez a nagy átalakulás,
Mert a rút egyenlenség az,
Mi a nemzetnek örök sírt ás.”*

Pozsony és általában a polgárság lakóhelye: a város, de főként Pest (mit e verseskötetben és Naplójában is „az ország szívének” nevezett) nagy meghatározó élményei közé tartozott. Jól látta a nyomort, a megosztottságot, egyenlőtlenséget — ahogyan erről egy városi témájú elbeszélésében, „Az ördög úti jelentésében” (1846) be is számolt.²⁰ Ennek ellenére és ezzel együtt a várost a polgárosulás és műveltség bölcsőjének tartotta.

Tanulságos ebből a szempontból már az a zsengeje is, mely egy pályamunka lett volna a kor jelleméről és romlottságáról. De ahogy megjegyezte „nem volt kedvem e száraz versenyre s így e munka kidolgozatlanul, bevégezetlenül maradt.” Még egy körmőczi arany sem tudta arra ösztönözni a diákot, hogy véleményével ellentétben bizonyítsa a kor (a civilizáció, a kultúra hatására) a romlottság kora, és ugyan „*Futó tekintetre* úgy látszik mintha polgárosulás és műveltség a romlottsággal karöltve járnának”, de ebben egy értékrendszer váltás következményeit látta csak.²¹

Nagy Iván a városi létet ismerte és szerette, teljes egészében a városi életmódhoz ragaszkodott, s ebben az értelemben igazi polgár volt.

Megerősíti ezt az is, hogy mindössze csak két verset írt a faluról (a témák között a legkevesebbet), és ezt is csak az alatt a kényszerpihenő alatt, amikor megszabadulva a teológiai pályától, éppen új terveit szövögette. (Napló, 1847. aug.) A falut szépnek, de unalmasnak tartotta („megcsömörlött faluzás”), és olyannyira idillinek festette (emberek és állatok békés együttélésének a szent természetben), hogy csak azt bizonyította: nem ismerte a falusi életet.

(Falusi élet, 1847. aug. 11. Pöstény)

(Falun a hajnal, 1847. aug. 14. Sz. Kovácsi)

1847-ben megfogalmazott polgári imájából, óhajtásából egy évvel később nagyon határozott polgári eszmények, reformok követelése lett:

— Irodalom, művészetek, ipar, technika fejlesztésén — egyaránt kell munkálkodni.²²

(Miért nem? 1848. febr. 28. Pest)

— Szabadság, egyenlőség, függetlenség — mely eszményeket, 1848-ban, Pozsonyban már-már megvalósulva is látta:

*„Ki hitte volna, hogy a mért
Három századig küszködénk
A szabadság, egyenlőség
Ismét legyen a miénk.*

*Függetlenek leszünk Béctől,
Saját kormányunk lesz Budán,
S a dicsőség arany napja
Ismét ragyogni fog a hazán,”*

(Március, 1848. márc. 18. Pozsony)

„*Jelen voltam* — írta Naplójában — ott márc. 13, 14, 15-én és azután is azon országgyűléseken, melyek az 1848. ki vívmányokat szülték és melyek a magyar alkotmány történetében örökre feledhetetlenek. *Jelen voltam* ott Pozsonyban a márciusi összes nevezetes mozzanatoknál. Az országgyűlésen hallottam többször Kossuth Lajos szívetrázó szónoklatát, Széchenyi István gróf higgadt politikai előadását stb.” (Napló 1. köt. 103. p.) Jelen volt az országos eseményekben végig, és meg is verselte azokat. Ahogyan a következő év végén 1849. december 31-én reményei kiteljesedésének gyászra válását is, Bujákon bújdosásában, utolsó versében:

„*Múlttá lesz a remény is — s a
Jövő sem ígér újulást,*”

(Sylvester estéjén, 1849. dec. 31. Buják)

Lezárult ezzel költői tevékenysége, s a továbbélés feltételét jelentő belső egyensúlyt új területen, a tudományos munkában találta meg, melynek fő tárgya: a történelem volt.

Történelem iránti érdeklődése már igen korán megnyilatkozott, verseinek is egyik fő témája volt. Érthető, hogy az ifjú embernek — az ideál, a példakép keresés idején — először a nagy történelmi személyiségek felé fordult figyelme. Legelső történelmi tárgyú versében — melyet még Vácán a gimnáziumban fogalmazott — Mátyás király legyőzi a rettenetes csch vitézt, Holubárt. A jó Mátyás király idealizált alakja más versében is megjelent, Kinizsi Pál is bemocskolta vitézségét hálátlanságával, mert harcolt Mátyás fia, János ellen.

(Holubár, 1842. dec. 12. Vác)

(Kinizsi Pál, 1848. szept. 20. Nagyvázsöny)

A történelem iránti érdeklődése romantikus indítatásból fakadt. A történelmi személyeket, kiemelkedő hősként, romantikus felfogásban ábrázolta, hasonló stílusban és formában, mint egy igazi, jellegzetes romantikus alakot, a rablót.

(A rabló — románc —, 1844. jan. 14.)

A történelmi személyek szerepét verseiben jól érzékelteti az az áttekintés, hogy a Vándor-hangok ciklusban többek között Bocskai fejedelemről (a szabad fejedelem, szabad nép gondolat kifejtésére), az Őszi-lombokban pedig Toldi Miklóshoz írt költeményt (akit kétségbeesésében azért ostromozott, hogy bár írtotta volna ki az egész fajt, a magyart). Ez utóbbi gondolattal szoros összefüggésben, ekkor fordult történelmi párhuzamot keresve a kuruc korhoz is, a Szécsény vár című versében (1849. szept. 18. Szécsény), kifejtve, hogy Szécsénynek a kuruc világban volt igazán híre:

„*Kurucz világ, kurucz világ,
Kinyílt, korán hervadt virág,
Mért nem éltem én akkoron,
Nem tudnám most sorsod, oh, hon!*”

Mindent átfogó történelmi érdeklődésének, és alapos, széleskörű ismereteinek legjobb bizonyítéka az, hogy az egész országot (a városokat, várakat, mezőket), mint a történelmi események helyszínét, tanúját fogta fel, a táj — történelemtől megszentelt hely volt számára. Egy-egy történelmi esemény, személy felidézéséhez elég volt egy megpillantott bástya, egy szobor.

(A bolyki ór, 1844. jún. 15.)

(Turi György, 1848. szept. 24. Palota)

Történeti tárgyú verseinek sokszor kiindulópontja is az volt, hogy személyesen találkozott egy-egy ilyen történelmi hellyel, és tudott, hogy egyidőben sok ilyen alkalma volt, csapatával különböző helyeken állomásozva, táborozva.

Több versének kiinduló helyzete ilyen:

— „Elboruló képzetimnek
Bús hona te bérc orom!
Rádtelepül a' múltakból
Sírva növelt bánatom.”

(A Vérteshéz, 1847. ápr. 18.)

— „Üdözöllek sík rónaság
Mint történeti helyet.
Megáll hantjaidon eszmélni
A gondos emlékezet.”

(Zalán futása, 1849. júl. 16. Alpár)

- Ilyen az 1849. aug. 15-én Facsétön keletkezett verse is, az itt vitézkedett . . . hős horbély Ilona kezdetű, melyet azért említünk meg, mert e témának, a magyar nők, történelmi nőalakok életének, később tudományos munkásságában nagy szerepe lett.

Egy hely azonban nemcsak valamilyen kiemelkedő személy, országos esemény szempontjából volt érdekes számára. Történelmi érdeklődésébe beletartozott a kulturális örökség, hagyomány, történelem-fogalmának szerves része volt a kultúra is. Még a csaták, a viszontagságos katonaellet közepette is:

- a Somlyót, mint Kisfaludyt megihlető helyet szemlélte.
(Somlyó, 1848. szept. 6. Noszlop)
— Emlékezett kedvelt foglalatosságára, az olvasásra:

„Mát mikor a szőlőben ittunk, és
Ríthmusokat őrlött szájunk,
Az öreg gazdával ivás közben
A Kis tükröből de sokat elrecitáltunk.”

(Emlék karcolat, 1848. dec. 27. Mocsa)

- Kölcseyre, mint követendő példára hivatkozott:
„Kölcsey ezt mondá egykor s most én is
s utánna:
Önézés! te vagy a' diadalmas
bére, nem a' díj.”

(Önézet, 1849. júl. 26. Kunszentmárton)

- De végső soron a várak iránti egyre fokozódó érdeklődése, a régiségekhez (a műemlékekhez való vonzódása) is ide tartozott.

Bujákon írt verseinek jelentős része, több mint 20%-a ilyen tárgyú volt. Élete, Bujákon művelt társaság hiányában — írta Naplójában (1849. okt.) — „annál egyoldalúbb volt, és elzárkózottabb, mert N. József gazdám, a falu úri embereivel teljes ellenkezésben állott, csak parasztokkal társalkodott. Közlekedésem megszűnt a

világgal, és mi több olvasni valóm sem volt. Kijártam az erdőbe Buják vára romjaihoz, merengeni a múltakról, és pipa mellett építettem a légvárakat.”

Egyre előtérbe kerülő, s a költői foglalatosságát követő, háttérbe szorító, majd egészen felváltó tudományos munkásságának mindig is kedvelt tárgyköre maradt: a várak története, régiségek, (síremlékek, sírfeliratok, pecsétek, címerek) vizsgálata.

Naplója (2. köt. 20. p.) tanulása szerint, 1850. augusztusában: „Hozzá kezdtem kedvenc tanulmányomhoz: a történelemhez. Átkutattam saját könyvtáramban található ilyen munkát, és a magyar nők életére vonatkozó adatokat kezdtem egy nagy könyvbe jegyezgetni, úgy a régi várakról is.”

Tanúskodnak erről fennmaradt kéziratai is, melyek egyben azt a folyamatot is jelzik, hogy az irodalmi cselekvést, a költői munkálkodást egyre inkább az irodalom történeti megközelítése váltotta fel, maga a költészet is a tudományos vizsgálat, a történeti munka tárgyává vált.²³

Nagy Iván pályáján a költői kísérletezést 1850-től végleg felváltotta a tudományos kutató, alkotó munka, s a költői tevékenység csak játék formában, szórakozásként maradt meg. Bizonyítandó ezt egy feljegyzése arról, hogy 1886-ban baráti társaságban rendeztek költői (fordítói) versenyt.²⁴

Verseinek áttekintése után úgy látjuk, hogy nem volt kimagasló és igazi költői tehetség, inkább tudatos kísérletező, próbálgató, de nem volt híján bizonyos érzékenységeknek, fogékonyságnak, mit valószínűleg magányérzete (a család hiánya, szülei korai elvesztése) és betegségtudata (az állandóan visszatérő hidegláza miatt) is táplálhatott.

Versei között vannak sikerültebb darabok.

A versek elsősorban tartalmi szempontú vizsgálata feltárta, hogy költészetére hatással voltak — mikhez (olykor tudatosan is) igyekezett kapcsolódni, kötődni — és így irodalmi ízlésének összetevőiként vehetők számba az alábbiak:

- a nyelvismereten alapuló klasszikus tanulmányok,
- a legjobb magyar hagyományok (Balassitól a reformkorig),
- meghatározóan a korabeli áramlatok: a realizmussal elegy romantika és irodalmi népiesség,
- és legkedveltebb költője Petőfi Sándor és költői eszménye: a Petőfi-féle lírai realizmus.

Mindezt a versek formai jegyeinek áttekintése is alátámasztja, megerősíti.²⁵

Végül is azt tartjuk: költészete azt példázza, hogy a romantika jegyében álló irodalmunk nemzeti jelleget (amit a népköltészetben és a történelemben keresett és talált fel) és polgárosult arculatot öltött.

Színházi — zenei élményei

Ez a végkövetkeztetés érvényes színházi élményei tekintetében is, sőt bizonyos jellemzők itt sokkal egyértelműbben látszanak, hisz a színpadon az irodalom és közönség minden műfajnál közvetlenebb és szorosabb kapcsolata érhető tetten. Ugyanis itt a legelevenebb az ábrázolása annak, hogy milyen magatartást követelt a kor, mit mutatott fel példaként a nézőknek, és a legkonkrétabb megjelenése annak, hogy mit várt el a közönség, milyen (szín)művészetet igényelt.

Nagy Iván első színházi élményei — már melyeket feljegyzésre, megörökítésre méltatott — 1844. nyarára estek. Elvégezvén Vácon az első évi theologiai folyamat, éppen a szünnidőt töltötte Balassagyarmaton, mikor is augusztus 11-én Könyves Máté

igazgatása alatt álló vándorszínész társaság szerepelt ott. (Napló 1. köt. 61. p.) E vándortársulat kedvelt színfoltja lehetett a város korabeli kulturális életének, hisz „felsegítésiükre” (anyagi támogatásukra) — valószínű helybéli — műkedvelők is tartottak színibemutatót, melyen Nagy Iván szintén jelen volt. (Napló, 1. köt. 62. p.) És ezidőre esett az is, hogy „Stokholmból Pratte nevű testvérek mesterséges alakok (fabábok) játékszínét állították fel B. Gyarmaton. . . . Augusztus 31-én megnéztem tőlük a Csataheli foglyok és Moszkva nagy égése című darabokat. Sept. 14-én a helybéli kisdedóda számára adták: Hora és Kloskát és más tüneményes játékokat. Ezt is megnéztem.” (Napló 1. köt. 62—63. p.)²⁶

Vagyis az állandó színtársulatot nélkülöző városban sokféle, sokrétű színházi élményei voltak: a korabeli, és akkor még igen csak jelentős vándortársulatok, helybéli műkedvelők, és a még mindig közkedvelt bábjátékosok előadásain mulatott.

Az igazi színházi élményt az első hosszabb, három napos pesti kirándulása (1844. aug. 15., 16., 17.) hozta meg, ahol is a Nemzet Színházában, kiemelkedő, nagy színészegyéniségek játékát, és a legfrissebb hazai darabokat szemlélhette. Az első előadáson amin jelen volt (16-án este) Egressy javára mutatták be Obernyik Károly Örökség című — éppen az adott évben született — iránydrámáját, mely a dologtalan nemesség és a szorgalmas pesti német polgárság szembeállításával, határozottan polgárosodást követelt.

Másnap: „Este Szigligeti híres szökött katonáját a Nemzeti Színházban bámultam, melyet akkor — ha jól emlékszem — 22-szer adtak.” (Napló 1. köt. 62. p.)

Szigligeti e darabját ekkor már lassan egy éve — a bemutató, 1843. november 25-e óta — változatlan sikerrel játszották. A közönség nagy lelkesedéssel fogadta, Nagy Iván is érdeklődéssel szemlélte korszerű, eredeti mondanivalóját, népies jellegét, élvezte hazai ízét. Ehhez a műhöz szokás a népszínmű megszületését kapcsolni, melynek műfaji előzményei — a tündérbohózatok — már a harmincas évek végén elárasztották a Nemzeti színpadát. Ezek között a legnagyobb siker Gaal József: Peleskei notáriusa volt, melyről Nagy Iván naplójában (1. köt. 64. p.) szintén megemlékezett: 1844. augusztus 29-én „Este a Nemzeti Színházban a Peleskei notárius előadásán, Szentpétery remek játékan mulattam.” Érdemes itt éppen Nagy Iván szempontjából emlékeztetni arra, hogy mindkét mű falusi és városi (pesti) életképeket sorakoztatott fel, a népi és polgári világot együtt, egymás mellett szemlélhette a kor színpadán.

A társadalmi drámák, és a romantikus hagyományban gyökerező népszínművek mellett látogatta a történelmi tárgyú darabok előadásait is.

Naplójából tudjuk (1. köt. 73., 74. p.), hogy 1846. szept. 1-én Jósika Miklós: Két Baresai című drámáját (melyet az átlagosan gyenge színvonalú történelmi drámák közül Egressy nagy színészi teljesítménye, Apafi fejedelem alakítása emelt ki), szeptember 28-án pedig Vahot Imre: Költő és király című történelmi vígjátékát nézte meg (mely témájában Mátyás király alakjához kapcsolódott.) E korabeli, közismert magyar darabokon kívül Naplójában még francia művek látogatásáról tett említést (1. köt. 69, 100. p.).

Rávilágít ez drámai érdeklődésének irányára, s egyben jelzi azt a folyamatot is, melynek során a Nemzeti Színház idegen műsora fokozatosan a német, olasz mellett, francia darabokkal is bővült.

Mindezek alapján úgy tartjuk, hogy az 1840-es években — éppen mikor a színház kulturális életünk egyik legfontosabb és leghatékonyabb erőforrása — Nagy Iván rendszeres színházlátogató volt.

Forrásaink azt mutatják, hogy 1848-ban a színház iránt fokozottan érdeklődött, a színelőadásoknak nagy figyelmet szentelt. Fennmaradt egy jegyzéke, mely töredékességében is szemlélteti ezt.²⁷ Ebben összeírta, hogy Balassagyarmaton 1848 május, június havában, mely napokon és milyen színi darabokat játszottak. 21 alkalmat és 20 darab címét jegyezte le, mert a Csikóst, e korszakos jelentőségű Szigligeti művet, mellyel a népi és demokratikus irány végleg megszilárdult drámairodalmunkban, májusban kétszer láthatta a gyarmati közönség. A kor kedvelt szerzőjének, Szigligetinek, több más műve is szerepel még e felsorolásban: a Szökött katoná, a Gyászvitézek, és a Rózsa avagy Toldi Miklós szerelme (1840) — a reformkor gondolatvilágának e jellemző terméke. Nagy műfaji gazdagság, sokféleség tapasztalható ebben az összeírásban: francia rémdráma (Mari egy anya a népből) Erkel Ferenc első színpadi műve a Báthori Mária, polgári témájú társadalmi dráma (Czakó Zsigmond: Kalmár és tengerész című polgári eszményt hirdető darabja).

Nagy Iván tájékozott volt kora drámairodalmában, annál is inkább így lehetett ez, mert mikor 1848 júniusában rövid időre, katonai jelentkezése előtt Pestre költözött, a Reform és a Nemzeti Újság szerkesztőségeinél ingyen foglalatzkodott az utóbbiért „egyedüli hasznom a Nemzeti Színházba gyakran kapott ingyen jegy vala.” (Napló I. köt. 110. p.)

Ezen ingyenjegyekkel — feltételezzük — gyakori vendége lehetett a Nemzeti Színház előadásainak. Ekkori színházi látogatásait ugyan nem jegyezte föl, minek magyarázata az lehet, hogy mással, fontosabb dolgokkal volt elfoglalva: saját jövőjét próbálta megalapozni, majd a közügyek vonták el figyelmét. Mégis az, hogy jegyei is voltak, ideje is engedte, de főként egész addig megnyilvánuló érdeklődése, a korhangulat, hogy a színház is a nemzeti ügy szolgálatában állt — mindezek valószínűvé teszik, hogy ő is a korabeli előadások lelkes nézői közé tartozott. Időszzerű darabok között, melyeknek legfőbb értéke, hogy jó szolgálatot tettek a nemzeti ügynek, láthatta Szigligeti nagysikerű, kuruc világot idéző hazafias színművét, a II. Rákóczi Ferencet, és Katona József akkor már szinte klasszikusnak számító remekét, a Bánk bánt. Aztán az önkényuralom leparancsolta Katona József művét a színpadról, tiltott darab lett — melyre Naplójában is találni utalást. (2. köt. 85. p.)

Úgy tűnik az 50-es évektől Nagy Iván nem járt színházba, azaz ha igen, ezt nem tartotta érdemesnek följegyezni. Ettől az időtől a bemutatók élményei, és ezek megörökítése helyett, inkább a drámairodalom olvasását választotta. Könyvtára kézírtos katalógusából tudjuk, hogy gyűjtött magyar színdarabokat, a XIX. század elejéről, de könyvei között volt Katona József: Bánk bán című műve (Kecskemét, 1856.), Nagy Ignác: Színműtára I. kötete (Pest, 1839/40.), és Greguss Ágost két darabja, melyek már az 1860-as években jelentek meg.²⁸

De ismerte és forgatta a külföldi klasszikusokat is, az ismert francia, német szerzők mellett Shakespeare munkáit. Shakespeare olvasott szerző lehetett a családban, mert már felesége, Csathó Mária a gazdasági-háztartási feljegyzései között is őt idézte: „The woman is a wave. Az asszony olyan mint a hullám. — Shakespeare”²⁹

Felesége Naplójának adataiból következtetünk arra is, hogy a század második felében is járhattak színházba, elsősorban a népszínházba, vagy mikor már Horpácson laktak, Balassagyarmatra egy-egy műkedvelő előadásra, ám ezek a látogatásaik ekkor már csak szórakozási, társasági alkalmak voltak.

Még az 1840-es években Nagy Iván nemzeti és polgári eszményeket keresett és talált a Nemzeti Színház színpadán. Ekkor látta 1846. szept. 29-én a Hunyadi László című operát, mellyel Erkel Ferenc nyugati, főleg az olasz operai formakineset felhasználva, nemzeti operánkat teremtette meg. (Napló I. köt. 74. p.)

Ismert tény a nemzeti romantika jegyében megújuló színház szerepe zenei életünk fellendítésében. A Nemzeti Színháznak 1884-ig, az Operaház megnyitáig kiemelkedő szerepe volt a zenei műveltség terjesztésében. Természetes hát, hogy Nagy Iván zenei műveltségére vonatkozó adatokat is színházi élményei körében, ezekkel együtt találtunk.

Naplójában a Nemzeti Színháznak még két operaelőadását említette meg: 1848. február 28-án látta Verdi *Machbeth*-jét és ugyanez év március elsején Donizetti *Linda* című művét. (Napló 1. köt. 100. p.)

A nagy népszerűségnek örvendő olasz operamuzsikát már a Nemzeti Színház színpadán megismerte, itt kedvelte meg e zenét, ami csak tovább erősödött a Velencében eltöltött idő alatt.

Velencében (1851. december és 1852. májusa között) jelentős színházi és főként zenei hatások érték. Ott ugyanis rendes napi életmódjához hozzátartozott a színházak látogatása, mindennapos programja volt. (Napló 2. köt. 45. p.) Változatos színházi bemutatókon vett részt a város különböző színházaiban: látta a Monte Christót és egyéb drámákat, de akrobata mutatványosokat is. (Napló 2. köt. 56. p.)³⁰

Velencében, mi a XVII. században már az opera központja volt, főként operát játszottak: „8 órakor menvén a színházba, az egész éjjeli 12 óráig tartott, mivel az opera és ballet volt folyton a tárgya.” (Napló 2. köt. 45. p.)

Hallhatta ott a XIX. századi olasz operairodalom majd minden jelentős szerzőjét. Részt vett Rossini: *Otello*, és a Donizetti tanítvány Chiaramonte: *Lenozze di Messina* operák előadásán. Chiaramontét személyesen is ismerte s hallotta zongorajátékát, szintúgy Bellini kortársa, kinek híres tenorszerepeket komponált „Többször ebédelt nálunk és párszor szívességből énekelt is az egykori híres Rubini.” (Napló 2. köt. 57. p.)

De legnagyobb élménye Verdi zenéje volt, méghozzá az az operája, mellyel érett műveinek sorát nyitotta meg, s legnagyobb diadalait aratta, és melynek éppen Velencében volt a bemutatója, 1851-ben: „*Rigoletto* operát adták, Piavétől, zenéje Verditől. Élvezetes mű, tovább két hétnél folyton gyönyörködtem benne.” — írta be Naplójába 1852 áprilisában. (2. köt. 55. p.)

Hogy Velence színpada milyen mélyen érintette, s milyen nagy hatással volt zenei ízlésének alakulására — bizonyítja az a kézírata, melyben lejegyezte, milyen zeneművek voltak birtokában. Nem tudni pontosan, hogy mikor készítette ezt az összeírást, a „*Zeneművek Czimtárát*”, de még 1895 után is jegyzett be adatot, vagyis feltételezhető, hogy folyamatosan bővítette, pontosította — és így a teljes zenei anyagát tartalmazza, mi miatt vizsgálata témánk szempontjából elengedhetetlen.³¹

A *Zeneművek Czimtárában* két csoportba sorolta műveit:

I. Külföldi dalmű (opera) és egyebek

II. Magyar zeneszerzemények.

Az I. csoportban 16 szerző 24 művét jegyezte be. A 24 műből 16 opera, s egy balett. Az operairodalom reprezentáns alkotói nevét és művei címét olvashatjuk itt. Célszerűnek tűnik, hogy az operákat — eltérve Nagy Iván sorrendjétől (mi részben betűrendes, illetve a gyarapodás is alakíthatta) — időrendben és nemzetenként tekintsük át, hisz ezzel azonnal érzékeltetni tudjuk azt, hogy Nagy Iván előtt az egész operairodalom történeti fejlődése tisztán állt.

A XVIII. századi terméshől 4 operát őrzött:

— A sort Gluck: *Orpheus*a (1762) nyitja meg. Munkássága fordulópontot jelentett az opera történetében, hisz reformoperáiban az olasz kortársoperával szembefordulva drámai elemek fokozott bevonására törekedett.

- Megvolt neki Cimarosa, a XVIII. század végi olasz vígopera tehetséges mesterének eleven műve: *Il matrimonio segreto* (1792).
- A XVIII. századi klasszikus zene csúcsaként magaslik Mozart két műve az 1780-as évek elejéről: az *Entführung aus dem Serail* és a *Don Juan*. Mindkettőt bemutatta magyarul a Nemzeti Színház (1882. ill. 1839-ben), Nagy Iván színpadon is találkozhatott velük.

Éppen a századfordulóra, 1800-ra esett Cherubini: *Lex deux journées* — nálunk *Vízhordó* címen ismeretes operájának bemutatása, mely Beethoven egyetlen operai vállalkozásához, a *Fidelióhoz* (1805) is mintául szolgált. Mindkét mű megvolt Nagy Iván gyűjteményében.

Ezt követi a romantikus opera legfőbb kezdeményező mesterének, Webernek három műve, az 1820-as évekből:

Der Freischütz (A bűvös vadász) — mely már a zenei népiesség teljes kibontakozása, s az

Euryanthe és az *Oberon* — melyek a romantika hősi-lovagi, illetve tündéri irányát példázzák.

Ezek mellett őrizte Nagy Iván *Aufforderung zum Tanz* című művét, mely a modern keringőformát megalapító mű.

A német operairodalmat Beethoven, Weber művei mellett Flotow: *Marthájának* (1847) népszerű melodikus zenéje egészíti ki.

A német mellett lenyűgöző gyűjteményében az olasz operák sora:

- a virtuóz ének mesterdarabjai:

Rossini: *Der Barbier von Sevilla* (1816)

Donizetti: *Lucia di Lammermoor* (1835)

Bellini: *La Sonnambula* és a *Norma* (1831)

- és a legnagyobb operakomponista drámai erejű alkotása:

Verdi: *Il Trovatore* (1853).

A francia operát a Scribe szövegére szerzett Auber mű, a francia nagyopera mintaképe, a *La muette de Portici* (1828) képviseli. De hogy a korabeli francia zenét is mennyire ismerte, azt egy másik mű bizonyítja, *Delibes: Coppelia* című balettje, mely szerzője nevét ismertté tette, az 1870-es bemutató után.

Az operákon kívül (Beethoven, Weber mellett) Schubert, Chopin, és Mendelssohn — a XIX. századi romantikus mozgalom kiváló mestereinek, vezető alakjainak művei szerepelnek még a Külföldi zeneszerzemények csoportban.

(Nagy Iván zenei ízlésének körvonalazásakor sem elegendő azokra a szerzőkre figyelniünk, akiket kedvelt, szeretett. Legalább ennyire jellemző erejű lehet a hiány, bár ezzel óvatosan kell bánni, hisz lehetséges, hogy csak saját ismereteink hézagossak, a forrás, az adat hiányzik. Mindenesetre szembeütő az, hogy operái között egy Wagner mű sem szerepel. Talán azért, mert Wagner — ki eltávolodott az operák megszokott formáitól — művészléte már más befogadói magatartást igényelt.)

A Czímtára II. „Magyar szerzemények” csoportjában Nagy Iván 28 tételt sorolt föl. Ez lényegesen több magyar művet takar, hisz a csoport anyagának legnagyobb része valamilyen nyomtatott gyűjteményes kiadvány.

Ilyen — a kiadási évet tekintve egyik legrégebbi — Ruzitska Ignác: *Magyar Nóták Veszprém vármegyéből* című nagyértékű kiadványsorozata, mely a verbunkos zene leghatalmasabb, legnagyobb arányú összefoglalása 1823—1832 között.

A verbunkos zene kiváló úttörője, Lavotta János is helyt kapott Nagy Iván zenei gyűjteményében, ún. *insurgens-nótáival*, melyekben a verbunkost átfogó formában próbálta feldolgozni. De ismerhette Bihari János — Lavotta János —

Csernák Antal, a verbunkos zene nagy mestereinek műveit zongorára átírva, Bartay Ede: 30 Eredeti Magyar Zenedarab című gyűjteményéből (1853), melyhez forrásul nagyrészt a Veszprém vármegyei nóták füzetei szolgáltak.

Kiemelkedők a gyűjteményes kiadványok közül Bartalus István és Káldy Gyula munkái. Bartalus István — ki a zenetörténeti kutatás egyik megalapozója, s a népdalkutatás terén korának legjelentősebb alakja — két művét őrizte:

— Magyar Orpheus, vegyes tartalmú zenegyűjtemény a XVIII—XIX. századból (Pest, 1896),

— Magyar népdalok, hétkötetes népdalpublikáció (1873—1896 között).

Káldy Gyulától — kinek munkássága, a régi magyar, elsősorban kuruckori emlékek gyűjtése, lehet, hogy tudományos szempontból kifogásolható, de mindenestre nagy érdeklődést keltett a magyar zene múltja iránt — négy műve volt:

— A régi magyar zene kincseiből I—II. füzet,

— Kuruc dalok a XVII, XVIII. századból (1892),

— Régi magyar harci dalok, verbunkosok (1894),

— A szabadságharc dalai és indulói (1895).

A magyar zene emlékei mellett nagy számmal, tömegesen szerepelnek e jegyzékben olyan munkák, melyek azt mutatják, hogy Nagy Iván igencsak kedvelte a dalt: a népdalt s a magyar nótának (dalnak) nevezett műdalt egyaránt, melyek között nem is igen tett különbséget.

Ilyen leírások olvashatók:

— Magyar dalok 25 szerzőtől, 190 db egybekötve,

— Magyar nóták többektől, 47 db egybekötve.

De őrizte:

— Bognár Ignác népdalgyűjteményeit (1856, 1858),

— Nádor Gyula (Legújabb budapesti népdalok) és Palotási Gyula (A legszebb 101 magyar népdal) szerzeményeit, melyek már a századvég hangulatát tolmácsolták,

— és a századvég legnépszerűbb dalszerzőjének, Dankó Pistának dalait.

Hasonló népszerűségnek örvendett a dal mellett a polgáriars társastánc, a palotás, körmagyar, s a késői verbunkosból alakult, nagyhatású csárdás. (Csárdások és körmagyar több szerzőtől, egybekötve 19 db.)

A régiségeken, dalokon, népszerű tánczenén túl Nagy Iván magyar zenei gyűjteményének összetétele — zenei érdeklődésének további iránya — két (a kisebb szerzők közül kiemelkedő) művész nevével jellemezhető: Székely Imre és Erkel Ferenc. Székely Imre zeneszerző és zongoraművész már 1845-ben bemutatkozott a Nemzeti Színházban, s a XIX. század második felében állandóan hangversenyezett. Főként zongoradarabjai ismertek, szalondarabjai (Magyar Idillái, Magyar ábrándjai) kedveltek.

Úgy tűnik Nagy Iván családjában a hangszeres zenéből leginkább a zongoramuzsikát szerették. Éppen a romantikus korszak teremtette meg a zongora speciális költészetét. A családnak szinte állandóan volt zongorája, Naplójából (II. köt. 157. p.) tudjuk, hogy 1860-ban „vettem nőmnek egy zongorát, annak helyébe, melyet mint ocskát 1859. májusában eladtunk.”³² A családi muzsikálás, a zongora az otthonban bizonyos réteg körében műveltségbeli követelmény volt.

Erkel Ferencnek, a nagy romantikus operaszerzőnek és zongoraművésznak két operája szerepel a Czúntárban. A Hunyady László (1844), melyről bizton tudjuk, hogy színpadon is látta, és a Bánk bán (melyet 1861-ben mutattak be) — a magyar színpadi zene e két kiemelkedő alkotása.

A magyar színpadi zene, mellyel színházlátogatásaikor közvetlenül is találkozott, Nagy Iván számára ismerős volt. Hallotta a népszínművek dalbetéteit, látta a közismert operákat, a kiemelkedőket gyűjtötte is, de ismerte (a XIX. század második felében megjelenő könnyebb színpadi műfajt) az operettet is. Erkel Elek — a Népszínház karmestere, nagysikerű operettszerző — neve ott szerepelt Czimtárában.

Nagy Iván Magyar zeneszerzemények gyűjteménye jól reprezentálja a XIX. századi magyar zene gazdagságát. Összetétele érzékelteti azt, hogy milyen irányba fejlődött, reformkori bázison, a magyar tradíciók hordozója, a verbunkos zenei örökség: A zongora és kamaramuzsika, a mű-dalirodalom, a színpadi zene (opera) és (aminek Nagy Ivánnál nincs nyoma, Lisztet sem említi) a magyar zenekari irodalom épült fel anyagából.

Nagy Iván jól ismerte a magyar romantika zeneműveltségét, értette, szerette nemzeti érvényű zenei nyelvét.³³A zenével gyakorta találkozott, áthatotta egész életét:

- a színpadi muzsika hallgatásán,
- a zenei kiadványok forgatásán kívül,
- az otthoni, családi muzsikálás mellett,
- mindennapi, közvetlen alkalmakon, mint tánemulatságok résztvevője, mint vendéglők látogatója,
- és ritkábban — s inkább csak a századvég felé megélénkülő hangverseny-életben — mint hangversenylátogató. (Napló 2. 202. p.)

Zenei ízlésében uralkodó a romantika, kedvelt műfaj — mely közvetlenül fordult a közönséghez — a városias alapú színpadi zene, az opera és a népies dalirodalom.

Éppen ez utóbbi, a zenei tömegműveltségnek egyre nagyobb szerephez jutó műfaja utal arra a folyamatra, melyben megkezdődött a polgári körülményeknek megfelelő tömegműveltség és magas műveltség szétválása, és ami Nagy Iván zenei ízlésében is tetten érhető.

Képzőművészeti érdeklődése

A zenéhez hasonlóan a romantikus kifejezés mód, a történelmi témák uralták a kortárs képzőművészetet.

Köztudott, hogy a XIX. század derekán a társadalom széles körében, különböző osztályok és rétegek tagjai között találni műkedvelőket, rajzoló, festető embereket.

A számos eset, példa közül álljon itt kettő:

- Madách Imréé — kivel Nagy Iván közelebbi kapcsolathoz is került — aki 1837 táján rajzolt, majd olajfestékekkel is dolgozott.,
- és Jókai Móré, ki szintén rajzolt, festett, sőt büszke műgyűjtő volt, miről Nagy Iván Naplójában értesít: „1852. június 17-én látogatást tettem Szabó Bélánál, azután Jókai Móránál, ki fametszeteit mutogatta.” (Napló 2. köt. 62. p.)

Nagy Iván életútjának a vizsgálata is azt a tényt látszik igazolni, hogy oly családok körében, ahol gondot fordítottak a jó nevelésre, a rajzolás és festés — mint a nyelvtudás — hozzátartozott a műveltséghez.

Idéztük már költészete tárgyalásánál azt az esetet, melyre Naplójában emlékezett, mely szerint már az esztergomi iskolaévek alatt, 13—14 évesen „magánszorgalomból s kivált télen” (azaz irányítás nélkül, időtöltésből) festegetett.

E kezdeti unaloműző szórakozás után a képírás más szerepet töltött be életében. Tehetség híján nem vált művészi értékű tevékenységgé, Nagy István nem is próbálkozott ezzel, nem is törekedett erre, hanem a tudományos munkájában, mintegy segédeszközként használta fel azt a képességét, hogy ügyenes rajzolt, másolt:

- Fennmaradt kéziratok kötetének szép heraldikai rajzai tanúskodnak erről.³⁴
- Velencei tartózkodása alatt, amikor is Gritti Alajosról szóló adatokat és emlékiratokat másolt, feltehetően a történelmi hitelességet akarta megerősíteni a látvány bizonyító erejével, azzal, hogy lemásolta és hazahozta arcképét: „... török ruhában turbánosan látható Gritti Lajos arcképe, aki Magyar országban kormányzó volt János király alatt, ezt én aquarelban le is festettem és utóbb (1856) Wenzelnek ajándékoztam.” (Napló 2. köt. 52. p.)

Aktív, alkotó, reprodukáló festészeti tevékenysége mellett, ami soha nem haladt meg egy jó amatőr színvonalat, nagyobb jelentősége volt annak a szemlélődő, befogadó magatartásnak, amely során képzőművészeti ízlése kialakult.

A források tanulmányozása alapján úgy tartjuk, hogy a hatások közül kiemelendő mindenekelőtt az a mindennapi környezet, amely közvetlen vizuális élménye volt. Meghatározó ebből a szempontból is a város, pontosabban a városkép, mely mint látvány (épületek, szobrok ... együttese) elsődleges képzőművészeti élménye lehetett. Kezdetben öntudatlanul, majd tudatosan felismerve és keresve ezt az élményt, találkozást, városnézések, séták alkalmával, sőt útikönyvekből szerzett ismeretek segítségével:

1843 Balassagyarmat — „Többször megnéztem a nagyszerű épülő börtönt is, melynek ekkor már falai magasra felnyúltak.” 1851 december, Bécs — „... Megnéztem futtában nevezetességeit ... színházait, kávéházait, gyönyörködtem a Szent István templom belsejében ...”

1851 december, Velence — „Megvettem Le Comte-nak Velenczéről írt könyve olasz fordítását ... , mely legjobban és terjedelmesebben ismerteti.” (Napló 1. köt. 56. o. 2. köt. 37. p. 44. p.)

Szerencsésen alakult Nagy Iván életútja abban a tekintetben, hogy gazdasági, nemzeti, műveltségi szempontból különböző városokat látott, ismert meg (Balassagyarmattól Velencéig), de közös az az elragadtatott hang, amelyen a városok fejlődéséről nyilatkozott.

Egy város, Pest esetében pedig hatalmas változást, fejlődést éltetett meg. Pesten először 1838-ban, Püinkösdkor járt, „Bámultam Pestet és addig előttem ismeretlen kirakatait, nagy épületeit és népes utcáit.” S az első hosszabb ottléte alatt alkalmat keresett arra, hogy megnézzon „néhány templomot, a múkiállítást, a múzeumot ki- viülről.” (Napló 1. köt. 24. 62. p.) Nagy Iván mindig is kiállításra járó ember maradt, gyakori múzeum látogató, ki aggódva figyelte közgyűjteményeik sorsát.³⁵

„Nagy veszély fenyegette az Akadémia palotájában elhelyezett Eszterházy féle Országos képtárt, a palota fedele, illetőleg padlása égett, de jókor elolták.” — jegyezte be Naplójába (2. köt. 181. p.) 1869 február 3-án.

A képzőművészet korabeli állapotára tekintve nem tartható különösebb egyéni sajátosságnak, hogy éppen a festészetnek s ezen belül is az arcképeknek volt kiemelkedő szerepe képzőművészeti ízlésének alakulásában.

Jeles hazafiakat, történelmi alakokat ábrázoló arcképeket szemlélte szerte az ország középületeiben és magánházak falán:

- 1843 nyarán Balassagyarmaton „a szünnapok alatt láttam a megyei-nagyteremben először V. Ferdinánd király életnagyságú képét, melyet Fráter alispán, a megbukott tárnokmester báró Eötvös Ignác bútorai árverezésén vett a megyeházán.”
- 1849. január 10-én Debrecenben „Elszállásoltam . . magamat Budai István nevű polgárhoz és utcai képviselőhöz, ki horszerető civis, jó gazda volt . . , Volt szobájában a falon egy József császár arcképe, kérdem egyszer tőle mért tartja a német képet. Azt mondá: az Kossuth képe. Nem az a, feleltem. Kis idő után kérdé tőlem, ismerem-e Kálvin Jánost. Hogyne! — mondám. — Nahát ez Kalvin János képe! felelt ő, rámutatva József császár képére. — Ez nem adoma, hanem valóság.”
- 1849. január 18-án „mentünk Kis Máriára, hol a község házánál Bocskainak arcképe látható.”
- 1876. augusztus 27-én a Történelmi Társulat kirándulásán „délelőtt megjártuk Krasznahorka várát és megszemléljük. (Ott van a levéltári irodában felfüggesztve néhai Urbányi Jánosnak Ali fiam nagybátyjának olajba festett arcképe is.” (Napló 1. köt. 56. p. 174. p. 175. 2. köt. 208. p.)

De nagy Iván az arcképeknek nemcsak nézője, hanem megrendelője is volt. Életében több alkalommal készíttettek róla, készíttetett magáról és családjáról arcképet. Ezeket fontosnak tarthatta, mert a készítés körülményeit pontosan lejegyezte, és a művek egy részét beragasztva őrizte Naplójában.

Sorrendben a következőket:

- „1846. november 16-án egy vándor küntler vulgo naplopó genie szállt be a semináriumba, ki fekete papiroshból néhány garasért prophil alakban kimetszé képiünköt, engem így kanyarított ki, mint akkor mondták híven, azért ide ragasztom emlékiül.” (— árnykép—)
- 1847 júliusában „Pesten mulattam két egész napot, le is daquerotipeztettem magam Kawalky atellierjében.”
(— dagerotip arckép —)
- „1848. január 22-én egy Savonnieri nevű vándor-genialis szabású — arcképező vetődött B.Gyarmatra, éppen a gyűlések ideje alatt. Ez különös rokonszenyvvel óhajtott engem rajz-ónja alá venni, azt mondván különben rólam, hogy alakom egy lipcei könyvárus jellegét mutatja. Le is rajzolt egy pár pengő forintért, úgy, mint itt a következő lapon látható.” (— rajz —)
- 1857 júniusában „Festettem le vászonra olajfestésben magam és nőm arc (mell) képét Vizkelety Béla festész által.”
(— olajkép —)
- 1861 „májushan festettem le olajban Aladár fiúnakat Plachy Ferenc festész által, 36 pft. ért.”
(— olajkép —)
- „1861. évi augusztushan N. I. és Csathó Mária lefényképezve,”
(— fénykép —)
- 1867 „Ezen év nyarán és őszén voltam legboldogabb eddigi életemben. Nyáron leánykánk születése utáni napokban, midőn a koronázás előkészületei voltak, Jeszenszkyvel voltam a város erdejében, ott metszette ki arcképemet egy vándor német, június 4-én.” (— árnykép —)
(Napló 1. köt. 77. 84. 97. p. 2. köt. 143. 157. 158. 171. p.)

E fenti eseménysor beleillik abba, a korabeli képzőművészetek fejlődését átfogó folyamatba, amely során szélesedett a képzőművészetek társadalmi bázisa, nőtt a közönség igénye, s ezen belül is főként az arcképrendelések szaporodtak meg, az arckép a legkelendőbb portéka volt. Az áttekintés jól szemlélteti, hogy ezen növekvő közönségigényeket, külföldi és hazai, városokba vándorló, majd főként Pesten székelő művészek csoportjai igyekeztek kielégíteni és felkelteni, (már csak a megélhetési gondjaik enyhítése miatt is).

A legkülönbélebb művészi, technikai eljárásokat alkalmazták (az árnyképtől a fényképig), vagyis az akkor megjelenő művészi tömegtermelés is ezen, lényegében tartalmát tekintve kifejezetten polgári szükséglet szolgálatában állt. Az arcképnek fő kritériuma a hasonlatosság volt, mely alapján a megrendelő, vagy a néző jogosultnak tarthatta magát egy mű megítélésére. Kiolvasható a fenti áttekintésből az is, hogy Nagy Ivánnak a század második felében volt lehetősége igényesebb művek megrendelésére — Vizkelety Bélánál és Plachy Ferencnél, a korabeli művészetek két nem különösebben kiemelkedő, de ismert alakjánál.

Úgy tartjuk, hogy éppen ezek a személyéről és családjáról készített képek, olajfestmények képezték — ahogyan ő nevezte — „Képrajzgyűjteményének” alapját.

Ez a gyűjteménye — könyvtárhoz hasonlóan — a pesti évek alatt (1855—1878) könyvtárnoksága ideje alatt alakulhatott ki, és gyarapodott a főként Pest-Budán egyre megélénkülő gyűjtő tevékenység közepette. Korabeli feljegyzései is erre utalnak.

1859-ben felesége születésnapjára „egy karperecczel és Madonna (olajfestésű) képpel” kedveskedett, de másoltatott is képeket. (Napló 2. köt. 154, 163. p.)

Gyűjtőtevékenysége céljáról megállapítható, hogy pusztán a művészetek iránti érdeklődése vezette, eredményéről pedig az a fiúzet tájékoztat, melyben kimutatást készített 1871-ben a tulajdonában levő képzőművészeti anyagról, *Képrajzgyűjtemény* címmel.³⁵

Ezen összeírás alapján szemrevehetjük Nagy Iván választásában megnyilvánuló képzőművészeti ízlését, azzal együtt, hogy tudjuk, választását (válogatását, gyűjtését) anyagi lehetőségei korlátozták (könyvtára megteremtésén is ekkor fáradozott) és a — még ekkor Pesten is — szerény stílusú műkereskedelmi is befolyásolhatta, korlátozhatta.

Képrajzgyűjteményében 3 fő csoportba osztotta műveit:

Arcképtár — 200 név, kiről képmása volt,

Nevezetes festészek, kitől rézmetszeteim vannak — 26 festész neve,

Olajfestményeim — 18 kép felsorolva.

Az egyes csoportokon belül nem egységesen adta meg a művek leírását.

Az *Arcképtár*-csoportban 200 személy nevét sorolta fel, kinek képmása megvolt, az alábbi bontásban, mely különösebb magyarázat nélkül is rávilágít érdeklődésére:

Fejedelmek arcképei	— 24 név
Főpapok	— 10
Hazai nevezetes férfiak	— 56
Magyar tudósok, írók, művészek	— 33
Magyar költők	— 15
Nők arcképei	— 17
Külföldi nevezetesek arcképei	— 21
Tudósok, művészek	— 24
	200 név

Nagy Iván „Arczéptárában” a történelmi alakok mellett jelentős helyet foglalnak el a kortárs személyek, és ellentétes nézetek képviselői is jól megférnek egymás mellett. Mutatja ez sokirányú érdeklődését, egységbe foglalni igyekvő szándékát, és tájékozódásának kortárs jellegét. (Őrizte többek között: Kossuth, Széchenyi, Eötvös, Szontagh Pál, Zrinyi, Csokonai, Kazinczy, Batsányi, Berzsenyi, Petőfi, Jókai, Schiller, Goethe, Heine, Comte, Guizot, Garibaldi, Wellington arcképét.)

Nem tüntette fel, hogy ki készítette ezeket az arcképeket — amelyből arra következtetünk, hogy e műfajban nem a művész személye (egyébként kevés kivétellel majd minden festőnk készített képmásokat), s nem is a kép stílusa volt érdekes, hanem a személy, akinek arcvonása így vált ismertté, szerepe így is hangsúlyozott. E műfajban a valóságűség volt kritérium, hasonlóan a képeslapok illusztrációihoz, melyeknek — könyvtára tanúsága szerint, mert hisz számos lapot járatott — gyakori szemlélője lehetett.

Az arcképeknél feltüntette, hogy egy kép milyen formában volt birtokában: rézmetszet, fametszet, nyomtatott, könyvomat, vagyis kivétel nélkül valamilyen (a század derekán rohamosan terjedő) sokszorosító grafikai eljárással készültek. Megjelenhettek folyóiratok mellékleteként, de jó részük külön műlapként is megvásárolható volt könyv- és papírkereskedésekben, vagyis Nagy Iván könyvvásárlásai alkalmmal is rálálhatott ezekre.

Itt juthatott hozzá rézmetszeteihez is, melyeknek mégcsak pontos számát sem tudjuk, ugyanis a *Nevezetes festészek*, kiktől rézmetszeteim is vannak megjelölés alatt csak 26 festész nevét olvashatjuk (nagyjából betűrendbe szedve).

E névsor vizsgálata éppen abból a szempontból izgalmas, hogy kiket tartott ő nevezetes festészeknek, azaz véleménye szerint kik voltak jelentős, feltehetően ízlését is meghatározó — s egyben arra vissza is utaló — művészek.

A lejegyzés vázlatossága, régisége és néhol olvashatatlansága miatt a névsorból 16-ot tudunk pontosan beazonosítani, minek összetétele — így töredékességében is — érdemes figyelműnkre. S bár a felsorolásban betűrendbe szedte a művészeket, célszerűbbnek tűnik, ha a formális rend helyett, időrendben tekintjük át, azonnal szemléltetve így, hogy a művészetek történetének mely szakaszaihoz kapcsolódott.

A felsoroltak közül a legtöbb művész olasz, mégpedig az olasz reneszánsz képviselője. Mindenek előtt Leonardo da Vinci, ki a modern értelemben vett művész típusa első képviselőjének tekinthető. Mellette az érett reneszánsz kiváló olasz mesterei Correggio, del Sarto, Raffaello, és az olasz reneszánsz esztétika álláspontját követő legnagyobb német festő és grafikus, Dürer, kit gyorsan terjedő metszetei már saját korában ismertté tettek, munkáit Nagy Iván is kedvelte.

A XVII. századból szintén két olasz, ezenkívül két holland festő és rézkarcoló mester nevét jegyezte fel Nagy Iván, Honthorst és Rembrandt, ki a művészettörténet legnagyobb rajzművészei közé tartozik.

A XVIII. századból megemlít két, a maga korában jelentős arcképfestőt: a francia Rigaud-t, ki a XVIII. század első felének legtöbbet foglalkoztatott, és az angol Reynolds-t, ki századának legnagyobb arcképfestője volt.

A XIX. század első feléből a német klasszicizmus két képviselőjét tartotta jeles festészeknek, feltehetően éppen hazai hatásuk miatt. Olyan városhoz, iskolához kötődtek, hol a kor magyar művészei tanulták a szakmát, ahol követendő, vagy elvetendő példát láttak. Ezek a művészek az európai művészetet közvetítették:

— Krafft: *Bécsben* a Képzőművészeti Főiskola tanára volt. A század elején több nagyobb szabású megrendelést kapott, többek között balassagyarmati megrendelésre is készített munkákat. Ennek valószínűleg az a magyarázata,

hogy annak a törekvésnek volt egyik fő képviselője, amely során a század második, harmadik évtizedében a görög—római hősöket a történelmi tárgy váltotta fel. Két ilyen magyar történelmi tárgyú óriás méretű képét a Nemzeti Múzeumban is láthatta Nagy Iván.³⁷

- Koulbach: *Münchenben* a Képzőművészeti Akadémia igazgatója is volt. S Rómán és Bécsen kívül éppen München volt a központ, amit a XIX. század első felében, tanulni vágyó művészeink szívesen felkerestek. Nagystílű művészeti élet folyt, melyben Koulbach óriás méretű alkotásaival volt jelen, de ezek itthon nem akadtak igazi követőkre.

A romantika korában (1850 után) *Párizsba* — a világ művészetének fővárosába — indultak művészeink, hisz a romantikus művészet sehol sem mutatott föl nagyobb mestereket mint ott. A XIX. századi romantikus művészek közül éppen a franciákra figyelt föl Nagy Iván.

Decamps: kit Nagy Iván jelentősnek tartott már megelégedetten a klasszicista szabályokkal, egzotikus témákat keresett.

Doré: pedig valóban a romantikus illusztráció legnagyobb alakja, a század egyik legnépszerűbb művésze volt, nemzedékek képzeletét irányította. Doré művészetével Nagy Iván könyveiben is találkozhatott, hisz a világirodalom remekeit romantikus rajzsorozatokkal látta el.

A magyarok közül Rusz Károly fametsző szerepel felsorolásában, ki a XIX. század második felében xilográfiai intézetet tartott fenn, kalendáriumok, szakfolyóiratok reprodukív fametszetein kívül itt készültek a népszerű képeslapok, a Vasárnapi Újság, a Magyarország és a Nagyvilág, a Hazánk és a Külföld illusztrációi — melyek megvoltak Nagy Iván könyvtárában is.

Más forrásból tudjuk, hogy Rusz Károlyn kívül, jól ismerte a magyar képzőművészet több jeles alakjának munkásságát, Székely Bertalannal például személyes ismeretségben állt.³⁸

„1874. október 2-a jöttünk reggel hajón Pestről Vácra, találkozáván Székely Bertalan festésszel, hoztak ötöt magunkkal Horpácsra. Október 3-án Berinkében, 4-én Orosziban jártam Székellyel. 6-án Berkibe kísértem, honnan ő az országutra ment, onnan tovább, én visszasétáltam Horpácsra.” (Napló II. köt. 204. p.)

Az *Olajfestményeim* alatt 18 képet sorolt fel, 1871-ben állítása szerint ennyi olajfestménye volt. Pontosabban csak 16, mert az első kettő Raffaello és del Sarto eredetije után készült másolat — elefántesonton. A művekről a beazonosításhoz szükséges, de nem minden esetben elégséges leírást adott.

Általában a szerzőt, s a címet tüntette föl, de még így is vannak képek, melyeknek készítőjét ezideig felderíteni nem tudtuk. A leírások alapján következtetve az alkotások tárgyára, a képek tematikus csoportosítását végeztük el. S bár tudjuk, hogy ezzel sem a műveket, sem bitokosuk ízlését nem lehet kielégítően jellemezni, mégis úgy tartjuk, hogy — éppen ebben a korban — e tematikus megoszlás világít rá leginkább Nagy Iván választásban megnyilvánuló képzőművészeti ízlésére.

A 18 kép közül 6 *szentkép*, melyek közül néhány esetleg családi örökségként is birtokába kerülhetett. E műfaj már a század elején elterjedt volt, hagyományos s a szemléltetől is igen egyszerű magatartást igényelt. A két olasz reneszánsz mester, Raffaello és del Sarto Szent családját elefántesontra másolva őrizte, az ilyenfajta mesterkedésnek (anyagszerűtlenségnek) korábban nagy divatja, és nagy keletje volt. Szintén olasz, már a barokk stílus határán alkotó mester Baroccio: Szent családját után készült másolat, és egy ugyancsak ezt a címet viselő mű volt még birtokában, melyről jegyzékében fontosnak tartotta hangsúlyozni, „régí, eredeti, ismeretlen.”

Nem tudtuk azonosítani Szent Pált ábrázoló képe szerzőjét sem, valószínű, hogy olasz mester lehetett. Az utolsó e képek sorában — a szerzők korát tekintve — a XIX. századi festőcsalád, a Strohmayerek valamelyik sarjának Szent Magdolna című képe.

A szentképeket — Nagy Iván felsorolásában is — két *mitológikus* tárgyú kép követte, a XVII. és a XVIII. századból: az olasz Carpionitól: Ámor és Vénusz, és a francia rokokó jellegzetes alakjától, Bouchertől: Vénusz több alakkal.

A *tájképek* sorában a legrégebbi a XVII. századi holland tájkép- és állatképfestő Potter: Tájkép tehennel és juhokkal című műve. Velencei élményeire utal a következő lejegyzése: „Tájkép basilikával tán Belotto?“, vagyis Canaletto, ki a XVIII. században a velencei városkép, a veduta festője volt. A harmadik — beazonosítatlan szerzőjű — tájképe: Tájkép romokkal, címéből ítélve a korabeli romantikus tájképfestészet darabja lehetett, mely nagy érdeklődéssel fordult a régi romok, várak felé.

A további három képe ún. *alakos képnek* mondható, melyek a tájképekhez hasonlóan bonyolultabb befogadói magatartást tételeznek:

— Kályhánál 3 alak — Nagy Iván állítása szerint a manierizmus korai képviselőjétől, a német Rottenhammer-től,

— Nő és férfi — a XVII. századi holland Van deer Meer-től, valószínű életkép.

— Lovasok patkoltatnak — a német Rugendastól, kinek kuruc tárgyú műveit, csataképeit, tábori jeleneteit kedvelhette.³⁹

Mindezekon kívül 4 képe — 4 olasz női viseletet ábrázolt. (Az is elképzelhető, hogy Velencéből hozta haza ezeket.)

A képek szerzői hasonló összetételt mutatnak, mint amit a nevezetes festészeknél láttunk. Egyetlen, de igen lényeges eltéréssel, hogy alig van XIX. századi kortárs szerző. Ennek egyik oka lehetett, hogy a régiséget tartotta megőrzésre méltó értéknek, illetve, hogy a régi már önmagában is értéket jelenthetett. Régiségek iránti érdeklődését romantikus hajlandósága is táplálta. A másik ok, hogy a korabeli magyar művek közül, már csak az anyagi lehetőségeit is figyelembe véve, az olcsóbb, sokszorosított munkákhoz juthatott hozzá, s a képek mérete is szabályozta gyűjtését, márpedig a korban oly divatos történeti tárgyú képek gyakran nagyméretűek és drágák voltak.

Számunkra itt sem a gyűjtemény művészeti értéke volt érdekes, hanem az a képi, tárgyi világ, mellyel magát körülvette.

Bár tárgyi környezetének ez csak egy szelete, és más helyen, más alkalommal kívánjuk polgári otthonát teljességében (lakása berendezését, használati, díszítő tárgyait) elemezni.

Nagy Iván képzőművészeti érdeklődéséről összefoglalóan lényegesnek azt tartjuk, hogy a művészetek történetéből elsősorban a polgári művészet két forrásvidékére, és ezek közül is — személyes élményei hatására, — főként a déli, itáliai reneszánsz alkotásaira figyelt.

A kortárs magyar művészettel szemben gyakran mint megrendelő, vásárló, gyűjtő lépett fel (areképek, sokszorosított művek).

A kortárs nemzeti romantika képzőművészetét polgári jellegű igényei szolgálatába állította.

* * *

S éppen ez utóbbi megállapítás az, amit elvonatkoztatva csak a képzőművészet területéről, Nagy Iván művészetekkel való kapcsolatáról, ízléséről általános érvényűnek tartunk, s úgy gondoljuk, jelen vizsgálatunknak is részeredményei mellett legfontosabb tanulsága lehet.

1. Lásd: KOVÁCS ANNA: Nagy Iván könyvtára, mint egy nemzedék műveltségének tükre: és u. ó.: Nagy Iván könyvtára mint egy művelődési eszmény bizonyítéka — Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve (Kiad.: Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján) 1980. 119—134. p., 1982. 209—241. p.
2. Szerencsés helyzetben van a kutató, mert ehhez jelentős forrásanyag áll rendelkezésére, Nagy Iván kéziratai:
 - Naplója 1—2. kötet, 1824—1883. dec. 23-ig — Balassagyarmat, Helytörténeti gyűjtemény
 - Verseik 1. rész 1838—1847. 2. rész 1848. jan. 1.—1849. aug. 16. (223+308 f.) — Nógrád megyei Levéltár Nagy Iván akadémikus történetész iratai (továbbiakban: NmL. N. I.) XIV. 3. 3.
 - Zeneművek czímtára
 - Külföldi dalmű (opera) és egyebek
 - Magyar zene szerzemények — NmL. N. I. XIV. 3. 2.
 - Képrajzgyűjtemény — NmL. N. I. XIV. 3. 2.
- A feldolgozások közül azokat említjük itt, amelyek a korszak művészeti életét átfogóan jellemzik (hísz állandó összetevés volt szükséges) ill. melyeket az adatok beazonosításához használtunk:
 - Természetesen a Magyarország története (Készült az MTA Történettudományi Intézetében) 1790—1848 (1980. Akad.) és 1848—1890 (1979. Akad.) közötti köteteknek a művelődéssel, művészetekkel foglalkozó fejezeteit.
 - A magyar irodalom története (készült az MTA Irodalomtörténeti Intézetében, főszerk.: SÖTÉR ISTVÁN), Bp. 1965. Akad. K. III/IV. kötet
 - HORVÁTH JÁNOS: A magyar irodalom fejlődéstörténete (Bp. 1976. Akad. K.)
 - u. ó.: A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfőig (2. kiad. Bp. 1978. Akad. K.) — elsősorban a IV. (Petőfi felé) — A népies ízlés térhódítása az 1830-as években) és az V. (A népiesség történeti jelentősége) fejezetét.
 - PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN: A Nemzeti Színház száz éves története, Bb. 1937.
 - RÉDEY TIVADAR: A Nemzeti Színház története. Az első félszázad. Bp. 1937. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
 - Színészeti Lexikon. Szerk.: NÉMET ANTAL. Bp. 1930.
 - SZABOLCSI BENCE: A XIX. század magyar romantikus zenéje. Bp. 1951. Zeneműkiadó Vállalat
 - Zenei Lexikon. Szerk.: SZABOLCSI BENCE és TÓTH ALADÁR 1—2. kötet. Bp. 1930—1931.
 - LYKA KÁROLY: A táblabíró világ művészete, Bp. 1981. Corvina (Magyar Művészet 1800—1850),
 - Nemzeti romantika, Bp. 1981. Corvina (Magyar Művészet 1850—1867).
 - Közönség és művészet a századvégen, Bp. 1982. Corvina (Magyar Művészet 1867—1890).
3. Művelődéstörténeti jellegű megközelítésre — más-más szempontból ugyan — az alábbi tanulmányok ösztönöztek (Történelmi Szemle, 1974. 3. sz.):
 - HANÁK PÉTER: A kultúrtörténeti szintézis problémái — 447—453. p. Legfőképpen az a gondolata, mely szerint a kultúrtörténet „látásmód, amely a történelmet nem pusztán releváns (politikai) cselekedetek sorának, hanem az alkotó tevékenység kifejtésének tekinti.” stb. 447. p.
 - KOSÁRY DOMONKOS: A művelődéstörténet helye a történelmi szintézisben. — 436—446. p. — Többek között arra — a más művészeti ágakra is általánosítható tényre — hívta fel a figyelmet, hogy azt kell vizsgálni, mit képvisel egy kor szépirodalma, mit a társadalmi valóság tükrözője — de ezt csak a sajátos irodalomtörténeti eredmények mérlegelésével lehet megtenni.
 - MAKKA LÁSZLÓ: Művelődéstörténet mint értékrendszerek története. — 429—430.
 - Mely a műveltséget — mint gazdasági, társadalmi és politikai tények tükröződését, ill. e tükröződések gondolati és tárgyi alkotásokba való objektívalódását fogja fel.
 - NIEDERHAUSER EMIL: A kultúrtörténet kérdéséhez. — 421—429. p.
 - S ezeken kívül elsősorban R. VÁRKONYI ÁGNES tanulmánya (Művelődéstörténeti törekvések az európai és hazai polgári történettudományokban. — Századok, 1970. 1. sz. 136—148. p.), mely arra világít rá, hogy éppen ebben a korban a műveltség és polgárosodás elválaszthatatlan, együttes szemlélete szükséges.
4. Lásd: Iskola korszakbeli gyűjtemény. Szótár, nyelvészeti és egyéb jegyzetek, 1839—1844. — Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattár (továbbiakban: OSZK Kézirattár) Oct. H. 1163.
5. V. ó.: R. VÁRKONYI ÁGNES: A pozitívista történetiszemlélet a magyar történetírásban (Bp. 1973. Akad. Kiadó 1—2. kötet.) 2. kötet, 113—162. p. Népiesség és történettudomány. — Az 1830-as. 40-es évek ismert népdalgyűjteményei megvoltak Nagy Iván könyvtárában.
6. Lásd: Népköltészeti gyűjtemény XII. füzetben részben gyűjtötte és összeírta Nagy Iván 1840/49. — NmL. N. I. XIV. 3. 8. Dalok, vig, komoly, hadi és egyéb dalok tára. — NmL. N. I. XIV. 3.3.
7. NAGY IVÁN: Magyar hitregetani eszmék — Honderű, 1847. 12. sz. (Klemeslé tőlem K. A.)
8. V. ó.: VÁRKONYI ÁGNES: I. m. 2. kötet 153. p.
Versei keletkezéséről, saját értékeléséről:

9. NAGY IVÁN: Versek I. rész, Elő-szó helyett. — NML N. I. XIV. 3.3.
10. 11. 12. Nagy Iván verseihez 1850-ben és 1890-ben is írt néhány soros bevezetőt, mindkettőben azt a véleményét fogalmazta meg, hogy verseit csak emlékként tartotta meg.
- SZABÓ KÁROLY: Nagy Iván verses naplója. (Balassagyarmat, 1967. Kiad.: Balassagyarmati Városi Tanács Bevezetése 7—11. p.)
13. — Petőfi motívum-csoportjairól WACHA IMRE: Petőfi jelkép és motívum rendszere. = Jelentés és stilsztika (Szerk.: IMRE SAMU, SZATHMÁRI ISTVÁN, SZÜTS LÁSZLÓ. Bp. 1974. Akad. Kiadó.) 667—674. p.
- Petőfi és kora (Szerk.: LUKÁCSY SÁNDOR—VARGA JÁNOS Bp. 1970.)
14. A tájleírás és lelkiállapot együttes kifejezésére törekszik, például a Balaton (1848. szept. 8. Keszthely) c. versében:

„Hullámkzik	A vihar
a Balaton	Melly fölötté
Tajtékzik a	most nyargal.
Partokon	S vérpirosra
Egy töltes ló	Hastája
Fölötté; —	Arcomat,
A hullámot	S Elkapja
Kergette	Pajtásomhoz
E töltes ló	Intézett
	Szuvmat.”

15. Nagy Iván ilyen figyelme előkészített volt, hisz a népiesség e magyar tájeszményeit (Alföld, Balaton) készen találta. Lásd HORVÁTH JÁNOS: A magyar irodalmi népiesség Faludtól, Petőfigi IV. fejezet (2. kiad. Bp. 1978. Akad. Kiadó)
16. SZABÓ KÁROLY: Nagy Iván a szabadságharcban. = u.ő.: Nagy Iván verses naplója (Bgy. 1967.) 54—69. p.
17. Átok (1849. okt. 23. Buják) c. verse alatt bejegyzése: „Tévedés! ide jegyeztem 1887.” — ami arra utal, hogy a 80-as évek végén elejtí az árulás vádját Görgeyvel szemben. Erről bővebben Szabó Károly: i. m. 68—69. p.
18. Nagy Iván utolsó verse így szól:

„Míg néhány óra csak s a dús	Átok s szörnyű halál ez, hol nem
Történetű év múlttá lesz,	Várhatni föltámadást.
De rá az emlékezet	
Jó hazáját még soká sebez.	

	Nem jó idők! — hol a remény
	Kétségbe öli el magát, —
Múlttá lesz a remény is — s a	Sora verte édes nemzetem!
Jövő sem ígér újulást; —	Neked . . . jó éjszakát.”
	(Sylverster estéjén, 1849. dec. 31. Buják)

19. V. ő.: HAUSER ARNOLD: A művészet és irodalom társadalomtörténete (1—2. kötet Bp. 1980. Gondolat) főként a 2. köt. 6. alfejezete (134—186. p.): Német és nyugat-európai romantika azon gondolatsorát, mely szerint a romantika — amely örökös emlékek és analógiák után kutat a történelemben — vívmánya, hogy létezik történelmi sors, s „A történelem válik mindazok menedékévé, akik a jelennel meghasonlottak, és se szellemileg, se anyagilag nem érzik biztonságban magukat, elsősorban az értelmiség menedékévé” (142. p.)
- A romantikához még SÖTÉR ISTVÁN tanulmányai:
- Romantika és realizmus (Bp. 1976. Szépirodalmi Kiad.),
 - Az ember és Műve (Bp. 1971. Akad. Kiad.) (kötetből,
 - Werthertől Szilveszterig. (Bp. 1976. Szépirodalmi Kiad.).
20. Lásd: NAGY IVÁN: Zsenge munkáim első kötetében (NML N. I. XIV. 3. 3.), Az Ördög úti jelentése c. elbeszélését. E szellemes, ötletes írásban az ördög beszámol váci tapasztalatairól, ördögi módon szemlélve a város életét, örülve a drágaságnak nyomornak, részvétlenségnek.
21. Lásd: NAGY IVÁN: Zsenge munkáim első kötete. Időkör 1842—1851. NML N. I. XIV. 3. 3. Ebben: Korunk jellege és orvoslása.
22. Ezek az eszményeket legközvetlenebbül kifejező verse:

„Miért nem hallgat rám a világ	Miért nem hallgat meg az iparnak
Nagy Istene?	Jó istene?
Hogy e házra egy fényesebb	Hogy e házban az áldás csak
Kort küldene! —	Úgy teremne!

*Miért nem barátom az írás
Bölcs istene?
Hogy e honnak forradalmat
Teremtene.*

*Miért nem hallgat rám a vállalkozás
Dús istene?
Hogy e honban vasutat, csatornát
Építene.*

*Miért nem hallgat rám a művészet
Fő istene?
Hogy e haza művészetben is
Fényre lépne!*

*Oh mért nem vagyok fejedelmek ura,
Népek szíve!
Hogy lenne mindenki a nagy közügy
Munkás híve!"*

(Miért nem?, 1848. febr. 28. Pest)

23. Történelmi érdeklődésének, régiségek iránti vonzódásának, irodalom szeretetének ékes bizonyítékai az 1840-es 50-es évekből fennmaradt kéziratai:
- Siremlékek és sírfeliratok gyűjteménye, 1841—1851. — OSZK Kézirtár, Qu. H. 3010.
 - Magyar hölgyek történeti névtára és Jegyzetek a várak történetéhez, 1847—1851. — OSZK Kézirtár, Fol. H. 2209.
 - Várak története, 1852—53. — OSZK Kézirtár, Qu. H. 3008.
 - Történelmi és Életrajzi Gyűjtőgető, kijegyzések a Köz- és Irodalom-történet érdekében, 1852—55. — OSZK Kézirtár, Qu. H. 3009.
24. Lásd a Literatúrai és nyelvészeti egyveleg és közmondások, adomák és furcsaságok tárában. (OSZK Kézirtár, Qu. H. 2999.)
25. A versek formai jegyeinek áttekintése is hasonló összetételre utal:
- jelen vannak a jövevény formák —.
- Iskola korszakbeli gyűjteménye (OSZK Kézirtár, Oct. H. 1163.) mutatja, hogy milyen alaposan ismerte, tanulta a jövevény formákat: az elégiától (I. Alagya) a szonettig (X. Sonet, vagy hangzatka), és példával is illusztrálta ezeket, sőt verseiben is alkalmazta a tanultakat. Ennek egyik jól sikerült bizonyítéka Buják vára c. versének (1849. szept. 5. Buják) hexameterei
- uralkodik nemzeti versidomunk —.
- HORVÁTH JÁNOS (Rendszeres magyar verstan. Bp. 1969. Akad. Kiadó) hívja fel a figyelmet arra, hogy a nemzeti versidomunkban a legszokottabb a 4 soros strófa. Ehhez egy adat: Nagy Iván 334 verséből 255 négysoros strófából áll. Leggyakoribb nála a félrím (202 vers); ezt követi a páros rím (38 vers), ami leggyakrabban a négysoros strófák sajátja, s a népköltészet kedvelt rímfajtája.
26. Bizonyítékul járul Nagy Iván e feljegyzése ahhoz, hogy a Pratte-féle Kunst—Figuren-Theater a 19. század első felében az ország több városában megfordult. — Belitska — SCHOLTZ HEDVIG: Vásári és művészi bábjátásztás Magyarországon 1945-ig. Tihany, 1974. 11. p.
27. 1848. május, június havában Balassagyarmaton játszott színdarabok jegyzéke — Naplójából került elő.
28. Lásd: Nagy Iván kéziratok könyvtári katalógusát: Könyvrajstom szakok szerint készítve 1864—1866. — Nml N. I. 3. 2.
29. CSATHÓ MÁRIA naplója (1895—1904) — Nml I. 33..
30. Színházi élményeiről a Hölgyfutár 78. számába küldött levelet.
31. Lásd Zeneművek Czimátára — Nml N. I. XIV. 3. 2.
32. Felesége, Csathó Mária ezek szerint játszott zongorán, zenekedvelő volt. Naplójából tudjuk, hogy gyakori hangverseny-látogató.
- Nagy Iván apja is játszott hangszereken: gyakran hallották flantázni, klarinétozni. — Protocollum Familiare Georgii Nagy, OSZK Kézirtár, Fol. H. 1325.
33. Kiemelkedő ebből a szempontból, amit Szabolcsi Bence (i. m. 139. p.) hangsúlyoz:
- „Valamely korszak zenéjének s főként zenekultúrájának érvényességét, hitelét és hatását: győzelmet vagy vereséget legbiztosabban azon mérhetjük, hogy mennyire sikerült behatolnia a nem-muzsikuskortársak életébe és szellemi látókörébe.”
34. Lásd: Nagy Iván kéziratok kötetét — Balassagyarmat, Palóc Múzeum Könyvtára, Nagy Iván hagyatéka.
35. Leveleiből tudjuk, hogy történeti kiállítás rendezésével maga is foglalkozott (Nml N. I. XIV. 3. 1.), s a század utolsó évtizedében a Nógrád vármegyei Múzeumi-társulat az ő ösztönzésére jött létre, s azt a megalakulásától haláláig összetartotta.
36. Lásd: Képrajzgyűjteménye, Nml. N. I. XIV. 3. 2.
37. A Nemzeti Múzeumban látható Krafft két képét: a Ferenc király megkoronázását (1822) és a Zrínyi kirohanását (1825).
38. Nagy Iván foglalkozott a magyar képzőművészet történetével, ehhez számos adatot gyűjtött, és tett közzé. Lásd: Századok, 1874. 25—44., 84—102., 185—206., 285—287. p.
39. V.5.: R. VÁRKONYI ÁGNES: I. m. 2. kötet 75. p.

Anna Kovács:

*Angaben und Fakten über die Künstlerischen Beziehungen eines Geschichtschreibers aus dem 19. Jahrhundert
(Kunsthistorische Fachstudien)*

Die Verbindung des in Balassagyarmat geborenen Historikers und Museumgründers Iván Nagy (1824—1898) mit den Künsten ist ein Teil seiner umfassenden Bildung, die wir bisher auf dem Grund der Untersuchung seiner Bibliothek umrissen haben.

In diesem Aufsatz haben wir uns dazu entschlossen, diese wichtige Komponente seiner Bildung, sein Verhältnis zu den Künsten — mit der Erschliessung und Bekanntmachung weiterer Angaben und Tatsachen — von näher ins Auge zu fassen.

Die Angaben der Quellen — abgesehen von der Kronologie — machen wir nach Kunstzweigen, in der nächstfolgenden Aufeinanderfolge bekannt:

*seine dichterische Tätigkeit,
seine Theater- und Musikerlebnisse,
sein bildkünstlerische Interesse.*

Statt der ästhetischen und kunstgeschichtlichen Analyse, auf einigen Gebieten nach kulturhistorischer Annäherung strebend, suchen wir die Antworten auf solche Fragen wie: Was für Erlebnisse („Begegnungen“) hatte er? Unter welchen Wirkungen gestaltete sich und was für einen Inhalt hatte sein Interesse? Was für eine Rolle hatten die Künste in seinem Leben? Hoffend, dass der im Zeichen der Romantik stehende, nationalen Charakter tragende und verbürgerlichtes Angesicht habende künstlerische — sich in der Wahl und Erschaffung offenbarende — Geschmack von Iván Nagy mit so einer Aufeinanderstellung der Tatsachen zu charakterisieren ist.

Művészsors a XIX. század végi Nógrád megyében (Kubányi Lajos)

Praznovszky Mihály

1859-ben az alsósztrégovai kastélyban bemutatót tartottak a házi táncanfolyam résztvevői. Az egyik kis növendék az „esztergályi lutheránus pap leánykája” a tíz éves Milka volt. A bemutatóra eljöttek a szülők is, akik „a kisleányt is elhozták, a kérésztendő Lajoskát. Hogy a gyerek ne rendetlenkedjék és ne kiabáljon, anyja elhitette vele, hogy templomban vannak. A kisleány merengve bámulta a nagy csillár ragyogó gyertyáit és csakugyan hallgatott.”¹

Harsányi Zsolt regényében tűnik fel így a gyermek Kubányi Lajos akinek festői fantáziáját bizonyára felgyújtotta a csillogó gyertyák fénye, a falra vetődő suhanó árnyak mesés kavargása, a díszes öltözetek szépsége. Legalábbis így gondolta az író aki művében minden korabeli s valamit számító nógrádit felsorakoztatott. (Még a kisleány Mikszáth Kálmán is megjelenik egy villanásra . . .)

Természetesen nem véletlen Kubányi Lajos szerepeltetése. A századvégi Nógrád megye egyik jellegzetes és különleges alakja volt ő, aki — legalábbis Mikszáth a Görbeországában — valóságos nevezetességének számított; a megye művésze volt!

Mindenképpen jelentős megnevezés ez a megye művelődéstörténetének ismeretében. A megye irodalmi életében kiemelkedő alakok sorakoztak és sorakoznak fel. A kortársak közül van, aki ismeri Balassi Bálint, Kármán József nevét, de inkább emlegetik Lisznyay Kálmánt. A balassagyarmatiak emlékeznek még Béczi Károlyra s persze mindenekelőtt Madách Imrére, akinek szobrára már évek óta folynak az adomány-gyűjtések. S természetesen ott van Mikszáth Kálmán, akinek viszonya ekkor a nógrádi társasági élettel nem egyértelmű, de hát végül is csak innen indult el a nagy palóc!

A zenetörténetben is jegyzett Rózsavölgyi Márk is balassagyarmati volt s ha már nem is nagyon emlegették nevét annál jobban a Bunkók bandáját vagy Ráci Rudiét Losonecon.

De festőművésze még nem volt Nógrádnak! A század elején élt ugyan Kékkőn egy földmérő, Lányi Sámuel, akinek pontos és hiteles rajzokat köszönhetünk a nógrádi tájakról, várakról, de már ő is azokat rézre metszeni a megbízható kezű és tudású pesti művészhez, Lehnhardt Sámuelhez vitte.² Rajta kívül senkit sem ismerünk ebben a művészeti ághban.

Kubányi Lajos tehát a század nyolcvanas éveitől 1912-ig a megye elismert művésze volt. Számos megrendelést kapott. Műveit országos tárlatokon mutatták be s vásárolták is meg valamennyit szinte abban a pillanathban. Népszerű és közismert volt. Családi visszaemlékezések szerint mintegy 800 képet alkotott, amelyek zömmel a nógrádi kastélyok-kúriák falait ékesítették.

Ezért is érthetetlen hát, hogy halála után szinte azonnal teljesen kiesett a közudatból. Pillanatnyi értékű lett volna művészete? A provinciális lét borította volna rá a feledés szürke fátylát? Netán személye volt elhallgatható? A válasz már most a tények ismerete előtt is egyértelműen a nem!

Kubányi Lajos az életkép festészetnek az értékes képviselője. Ha a magyar művészettörténet egészében nézzük művészetét, akkor azon kismesterek közé kell sorolnunk, akik egy adott kor közvetlen igényeihez igazodva alkottak, s akiknek képtelenségét behatárolta és sok esetben el is fojtotta maga a befolyásoló környezet. Ezt a művészsorsot is vállalni kellett, kinek-kinek akarata, életfelfogása, mentalitása alapján.

A korábbi évtizedekben azért nem volt ildomos Nógrádban Kubányiról beszélni, mert képein a dzsentri világ megannyi jellegzetessége tűnik fel, s így kevésbé felelt meg azoknak a normatív elvárásoknak, amelyet az ötvenes évek művészeti életét megszabtak. Ezért is furcsa a Művészeti Lexikonnak az a hivatkozása, mely szerint 1951-ben önálló kiállítása lett volna Balassagyarmaton.³ Akik egy kicsit is jártasak a Nógrád megyei viszonyokban, azonnal átlátják ennek az állításnak a képtelenségét.

Kubányi Lajos életművének első gyűjteményes bemutatója 1982-ben volt Szécsényben a Kubinyi Ferenc Múzeumban. Az elsősorban rokonoktól begyűjtött fél száz alkotás (közgyűjteményekben alig található festménye) a tárlatlátogatókkal felismertette, hogy a magyar piktúra olyan alkotójával találkozott, akinek a nevét mindenképpen meg kell jegyeznie, akinek alkotásai köznap értelemben véve is maiak. Olyan festő Kubányi Lajos akinek életútját, festészetének alakulását megismerve egyrészt a magyar művészettörténet folyamatát, másrészt a megyei históriát még teljesebben láthassuk át,⁴

Ez a tanulmány nem művészettörténeti jellegű, mert erre nem vállalkozhatott írója. Megközelítési szempontja az, hogy Kubányi Lajost az adott kor történeti valóságában értelmezve vizsgálja meg, milyen életmód — és mentalitásbeli művelődési szokások közepette kellett élnie és alkotnia.

A tanulmány függelékében közöljük a Kubányi oeuvre katalógust, amely tartalmazza a meglevő illetve a csak másodlagos forrásokból azonosítható képek leírását. A jegyzék tanulmányozásával újabb összefüggések felismeréséhez jutunk el és még részletesebb ismereteink lehetnek Kubányi Lajosról.

A szülőfalu

Kubányi Lajos életében aránylag kevés településnek van szerepe. Alsóesztergályon született és ott is halt meg, a közbeeső állomások csak rövid ideig szakították meg ezt a pályát. Tanulmányai végeztével Alsóesztergályra visszatérve alig-alig mozdul ki onnan. Elsősorban Balassagyarmatra látogatott be, a valamilyen távolabbi Losoncot ritkábban kereste fel.

Alsóesztergály ma Szlovákiában található a nagykürtösi járásban, nem messze a Balassák ősi fészektől Kékkőtől. (Neve Dolna Strehare). Jellegtelen kis falucska volt mindvégig. Történetében semmi érdekeset nem találunk, éltek az itt lakók a mindennapjaikat kiüzdve a természettel. Az Osztrovszki hegyek tövében, a Szalatnya patak mentén húzódó alig két utcás település lakói szlovákok voltak. Mocsáry Antal szerint a falu neve az egykori lakosok ősi foglalkozására utal. Erdőlakó, faeszközöket készítő, esztergályozó emberek lettek volna, ami azért sem kizárt mert a történeti

Nógrád megye északi részén a szlovák lakosság számára az elsődleges megélhetési forrás valóban az erdő volt. Faeszközök készítéséből tartották fenn magukat, amelyeket az év nagy részében otthon készítettek majd szerte az országban vásárokon árúsították.⁵ Az itt lakók a fenti munkán kívül földműveléssel és kevéske szőlőtermesztéssel foglalkoztak.

Kubányi életében sem változott sokat a helyzet. Bár az adatok némileg ellentmondók, megállapítható, hogy a századforduló idején 600—650 lakosa volt a falunak. Többségükben szlovákok s csaknem mindannyian evangélikus vallásúak. A falu evangélikus templomát 1757-ben építették, de a korábbi hagyomány szerint még a husziták korában emelték. 1615-től volt itt evangélikus egyház. Egy evangélikus vegyes elemi iskola állt még a faluban, amelyben korszakunkban Sztrapony János tanította magyarul (!) a mintegy 50 diákot. S mindezek mellett állt az evangélikus lelkész parókiája, amelyben Kubányi Lajos felnevelkedett.⁶

A család

A Kubányi család történetéről nincsenek bővebb ismereteink. Ami a leglényegesebb: idősebb Kubányi Lajos Alsóesztergályon volt evangélikus lelkész több mint ötven éven át. 1818-ban született, 1846-ban került a helyi gyülekezet élére és 1850-ben vette feleségül Plachy Emiliát. Egy fiútestvéréről tudunk, Kubányi Károlyról, akiből később királyi tanfelügyelő lett.⁷ Id. Kubányi Lajos 1900. február 7-én halt meg Alsóesztergályon.

Egyházi működésének 50. évfordulóján megkapta a koronás arany érdemkeresztet is. 1896 júliusában először a jubileum alkalmából köszöntötték őt fényes ünnepség közepette,⁸ majd a királyi kitiüntetés megérkezése után 1896. december 12-én újabb ünnepséget rendeztek Baintner Arnold főszolgabíró jelenlétében. A korabeli nógrádi lapok beszámoltak az eseményről és kommentárjuk röviden össze is foglalta az idős lelkész tevékenységét: „őszinte szívvel üdvözljük az érdemes derék lelkipásztort, mint aki egész életében a tiszta vallásosságra, erkölcsös életre, felebaráti szeretetre és a törvény tiszteletére oktatta híveit.”⁹

Valójában ennél többet nem is lehet elmondani életéről. Tisztesség, becsület, szakadatlan lelkipásztori tevékenység, példás családi élet — ezek fogják körbe életét.

A házaspárnak két gyermeke született. Emília, a bevezetőben említett Milka. Fiatalon ment férjhez és fiatalon is halt meg. Egy fiúgyermeke volt aki szintén korán meghalt.¹⁰ Mikszáth Kálmán korai levelezéséből tudjuk, hogy mindez 1870 tájára tehető. A levelekből egyértelműen kiderül, hogy a környékbeli lányok, köztük Mikszáth húga valamint Piry Etel, Frenyo Vilma rendszeresen összejártak, szórakoztak. A fiatal Mikszáthék nem egy eseten különféle „juxokat”, csínytevéseket csináltak velük, ami elsősorban a tréfás évelődésben, a fiatalemberekkel való összeugratásban nyilvánult meg.¹¹

A másik gyermek volt Kubányi Lajos aki 1855. május 5-én született Alsóesztergályon.¹²

Az életút

A gyermek Kubányi Lajos elemi iskolai tanulmányait feltehetően Alsóesztergályon végezte. A régi iskola épülete, ahol a tanulmányait folytathatta — jelentősen átalakítva — ma is áll az evangélikus templom háta mögött. Középiskoláit Sel-

mechányán kezdte abban a líceumban ahol Mikszáth Kálmán is tanult majd Pozsonyban folytatta. A szülei egyházi pályára szánták őt is, de kevés hajlandóságot mutatott erre, s inkább Budapestre iratkozott be a gyógyszerész szakra, amelyet eredményesen végzett. (Csak zárójeles gondolatként jegyezzük meg, hogy Alsóesztergálytól pár kilométerre, a szomszédos Gácson 1884-től egy festőnek készülő gyógyszerész dolgozik, akit Csontváry Koszta Tivadarnak hívtak.)

A családi visszaemlékezések szerint¹³ már gyermekkorától megnyilvánult rajzkészsége és tehetsége. Leánya leírása szerint gyakorta előfordult, hogy papír hiányában a szülői ház falára rajzolgatott. „Emiatt sokszor össze is ütközött a házi renddel, de dacára minden fenytetésnek, inkább erős ösztönét követte és a falrajzolgatással nem hagyott fel.”

Egyetemi tanulmányai során kapcsolatba került Keleti Gusztávval, aki támogatja festői elképzeléseit és segítségére volt abban, hogy legyőzve a szülői ellenállást 1881-ben beiratkozhason a müncheni akadámiára.

Münchenben állítólag öt évig tanult. (De erre vonatkozóan nincsenek adataink.) Baráti köréhez tartozott Vágó Pál, Karlovszky Bertalan és Roskovics Ignác. Több anekdótát is feljegyzett a családi emlékezet müncheni életéből. Az ott tanuló magyar fiatalok körében igen népszerű volt, főleg azért, mert édesanyja gyakorta küldött neki otthoni ételeket, így egy ízben, egy hatalmas cserépfazék töltött káposztát is, amit a baráti kör nagy áhitattal és jó étvágygal fogyasztott el. Egy másik történet szerint éppen bálba készült ahol ő volt a főrendező amikor a postás telegrammon hozta anyja halálhírért. Némi borralalóval rávette a postást, hogy a táviratot csak másnap kézbesítse neki s elment az összejövetelre.¹⁴

A nyolcvanas évek közepén már Esztergályon élt. 1888-ban nősült meg. Felesége Brillmayer Anna volt, aki 1864-ben október 6-án született Theresienstadtban. Apja Brillmayer Anton ekkor cs. kir. százados. Brillmayer Anna tanítónő volt, 1884-ben szerezte diplomáját, Balassagyarmaton tanított.¹⁵ A családi hagyományok szerint nagy szerelmi házasság volt ez, Hubay Jenő koncertjén ismerkedtek meg a megyeszékhelyen. Eljegyzésük hírét február 19-én közölték a megyei lapok s hírt adtak az április 9-i esküvőről is. Esküvői tanújuk Bende Gyula és Henrici Ágoston volt. Utóbbi az alsósztrégovai evangélikus lelkész akit bizonyára baráti kapcsolat fűzött id. Kubányi Lajoshoz, s akit igen jól ismerünk a Madách-szakirodalomból is.¹⁶

Két gyermekük született. Emília 1889. január 18-án látta meg a napvilágot. Az anyakönyvi bejegyzésben apját már mint festőművészt jelölik a foglalkozás rovatban s nem mint birtokost! Keresztzülei Madách Aladár és neje voltak. Másik lánya Anna 1891-ben született.¹⁷

Kubányi Lajos életének nagy tragédiája volt, amikor 1901. november 20-án váratlanul elhunyt ifjú felesége. A hírt közreadó balassagyarmati lap szerint Brillmayer Anna a városnak „a nyolcvanas években ragyogó szépsége volt.”¹⁸ A haláloset hosszú időre kivette az esetet Kubányi kezéből s már csak élete alkonyán tért vissza korábbi művészi aktivitása.

1908-ban férjhez adta Emília lányát Liptay B. Jenő gépészmérnökhöz. A menyasszony násznagya Madách Aladár volt.¹⁹ Anna lánya 1910-ben ment férjhez Megele László kékkői uradalmi intézőhöz.

Ő maga is foglalkozott az újabb házasság gondolatával. Egy levéltöredékből tudjuk²⁰, hogy 1904-ben el akarta venni a gácsi főszoigabíró leányát s csak az tartotta vissza a házasságtól, hogy a menyasszonyjelöltnek még hat kiskorú testvére volt odahaza s esetleg neki kell majd gondoskodni róluk is, ahhoz pedig kevés a jövedelme. A visszaemlékezések szerint később mégis megnősült, egy tanítónőt vett el, aki azonban

rövid idő után elköltözött Selmechányára s így nem sikerült magányát megszüntetni.²¹

A Kubányi család vagyoni helyzetéről semmilyen adatunk nincs. Később birtokuk kétségkívül lehetett, de a családi jövedelem nagyobb részét apja egyházi bevételei tették ki, majd később pedig fizető megrendelői köre jelentette a család megélhetésének hátterét.

Ehhez csak annyit kell tudnunk előjáróban, hogy soha nem volt otthon eladatlan műve. Általában megrendelésre dolgozott, de képeit a tárlatokról is azonnal megvásárolták. Szüksége is volt a nagyobb jövedelemre mert művészhez illő bohém életet élt. A majdnem két méter magas, jó kiállítású férfi a társaság lelke volt azon a vidéken. Nagy kártyacsaták, közös névnapok, farsangi bálók — megannyi alkalom arra, hogy összejöjjenek a környék notabilitásai. És még két lehetőség ami összekötötte őt a környező földbirtokosokkal, vármegyei tisztviselőkkel, dzsentrikkel. Egyik a vadászszenvédelye, a másik a lovak szeretete. A későbbiekben látni fogjuk, milyen módon és tehetséggel festette a lovakat, de ő maga is szenvédelyesen szeretett lovagolni. Mindig volt lova vagy lovai, s rendszeresen rendezett nagy lovastúrákat. A családi hagyomány szerint gyakorta lovagolt Madách Aladárral hosszú távolságokra, megessett, hogy még a fővárosba is lóháton mentek fel. A korabeli sajtó csak egy távlovaglásukról adott hírt, amikor 1892-ben Madách Aladár, Szakáll Antal, Pósa István társaságában átlövagolt Korponára 9 óra alatt s onnan másnap ugyancsak lóháton tért vissza.²²

Ugyancsak a családi hagyomány említi, hogy Kubányi nehezen bírta elviselni hogy valaki megelőzze az ő lovait. Gyakorta előfordult, hogy az úton a kékkői vár tulajdonosát, Almássy grófot is vágatában megelőzte s másnap ártatlan arccal mentegőzött, hogy nem tehet róla, de a lovak elragadták a hintáját.

Baráti körének néhány tagját ismerjük hát. De ide sorolhatjuk Pintér Sándor szécsényi ügyvédet, a tudós néprajzost és archeológust, valamint Csalomjai Pajor Istvánt, a vármegyei koszorús dalnokát. Amikor Csalomjai 1899-ben meghalt, Kubányi Lajosné kis cikkben írta meg közös emléküket a költővel. 1893-ban Madách Aladáréknál voltak Alsósztrégován vadászni, de még semmi sem keriült terítékre. Kubányi hazamenvén nagyobb sikerrel járt s hat—hét elejtett nyulat küldött át a kastélyba, amit Csalomjai alkalmi versikével köszönt meg.²³

Halála, mint említettük, születésnapján következett be, 1912. május 5-én. Szívroham végzett vele. A megyei sajtóban megjelent nekrológok a nyolcvanas évek ünnepelt festőjének nevezték, aki a századforduló óta már ritkábban jelentkezett a tárlatokon mert az új irányzatokkal már nem tudott megbarátkozni.²⁴

A rendelkezésünkre álló adatokból nem volt rekonstruálható az életút minden szakasza. Jónéhány részadatot csak a következőkben fogunk említeni, de láttatni kívántuk eddig is azt a kapcsolatrendszert, amely Kubányi életét, mozgásterét átfogta. Rokoni-baráti kapcsolatrendszer, társasági szokások, kiegyensúlyozott élet, aránylag gondtalan megélhetés, megyei elismerés és anyagi siker — ezek az egyéni tényezői életének.

A megyei környezet

Hogy a fenti egyéni tényezők hogyan tudtak érvényesülni illetve milyen alapon nyugodtak, azt kell a következőkben megvizsgálunk. Ha Kubányi művelődési-kulturális közegét vesszük szemügyre, figyelmünk elsősorban a két meghatározó

településre, Balassagyarmatra és Losoncra koncentrálódik. Közülük is inkább a megyeszékhelyre mert mint említettük, ide járt be leginkább Kubányi, e város lapjában adták róla a legtöbb hírt, itt követték nagyobb figyelemmel pályájának alakulását. E kölcsönös vonzódás alapja talán az lehet, hogy Kubányi jobban kötődött a megyeszékhely dzsentróid hivatalnoki karához, a város közvetlen környékén lakó osztályos társaihoz. Nem szólva arról, hogy megrendelői is inkább erről a környékről kerültek ki mint sem a polgári szellemet inkább árasztó Losoncról, amelynek a figyelme jobban fordult a gyorsan fejlődő és kapitalizálódó főváros felé mint Balassagyarmatnak. (Amihez olyan objektív körülmények is hozzájárultak, hogy Losoncnak már 1871 óta volt vasúti összeköttetése a fővárossal, míg a megyeszékhelynek csak 1891-től.)

A megyei művelődési szokások a múlt század nyolcvanas éveitől aránylag jól behatárolhatók, legalábbis vizsgálatunk körén azaz a „középosztály” lehetőségein és igényein belül. Működnek még a reformkorban szervezett kaszinók, de tevékenységük az eredeti célt már egyáltalán nem tükrözte. Helyükre a társasélet új színhelyei léptek, amit Mikszáth „közhelyeknek” nevezett s ábrázolt igen szemléletesen. Ezek a kávéházak és a fogadók Balassagyarmaton pl. a Zichy, a Balassa, a Deutsch említhető, de Losoncon is több volt belőlük. Itt játszottak a kor leghíresebb megyei cigányegyüttesei akikre tán a leghüszkébbek, voltak ebben az időben. Híriük külföldre is eljutott s híriük után ők maguk is világot jártak. Balassagyarmaton Dombi Rudi handája volt a legfelkapottabb Losoncon Rácz Rudi majd ifjabb Rácz Rudi és bandája volt a kedvenc. Természetesen itt még szólni lehetne az ezekben a városokban működő egyletekről, amelyeknek a száma légió, de legtöbb esetben tevékenységük csak formális, így a települések kulturális életére döntő befolyással nem voltak.

Olvasni egyetlen közkönyvtár állt rendelkezésre a losonci, amely 1849-ben elpusztult ugyan de nemzeti adakozásból teljesen újjászerveződött. A kávéházakba, kaszinókba jártak a különféle megyei és országos lapok, amelyekből nyomon követhették a politika alakulását. Nógrádban is igen sok kérészetű lap alakult meg amelyek általában kormánypártiak voltak. Nevezetesebb és hosszabb életű közülük a Nógrádi Lapok és Honti Hiradó (Balassagyarmat) Losoncz és Vidéke, a Losonczai Újság. Ezek szépirodalmi részében vagy a helyi szerzők „alkotásait” közölte, vagy ollózott anyaga volt (azaz másodközlés.)

Nagy múltra tekintett vissza ezekben a városokban a színházi élet, természetesen a vidéki színvonalon. Kétféle módja volt ilyen jellegű élmények szerzésének. Az egyik — s ez volt a nagyobbik hányad — a helyi műkedvelők előadásai. Általában télen, karácsonykor, farsang idején szerveződtek ezek a helyi csoportok, zömmel fiatalokból álltak. Műsorukon kétféle színi alkotás szerepelt; operett vagy népszínmű. Losoncon sokat lépett fel a helyi önálló iparosok műkedvelő egyesülete, akik 1897-ben Rákosi Jenő Éjjel az erdőn című népszínművét mutatták be. Az iparos ifjak 1900-ban Tóth Ede Falu rossza című népszínművét adták elő (nem volt idény hogy ne játszották volna) majd Kovács Béla Sebzett lelkek című népszínművét is bemutatták.

Csak 1901-ben az alábbi műsort láthatták a losonciak. A városi műkedvelők (nem lehet tudni kik voltak a tagjai) bemutatták Berezik Árpád: Közügyek c. vígjátékát, és Thuránszky Károly: A felsültek című ugyancsak vidám darabját. A Petőfi asztaltársaság színrehozta Fogel Mátyás: Vallomás című népszínművét. A Rakottyai gyár iparosai „klasszikussal” jelentkeztek. Végig tapsolhatta a helybéli nagydemű Almási Tamás Cigány Panna című színművét. A már

ismert iparos ifjak ismét Tóth Edétől választottak darabot, ezúttal a Tolonc című népszínművet mutatták be. (A darabválasztáshoz méltóan a kritika természetesen mindannyiszor elmélyülten foglalkozott a bemutatók színvonalával s a lapok elemzéséből megannyi színpadra termett őstehetség képe bontakozott ki az olvasó előtt.)

Balassagyarmaton is hasonló volt a helyzet. A helyi műkedvelők 1884-ben mutatták be a Falu rosszát, 1885-ben Scribe műve, a Női harc szerepelt műsorukon, majd egy év múlva Csiky Gergely darabja, az Anna. (A városban az 1870-es évek elejétől Nyári Színkör Részvénytársulat néven szervezetten folyt a műkedvelő színjátszás.)

A színházi élmény szerzésének másik forrása a nógrádi közönség számára, amikor vándortársulatok érkeztek a városba. A helyi gyakorlatnak megfelelően általában hat hétig szerepeltek tavasszal és ősszel s majd minden este más. és más darabot mutattak be. Végignézve műsorukat és szereplőik sorát megállapítható, hogy többségükben a magyar színészet periferiájára szorult társulatok ezek, s még az aránylag elnéző helyi kritika is messzemenően elutasítja legtöbbjük produkciójának színvonalát.

Említsük meg néhány szintársulat nevét akik ekkoriban jártak erre. Losoncon: Jakab Lajos, Balassa Károly, Komlóssyék. Balassagyarmaton a Farkas Gusztáv féle társulat, Szabadhegyi Aladár csoportja, Pilisi Lajos, Mezey Kálmán, Palásthy Sándor szerepelt, s még lehetne sorolni vég nélkül a neveket. A társulatok közül többen időközönként visszatértek, így pl. Szabadhegyiek jártak 1902-ben és 1909-ben is a megyeszékhelyen.

Műsoruk általában az volt, amit a műkedvelőknél láttunk. Balassa Károlyék műsorán szerepelt például a Cornevillei harangok és az Igmándi kispap című népszínmű, Komlóssyék az operettek mellett Csiky Gergely Buborékját is bemutatták. Szabadhegyiek repertoárján szerepelt a Napfogyatkozás című „exotikus operett” és a Milliók a hó alatt című regényes énekes színmű.

Bokody szintársulata 1888 őszén szerepelt Losoncon. Előzetes beharangozásuk alapján az alábbi darabokat kívánták játszani (s játszották is miként az a helyi lapból kiderült): Szabin nők elrablása, Velencei kalmár, A makrancos hölgy, Tartuffe, Tudós nők, A fősvény, Nők iskolája, Thuran Anna, Egy szegény ifjú története (francia színmű) A hitves, Frou-frou, Chamillac, Georgette, Nagyás hóbortjai, Rosenkranz és Gildenstern, Reifreiflingen, Stiltén Timót, Francillon (Dumastól) Jóbarátok, Az egér, Constantin abbé, Egy daliinnep, A siker, Kisvárosi hírességek, Az uzsai gyöngy, Fokról fokra, Csókon szerzett vőlegény, Rokolyás bíró, Dezentőr, Bolondok grófja (Jókai) Friccohe és Cacolet (francia bohózat) Egy pap keservei, Nyárspolgárok, Czinka Panna, Lili, Tolonc, Igmándi kispap, Maresa és Mariska (Szigethy Józseftől).

Végig követve losonei szereplésüket kiderült, hogy ezeken kívül is játszottak még darabokat amelyeket előzetesen fel sem tüntették. A helyzet egyértelmű volt. Egy aránylag kislétszámú városban csak úgy lehetett megnyerni a közönséget, hogy ha lehetőleg minél szélesebb és változatosabb a repertoár. Ehhez viszont példátlanul nagy erőfeszítés kell a színészekről, ugyanilyen nagy jelmez- és díszlettár stb. Bokody szintársulata pedig állt 32 főből. Ebből 7 színésznő, 7 segédszínésznő és kardalos, 8 színész, 6 segédszínész és kardalos. Losoncon szerződtettek még 2 színésznőt és 2 színészt.²⁵ Nem áll szándékunkban most elemezni e műsorrendet, s levonni belőle az amúgy is kézenfekvő következtetést. Csak megjegyezzük, hogy a Losonc és Vidéke színikritikusa szerint az előadások rendszerint foghíjas nézőtér előtt mentek, s a szintársulat állandóan és ismételten kérte a helybeli közönség nagyobb partolását.

Ha szemügyre vesszük megközelítően tíz év múlva egy hasonló vándortársulat műsorát Losoncon, akkor gyakorlatilag semmilyen változást nem látunk a darabok-

ban legalábbis a műfaji megoszlást illetően. Dobó Sándor társulata 1897-es műsorát így hirdette: Libapásztor (operett) Sanyaró Vendel a diurnista (bohózat) Csillaghullás (népszínmű) Mongodin úr felesége (vígjáték) A szultán (operett) A lengyel zsidó (színmű) A madarász (Zeller) Bánk Bán (Katona J.), Az ötödik pont (operett) Ne hagyj magad Schlesinger (bohózat), Az asszony verve jó (bohózat), Az állatszeliidítónő (vígjáték), Rafael (dráma), Orfeusz az alvilágban (Offenbach), Rippl van Winkle (Planquette).

Előfordultak más színházi jellegű produkciók is, amelyeket általában kisebb siker fogadott. Így például 1888-ban Szakall Antal „műszavaló” előadásán néhány irodalommal foglalkozó egyénen kívül más nem is vett részt írja a balassagyarmati lap, pedig a műsorát igen jól állította össze. Petőfi, Schiller, Tóth Kálmán, Greguss Ágost műveiből adott elő részleteket.

A zenei élet a századfordulós Nógrádban is hasonlóan vegyes képet mutat. Voltak megyei születésű hírességek, akik gyakorta felléptek. Így a lapok tele voltak Pettyko Imre nevével és helyi hangversenyeivel; Kovarcz Emil losonci zeneszerző műveit mutatták be, vagy éppen Serly Lajos szintén losonci származású — s nem is tehetségtelen s elég híres — zeneszerző és karmester műveit. Losoncon egyébként is élénkebb zenei élet folyt mint a megyeszékhelyen. A losonci dalegyesület és a Losonci Zene és Dalkör eseményeinek hírei szinte a teljes helyi lapot megtöltötték. Zenekari és kórus hangversenyek színesítették az életet és természetesen az elmaradhatatlan egyesületi tevékenység, amelynek során elnököt, titkárt, vezetőséget választottak szinte minden évben megújulva. Néha fontosabbnak tűnt ez mint maga a művészeti tevékenység, legalábbis a visszhangból ítélve. Balassagyarmaton az újjászervezett Dalegylet 1872-től némi hullámvölgyek közepette ugyan, de igen sikeresen működött. Sőt 1884-től már női dalkör is volt a városban.

Ezeknek a rendezvényeknek a látogatottsága általában vegyes volt. Kovarcz Emil 1881-es koncertje „csekély, de válogatott közönség előtt” zajlott — írja le a helyi krónikás a szokásos önvigasztaló sorokat.

Ebbe a sorba tartozott három művész aki valóban kiemelkedő alakja a magyar zenekultúrának s van nógrádi kötődésük. 1891 nagy szenzációja Balassagyarmaton Reményi Ede vendégszereplése, illetve vendégszereplései. Testvére, Reményi Károly volt ekkor a város főbírája, így nem csoda, ha többször is eljött a művész a városba hangversenyt adni.

Losoncon Hubay Jenő az attrakció. Felesége Czebrián Róza füleki származású így a művész a családi kapcsolatok ápolásán túl többször is járt a városban hangversenyezni. 1895-ben szinte az egész év az ő nevéből hangos a helyi sajtóban. Hangversenyein valóban zsúfolt nézőtér előtt játszott a városháza nagytermében, csak nem tudni, mennyiben szólt az érdeklődés a zenének illetve mennyiben a hírének és a feleségének. (1907-es hangversenyén Jászai Mari is fellépett.)

Lehár Ferenc a losoncon állomásozó ezred karnagya volt. 1890 szilveszterén vezényelte először a katonazenekart a városban s máris fergeteges sikerrel. 1894 februárjában búcsúzott a közönségtől s a húcsúhangverseny műsorán Wagner, Zeller, Liszt, Strauss, Bach, Gounod, s természetesen Lehár műveket játszott zenekara.²⁶

A zenei élet másik oldalát jelentették azok az együttesek, szólisták akik időnként megjelentek a városban s több-kevesebb sikerrel jártak. Műsoruk, személyiségük elég vegyes, néha úgy tűnik, a kóklerség esetével állunk szemben.

Balassagyarmaton 1883-ban szerepelt két jónevű művész; Fayl Frigyes zongoraművész és Takács Mihály operaénekes. Egy év múlva Kuppis Nathalia zongoraművész nő vendégszerepelt aki Liszt-tanítványaként hirdette magát s mellette fellépett

Staáb Éva hegedűművész. Losoncon 1897-ben Dankó Pistának tapsolhattak a helybeliek, majd egy év múlva egy négytagú olasz énekegyüttes adta elő Lorenzo Perosi: Szent Lázár feltámadása című oratóriumát. Az énekesek indiszponáltsága, a zenekar elégtelensége (egy zongora volt mindössze!) miatt lesújtóan rossz volt az előadás. A közönség érdeklődése is igen csekélynek bizonyult, így az énekesek egy jelentős részt menetközben ki is hagytak a zeneműből. 1908-ban Fráter Lóránd szerepelt a megyeszékhelyen majd 1911-ben Meggyesy Jancsika és Zolika világhírű hat—hét éves csodagyerekek adtak hangversenyt cimbalmon és xilofonon Balassagyarmaton.

Ez utóbbi műsor már átvezet bennünket a művelődési lehetőségek újabb területére, amelyet a cirkuszok, bűvészársulatok jelentenek. Napirenden vannak a hirdetések, nincsen hónap, hogy fel ne tűnne egy-egy ilyen kisebb-nagyobb együttes a városokban igen kétes értékű és összetételű műsorral.

Balassagyarmaton 1889-ben szerepelt a híres Morelli bűvészársulat és a Dubszky féle cirkusz. Losoncon 1880-ban Kiss Adolf 18 tagú erőművészeti társulata lépett fel „eredeti repülő emberekkel”. 1897-ben Boskó Józsefék ének, bűvészet, hasbeszélés programot hirdettek, s megjelent Winitzky Aloisia cirkusza is. Az előbb említett hal-sikerű olasz hangverseny után nem sokkal óriási sikerrel lépett fel a városban az angol csodatársulat, amelynek tagjai között volt hasbeszélő, bűvész, a „csontnélküli ember”, valamint három idomított liba és egy papagáj. Nem volt kisebb a siker 1900-ban Baltazár mester műsorán sem, amikor a magyar csodabűvész, spiritisza és hasbeszélő valósággal ámulatba ejtette a helybelieket.

De megjelent már az új művészet is. 1898-ban kinetográfiai előadás volt Losoncon az új dolgoknak kijáró szerény figyelem mellett. Balassagyarmaton valamivel később, 1911-ben aratott nagy sikert a Hermann—féle Grand Bioscop, amely még sátorban adta elő szenzációs műsorát. A helyi kritikus igen elégedett volt: „képei tiszták, világosak, nem ugrálnak, s nem rontják a szemet. Előadásai mentesek minden pikantériától”. Csak az a baj, hogy német feliratokat használ, fűzi hozzá.

Ha a képzőművészeti élet alakulását vizsgáljuk, a jelzett időszakban akkor itt is néhány általánosan jellemző sajátosságot láthatunk. Először is azt, hogy a megyében nem volt képzőművészeti gyűjtemény illetve kiállítóhely. 1891-ben jött létre Nagy Iván kezdeményezésére a Nógrád Vármegyei Múzeum Balassagyarmaton, de ebben elsősorban történeti emlékeket gyűjtöttek. A századforduló táján kísérleteztek a losonci múzeum megalapításával, de ez sem készült többnek, mint történelmi gyűjteménynek. Van arra adatunk, hogy Losoncon felnerült a gondolata egy szépművészeti gyűjtemény létrehozásának is, de ez valójában nem képtár, hanem a mai értelemben vett iparművészeti múzeum lett volna, ám ez is csak az ötlet szintjéig jutott el.²⁷

Mindezekből szinte értelemszerűen következik, hogy a megyében a képzőművészeti kiállítások rendszere csak nagyon későn alakult ki. Balassagyarmaton az első képzőművészeti kiállítást 1905 októberében rendezték. Sándor Mór helyi születésű művészjelölt állította ki képeit a város végén levő épületben, amelyet az útbiztosok tanfolyamára szoktak használni. (Ez máris jelzi a látogatottságot illetve egyáltalán a kiállítás fontosságának elismerését . . .)

A fiatal művész szénrajzokat, olajfestményeket, akvarelleket állított ki, kritikusai szerint rajzai sikerültebbek voltak mint festményei. Néhány szénrajzának címe egyúttal elárulja iskolai hovatartozását is: „Az első modellülés, Bajor kofa. Egy arab, Búsuló olasz paraszt stb.” Valóban a müncheni iskola tanítványa volt feltehetően annak minden sajátos jegyével alkotásain.

Mindenesetre a kiállításról hírt adó újságíró előrelátóan s a helyzetet ismerően írta le ezeket a sorokat: „... vajha megérnők azt, hogy városunk más vidéki városok példáját követve a művészet fokozójává lehetne, hogy legalább évenként rendezhetne más nevesebb festőink és szobrászaink műveiből kiállítást...!”²⁸

Egy év múlva valóban megrendezték a következő kiállítást, Müller Lajos akadémiai festő — átutazóban a városon (?) — rendezett kiállítást a megyeszékhelyen.

Losoncra 1907-ből datálódik az első ismert képzőművészeti kiállítás. A decemberben megrendezett kiállítást Zorkóczy Gyula helybeli gimnáziumi rajztanár és festőművész szervezte. A kiállító művészek névsora: Telepy Károly, Aggházy Gyula, Nádler Róbert, Neogrády Antal, Kőszegi Brandl Gusztáv, Kőszegi Brandl Dezső, Szontagh Aranka, Zorkóczy Gyula, Borszéki Frigyes és Kubányi Lajos, aki életében először és utoljára szerepelt tárlaton a megye közönsége előtt. A Losonc és Vidéke újságírója is kifejezte jogos igényét, hasonló kiállítások rendezésére hozzátéve „Losoncon hírvást elmondhatjuk, hogy egy-egy ilyen művészeti import nagy és sajnos ritka eseményszámha megy”.²⁹ S nem egészen egy év múlva Losoncon újabb nagy kiállítást szerveztek. A Nemzeti Szalon vidéki kiállításainak sorozata Losoncra érkezett. A kiállítás fővédnöke Prónay Mihály főispán lett, míg a tárlat elnöke a város főpolgármestere dr. Wagner Sándor. Ő nyitotta meg a kiállítást szeptember 27-én, majd a Szalon titkárai Kacziány Ödön és Déry Béla mondtak beszédet. A polgármester megnyitója — értelemszerűen — nem foglalkozott a kiállítás szakmai értékelésével, elemzésével. Annál többit hangsúlyozta a művészet magyar jellegének erősítését. „Művészetiünket magyarrá, nemzetivé tenni mindnyájunk közös kötelessége”. A megnyitóra többit művész is leutazott Budapestről így Kézdi Kovács László, Kacziány Ödön, Endrey Sándor, Bachmann Károly, Gergely Imre, Egerváry Potemkin. A mindössze egy hétig nyitvatartó tárlaton összesen 4300 koronáért adtak el képeket, ami elég gyenge vásárlókedvet tükröz. (Nem tudjuk, Kubányi adott-e he képet mivel a kiállításról nem maradt fenn sem katalógus sem művésznévjegyzék.)³⁰

A következő években megrendezett megyei kiállításokat kivétel nélkül vásárlási szándékkal rendezték. A kiállító művészek zöme ismeretlen, legtöbbjének helyi kötődése nincs. 1908-ban Balassagyarmaton Fodor Márton 60 festményét állította ki néhány napig. Ugyanitt 1909-ben festmények illetve reprodukciók jótékony célú kiállítása volt, az eladáshól és a sorsjegyekből befolyt összeget jótékony célokra fordították. Kubányi Lajos nem vett részt a kiállításon, csak a sorsolásra adott he egy festményt. A képek színvonalára vonatkozóan elég egy megjegyzés, amit a tudósító jegyzett fel. Boczkó Eszter művésznő képe egy falusi plébánost ábrázolt, de olyan élethűen, hogy egy atyafi lekapta előtte a kalapját s úgy köszönt neki; „Dicsértessék a Jézus Krisztus”. (Bár ez az anekdóta közismert, jellemzi a kiállított képek művészi kvalitásait.)

Boczkó Eszter egyébként balassagyarmati volt, igen gyakran lehet találkozni a nevével, igyekezett minden eszközt megragadni alkotásai eladására. 1910-ben lakásán rendezett kiállítást, ahol a képeket részletre meg lehetett venni. Karácsonykor sorsjegyeket árusított képeire (egy darab ára 2 korona) s a nyertesek Boczkó képeket vihettek haza. Ugyanezt megismételte 1911-ben is.

Szécsényben is rendeztek kiállítást 1910-ben a községháza nagytermében. A négy napig tartó tárlaton kiállított Linek Lajos, Berkes Antal, Nagy Ernő, Hollós Károly, Német Gyula, Német Béla, Fejér Sándor, Zsikóczy Gyula. Hasonló nivójú a névsor az 1911-es losonci kiállításon is ahol a látogatók az alábbi művészek képeit láthatták: Rados Ernő, Tipary Dezső, Kron Jenő, Szülex Péter, Bodnár János, Telek Antal, Nógrádi Sándor, Litkey Antal, Csuk Jenő.

Ugyanebben az évben Balassagyarmaton egy újabb nógrádi születésű festőművész mutatkozott be. Edvi Illés Ödön kb. 50 nógrádi tárgyú képet állított ki s színvonalukra elég jellemző egy rövid idézet a kritikákból: „... a nógrádi parasztgazda a búzatermést két fia segítségével behordja. A kép szinte izzik a napsugártól és a magyar ökrök vidáman tekintenek le a vászonról. Más képein nógrádi lányokat látnunk lefelé ballagni a domb tetejéről, amint jó kedvvel énekelgetve hazafelé tartanak s a messze távolban a kedves nógrádi dombok kéklenek, míg a völgyi kis falura az esti alkony borult.”

Kiállítása azért is érdekes számunkra mert itt maradt fenn egyedül néhány megyei vásárló neve. Dr. Fáy Albert vármegyei főjegyző, Buchwald Árpád földbirtokos, Tornáczky Kálmán szőlészeti felügyelő, Munk Dezső építész, Vukelić Pál várnagy, Majtényi Gyula gimnáziumi tanár és Táborcskyné Paczák Adél vásároltak tőle képet. Bár ez a kis névsor mintának aligha tekinthető, mindenesetre jelzi, hogy Kubányi Lajos képeinek vásárlóit is milyen közegben kell keresnünk ha fogadtatására gondolunk. Már csak azért is mert mint a példákából láttuk a megye közönségének művészeti ízlése meglehetősen stabil volt. Edvi Illés és Kubányi között csak kvalitásbeli különbség volt, de művészi felfogásban és gyakorlatban nem tértek el egymástól.

A megye közönsége elég határozottan ellene volt minden új törekvésnek. Elég utalnunk az 1908-as losonci Nemzeti Szalon megnyitóbeszédére, de hasonló volt a helyzet már korábban is. 1902-ben a Nógrádi Lapok és Honti Hiradó hasábjain Ágner Lajos élesen elutasítja a berlini szecesszió kiállítását (külön visszariad Munch képeitől) s betegségnek nevezi ezt a stílust, amelyből ki lehet gyógyulni. Számára a műcsarnoki festészet az igazi. Olyan képeket szeret, amelyekben „az eszme kifejezése, a gondolat, amit tudunkra akar adni a művész, maga a művészi kivitel, vonalakban és színekben természetes.”³¹ S a megyei közönség megítélésekor nem tudunk elszakadni attól a gondolattól sem, hogy ízlését, érdeklődését befolyásolta a sznobizmus, a felkapott hírességek körülrajongása, dicsőítése, s ez azzal járt, hogy a közvetlen környezetükben alkotó művészt érdemén alul értékelték és úgy is támogatták.

Több ilyen adatunk is van erre vonatkozóan. 1881-ben Székely Bertalan járt baráti látogatáson Nógrádban s alighogy megemlítették a nevét.³² Ugyanakkor egy év múlva Munkácsy Mihályt már körül rajongták: mintegy 15 tagú társaság utazott le Losoncra Budapestre, hogy megnézzék a Krisztus Pilátus előtt című képét. Munkácsy 1884-ben nejevel utazott át a városon, s tiszteletükre rövid ünnepséget szerveztek a vasútállomáson megfelelő felköszöntőkkel, virágsokrokkal.³³ Meglepően sokszor fordul elő a századvégén Telepy Károly neve. Nem tudjuk, milyen nógrádi kapcsolata volt, már 1881-ben megfestette Fülek várát, majd 1883-ban a Losoncz vidéke című képet, majd még ugyanebben az évben A tugári út Losoncz mellett című alkotását, amely 1848-as témájú. Közel másfél évtized múlva ismét Losonc környékén járt, a kékkői vártemplomot s a tájat festette meg.³⁴

A megyei képzőművészeti életben a kiállításokon, a művész—közönség kapcsolaton kívül számottevő, s így megemlíthető a megrendelések ügye is. Elsősorban a portrék festéséről van szó, s ezek mindegyike vagy állami vagy valamilyen testületi igény alapján készült. Magánmegrendeléseket pillanatnyilag még nem tudunk kimutatni, pedig bizonyára számos volt.

A kilenevenes évek egyik országosan sokat foglalkoztatott festője volt Roskovics Ignác. Losoncon is készített portrékat. Wagner Sándorról, Pokorný Gusztávról a város vezető tisztviselőiről. A megye egy Madách képet rendelt tőle amit 1890 októberében avattak fel Balassagyarmaton.³⁵

1891-ben Vastagh Györggyel készítették el Szontagh Pál arcképét a megye megrendelésére, majd Vágó Pál festette meg gróf Andrássy Gyula portréját a vármegye-

háza részére. Kossuth képének festését többször is elhatározták, de 1895-ben még nem tudtak dönteni, kit bízna meg a munkával. Ugyanakkor viszont megrendelték Pap János salgótarjáni községi főjegyző arcképének elkészítését, amihez a megye 600 forint támogatást adott. Mindezekon kívül festett még ifj. Krudy Gyula is (nem az író), aki a fiatal Pulszky Ágost portréját a szécsényi takarékpénztár megbízásából készítette el s a már említett Boczkó Eszterről is szólni kell, aki a Rákóczi képet festette meg a szécsényi képviselőtestület megrendelésére. (Ma is látható a városháza tanácstermében.)³⁶

Már csak a különlegesség miatt is érdemes megemlíteniünk, hogy alkalmanként egészen extrém esetek is előfordultak a képzőművészeti életben. Ezek ugyan nem befolyásolták a folyamatokat, de alkalmat adtak esetleges felületes ítéletek megalkotására a művészekkel és a művészettel szemben. 1899-ben pl. a Hazai Arcképfestészeti Intézet járt Losoncon, kik mindent megfestettek amit a tisztelt megrendelő kért, sőt fénykép után is vállalták portré készítését. 1900-ban pedig egy lengyel menekült festő jelent meg aki ugyancsak arcképek és életképek festésére vállalkozott igen alkalmi áron.

Kubányi Lajos festői pályája

Az első évek

Kubányi Lajos festészetének megközelítésére sok szempont kívánczik, de mindenekelőtt pályakezdéséről kell szólnunk, mert alapvetően az határozta meg életútját és művészetének irányát.

A leszármazottak birtokában van egy díszes családi fotóalbum, amelyben szerepelt egy számunkra különösen érdekes kép is. (Sajnos csak szerepelt, ma már nem található.) Az egykorú aláírás szerint a felvétel Münchenben készült és ottani barátok álltak a lencse elé; Kosztics Gyula, Roskovits Ignác, Vágó Pál, Zanathy Zsiga és Kubányi Lajos. Közülük Vágó Pál 1877-ben érkezett Münchenbe, Roskovits Ignác 1880-ban míg Kubányi Lajos 1881-ben. Kosztics és Zanathy neve nem szerepel a müncheni Akadémia anyakönyveiben. (Nagy a valószínűsége, hogy nem is voltak művészek csak otthonról érkezett ismerősök.)

Nem tudjuk, Kubányi Lajos hány évet töltött Münchenben. A bejegyzések csak érkezésének dátumát örökítették meg, távozását nem. A családi emlékezet szerint — mint utaltunk rá, — kb. 1885 táján térhetett haza.

Kubányi első festményéről 1880-ból van tudomásunk. A Nógrádi Lapok és Honti Híradó 1880. november 7-i számában az alábbi hír jelent meg: „Egy olajfestmény van kitéve Spitzer Mór könyvkereskedésében, mely egy toloncmenetelt (zárt-körű társaságot) ábrázol. A képet Kubányi Lajos, fiatal s nem kevés tehetséggel ellátott barátunk alkotta. Méltó a megtekintésre. Kubányi úr a képet ki fogja játszani s a jövedelmet egy szegény egyház céljaira ajánlja fel.”

A rövid híradásból máris kiderül, hogy Kubányi első alkotása életkép volt. Mindvégig kedvelni fogja ezt a műfajt, még akkor is, ha figyelme majd egyre inkább az úri társasélet, a társas szórakozások irányába fordul s a népelet mint téma kevésbé jelentkezik művein.

Másrészt az is kiderül, hogy még érzelmeiben nem hivatásos művész. Nem eladja, elajándékozza alkotását. Van ebben egyrészt némi gesztus is az induló művésztől, de méginkább egy bizonytalan helyzetmegítélés. Nem tudja még, hogy számára a

festészet megélhetési forrás lesz-e vagy pedig csak kellemes időtöltés, képességeinek jobb fejlesztésére. Ha ezt a képet nem is ismerjük, ismerünk két ugyanekkor keletkezett festményét a *Gyorsan jött büntetés* (1880) és a *Mi van a szekéren?* (1880) címűeket. Ezek technikai megoldása nem áll még messze a műkedvelőségtől. Mindkettő életkép: az elsőn egy libát lopott cigányt húznak deresre a zsandárok, míg a másodikon egy pandur kóbor cigánycsapatot vet vizsgálat alá.

Nem ismeretlen dolog a megye történetében a kedvtelésből festegető nemesember alakja. Gondoljunk csak Madách Imrére, akinek rajzai, festményei egyaránt fennmaradtak. Igen messze állt teljesítménye még a kor színvonalától is, de ő nem is akart művész lenni. Számára a művészeti alkotótevékenység a romantikus ember teljességének keresése, az önmegvalósítás egyik lehetséges formája. S ha tanult is festeni, ez a tanulás nem az elhivatott művész studiuma volt.

Kubányi is erről a szintről indult, habár benne egyértelműen kimutathatók a tehetség jelei. De ha nem vállalta volna az iskolázást, kétség kívül ő sem jutott volna túl egy különc ember egy piktorkodó patikus szintjén.

Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy 1885-ig még két képét említik a megyei lapok. 1882-ben „jeles kezdőművésziünk”-nek titulálják, ami ugyan lehet elírás a festőművésziünk szó helyett, mindenesetre azonban így is találó. Egy halasszagyarmati kereskedő kiarakataiban ugyancsak láthatók e képei: Az egyiken egy tót menyecske viszi eladni egyetlen tyúkját, a másikon egy „kedélyes téli jelenet” látható. A cigánycsalád egyik lova kidőlt s a „dade vakarja a fejét s aggódik: Quid nunc?”.

Az 1884-es hirdás már olyan képről szól, amelyet a budapesti közönség is láthatott a téli tárlaton. A *Keresztelési lakoma* című festményéről szólván azt jegyzik meg „a technikai kivitel iránt alapos megjegyzések tétettek a műkritikusok által.”³⁷

Ekkor Kubányi már legalább három éve tanult a Müncheni Akadémián. Fennmaradt egy-két ekkori tanulmánya, amelyeken egyértelműen látszik a frissen szerzett iskolai tapasztalat, a gyakori másolások eredménye, a németalföldi mesterek közvetlen és még feldolgozatlan hatása. *Bajor paraszt* (1882), *Bajor nő* (1882) *Gyászoló özvegy* (1882) stb.

A Müncheni Akadémia a magyar művészettörténet egyik jelentős állomásának tekinthető.³⁸ Szólnunk kell róla röviden mert jellegzetességei szinte teljes egészében kimutathatók Kubányi egész életművén.

A képzőművészet iránt érdeklődő magyar fiatalokat ekkor négy hely várta: Bécs, Róma, Párizs és München. Lyka Károly találó megállapítása szerint Bécs a nyolcvanas évekre már elveszítette a vonzását, „a másik három központ azonban igézőbb volt. Róma jelentette a ragyogó múlt kincsesházát, Párizs a dúsan ígérő jövőt, München a hasznos élő jelent.”

München a nyugalom színhelye volt. Az itt tanuló fiatalok biztos mesterséget, izmusok izgalmaitól mentes festészetet tanultak. Itt lehetett legkönnyebben ösztöndíjat kapni. A város tele volt múzeumokkal és kiállításokkal, remek körülmények között — ha volt egy kis talentuma — a növendék — és még pénzt keresni is akadt lehetősége a számtalan műkereskedés jóvoltából.

S természetesen az Akadémia volt a legnagyobb vonzerő. Nem lehet véletlen, hogy a Müncheni Akadémián 1809—1945 között 353 magyar fiatal tanult festeni. (A kelet-európai országokból jött növendékek túlsúlya is kimutatható. Lengyelországból 177, Oroszországból 130, Csehszlovákiából 93, Jugoszláviából 67, Romániából 49, Bulgáriából 25 növendéket jegyeztek fel).³⁹

A müncheni iskola a század ötvenes éveiben meglehetősen merev, élettelen volt. A változást Carl von Piloty fellépése „hozta”, aki visszaadta a színeket, a fényt s a történetet a műveknek. Tőle számítható igazán a müncheni stílus győzelme. A hatalmas méretű vásznakon látványos történelmi jelenetek kavargtak. Festői elrendezés, színpadyszerűség, a ruhák, a kosztümök, a fegyverek, a bútorok a valóság látszatát keltették, minden élénk színben ragyogott. Ez jelentette egyúttal a korlátait is a müncheni iskolának. A festők a műtermekben dolgoztak, a természet számukra érdektelen volt. Keresték a hangulatos témákat, de beállításaik merevek, élettelenek illetve mesterkélték voltak.

Mindezt jól illusztrálja, ha néhány müncheni jelentős művész nevét említjük. Wágner Sándorét, Benczur Gyuláét és Liezenmayer Sándorét, akik katedrát kaptak az Akadémián. Közülük Wagner Sándor a nyolcvanas években már a lovakat ábrázoló képeivel lett híres művész. Képein a ló a főszereplő, néha a témát is csak azért találta ki, hogy a kedvenc állatait minél szebben megfesthesse. (Kubányira tett hatása kétség kívül kimutatható!)

Vágó Pálnak — aki együtt állt Kubányival a fényképezőgép elé — művészetében teljes fegyverzetében bontakozik a müncheni stílus második jellemzője: az életképfestészet. Témája a mindennapi élethől származik, drámai és ál-drámai esetek, kihegyezett, csattanós sztorik, pillanatsfelvételek ahol a főszereplők valóban megmerednek egy pillanatra amíg a festő ecsetjével „villámgyorsan” lekapja őket. Vágó számtalan ilyen képet alkotott, a magyar piktúra történetében mégsem tudott maradandó helyet elérni, pedig tehetséges, ambíciózus művész volt. Idehaza vidéken telepedett le, azt az életet élte mint minden osztályos társa. Szerették őt jókedve, tréfái, hohém magatartása miatt. Ő volt a társasági élet középpontja, de ebben a társaságban nem a művészet, a valóság sorskérdései felett vitatkoztak, hanem inkább csak szórakoztak. Így sorvadt el lassan tehetsége, nem tudta áttörni közege határait és korlátait.

Kubányi másik barátjának személye átvezet már bennünket a müncheni iskola másik érzékelhető megnyilvánulásáig a „műcsarnoki festészetig.”

A név onnan származik, hogy az ide tartozó festők alkotásai lepték el a budapesti Műcsarnok falait a század utolsó évtizedeiben, az ő képeik lettek a közönségigény mérvadói és meghatározói, az ő műveiket keresték, az ő műveik reprodukcióit közzölték a fővárosi képes lapok stb. Kettősségük abban rejlik, hogy gyenge és jellegtelen alkotásaikkal befolyásolták a közízlést és a művészetről alkotott közönség-felfogást: ugyanis amit ők festettek, az rögtön érthető volt, s így a laikus közönség — írja Lyka — „a képeiken rögtön megértette a tárgyat s azt hitte, hogy már ezzel a művészet titkait is birtokba vette.” Pedig ezek a fiatalok valamennyien tehetségesek voltak. Csak éppen különböző okok miatt megakadtak művészi fejlődésükben. Volt akit az első siker szédített el, volt akinek tehetsége bizonyult ennél többre elegendőnek, s volt akit sorsa fogott vissza a magasabb szinttől.

Roskovics Ignác ennek a „stílusnak” egyik legjelentősebb képviselője. „Vidám népeletkép és komoly egyházművészet” — ez a két igen jól fizető témája. Beszédes címei mindent elmondanak a képek tartalmáról és színvonaláról is: Olyan nines! Kóstolja meg be édes; Ígyék már kelmed!; Pici piros alma stb.

Rajta kívül jónéhány nevet lehetne még említeni azok soraiból, akik egy időben tanultak Kubányival Münchenben s — feltehetően baráti kapcsolatuk révén — ott hatottak is egymásra természetesen ki-ki tehetsége mértékében. Margitay Tihamér, Innocent Ferenc, Jendrassik Jenő, Peske Géza, Szobonya Mihály, Pap Henrik, Rajzó Miklós, Tornai Gyula.

Kubányi Lajos festészetét időrendben tárgyalni nem tűnik célravezetőnek. Elsősorban azért, mert festészetének gyakorlatilag egyenes íve van. Különösen élesen elhatárolható periódusok nincsenek benne, csak egy időszakban kb. 1905-től kezdődően mutatkozik majd változás az addig megismert és vásárlói által kedvelt stílusban. Kubányi festészetét elsősorban témaválasztása tagolja igen jól érzékelhetően, s ez a témaválasztás festészetének erőnyeire és egyúttal korlátaira is jellemző.

Ha festészetét taglaló statisztikát készítenénk, képeinek mintegy 60 százaléka az életképfestészet körébe sorolható. Ebben vegyesen szerepelnek a népeletet illetve az úri középosztály életét bemutató alkotások.

Kubányi népi világot ábrázoló alkotásain a kezdetekben egy meglehetősen idealizált világ tűnik fel. Témaválasztásához igen gazdag hátteret talál szülőhelyén s annak környékén. (Ne feledjük, hogy Mikszáth hallhatatlan palócai és tót atyafiai ugyanennek a tájnak a lakói. Lapaj és Filcsik, Bede Anna és a bárányát sirató Baló Borcsa és társai itt laktak Szklahonya, Ebeck, Zsély, Kékkő, Kürtös, Esztergály, Szentpéter, Galáhocs, Varbó falvaiban.) Ezek a képek kezdetben valamilyen jeles naphoz kötődnek, azon belül is leginkább a vásári képek a gyakoribbak: *Vásári részlet Tugáron (1883)*, *Bussai lókupec (1897)*, *Dinnyeárusítás (1900)*, *Vásárról hazatérő tótok (1905)*. Az 1898-ban festett *Paprikaárus* című képét a helyi hír szerint a gyarmati vásáron szerzett közvetlen élménye alapján alkotta.⁴⁰

De megközelítően ugyanilyen súllyal szerepelnek a lakodalmas képek is: *A menyasszony altatása (1885)*, *Zólyom megyei lakodalmas menet (1887)*, *Lakodalmi menet Ludányban (1896)*. Ezek mellett olyan képei is ismertek ebben a témakörben, amelyek egyéb más módon kötődnek a falusi élethez, illetve szerepel rajtuk a falu. Ezek általában néprajzilag hiteles képek, de a művészi hatáson sokat ront illusztráció szintű felfogásuk. Ám — éppen a hitelességre való törekvéshől adódóan — kezdetben egy-egy képen, majd a századforduló után egyre gyakrabban érzékelhető a látszat és a valóság ellentéte. *A négyökrös szekér (1908)* című képét — ezt két változathoz is megfestette — a tornyosra rakott szénásszekéren elégedetten üldögélő férfi uralja. Ám a háttérben ott sorakoznak a falu félig földbe süppedt viskói is. Ugyanez az ellentét figyelhető meg az *Elszabadultak a lovak (é. n.)* című képen is, ahol éles és kiáltó ellentét van a szépen kiöltözött s egymással évődő legény és leány alakja, valamint a háttérben feltűnő falusi kép között. A *Kovácsműhely előtt* című képen a lovát patkoltató úri hölgy háta mögött a falusi kovácsműhely mintha a század elejéről maradt volna meg, rongyos tető, dűledező falak — a hagyományos paraszti világ felbomlását sejtető őszinte ábrázolás ez.

Az életképeken belül Kubányi a legtöbb alkotásán az úri osztály életéből választott témákat, lévén, hogy benne élt ebben a közegben, ehhez tudott a legtöbbet adni. Ezek is „jeles napok”, csak éppen jeles mindennapok. Mert hiszen a néynapi felkészítések, a vadászatok, a kikocsizások, a lovaglás még a gyanútlan nézelődőben azt a látszatot keltik, hogy itt minden remekül megy. Bizonyára a birtok nagy és jól jövedelmező, adósságok nem nyomják a tulajdonos vállát, nyugalom és békesség veszi őt körül minden vonatkozásban.

Pedig valójában egészen más a helyzet: nemcsak, hogy a Gavallérok hamissága tűnt már el, de éppen a Bulóthy dominium sorsa fenyegette végleg és visszavonhatatlanul a nógrádi nemeseiket. „De szépek vagyunk” — sóhajthatott fel a ház asszonya amikor a megrendelt Kubányi kép megérkezett a kúriába. Noha azt kellett volna mondania, hogy „De szépek voltunk” — mert világuk eltűnőben volt, s Kubányi az

utolsó pillanatban örökitette meg őket a vásznon. Ez a helyzet, ez az állapot soha nem ismétlődött már meg. Amit Mikszáth megírt, azt Kubányi megfestette, csak hiányzott belőle az a gyilkos ironia és keserűség, amellyel Mikszáth nézni és ábrázolni tudta ezt a valóság és látszat szorításában vergődő osztályt. Kubányi képei nem keserűek, nem bántóak és nem leleplezőek. Hidd azt, amit jónak látsz — mondja a festő és szótlanul teljesíti megrendelői kívánságait. Nem volt hírláló alkat, sem műveivel megváltani szándékozó egyéniség.

Képein igen nagy szerepet kap a vadászat. 1886-ban festett *Hallali* című képét az egyik legjobb alkotásának tartották, több helyen is megenlítik, de nem maradt fenn. 1888-ban festette a *Vadászat után*, a *Vadásztársaság* (1894), a *Visszatérés a vadászatról* című képet stb. Ezek a vadászkompániák — rokoni, baráti, alkalmi társaságok — a képeken jó lovakon, fogatokon indulnak neki a vadászatnak (úgy tűnik az arcok megfestése alapján mintha a kortársak felismerhetők is lennének), s mintha tudatában volnának, hogy úri létük egyik legutolsó kiváltságával élnek most. Vadászni csak az úri osztály tagjainak volt joga, s ha az élet más pályáira már betört a melléjük a valóság, a vadászat továbbra is a társadalom más rétegei számára tiltott terület maradt.)

Ennek az osztálynak az életéről szóló képeinek legtöbbször ma ismeretlen, csak címeik alapján tudjuk felidézni. Ezek is beszédes címek ugyan az egykori katalógusokat látván. Így csak találgatni lehet, hogy mit ábrázol a kép maga. *Nincs semmi baj!* (1887), *Vendégek fogadása* (1889), *Agglegény téli öröme* (1890), *Rossz ómen* (1892), *Nyári idill* (1893), *Csakazértse!* (1894) stb.

Ismerjük viszont Kubányi ilyen témájú képeinek másik két érdekesebb rétegét. Az egyikhez az utazási jelenetek sorolhatók. Egyik korai s technikai felkészültségét tekintve a *Kellemetlen intermezzo* (1888) alkotása sem teljes: a családi kirándulásra induló família hintájának kiesett a kereke, a házsártos, a képen is szemmel láthatóan perlekedő feleség mellett áll a dada a kisbabával s az uraság, aki megadóan tárja szét a karját egyrészt a felesége haragja láttán, másrészt az előre nem látott szerencsétlenség miatt. *Tortúra* című képe ugyan nem maradt meg, de a leírás igen szemléletes róla.⁴¹ A fiákeren való utazást örökitette meg, ahogyan hajdanán Balasagymatról Budapestre utaztak. (A kép Karlsbadban volt kiállítva s rögtön meg is vették.) A hátsó ülésen ült egy dzsentrí, jobbra tőle egy szőke asszonyság divatos kalapban, közöttük az asszonyság kislánya. A kislányon kucorgott egy pajeszos lengyel zsidó, s egy — az állat fehér kendővel felkötő — férfi, aki tehát minden bizonnyal fogorvoshoz ment. A bakon széles hátú kocsis ült, s mellette szorongott egy fiatal szőke lány, s egy parasztmenyecske akik feltehetően állást keresni indultak a fővárosba. „Maga a lovas bárka szinte fénykép-hűséggel van megörökítve” — írja a krónikás s megjegyzése egyúttal rámutat arra is, hogy Kubányi Lajos ilyen jellegű képein valóságos technikatörténeti bemutatás is fellelhető. Másik megjegyzése tovább vezet bennünket, mivel részletesen leírja, hogy a batár lovait milyen hűséggel festette meg Kubányi: azok tomporán látható a rájuk száradt por, az egyiknek, mert rúgós volt, a farka az istránghoz van kötve. (Hasonló témakörű képei még: *Kedélyes utazás* (1886), *Téli utazás* (1886), *Kedélyes utazás* (1899) stb.)

Még mielőbb Kubányi festményeinek ló-ábrázolásáról szólnánk, be kell mutatni a jelzett másik csoportot is, amelynek központi alakja Kerényi Ferenc találó megjegyzése szerint „a jövő figurája, a felvidéki falu kiskapitalistája, a kupec.”⁴² Ezek a kupecok kivétel nélkül lóval kereskednek. *Ez jó vásár volt* (1898) című képén öt kupec tart hazafelé kétfogatú bricskáján, s az egyik elégedett mozdulattal üt belső zsebére. Feltehető, hogy sikerült túljárni az ügyfél eszén s valami pókos lóval becsapta őt, de

az is lehet, hogy a szekér mögé kötött lovak látványa töltötte el elégedettséggel, lévén, hogy áron alul jutott hozzájuk ugyancsak valami felfang útján. *Kánaán felé (1897)* című képe a cím alapján mindenre enged következtetni, csak arra nem, hogy két zsidó kupecet látunk egy rozoga kocsin, amelyet egy feltűnően jó és szép ló húz. A Pester Journalt olvassák, s az idősebb elégedetten magyaráz a fiatalnak. Alighanem az eredményes vásárt taglalják, aminek következtében megindulnak a vagyonosodás útján. (Hasonló jellegű képei: *Bussai lókupec (1897)*, *Lókupecek itatnak (1908)*, *Lókupec (1911)* stb.)

Kubányi e témájú képein a ló az egyik, legfontosabb, ha ugyan nem a főszereplő. Néha olyan érzése van a kép nézőjének, hogy a témát, a jelenetet Kubányi csak azért találta ki, hogy kedvenc állatát felvihesse a vászonra. Minden jelentős festményén ott a ló, akár mint a társasélet egyik kelléke (hiszen vadászathoz, kocsizáshoz, távlovagláshoz ló kellett), akár úgy mint a paraszti népelet egyik eleme (a tót legények kocsiját lovak húzzák, a bevonulók szekere előtt ló van befogva stb.). Ezek a lovak természetesen nem egyformák. A kis termetű, apró hegyi lovaktól a kiszolgált, a lóbetegségeinek arzenálját felvonultató kupeclovakon át a fényes szőrű úri paripákig mindegyik típusból találunk. Kétségtelen tény: Kubányi Lajos festészetének egyik értékkötő eleme és része, hogy kevesen tudtak ilyet és ilyen szinten lovat festeni. Bizonyára a müncheni iskola hatása ez is, hiszen — mint említettük — egyik tanára Wágner Sándor mesterien értett a ló festéséhez. Lyka Károly szerint Wágner lovai nem valamiféle mitológiai lóalakok, hanem „igazi hortobágyi bennszülöttek, fajtaazonosságukért kezkeskedne bármely tapasztalt lócsiszár”.

Kubányi képein sincs másképp. *Lókupecek itatnak (1908)* című festménye valószínűs hipológiai tanulmány. Valamire való állatorvos azonnal meg tudja állapítani, miért tartja olyan furesán a szürke ló a lábát felkapva a földről, kehes-e a pej ló vagy sem stb. Amellett a kép kompozíciója is tiszta, egységes, de kétségtelen, hogy szemünk nem a cselekményt keresi, hanem a lovakban gyönyörködik.

Nógrád vára (1896) című képe — amellett, hogy pontos és festőileg szépen megoldott alkotás — mégis a vár tövében húzódó falu poros főutcáján baktató lovasszekér miatt kedves olyannyira. A két lehajtott fejű parasztló engedelmesen vonszolja a szekeret s megjelenítésükből ezúttal szomorúság, beletörődés, a megváltoztathatatlan sors olvasható ki.

A hintót előző szekér (1896) Kubányinak közvetlen lovas élményeiből származhat, amire már utaltunk. A széles országúton az úri hintó mellett diadalmasan elhúzó parasztszekér kitűnő tanulmány arra, hogy Kubányi bebizonyítsa, az életkép és megfestés összhangban áll nála, a csattanós történet megjelenítéséhez kvalitásos művészi eszközökkel rendelkezik. Ugyanakkor felidéződnek Mikszáth sorai is, Szegény Gélyi János lovai című novellájából, amelynek paraszthóse bizonyára nagyobb imádatot végzi ennek a szép állatnak a nevelését, mint az országúton hagyott hintó tulajdonosa, akinek lehet, hogy a ló csak az úri passzió eszköze s nem az életét meghatározó, megélhetését segítő hűséges állat.

Lovat festeni nem könnyű dolog — mondják a művészek. A művészettörténet nagyjainál megkísértő vissza-visszatérő téma ez, s ki-ki kedve s tudása szerint birkózott meg vele. De csak az igazi talentum alkotásain „él” ez a nemes állat, a tehetségtelen ember azonnal elbukik a ló-megfestésének szakmai akadályain.

Lovik Károly szerint is igen kevesen tudnak Magyarországon lovat festeni. Ismerni kell a ló lelki tulajdonságait — hűséges, szolgálatkész, ravasz, jó megfigyelő — s mindezt vissza kell adni pl. csak egyetlen egy érzékszervnek, a szemnek az ábrázolásában is. Ezt a csodálatos állati érzékszervet igazán megfesteni csak nagyon kevesen

tudják, miként a szabadban mozgó ló festésére is csak kevesen vállalkoztak dicséretes eredménnyel.⁴³ Kubányi Lajos birtokában volt mindezeknek a képességeknek s művészetének egyik maradandóságát éppen ez a tehetsége jelenti.

Életképei sorában különleges, egyedi témákat is találunk. Ezek mindig valamilyen aktualitáshoz kötődnek, amelyek a megyében vagy éppen megrendelőinél történtek. 1891-ben Reményi Ede adott hangversenyt Balassagyarmaton. Koncertjét szerették volna megtekinteni a helyi zárdá apái is, de erre az intézet szabályai nem adtak lehetőséget. Reményi, értesülve a kívánságukról átment a zárdába, s ott rövid hangversenyt adott. „Festő ecsetjére lett volna méltó ez az egész jelenet” jelenti ki a cikkiró s Kubányi hamarosan hozzá is kezdett a kép megfestéséhez. Csak 1895-ben lett vele készen s vette meg tőle Reményi Károly a festményt. Az apácák előtt elmélyülten hegedülő művész mellett jól felismerhetően ott ül a testvére is, Reményi Károly, a helyi bíró, s a hat apácán kívül még egy úri hölgy van a szobában.⁴⁴

Ferenc József 1894. szeptember 17—21. között járt Nógrádban, a balassagyarmati hadgyakorlaton. Kubányi a helyszínen vázlatot készített majd megfestette azt a jelenetet, amikor a király a patvarci magaslaton a 6. szobranci ezrednek kiadta a parancsot. „Vörös zászlót kitűzni és a lovasság közé lőni.” A hírt közlő újságíró tudomása szerint egy ismert nevű tábornok megbízásából készítette ezt az enyhén komikus hatású képet. (A magasrangú katonatiszt bizonyára felesége családjával lehet rokon.⁴⁵)

Kubányi képen még egyszer feltűnik Ferenc József. 1896-ban festette meg a *Dulánszky püspök fogadja Ferenc Józsefet a pécsi székesegyházban* című képet. Pécsre Troll Ferenc püspök jóvoltából került aki feleségének rokona volt.

Több más képének csak a címe utal speciális, életképszerű jellegére, amelyek többségén természetesen ló is szerepel; „*A Szellő dresszúrája*”, *Törvény* nevében, *Karácsonyi szünetre hazatérő diákok*, *Veszedelemes utitárs*, *Sport kedvelők*, *Jobb félni mint megijedni*, *Urasági ordonánc*, *Hazatérő urlaubosok* stb.

Történelmi képei

Kubányi Lajos aránylag kevés történelmi képet festett. Ennek oka alighanem abban keresendő, hogy számos megrendelése közepette nemigen volt alkalma újabb festészeti témák után érdeklődni. Kevés ilyen jellegű képe viszont mindenképpen érdemes a figyelműnkre. Egyik sokat emlegetett, de ma fellelhetetlen alkotása a *Déryné megtámadása nemzetőrök által [1849]*. Ezt is úgy tartják számon, mint egyik jelentős alkotását, pedig rendkívül korán, pályája elején 1882-ben keletkezett.

Ugyancsak híres képe a *Nemzetőrök [1848]*. Az 1889-ben megfestett képet azonnal megvásárolták s a híradás tudni véli, hogy még a tárlaton megrendelést kapott a kép megegyszeri megfestésére.⁴⁶ Ez a másik változat jelenleg is megtalálható a család tulajdonában. A szomorkás, kicsit borús és kedvetlenítő őszi időben hajnali tábortűznél üldögetlnek a nemzetőrök — természetesen lovaik ott állnak a közelben —, s a képről nemigen jutnak eszünkbe a szabadságharc lelkesítő nagy csatái, diadalai hanem inkább az, hogy mennyi áldozattal, fáradsággal járt a harc vállalása. A Kubányira oly jellemző élénk színek itt hiányoznak, a hajnali ködfátyol szürkésége borítja a képet, s mintha az alakok egykedvű, szótlan némasága azt a kérdést vetítené már előre; érdemes volt?

Harmadik nagy történelmi kompozíciója valamilyen bővebb említést érdemel, egyrészt keletkezésének körülményei miatt, másrészt ennek jóvoltából betekinthe-

tünk a megye művészeti életének irányításába, illetve annak hiányában a megyei politika néhány érdekességebe.

Magyarország a millenium lázában égett a kilencvenes években. Minden megyében határozatok születtek a nagy évforduló méltó megünneplésére, és a kormány is elhatározta, hogy ebből az alkalomból rendkívül látványos ünnepségsorozatot hirdet meg. Ennek egyik eleme lett volna az, hogy a magyar történelem kiemelkedő eseményeit megfestetik, s ezáltal az elfeledett magyar történelmi festészet rehabilitációjára is sor kerül. Csak ott volt a baj, hogy több téma volt, mint festő, azaz rendkívül kevesen voltak azok, akik a történelmi kompozíció megalkotásához értettek. Ezért fordulhatott elő, hogy olyan festőket kellett felkérni, akik addig egészen más jellegű alkotásokat készítettek — mondhatnánk futószalagon —, s esetjeik alól igen furcsa alkotások kerültek most ki. Lyka Károly⁴⁷ ezekről az évekről szóló művében igen szemléletesen sorolja fel, miként festette meg a keleti háremképek specialistája a zentai ütközetet, az alföldi parasztok piktora Zrínyi Ilona munkácsi históriáját, a cigányképek szakértője Zsigmond király és Czillei Ulrik találkozását. „A festők, hogy ezekkel a föladatakkal megbirkózhassanak, kénytelenek voltak történeti könyvek betűiből meríteni az ihletet, a Nemzeti Múzeum régiségtárából kihalászni a történeti ruhákat, kardokat és csizmákat, hogy azokat ráfesthessék nagy képeikre, amelyekhez egyébként sem volt semmi érzelmi közük.” — írja Lyka a rá oly jellemző szarkasztikus ironiával.

Így aztán több mint két tucat történelmi festmény készült az ezredévi kiállításra. Ismert és ismeretlen nevek kavalkádjá ez a névsor: Benczur Gyula, Feszty Árpád, Bihari Sándor, Madarász Viktor, Than Mór mellett ott szerepel Angyalffy Erzsébet, Dudits Andor, Gyárfás Jenő, Hanula József, Koroknyai Ottó stb.

Nógrád megye is ott volt a résztvevők sorában. A vármegyei Törvényhatósági Bizottság mellett működött egy Képzőművészeti Bizottság is, amelynek tevékenysége ugyan formális volt, de ekkor ők döntöttek a milleniumi ünnepségek ilyen jellegű rendezvényeiről. Tagjai között találunk a megye történetéből ismerős neveket is, akik bizonyos fokig tágabb látókörrrel rendelkeztek; Madách Pál, Nagy Iván, Tihanyi Ferenc, Mocsáry Ödön — de a többiek a helyi provincializmust képviselték.⁴⁸

Ez a bizottság 1894. november 19-i ülésén döntött úgy, hogy a megye történetének azt az eseményét festeti meg, amikor 1594-ben Nógrád váranak kulcsait a török átadja a várat visszafoglaló Pálffy Miklósnak. A kép megfestésére pályázatot hirdetnek ki, s az alkotót 5000 Ft tiszteletdíjban jutalmazták. Ezt a pénzt eredetileg egy „Milleniumi emlék” című oszlop felállítására akarták fordítani, de inkább úgy döntöttek, hogy „egy csekély műbecssel bírható emlékoszlop helyett egy századokon át maradandó történeti képet” festetnek. (Nem lehet tudni mi állt e változtatási szándék mögött; a kormány törekvése vagy más megyéktől szerzett hírek.)⁴⁹

A közgyűlésen rögtön vita bontakozott ki a kép szükségessége felől. Szontagh Pál, Pajor István azt javasolták, inkább fordítsa a megye ezt a pénzt valami fontosabb célra, amiből több haszna lenne a jövőnek mintsem: ilyen alkalmi festményt készíttessenek. Az alispán, majd a főispán felszólalása azonban eldöntötte a vitát a kép megfestése javára.⁵⁰

Ezen a bizottsági ülésen döntöttek úgy, hogy Kubányi Lajostól tíz (!) képet rendelnek a millennium alkalmából. A képek darabját 100 Ft-val mérték. (Ebbe benne volt a keretezés ára is.) A képek közül már csak kettő maradt fenn; Nógrád vára és Fülek vára. Elkészült még a Gács várat és a Kékkőt ábrázoló kép a vár sorozatból. Megfestette még Balassagyarmat és Losonc lútképét, valamint négy élet-

képet; Ludányi lakodalmos menet, Szüret-Jobbágyiban, Tót aratók kalászkoszorúval, Palócház.⁵¹

A megye kiírására 10 vázlat érkezett be (köztük Kubányié is.). 1895 májusában az országos képzőművészeti tanács összeült, hogy döntsön a jelöltek közül. Nógrád megyét Pulszky Ágost és Marczali Henrik (!) képviselte. A döntés alapján Pap Henrik kapta a meghívást, aki 9 szavazatot kapott. Kimnach László egyet, a többiek egyet sem.⁵²

Pap Henrik képe elkészült, impozáns alkotás lett 6 méter magas és 4 méter széles. (Kubányi is beszállította a megrendelt 10 képet 1896-ban a megyeházára.) Ennél több jót nem is lehet elmondani a képről. Lyka Károly is rosszállón ítélte meg, s Keleti Gusztáv is hasonló módon nyilatkozott a képről; „Mint jó iskolaképet köszöntjük, szabatosan festettnek, konvencionális módon komponálnak elismerjük, de mélyebb hatást nem kelt az ábrázolás által.”⁵³ (Pap Henrik képét állítólag Balassagyarmaton a vármegyeháza kistermében helyezték el a milleniumi kiállítás után.)

Kubányit azonban nem hagyta nyugton a kudarc. Két esztendő múlva megrendelés nélkül is megfestette a maga történelmi képét, mégpedig *Nógrád vára kulcsainak átadása* címmel. (Tehát összemérte erejét Pap Henrikkel.)

E művészi párviadal eredményét szükségtelen itt felmérni. Kvalitásaiban azonos szintű művészek festették meg ugyanazt a témát, s megközelítően ugyanolyan művészi eredményre jutottak. A történelmi festészet megannyi sablonját felhasználták. Pap Henrik képén a kulcsokat átadó török (hatan vannak mindössze) a vár alatt adják meg magukat. Kubányi a jelenetet közvetlenül a vár kapuja elé helyezi s megközelítően azonos török csapatot sorakoztat fel a magyarokkal szemben. (Így itt a győzelem morális értéke is nagyobb lett!) A vár mindkét esetben fiktív vár. Pap Henrik képe a kidolgozottabb, a történelmi képek megannyi kellékével felszerelve: pompázatos ruhák, remekműű fegyverek, szép zászlók stb. Kubányi képén nem ezekre a részletekre ügyel, noha a jelenet beállítására nála is hasonlóan hatásos. Szemünket azonnal megragadja a kép közepén álló gyönyörű fehér paripa (Pálffy Miklós ül rajta amúgy), s a kép bal szélén egy ismeretlen vitéz ül egy legalább ilyen szép, fekete lovon.

Ha Kubányi beadott vázlata ez volt, amit később megfestett, igen nehéz elképzelni, minek az alapján döntött a bíráló bizottság Pap Henrik mellett. Kétségtelen, hogy Kubányi képe semmiben sem marad el pályadíjnyertes művésztársáé mellett.

Oltárképei

Kubányi Lajos életművében igen jelentős helyet foglalnak el oltárképei. Gyakorlatilag művészi pályájának teljes időszakát felölelik, hiszen az első ismert képet 1888-ban festette, az utolsó datáltat pedig 1909-ben. Jelenleg 15 oltárképét ismerjük, ebből mindössze három van Nógrád megyében, a többi Szlovákiában, az egykori történeti Nógrád megye falvaiban. Legtöbb képét evangélikus templomokban találjuk, de festett katolikus templomok részére is oltárképet.

A képek lelőhelyei; Bér, Balassagyarmat, Szécsény valamint Alsóesztergály (Dolné Strehare), Felsőesztergály (Horne Strehare), Kiscsalomja (Mala Calomija), Turicska (Turicky), Gács (Halic), Ipolyróna (Rovnany), Vilke (Velkán Iplom), Korna (Krná), Málnapataka (Málinec), Polihno (Polichno), Liberece (Luborec), Nagykiértös (Velké Krtis).

A képek általában nagy méretűek, de vannak közöttük közepes nagyságúak is. A legnagyobb alkotása a gácsi és a kiscsalomjai.

Az első oltárképet Vilkére festette 1888-ban. A sajtóvisszhang meglehetősen reklám ízű volt, hiszen a balassagyarmati laphan nyilatkozat jelent meg, amelyben a vilkei előljárók, a falu első emberei azt tanúsítják, hogy Kubányi Lajos a vilkei templomba szép és főleg olcsó oltárképet készített, s egyúttal ajánlják őt a megye figyelmébe.⁵⁴

Ezek után gyorsan jött a többi megrendelés is. A Losonc és Vidéke hiradása szerint 1889-ben elkészült a gácsi oltárkép — „ismert nevű festőművésznek” nevezi Kubányit — s újólag dicsérőleg írnak róla.⁵⁵

Az oltárképek témája igen változatos, de vannak bizonyos témák, amelyeket Kubányi többször is megfestett, természetesen mindig változó beállításban: három esetben is találkozunk oltárképein azzal a bibliai jelenettel, amikor a kisgyermeket Jézushoz viszik, aki megáldja őket. (Kiscsalomja, Turicska, Korna). Két ízben is megfestette a feltámadás témáját, amikor a feltámadt Jézus találkozik Mária Magdolnával s a háttérben a barlangban az angyal ül. (Szécsény, Bér.),

A keresztfeszítés téma is foglalkoztatta őt, de ezt már nem ismétlődő motívumokkal alkotta meg. (Alsóesztergály, Libercse, Gács.) A Getsemane kert motívuma is kétszer tér vissza, de mindkét esetben más-más megfogalmazásban. (Felsőesztergály, Balassagyarmat.)

Az ipolyrónai oltárkép a mennybemenetel jelenetének megfestése, míg a nagyméretű vilkei oltárképen a „mindenszentek” témát örökölt meg. Mária megkoronázása mellett mint főalakok állnak a közismert szentek: Nepomuki Szent János, Szent Ágoston, Alexandriai Szent Katalin, Szent Borbála, Keresztelő Szent János — és Szent István, aki természetesen díszes magyar ruhában pompázik. A málnapataki oltárkép Jézus megkísértése a pusztában ábrázolása, a polichnoi pedig a szamáriai asszony jelenetét ábrázolja.

A nagykürtösi templomi képe Kubányi teljesen egyedülálló alkotása ebben a sorban, témáját illetően. A kép közepén a keresztfeszítés jelenete áll, baloldalon az Ószövetségből ismert rézkívó jelképe, míg jobboldalon Jákob letrája — azaz a kereszt előképeinek megfogalmazására vállalkozott a festő.

Oltárképei a festő biztos tudásáról tanúskodnak. Különösen figyelmet kelt színvilága: képei többségén világos, tiszta színekkel dolgozott, kiváltképpen a kéket alkalmazta szívesen. Krisztus alakjai elég egysíkúak, gyakorlatilag ugyanaz a felkompozíció szerepel mindegyik képén. Kezdeti alkotásán a beállítás még meglehetősen merev, nehézkes, „münchenis”, nincs bennük egyéniség, eredetiség, de később főleg a kisebb méretű képeken már életszerűbbek a jelenetek. Természetesen természetesen alkalmazkodnia kellett megrendelői igényeihez, s egy falusi oltárkép nem is volt alkalmas lehetőség arra, hogy festői elképzeléseit megvalósíthassa, arra viszont igen, hogy egy-egy alak, vagy beállítás megfogalmazásával előtanulmányokat végezhesen későbbi világi munkáihoz. S helyenként az is felismerhető, hogy némelyik oltárképének „előképe” is volt, rendszerint Munkácsy Mihály valamelyik bibliai témájú festménye volt rá nagy hatással.

Portréi

Kétségkívül ez a legkevésbé sikerült ága művészetének. Egyszerűen fogalmazva; nincs élet a portréiban! Alakjai merevek, hidegek, hiányzik belőlük az egyéniség, a személyiség szuverenitásának sajátossága. Pedig nagyon sok portrét festhetett ismer-

ve a megrendelők általános igényeit s a kor gyakorlatát is. Másrészt azért is fűresa ez, mert Münchenben igen nagy súlyt fektettek az Akadémián a portréfestészet gyakorlására. Ránk maradt ekkori tanulmányai azt mutatják, hogy követni tudta ugyan a nagyokat, de eredetét ebben nem tudott felmutatni.

Palóc madonnás, fiatal és idősebb nőket ábrázoló festményei igen halványak, a népviseleten kívül semmi nem mutatja, hogy a portré eredetije milyen életsorsot szimbolizál. Benkó Sisa Pistát ábrázoló képén nem tűnik fel az, hogy a portré alanya a megye utolsó betyárja volt, évtizedet ült börtönben, legendák övezték már életében alakját. (Gyakorlatilag bármelyik juhászember portréjának megfelelne.)

Visszatérő alakja volt Madách Imre akiről három portrét is festett, de csak egy maradt meg. (Ez ma az alsósztrégovai Madách-múzeumban látható.)

Első Madách-képe 1888-ban készült. Ezt a helyi lap híradása szerint Pesten állította ki, és rögtön meg is vették. („Tértnagyságú volt”) 1889-ben a Madách emlékbizottság meghívta őt két Madách-portré megfestésével is. Az egyiket a losonci gimnáziumba, a másikat a balassagyarmati polgári iskola dísztermébe rendelték. A helyi laphan szinte hétről hétre követték a képek alkotásának folyamatát, míg nem októberben híriül adták, hogy elkészültek az alkotások, a vármegyeházán be is mutatta őket a művész, s a két ugyancsak „tértnagyságú” arcképről ennyi volt a kritika a lap hasábjain: „az arcképek valósággal művészi kezekre vallanak s Kubányi úr ezen alkotásai által a művészek sorába lépett.”⁵⁰

(Ézért is meglepő, vagy talán ki nem mondott elégedetlenség jele, hogy egy év múlva a vármegyeháza számára a már említett Roskovits Ignáctól rendelték Madách képet.)

A megmaradt egyetlen Madách portré feltehetően Losoncon volt. Meghízható hűségű alkotása Kubányinak, egy páratlan s a Madách ikonográfiában egyedülálló megoldással. Madách Imrének kard van a kezében! Ma már tudjuk ugyan, hogy Madách maga is aktívan részt vett az 1848-as eseményekben, de harcolni soha nem harcolt, a fegyver mindvégig idegen volt tőle. Maga a kompozíció hagyományos megoldású, mindazokkal a kiegészítő elemekkel — kéziratlapok, földgömb, könyvek —, amelyek sejtetni engedik, hogy alkotó zsenivel néziünk szemközt s hiányérzetünk is éppen ebből adódhat, hogy nem a belső izzás az ami elhithetné velünk Madách rendkívüliségét.

Kubányinak egyedi megrendeléséről is tudunk. Pécssett többször is járt. A híradás szerint 1893-ban Troll Ferenc pécsi püspök hívta meg arcképe megfestésére, és egyúttal Rózsa Bertalan tábornok portréját is el kell készítenie. A cikk szerint több hétig marad ott, mert több család is meg kívánta magát festetni vele.⁵⁷

Nincs tudomásunk ezeknek a képeknek a meglétéről, illetve hollétéről, de tény, hogy 1895-ben a pécsi városi tanács meghívásából Kossuth képet festett a városházának. A korabeli pécsi sajtó híradása szerint a kép „igen sikerültnek mondható” s a Pécsi Napló kritikusa azt írja, nem egyszerű reprodukálást hajtott végre a művész, „hanem életet vitt az arca, könnyedebb állást adott az alaknak s színezésével annyira plasztikussá tette Kossuth alakját, hogy az majdnem kiemelkedik a keretből.”⁵⁸

Kossuth Lajos arcképének megfestésére még egy ízben lehetősége adódott, de nem tudjuk, elkészültek-e valójában a képek. Balassagyarmat város 1903-ban elhatározta, hogy megfesteti gr. Széchenyi István, Kossuth Lajos és Deák Ferenc arcképét a városi tanácsterem részére. Krudy Ferenc ajánlata 1160 koronáról szólt míg Kubányi Lajos 540 koronáért vállalkozott rá, hogy a három képet megfesti. A városi tanács határozata alapján meghízták Kubányit a képek elkészítésével.⁵⁹

Konkrét tudomásunk élő személy portréjának megfestéséről a megyében mindössze egy van, amikor 1889-ben a balassagyarmati evangélikus egyház megrendelte tőle Kovács József néptanító portréjának megfestését.⁶⁰

Ez a megrendelés kétségtelenül annak köszönhető, hogy apja is az evangélikus egyház kötelékébe tartozott. Ha nem is vallási, de bizonyára diákkori ismeretség állt annak háttérében, hogy 1896-ban Pozsonyban rendelték tőle képet. A Pozsonyi Toldi Kör meghívására került kép — az alakuló ülés megörökítéséről — portrékból állt össze, s mint írják „amint a pozsonyiak ezen az igen sikerült festményen az ismerős arcokat meglátták, éljenzésben és tapsban törtek ki.”⁶¹

Egyéb művei

Ezen aránylag jól összefogható csoportok mellett Kubányi művészetében feltűnnek olyan alkotások is, amelyek mindenképpen érdemesek a figyelmünkre — kvalitásuk vagy különlegességük miatt.

A Müncheni Akadémiára oly jellemző keleti képek témájában Kubányinak mindössze két alkotása ismeretes, s a kettő is szinte ugyanaz a variáció. Egy berber lovas képe kezében sólyommal (1909) és (1911). Az alak keleties viseletén kívül az egzotikus hatást Kubányi a színek furcsa megválasztásával is kívánta hangsúlyozni. Érdekes, hogy mindkettőt élete alkonyán festette, lehet, hogy némi nosztalgia ez ifjúkora után.

Ki kell külön emelnünk azokat a képeit, amelyek személyes vonatkozásúak. Bár a családi emlékezet úgy tudja, hogy egyes kikocsizásokat ábrázoló festményein az alakok a család, a rokonok tagjai lettek volna, ma már ezt nem tudjuk igazolni. Annál biztosabb néhány képének intimebb vonatkozása. Ilyen pl. a *Pihenő pár* című festménye, amely egy, a feleségével kettesben megtett kellemes séta emléke után készült. A datálatlan kép feltehetően a századforduló táján készült az alakok életkorát figyelve. Meghitt pillanat; a sétáló pár egy szép csalisztó részhez érkezik, amelynek árnyában egy kis patak vize csillog. A művész felesége térdig felhúzva szoknyáját s levetve cipőjét meztalál lép a vízbe, míg a művész maga is térdig gyűrve nadrágját, s lábát a vízbe dugva ül a patak partján, s mosolyogva néz feleségére.

Csend és derű, szépség és a két embernek a vásznon is átsütő meleg érzelmi kapcsolata sugárzik a képről. Csak sajnálni tudjuk, hogy Kubányi nem vállalkozhatott ilyen zsánerű képek festésére.

Ugyancsak egyedülálló alkotása piktúrájának az *Önarckép feleséggel*. A festő palettával a kezében áll ülő felesége mögött akinek sziürke ruhája szinte jelezni kívánja, hogy ő a háttérben kíván maradni férje hivatásában, nem ő a főszereplő a képen, miként a családi kapcsolatban sem. Ezzel szemben az a mozdulat, ahogyan Kubányi felesége fölé hajol, már mást is jelez. Azt, hogy a művész számára igenis elsődleges volt a szeretett felesége jelenléte. Félti, óvja őt, s ez az óvás kicsit segítségkérés is a művészi bohémiák s a társadalmi rang adta élet nehézségeinek tisztázásában is.

Önarcképe egyetlen egy maradt fenn Kubányinak. Már kései alkotás, élete végén festette. Nem sokban különbözik azoktól a fényképektől, amelyeket a megyeszékhelyen a nagyhírű Belgráder cég készített róla. Ami mégis különbé teszi, az maga a művészi technika és az élet, amely különösen Kubányi szemében villan fel nagy erővel, és sejtetni engedi, hogy valóban egy művész portréját látjuk, aki mindig többet és mélyebbet lát egy hétköznapi embernél.

Egyéb képei között mindössze egy vallásos képéről tudunk, amelyik nem oltárképek készült: ez a bizonytalan keletkezési idejű *Krisztus Pilátus előtt*. Ez a tény azt mutatja, hogy Kubányi a vallásos képek festését nem kedvelte. (Mennyien megélték ebből a volt akadémisták közül!)

Ugyancsak egyedi alkotása a *Szarvasbögés*, amely meglehetősen sablonos, nem tud túlmenni az e témában megszokott — s majdhogynem falvédő — szerű — megközelítésen. A kép kompozíciója, a szarvasbika elég sutára sikerült alakja újra egyértelművé teszi, hogy Kubányi számára csak egyetlen állat létezett — a ló.

Különlegessége miatt említhető a mára már elpusztult freskója a kékkői iskola homlokzatán. 1901-ben festette ezt a képet a korábbi ott levő s az időjárás miatt elhalványodott kép helyére. Az új képnek feltehetően az időjárás lett később a veszte.

Kubányi fogadtatása

Kubányi Lajos korabeli fogadtatásáról azokon a kritikákon kívül, amelyeket itt közöltünk, nem tudunk semmit. Bizonyos következtetések megtételére azonban van lehetőségünk.

Tény, hogy Kubányiról önálló kritika soha nem jelent meg életében, sőt az egyes fővárosi kiállítások katalógusaiban a szöveges összefoglalásokban sem említették a nevét. Reprodukcióját is mindössze négy képének ismerjük, tehát korántsem annyit, mint pl. Neogrády Antalnak vagy Roskovits Ignácnak.

Ennek a hallgatásnak egyik kétségtelen oka az, hogy elzárkózott vidékre. Alsó-esztergály és Budapest között nemcsak 130 kilométer volt a távolság. A vidéki lét életformájának vállalásával teljesen kizárta magát abból a lehetőségből, amit a főváros jelentett a kor művészei számára.

Először is itt volt a művészeti központ, innen indultak és ide érkeztek a világot látni óhajtó, tanulni vágyó művészek. Szellemi pezsgés, a nézetek, stílusok cseréje, ismerkedés az újjal, az ismeretlennel — ezt jelenthette ez a közeg. Itt volt a legközvetlenebb a kapcsolat a közönséggel, a művész ott élt a megrendelők körében, tudta, hogy mit kívánnak és kívánhatnak tőle, s hogy az igényt mennyiben óhajtja kielégíteni. (Persze a közönségigény ekkor elsősorban a műcsarnoki festészetnek kedvezett, az igazán nagyok, az újjal kísérletezők alkotásait a megnemértés fogadta.)

Ugyanakkor a főváros egyúttal a mecenaturát is jelentette — nemcsak az esetleges állami megrendelések jóvoltából, de a felgyorsult világvárosi tempó következtében is. Kiállítások, múzeumok, újságok s azok mellékletei, könyvek s azok illusztrálása, tehetőség váló polgárság s azok portré-megrendelései — megannyi lehetősége egyrészt a megélhetésnek, másrészt a művészi kiteljesedésnek, (már akiben természetesen ilyen ambíció élt s nem tűnt el a közönségigény mohó torkában).⁶² De végülis mindez együttesen azt is jelentette, hogy volt megrendelő és volt közönség.

Láthattuk a nógrádi helyzet felvázolásánál, hogy milyen igények határozták meg Nógrád művelődési-szellemi befogadóképességét; amihez hozzá kell tennünk még, hogy vidéken rendkívül szűk volt a lehetséges vásárló közönség is. A jobb módú dzsentri sem engedhette meg magának azt a luxust, hogy a képzőművészet állandó mecénása lehessen, az elszegényedett hivatalnokká váló hajdani köznemesség pedig a cimborálási alkalmakon kívül máskor aligha kereste fel a művész műtermét.

A művészi mecenatura igazi ereje, a nagypolgárság pedig főleg Nógrádban egyáltalán nem volt jelen. Pedig ennek egyre erősebbé váló s magyar tőkés fejlődést irányító gazdasági ereje meghatározó volt a művészetben is. De azt is látnunk kell,

hogy a század végén kibontakozó anyagi megerősödést nem követte a szellemi igényesség erősödése. Az újjazdagok és a felszínen maradók érdeklődése inkább a könnyű műfaj, a könnyed szórakoztatás felé irányult, számukra a művészetnek kiszolgáló s nem élményszerző szerepe volt. Ez a hatás különösen erősen érződött vidéken, ahol ezeknek az embereknek az igénye és pénztárcája meghatározta a művészek teljesítményét is. „Azok a festők akik ennek az átlagnak kedvét keresték, nem mindig tekinthetők az effajta ízlés egyszerű kiszolgálóinak, hanem részben maguk is ezt az életet éltek s tudatlanul is a közönség szórakoztatójának tekintették munkálkodásukat” — írja Lyka Károly, aki a kortársi tapasztalataival, de sokkal mélyebben látó szemével hatolt a lényegig.⁶³

Kubányinak volt alkalma megismerkedni a főváros közönségével, ámbar ezek a lehetőségek a századfordulótól egyre ritkábbak lettek — csak rajta múlóan —, hiszen már egészen fiatalon, 1882-től jelen volt a fővárosi kiállításokon, tagja volt az Országos Magyar Képzőművészeti Társulatnak, amelynek ún. régi Műcsarnokában 1882-től állított ki. A ránk maradt katalógusok szerint 1895-ig folyamatosan szerepelt a tavaszi és téli tárlatokon, 1897-től már nagyobb megszakításokkal láthatták műveit. Utoljára 1901-ben állított ki.

Ugyancsak tagja volt a Nemzeti Szalonnak is.⁶⁴ Itt először az 1900-as katalógusban tűnik fel a neve, majd 1901-től nagyobb szünet következik, 1905-ben illetve 1911-ben állít ki újra. (Ez a nagyobb kihagyás is igazolja, hogy felesége halála után már kevesebbet és kedvetlenebbül alkotott.)

A Képzőművészeti Társulat 1861-ben alakult. Ez volt a hivatalos magyar képzőművészeti szervezet. Elismerései, díjai meghatározóak voltak egy-egy művész életében legalábbis a közönség szemében. Nem mindenkit vett fel tagjai sorába, de mindenki adhatott be alkotásokat a tavaszi és a téli kiállításokra. Így fordulhatott elő, hogy pl. 1912-ben 1869 mű közül kellett a zsűrinek dönteni és vissza is utasított 1059 művet.⁶⁵ Vidéki kiállításokat is szerveztek elsősorban anyagi célzattal, de ezeknek a tárlatoknak mindig nagyobb volt a füstje mint a lángja, azaz a fogadtatás ünnepélyesebb volt mint maga a vásárlás.

A Nemzeti Szalon is kiállító intézmény volt. Általában ez volt azoknak a menhelye, akik „nem kellettek” a Műcsarnoknak, de alkalmanként kvalitásos alkotások bemutatására is vállalkozott. Kiemelkedőek voltak a századforduló után bemutatott, a modern európai festészet legjobbjaitól válogató tárlatai.

Kubányi Lajos első festménye a Képzőművészeti Társulat 1882-es őszi kiállításán a *Déryné megtámadása nemzetőrök által 1849* volt. 120 Ft eladási áron kelt el. A művésznek általában egy-két festményét fogadták el, később már gyakori volt, hogy három festményét is láthatták egy-egy tárlaton, s 1894-ben már négy, majd 1897-ben öt olajfestményét fogadta el a zsűri. A Nemzeti Szalonban 1900-ban egyszerre három képpel debütált majd utána már csak egy-egy képet küldött. Részt vett vidéki tárlatokon is (így pl. a marosvásárhelyi bemutatón).

Képei, összehasonlítva a többi alkotással, az aránylag szolidabb áruak közé tartoztak. Egy-egy kivétel azért akadt. 1885-ben *A mennyasszony altatása* pl. 800 Ft-ért kelt el.

Ismerjük néhány vevőjének nevét, de ezekből nem tudunk következtetni azok társadalmi rétegződésére. Az mindenesetre látszik, hogy minden képet — amiről legalábbis a név fennmaradt — mindig mások vásárolták meg, így Kubányi-gyűjtőt nem ismerünk.

1885-ben a *Keresztelői lakomát* Grüner Dávid vette meg, 1886-ban az *Urasági ordonáncot* gr. Festetich Tasziló. De szerepel a vásárlók között Szentkirályi Kálmán,

Gerlőczy Károly, Görgey Gusztáv, özv. Paczolay Jánosné (egyszerre két képet is vásárolt 1890-ben) Hekler Elek, Berczik Árpád, herceg Koburg Fülöp stb. neve is. Néha egy-egy intézmény is feltűnik a vásárlók között, így 1894-ben az Országos Magyar Tisztviselő Egylet, 1895-ben az Országos Magyar Képzőművészet Társulat (sorsolás céljára), 1897-ben Komárom városa.⁶⁶

Kétségtelen, hogy vásárlóinak igazi többsége nógrádi volt. Ők sajnálták csak igazán, amikor hosszú időig nélkülözniük kellett Kubányi képeit. Az ismét ecsetet fogó művész azonban már — a hagyományos elemek megtartásával — megpróbálkozott valami újjal. Ez ha témavilágában nem is, de annak művészi megfogalmazásában már minőségileg más értéket jelentett, aminek egyik kiemelkedő jele *Az öreg tyukász* (1905) című alkotása. Itt a hagyományos népelet már nem a megszőkott sémákkal elevenedik meg. Nincs látványos jelenete, színes népviselet, vidámság, gondtalanság. A kietlen tájon, kerékagyig sárbaüppedt szekeret már nem fényesre csiszolt szőrű lovak húzzák. Gebék ezek a javából, miként elhagyott, reménytelen sorsú és jövőjű az az öreg tyukász is, aki előreesett vállakkal, öregén és betegesen ül a bakon, kicsit sorsára hagyva a lovat, szekeret, életet, mindent. A kép kidolgozása sem a régi Kubányit mutatja. Szélesebb ecsetkezelés, foltokban felrakott festék, visszafogott színek — egy kései impresszionizmust, de méginkább egy modern, a nagybányaihoz közel álló stílust jeleznek.

Hasonló technikával és megközelítéssel dolgozik az 1911-ben készített *Vásárra tartó tót legények* című alkotásán is. Itt néhány fiatalember viszi eladni egyetlen értéküket, egy kis borjút. Vidámságuk erőltetett, látszik, hogy az utolsó lépés megtétele nem csekély bátorságot követel tőlük. Helyzetiük reménytelen s a végső ment-segként eladott borjúval életük más közegébe kell lépniük, s kilátástalan helyzetük messzire sodorja őket a falujuktól, talán éppen Esztergálytól, a gyarmati vásártól is messzebb, lehet, hogy egészen Amerikáig.

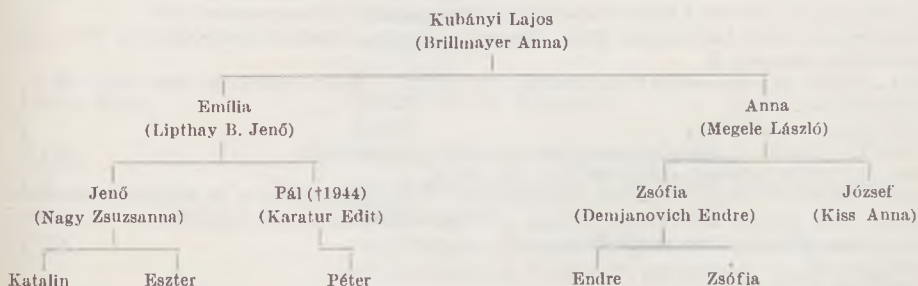
Utolsó datált képe 1912-ből az *Utazás*. Témájában Kubányi a kedvelt motívumokhoz nyúlt. Két ló vontatta hintón egy férfi s egy nő indul valahová, a hintó mellett csaholó kutyák, a háttérben falusi házak. De mit mutat ez a kép a korábban festett hasonlókhöz képest? Ez már nem a müncheni iskola kifinomult precizitása, itt nem a részletek, hanem a kép egésze a megragadó: egységes színfoltot mutat, a részletek helyett a látvány egysége fogja meg a nézőt: a vastagon feltett festékfoltok, a kép hangulatát meghatározó színharmónia, amely nem az élénkségével, hanem barnás, őszies, kicsit szomorkás hangulatával már nemcsak gyönyörködtet, de el is gondolkoztat.

Igazán kár (és a magyar művészettörténet nagy vesztesége), hogy Kubányi Lajos ezt a művészi utat már nem tudta végigjárni.

JEGYZETEK

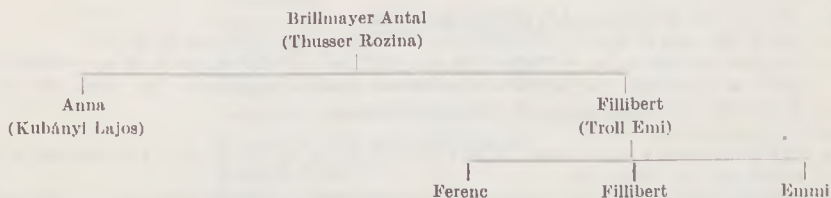
1. HARSÁNYI ZSOLT: 'Ember küzdj'... Madách életének regénye. Bp. 1932. 106. p.
2. Metszetei megjelentek Mocsáry Antal 1820-ban kiadott híres megyetörténeti monográfiájában. (Hasonmás kiadása 1982-ben jelent meg a Kubinyi Ferenc múzeum gondozásában)
3. A korabeli sajtó átnézése után megállapítható volt, hogy nem rendeztek Kubányi kiállítást ekkor sehol a megyében. (A családtagok sem tudnak róla aml azért is perdöntő, mert szinte minden megmaradt kép az ő tulajdonukban van.) A Palóc múzeumban valóban volt egy képzőművészeti kiállítás, „A magyar festőművészet mesterei” címmel, ahol Munkácsytól Rippl Rónain át Kosztály válogattak a rendezők, de Kubányi képet nem mutattak be. (Szabad Nógrád. 1951. június 9.)
4. A Kubinyi Ferenc Múzeumban rendezett kiállításhoz mindössze három közgyűjteményben találtunk anyagot; magában a Kubinyi Ferenc Múzeumban, a Nógrádi Sándor Múzeumban Salgótarjánban és a Hadtörténeti Múzeumban egy képet. A többi alkotást a család tagjaitól, a felhívásunkra jelentkezett nógrádi gyűjtőktől kaptuk, de gyűj-

- töltünk be képet veszprémi, budapesti lakosoktól is. Lásd ehhez még a kiállítás katalógusát, benne e tanulmány szerzőjének bevezetőjével. — Valamint Uő: Kubányi Lajos emlékkiállítás a Múzeumban = Szécsényi Honismereti Híradó. 1982. I. sz. 7—16. p.
5. MOCSÁRY: i. m. 2. k. 315—320. p.
6. BOROVSZKY SAMU: Nógrád megye története. Bp. 1911. 12. p. — A Magyar Szent Korona Országainak helyiség-névtára. 1907. Bp. 1907. Könyvnyomda RT. 18. p. — Pacséry Károly; Nógrád megye népoktatásának története. Bgy. 1900. 66—67. p.
7. id. Kubányi Lajos gyászjelentése = Kubinyi Ferenc Múzeum dok. tár. 82. 65. 172, valamint a gyászjelentést szó szerint közlő Nógrádi lapok és Honti Híradó (továbbiakban NLHH) 1900. február 11-i 7. száma.
8. NLHH 1896. júl. 5. 27. sz.
9. Uo. 1896. nov. 22. 47. sz. és dec. 13. 50. sz.
10. id. Demjanovich Endréné visszaemlékezése. Nógrádi Sándor Múzeum Salgótarján, Hangtár. 1982. januári és márciusi beszélgetés. A családi visszaemlékezéseket elmondó Demjanovich Endréné a festő unokája. (A leszármazási táblázatot lásd alább) Tények bizonyítják, hogy a családban kísérteties azonossággal ismétlődött, hogy a legtöbb családtag a születése napján halt meg. Kubányi Lajos is gyakorta gyötörte ez a főlelem születésnapján, ilyenkor mindig ideges hangulatú, bizonytalan volt. Aztán ő is a születése napján halt meg!
11. Mikszáth Kálmán összes művel. Kritikai kiadás. 24. kötet. Levelezése I. k. Bp. 1962. Akad. Kiadó.
12. Kubányi Lajos anyakönyvi kivonata. Liptay Jenő tulajdonában. Liptay Jenő a másik unokája a festőnek. Adatai, segítőkészsége a kutatás és a kiállításrendezés minden szakaszában rendkívül fontos volt.
13. LIPTAY B. JENŐNÉ, KUBÁNYI M: KUBÁNYI LAJOS. = Művészet. 1912. 282—284. p. valamint rövid nekrológia a Művészetben. (1912. 196—197. p.
14. id. Demjanovich Endréné visszaemlékezése.
15. Brillmayer Anna tanfőnöki oklevele 1884. június 23. Liptay Jenő tulajdona
16. NLHH 1888. febr. 19. 8. sz. és Uo. árp. 15. 16. sz. — Házassági anyakönyvi kivonat. 1888. április 9. Liptay Jenő tulajdona
17. Kubányi Emília anyakönyvi kivonata. 1889. január 18. Liptay Jenő tulajdona. A Kubányi család nemesi eredetű, 1693-ban jutottak ehhez a ranghoz. A XIX. század elején telepedtek le Nógrádban. (Lásd: Nógrád megye. Bp. 1911. 605. p.)

Ezúton köszönöm meg a család minden tagjának, de különösen özv. Demjanovich Endrénének és Lipthay Jenőnek a kutatáshoz nyújtott folyamatos, baráti segítségét.

18. NLHH 1901. dec. 1. 48. sz. Itt is érdemes megjegyeznünk néhány nevet felesége családjából a későbbiek miatt

19. NLHH. 1908. márc. 15. 11. sz.
20. Levél 1904. október 18-ról keltező. A címzett és az író ismeretlen. Liptay Jenő tulajdonában.
21. id. Demjanovich Endréné visszaemlékezése.
22. NLHH. 1892. május 29. 22. sz. — Itt jegyezzük meg, hogy Kubányi maga sohasem vállalt politikai szereplést osztályos társával ellentétben. Mindössze egyszer, egy időszakra választották meg megyebizottsági taggá 1901-ben, de felesége halála és egyéni mentalfátása miatt munkájára nemigen számíthattak. (NLHH. 1901. dec. 1. 48. sz.)
23. Kubányi a nyulakat kísérő levéllel küldte át Alsósztergályra és barátait „koszorús főeknek” titulálta benne. Csalom-

jai versikéje azért is érdekes, hogy lemérjük belőle költői talentumát, bár egy rögtönzés nem teljesen mérvadó ebben:

„A ki koszorúzott főeknek képzel minket,
Fogadja az úrnő hű üdvözlétünket,
De a művészé az érdem elsősorban
A ki elejté a nyulat a bokorban,
S aztán ki megküldé; művész kedves párja,
Elismerésünket tőlünk méltán várja.”

24. NLHH. 1912. május 12. 19. sz.
25. Losonc és Vidéke (a továbbiakban LV.) 1888. okt. 27. 44. sz.
26. LV. 1891. jan. 4. 1. sz. — Uo. 1894. febr. 25. 8. sz.
27. LV. 1899. ápr. 16. 16. sz.
28. NLHH 1905. okt. 8. 41. sz.
29. LV. 1907. dec. 1. 49. sz.
30. LV. 1908. szept. 27. 40. sz. és Uo. okt. 4. 41. sz.
31. ÁGNER LAJOS: A berlini secessio kiállítása. = NLHH. 1902. május 25. 21. sz.
32. LV. 1881. júl. 24. 30. sz.
33. LV. 1882. 13. sz. márc. 26. — Uo. 1884. szept. 7. 36. sz.
34. LV. 1888. máj. 13. 19. sz. — Uo. 1883. dec. 2. 48. sz. — Uo. 1897. szept. 12. 37. sz.
35. NLHH. 1890. febr. 2. 5. sz. — LV. 1890. nov. 2. 44. sz.
36. LV. 1891. 12. sz. márc. 22. — Nógrád megye Törvényhatósági Bizottsága Közgyűlési jegyzőkönyve (továbbiakban NmL Th. Jkv.) 59/1894, 183/1894, 104/1895, 277/1895
37. NLHH 1892. jún. 25. 26. sz. — Uo. 1884. nov. 23. 47. sz.
38. Idevonatkozó összefoglalásunk alapja Lyka Károly felülmúlhatatlan műve a müncheni festészetről. Magyar művészet Münchenben. Bp. 1982. Corvina.
Érdekes, hogy nem említi könyvében egyetlen egyszer sem Kubányi Lajos nevét, pedig szinte mindenkit felsorol a Münchenben tanult jelentősebb festők közül. Ez azért is érthetetlen, mert a Thime—Becker féle Künstler-Lexikonban (1928. 22. k. 31. p.) ő írta a Kubányi szócikkeket s ebben megemlíti Kubányi müncheni éveit.
Münchenre nézve utalás még Somogyi Miklós: Magyarok a müncheni képzőművészeti akadémián. 1824—1890 Művészet 1912. 178—188. p.
39. GÉZA JÁSZAI: München und die Kunst Ungarns 1800 bis 1945. — Ungarn Jahr Buch, Mainz. 1970. 146. p.
40. NLHH 1898. jan. 2. 1. sz.
41. NLHH. 1895. szept. 8. 36. sz.
42. KERÉNYI FERENC: Kubányi Lajosról = Palócföld. 1982. 5. sz. 22—23. p.
43. LOVIK KÁROLY: Ló-képek = Művészet 1910. 132—133. p.
44. NLHH. 1891. ápr. 12. 15. sz. — Uo. 1891. jún. 21. 25. sz. — Uo. 1895. febr. 3. 5. sz. Véleményem szerint a Reményi képen Kubányi Lajos felesége látható, de a kép tulajdonosa szerint a megfestett nőalak modellje Reményi Károly felesége, Dévény Aranka volt.
45. NLHH. okt. 21.
46. NLHH 1889. dec. 15. 50. sz.
47. LYKA KÁROLY: Festészeti életünk a milleneumtól az első világháborúig. Bp. 1983. Corvina
48. NmL Th. Jkv. 224/1892, 349/1894, 459/1895
49. NmL Th. Jkv. 233/1984.
50. LV. 1894. 49. sz. dec. 9.
51. NmL Th. Jkv. 234/1894. — LV. 1894. 48. sz. dec. 2.
52. NLHH 1895. jan. 11. 2. sz. — LV. 1895. máj. 19. 20., sz. — Uo. 1895. máj. 26. 21. sz.
53. LV. 1896. márc. 22. 12. sz. — NLHH 1896. ápr. 26. 17. sz. — Uo. 1896. nov. 8. 45. sz. — Keleti Gusztáv: A festészet és szobrászat az 1896. évi ezredéves országos kiállításon. Bp. 1898. 28. p.
54. NLHH 1888. nov. 11. 46. sz. — LV. 1881. nov. 11. 46. sz.
55. LV. 1889. szept. 22. 38. sz.
56. NLHH 1889. aug. 4. 31. sz., szept. 29. 39. sz., okt. 6. 40. sz., okt. 13. 41. sz. — LV. 1889. okt. 27. 43. sz.
57. NLHH 1893. okt. 15. 42. sz.
58. Pécsi Napló. 1895. febr. 5. 33. sz.; Pécsi Figyelő 1895. febr. 5. — NLHH 1895. febr. 17. 7. sz.
59. NmL Balassagyarmati Városi Tanács Ngy. jkv. 293/1904.
60. NLHH 1889. szept. 23. 39. sz.
61. NLHH okt. 11. 41. sz. 1896.
62. A századvégi közönség igényre, annak összetételére ismételten csak LYKA KÁROLY kitűnő művére hivatkozhatunk: Közönség és művészet a század végén Bp. 1982. Corvina.
63. LYKA: Közönség és művészet a század végén. 65. p.
64. Almanach. Képzőművészeti Lexikon. Bp. 1912. 122. és 184. p.

65. LYKA: Festészeti életünk a milleneumtól . . . 29. p.
 66. Kubányi kiállításaira nézve: Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat közleményei; 1884—1897. — Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat Múcsarnokában rendezett kiállítások katalógusai 1877—1912. — Nemzeti Szalon kiállításainak katalógusai 1894—1911. — A vásárlókra nézve ugyanezen katalógusok illetve az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat Közleményei. 1892. 44—45. p. Múcsarnok. 1893. 7. sz. 53—54. p.

Függelék

Kubányi Lajos festményeinek jegyzéke

Az összeállítás tartalmazza a meglévő képeket (közgyűjteményekben, magántulajdonban lévőket), a korabeli sajtóban hírüladott képeket (megyei és országos lapok), valamint a kiállítási katalógusokban jelölt képeket. (Múcsarnok, Nemzeti Szalon)

A jegyzék természetesen közel sem teljes. Viszont ismeretében Kubányi Lajos festészetének főbb témái egyértelműen meghatározhatók illetve tanulmányozhatók.

Kubányi Lajos valamennyi fellelhető képéről leírás, színes dia valamint fekete-fehér fotó készült. Ez, valamint a kutatás teljes dokumentumanyaga a salgótarjáni Nógrádi Sándor Múzeum gyűjteményében található.

Rövidítések:

Bgy.	Balassagyarmat
cm	centiméter
ev.	evangélikus
é. n.	év nélkül
Hadt. Múz.	Hadtörténeti Múzeum
k.	körül
KFM	Kubinyi Ferenc Múzeum Szécsény
KT	Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat Közleményei
KTK	Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat Múcsarnokban rendezett kiállítások katalógusai
ltsz.	leltári szám
LV	Losoncz és Vidéke
Mt.	magántulajdon
Műv.	Művészet
Műv. lex.	Művészeti Lexikon 1935. 1. k. 601. p.
NH	Nógrádi Hírlap
NIHH	Nógrádi Lapok és Honti Híradó
NSM	Nógrádi Sándor Múzeum, Salgótarján
NSZ	Nemzeti Szalon katalógusai
p.	pagina (oldal)
Thieme-Becker	Thieme-Becker: Allgemeine Lexikon der Bildenden Künstler. Leipzig. 1928. 22. k. 31. p.
Uo.	Ugyanott
V.	Visszaemlékezés

Képek

1. Gyorsan jött büntetés
1880
72×96 cm
KFM Ltsz. 80. 30. 1.
2. Mi van a szekéren?
1880
75×98 cm
Mt.
3. Toloncmenet
1880
NLHH nov. 7.
4. Téli jelenet
1882
NLHH jún. 25.
5. Déryné megtámadása nemzetőrök által 1849
1882
KTK
Thieme—Becker
(Másnéven Déryné és a nemzetőrök)
6. Tót menyecske tyúkkal
1882
NLHH. jún. 25.
7. Bajor nő
1882
56×42 cm
Mt.
(Münchenben készült)
8. Bajor paraszt
1882 (?)
58×43 cm
Mt.
(Münchenben készült)
9. Gyászoló özvegy
1882
60×43 cm
Mt.
10. Vásári részlet Tugáron
1883
KT 1884 44. p.
11. Keresztelő lakoma
1884
KT 1885 61. p.
NLHH nov. 23.
12. Szegény asszony tyúkjá
1884
KT 1885. 61. p.
13. Urasági ordonánc
1855
KT 1886. 16. p.
14. A menyasszony altatása
1885
KTK
15. Kedélyes utazás
1886
KT 1887
16. Váci fogat
1886
KT 1887
17. „Hallali”
1886
KT 1887. 36. p.
(reprodukálva a katalógusban, 50. sz. kép)
Műv. Lex.
18. Öregasszony
1887
68×48
NSM Ltsz. 54. 8.
19. Nincs semmi baj!
1887
KT 1888. 23. p.
20. Zólyom megyei lakodalmas menet
1887
KT 1888. 23. p.
21. Kellemetlen intermezzo
1888
45×61 cm
Mt.
22. Vadászat után
1888
Kt 1889. 51. p.
23. Balvélemény
1888
KTK
24. Fény és árny
1888
KTK
25. Oltárkép
Wilke
1888
280×180 cm
NLHH nov. 11.

26. Madách Imre portréja
1888
NLHH 1889. Április 4.
27. Oltárkép
Gács
1889
352×295 cm
NLHH aug. 25.
28. Nemzetőrök 48-ból
1889
62×152 cm
Mt
NLHH dec. 15.
29. Vendégek fogadása
1889
NLHH dec. 15.
KT 1890
Műv. 1912. 284. p.
Műv. Lex.
(Más néven: Vendégek megérkezése, vagy: Váratlan vendégek)
30. Váci taligás
1889
KT 1890 31. p.
31. Madách Imre portréja
140×90 cm
1889
NLHH okt. 6.
(Eredetileg a losonci gimnáziumban elhelyezve, jelenleg az alsósztrégovai Madách kiállításon. Rosszul sikerült XX. századi másolata a Főleki Városi Múzeumban van.)
32. Madách Imre portréja
1889
NLHH okt. 6.
(Eredetileg a balassagyarmati polgári iskolában elhelyezve)
33. Kovácsi József portréja
1889
NLHH szept. 23.
34. Hazatérő urlanbosok
1889
NLHH dec. 15.
KT 1890
35. Felvidéki tót
1890
KT 1891 20. p.
36. Agglegény tél öröme
1890
KT 1891
37. Sport kedvelők
1890
KT 1891
38. Jó alkalom
1890
KT 1891
39. Müncheni fuvaros
1890
KT 1891
40. Jobb félni mint megijedni
1890
KT 1891
41. Lassan járj, tovább élsz
1891
KT 1892 43. p.
42. Elhagyott csárda
1891
KT 1892
43. Kötődők
1891
KT 1892 43. p.
44. Fennakadva
1891
KT 1892
45. Egyesült erővel
1892
KT 1893 40. p.
46. Rossz ómen
1892
KT 1893 40. p.
47. Rózsa Bertalan tábornok portréja
1893
NLHH okt. 15.
48. Troll Ferenc püspök portréja
1893
NLHH okt. 15.
49. Veszedelemes útítárs
1893
KT 1893
50. Nyári idyll
1893
KT 1894 37. p.
51. Nemzetőrök 1848
1893
KT 1894 37. p.

52. Magyar hagymaárus
1893
KT 1894 37. p.
53. Vadásztársaság
1894
KT 1894 37. p.
54. I. Ferenc József a balassagyarmati hadgyakorlaton
1894
NLHH okt. 21.
55. Kossuth Lajos portréja
1894
ism. helyen
NLHH 1895 febr. 17.
(1960-ban még látta Balassagyarmaton Liptay Jenő)
56. Visszatérés a vadászatról
1894
KT 1894 37. p.
57. Előállva
1894
KT 1894 37. p.
58. Dohánycsempész
1894
KT 1894
59. „Törvény nevében”
1894
KT 1895
60. Névnap kiadvány
1894
KT 1895
(Ugyanaz lenne a Névnap faluhelyen című képpel? KTK 1894)
61. Tréma
1894
KTK 1895 32. p.
62. Hófúvásban
1894
KT 1895 32. p.
63. Csakazért se!
1894
KT 1895
64. Karácsonyi szünetre hazatérő diákok
1894
KT 1895
65. Oltárkép
Balassagyarmat, Evangélikus Imaterem
1894
- 200×100 cm
(korábban az ev. templomban volt oltárkép)
66. Reményi Ede hegedül az apácáknak
1895
NLHH 1891. jún. 21.
Uo. 1895. febr. 3.
Mt.
67. Tortúra
1895
NLHH szept. 8.
KTK
68. Névnap faluhelyen
1895
Új idők 1895. márc. 31.
(foto róla)
69. Oltárkép
Málnapataka
1895
300×180 cm
70. Hintót előző szekér
1896
80×120 cm
NSM Ltsz. 54. 9.
71. Téli utazás
1896
79×58 cm
Mt.
72. Losonc látképe
1896
NLHH nov. 8.
73. Balassagyarmat látképe
1896
Uo.
74. A milleniumi kiállítás palóc háza
1896
Uo.
75. Tót aratók
1896
Uo.
76. Lakodalmi menet Ludányban
1896
Uo.
77. Születi jelenet Jobbágyiban
1896
Uo.
78. Gács vára
1896
Uo.

79. Kékkő vára
1896
Uo.
80. Fülel vára
1896
100×74 cm
Uo.
NSM Ltsz. 50. 4. 6.
81. Nógrád vára
1896
100×74 cm
Uo.
NSM Ltsz. 50. 4. 7.
82. A Toldi kör alakuló ülése
1896
NLHH okt. 11.
83. Választó polgárok
1896
KT 1897
84. Dulánszky püspök fogadja Ferenc Józsefet
a székesegyházban
1986
173×90 cm
Pécs (?)
Műv. Lex.
(Másik címe: A főpapok hódolata I. Ferenc József
király előtt a pécsi dómban)
85. Oltárkép
Ipolyróna
1896
120×80 cm
(Ma már nem oltárkép, de a templomban van)
86. Oltárkép
Kiscsalomja
1896
260×180 cm
87. Többet pénzzel mint erővel
1897
KTK
88. Kánaán felé
1897
Téli kiállítás
Reprodukálva, (fotó róla a katalógusban)
224. kép
KTK
89. Az élet
1897
KTK
90. Bussal lókupec
1897
KTK
91. Jó alkalom
1897
KTK
92. Madách Aladár búcsúzik feleségétől sétalovaglás
előtt
1898
80×40 cm
Mt.
93. Ez jó vásár volt
1898
114×90 cm
Mt.
94. Nógrád vár kulcsának átadása
1898
82×135 cm
Hadt. Muz.
95. Paprikaárus
1898
NLHH jan. 2.
96. Kedélyes utazás
1899
Magyar Génusz márc. 12.
(foto)
97. Palóc madonna
1899
83×63 cm
NSM Ltsz: 80.99
98. Temetés után
1899
80×62 cm
Mt.
99. Oltárkép
Polichno
1899
240×120 cm
100. Sétakocsikázás
1899
43×38 cm
Mt.
101. Őnarckép feleséggel
1900 k.
150×95 cm
Mt.
102. Pihenő pár
1900 k.
73×43 cm
103. Dinnye árusítás
1900
NSZ

104. Hazafelé
1900
NSZ
105. A „Szellő” dresszurája
1900
NSZ
106. Oltárkép
Bér
1900
200×100 cm
107. Erdész úr fogatja
1901
NLHH nov. 17.
NSZ
(Más néven Erdész úr szekere)
108. A kékkői iskola freskója
1901
NLHH nov. 17.
109. Kimerülve
1901
KTK
110. Oltárkép
Nagylibercse
1902
130×80 cm
111. Vadászokra várva
1902
36×50 cm
Mt.
112. Kossuth Lajos portréja
1904.
Bgy. Városi jkv. 293/1904
113. Széchenyi István portréja
1904
Uo.
114. Deák Ferenc portréja
1904
Uo.
115. Öreg tyúkász
1905
50×69 cm
Mt.
116. Vásárról hazatérő tótok
1905
NSZ
117. Az elkártyázott fogat
1906
91×122 cm
Mt.
118. Oltárkép
Felsőesztergály
1906
120×50 cm
NH okt. 28.
119. Hajdan és most
1906
NSZ
120. Oltárkép
Nagykürtös
1907
150×90 cm
121. Négyökrös szekerek I.
40×60 cm
1908
Mt.
122. Lókupecek itatnak
1908
41×72 cm
Mt.
(Más néven Lókupecek a csárda előtt)
123. Sztregovai úton
1908
61×100 cm
Mt.
124. Oltárkép
Turicska
1909
150×105 cm
125. Berber lovas
1909
54×42 cm
Mt.
126. Bevonulók
1909
93×140 cm
Mt.
127. Négyökrös szekerek II.
1909
93×140 cm
Mt.
128. Az új fogat bemutatása
1910
93×150 cm
Mt.
129. Páros élet a legszebb a világon
1910
84×121 cm
Mt.

130. Őnarckép
1910 k.
22×15 cm
Mt.
131. Indulás a vadászatra
1911
100×150 cm
Mt.
132. Tót lakodalmás menet
1911
45×65 cm
Mt.
133. Lókupeczek itatnak II.
1911
46×62 cm
Mt.
134. Vásárba tartó tót legények
1911
43×61 cm
Mt.
135. Arab solymász
1911
42×65 cm
Mt.
136. Lókupec
1911
NSZ
137. Utazás
1912
33×51 cm
Mt.
138. A kis Zsófia
1912
V.
139. Fiatal lány
é. n.
72×52 cm
NSM Ltsz.: 54.40
140. Regruta
é. n.
53×40 cm
NSM Ltsz.: 54.39
141. Benko Sisa Pista
é. n.
NSM Ltsz.: 54.1
142. Nógrádi menyecske
é. n.
68×52 cm
NSM Ltsz. 50.4.14.
143. Ismeretlen férfi portréja
é. n.
74×58 cm
KFM Ltsz.: 78. 63. 1.
144. Fiatal férfi portréja
é. n.
58×44 cm
Füleki múzeum Ltsz. 101
145. Kíváncsiság
é. n.
49×66 cm
Mt.
146. Krisztus Pilátus előtt
é. n.
100×70 cm
Mt.
147. Kovácsműhely előtt
é. n.
84×110 cm
Mt.
148. Szarvasbögés
é. n.
74×96 cm
Mt.
149. Elszabadultak a lovak
é. n.
90×117 cm
Mt.
150. Szín-tanulmány
é. n.
16×27 cm
Mt.
151. Oltárkép
Korna
é. n.
150×90 cm
152. Oltárkép
Alsóesztergály
é. n.
120×80 cm
153. Oltárkép
Szécsény
é. n.
120×90 cm
154. Reinecke veszedelmében
Műv. 1912. 197. p.
155. Plachy Gábor portréja
Mt.
(Jelenleg hozzáférhetetlen Plachy István közlése Bgy.)
156. Ismeretlen kép
(Amerikába vitték, a meglevő családi fényképen csak egy részlete látszik.)

A jegyzék lezárhatatlanságát jelzi, hogy a kézirat leadása után újabb hét Kubányi Lajos képre találtunk. Kettő Selmechányán van, az Újvárbán berendezett kiállításon: Koháry Istvánt és Pálffy Miklóst ábrázolja. A további öt magántulajdonon: kettő portré, kettő a már ismert életkép úri fogattal, egy pedig a Divényi váromot ábrázolja.

RESÜMEE

Mihály Praznovszky:

Ein Künstlerschicksal im Komitat Nógrád am Ende des XIX-ten Jahrhunderts

(Lajos Kubányi)

Der Aufsatz bearbeitet das Leben eines im XIX-ten Jahrhundert gelebten Nógráder Kunstmalers, aber er ist keine kunstgeschichtliche Schrift. Der Lebensweg und das Schicksal von Lajos Kubányi (1855—1912) illustriert auch das Schicksal der Gentry, das der eigenartigen Schicht der ungarischen Gesellschaft der Dualismuszeit. Nicht etwa so, als ob auch er selbst Gentry gewesen wäre, sondern lieber so, dass seine Malerei sich an diese Adelschicht eng verbandete, deren Lebensweise, Mentalität, Verhalten den Lebenslauf, die künstlerischen Vorstellungen von Lajos Kubányi entscheidend beeinflusste, sie bedeutete sogar auch die Sackgasse seines künstlerischen Lebens.

Lajos Kubányi studierte Pharmazie und verbrachte er Jahre auch an der Akademie in München, aber er konnte seine unbestrittene Begabung auf einer geradelinigen Laufbahn nicht entwickeln lassen. Er siedelte sich in seinem Geburtsdorf, in einem kleinen Dorf Alsósztergály im Komitat Nógrád an, und während der Jahrzehnte seiner Künstlerzeit verliess er es nicht. Aus dem Zentrum der Landeskunstpolitik und der ungarischen künstlerischen Entwicklung, aus der Hauptstadt geschieden konnte er sich die ganze Zeit nur in der Peripherie des ungarischen künstlerischen Lebens bewegen. Obwohl er an den verschiedenen Kunstausstellungen des Nationalen Salons regelmässig teilgenommen hatte, und seine Bilder immer gekauft hatten, bedeutete die engere Patria für ihn die wirkliche Anerkennung.

Er war ein beliebter Maler. Viele von seinen Porträts dekorierten die Wände der Nógráder Kurién, seine Genrebilder brachten die Auftraggeber unmittelbar nachdem, dass sie fertig wurden, aus dem Atelier fort. Das war auch nicht zufällig: auf diesen Kunstwerken wurden die provinziellen Figuren und Erscheinungen des Jahrhundertendes vereewigt: die Jagden, die Namenstage, die Ritte, die unwüchsigen Tratschereien. Man könnte auch sagen: was Mikszáth geschrieben hat, hat es Lajos Kubányi gemalt. Leider fehlte aber bei ihm die Gesellschaftskritikkraft, die Fähigkeit der Darstellung der hinter der Oberfläche verborgene Gehaltlosigkeit, der die Kavaliers ausziehende schöpferische Mut des grossen Satirikers.

Aber es kann sein, dass sie auch nicht fehlten, es kann sein, dass er im vornherein so eine Beschaffenheit hatte. Nicht alle konnten und wagten das „klassische“ Künstlerschicksal übernehmen: den Kampf mit dem Nichtverstehen, das selbstzerstörende Schicksal der Neues-Schaffung. Lajos Kubányi war ein erfolgreicher Maler. Er war ein gutgelaunter warmherziger Mensch, den die Herrschaftsgesellschaft des Komitats Nógrád annahm,

sie konnte aber ihn nie verstehen. Für sie blieb der Maler-Gutsbesitzer immer eine Devienz.

Das war auch kein Zufall. Im Komitat Nógrád des Jahrhundertsendes finden wir kaum die Spuren der Kunst, noch weniger die Beschützung der Kunst. In den grösseren Städten des Komitats stellten gelegentliche Wanderschaulspielertruppen die Dutzende von Flickwerken vor, schneidige Juristen und blasse Fräuleins veranstalteten selbsttätige gesellschaftliche Kunstabende mit grossem Erfolg, in den örtlichen Zeitungen schreckten die Lobgesänge der Komitatssänger (Lehrer, Beamte) von der Literatur, die die lesen gemocht hätten, ab. Auch die erste Ausstellung der bildenden Künstler wurde erst nach der Jahrhundertswende in Nógrád veranstaltet. In dieser Umgebung, bei dieser Annäherung hatte Lajos Kubányi zu arbeiten.

Er wusste unvergleichlich die Pferde zu malen. Es gibt keins unter seinen Bildern, auf dem dieses edle Tier aus dem Anlass von irgendetwelchem Einfall nicht vorkommt. Auf seinen Genrebildern sind manchmal ausser der schon erwähnten „Freuden des ländlichen Lebens“ auch die Motive der Nógráder Landschaft, die Nógráder Menschen, die guter Palózs und die „töten (slowakischen) Vetter“ zu sehen. Am Anfang schienen auch diese dörfischen Genrebilder die Dokumente einer scheinbar sorgenfreien ausgeglichenen Welt zu sein, aber die förmliche und inhaltliche Erneuerung seiner Malerei lässt in den letzten Jahren seines Lebens auch mit diese idyllischen Anschauung auf.

Schwer konnte er der entwickelten neuen Tendenzen mächtig sein. (Für lange Zeit wurde er auch nach dem Tode seiner Frau vollkommen still.) Die Ernte einer Zeit von kaum eins-zwei Jahren ist die, in der wir schon einen neuen, in einem ganz anderen Stil malenden Kubányi sehen. Das Bild „der alte Hühnerzüchter“ betrachtend werden wir durch die brillanten Einzelheiten seines technischen Könnens nicht mehr verblendet. Sein Pinsel bewegt sich schwer, der halb im Kot stehengebliebene Wagen, die Gestalt des alten Kaufmannes mit den eingesunkenen Schultern und mit dem niedergehangenen Kopf bewahrt nichts mehr von der früheren Heiterkeit der Volkswelt. Vieles hat sich verändert — suggeriert das Bild Kubányis — und man kann nur bedauern, dass wir dieser Veränderung wegen seines tragisch früheren Todes nicht bis zum Ende folgen können.

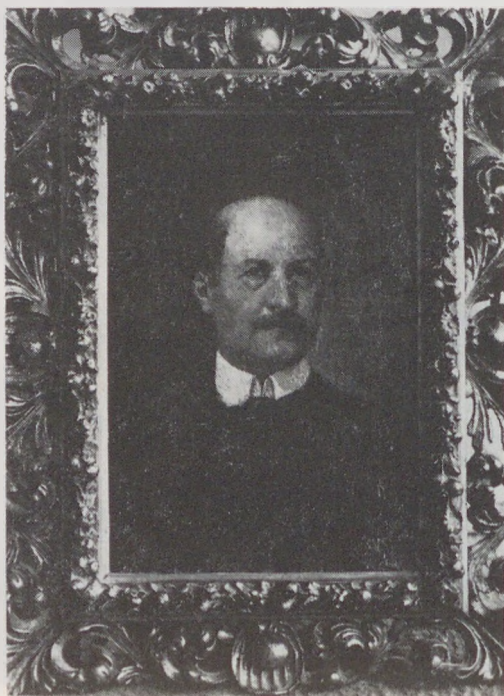
Der Autor verfolgt den Lebensweg von Lajos Kubányi, stellt das Dorf, wo er gelebt hat, und das Komitat, das am Ende des Jahrhunderts die Laufbahn von Lajos Kubányi bestimmte, vor. Schliesslich hat der Autor auf dem Grund der vorhandenen Quellen das — bei weitem nicht vollständige — Verzeichnis der Werke von Lajos Kubányi zusammengestellt.

Kubányi Lajos fotója

Feleség önarcképpel 1900 körül

Önarckép 1910 körül

Családi fotó az 1860-as évek elejéről

Felesége Brillmayer Adél

Az alsóesztergályi oltárkép 1907 (?)

Nógrád vára 1896

Az új fogat bemutatása 1910

Lókupecsek itatnak 1911

Vásárra tartó tót legények 1911

Öreg tyúkász 1905

Az első világháborút lezáró nemzetközi békeszerződések tényleges hatása egy magyarországi határmenti megyeszékhely ipari életének alakulására

Majdán Béla

*Bevezető a XIX. sz. végi—XX. sz. eleji magyarországi tőkés iparfejlődés alap-
vonásairól*

A magyar tőkés iparfejlődés általános vonása, hogy az iparon belül a kézműipari kisüzem még a XIX. sz. utolsó harmadában is tartja túlsúlyát a tőkés nagyüzemi formával szemben. A magyar tőkés nagyipar kibontakozása az 1880-as években indult meg, de a mérleg nyelve csak a századfordulóra billent át a nagyipar javára. A magyar tőkés iparfejlődésről szólva elengedhetetlen néhány szóban megemlékezni az 1884. évi törvényekről, amely mintegy mederként körülhatárolta a magyarországi kapitalista iparfejlődés alapvető lehetőségeit.

Az 1884. évi ipartörvény előtti években a kisipar egyre inkább a külföldi — főleg birodalmon belüli, ciszlajtáni — iparcikkek magyarországi javítójává süllyedt vissza. Fokozódott az elszegényedés és rohamossá vált a kisiparból való kiáramlás, részben „visszafelé” a mezőgazdaságba, részben „előre” a tőkés nagyipari proletariátus soraiha — továbbá a kivándorlók között is találhatunk elszegényedett kisiparos elemeket. — Ezzel párhuzamosan rohamosan előretört a tőkés nagyipar, a tőkecentralizáció és a tőkekoncentráció révén pedig a XIX. sz. végére létrejönnek az első magyar tőkés monopoliumok is. Mindez azonban úgy, hogy — a magyarországi tőkés iparfejlődés sajátosságos, ellentmondásos vonásaként — az ipari keresők fele még mindig önálló iparos. Ezen ellentmondásos tőkés fejlődés során a nagyipari tőke előretörésével párhuzamosan fokozatosan nőtt a nagyszámú kisiparosság elégedetlensége. Többek között — számos más ok mellett — a kisiparosság nyomása miatt is ki kellett dolgozni azt az ipartörvényt, amely nemcsak a tőkés nagyipar, hanem a kisipar érdekeit is figyelembe veszi. Ezt a szerepet látta el az említett 1884. évi XVII. törvény-cikk, amely végig kihatott a magyarországi kapitalizmus egész további korszakára. (Az 1922. évi ipartörvény is csak módosította ezen „alaptörvényt” — mintegy történelmileg visszafelé lépve, „céhszerűen” lépett fel a kontárokkal szemben, szigorúan a „képesítés alapján” állott — de az 1884. évi XVII. tc. lényegét alapjaiban nem változtatta meg. — Nyökeres változásra már csak a felszabadulást követően került sor.) Az 1884. évi ipartörvényt találóan „sem nem hal sem nem hús ipartörvény”-nek is nevezték. Ebben a törvényben ugyanis a céhmaradványok és a szabadversenyes kapitalizmus elemei egymás mellett helyezkedtek el. Az 1884. évi ipartörvény ún. Ipartestületek létrehozását iktatta törvénybe, amelyek — ellentmondásos módon —

hol mint iparhatóság, hol mint egy egyszerű ipari testület funkcionáltak. (Az Ipartestületek egészen 1949-ig fennállottak.)

Az „ipartestületi szellem” tehát sem nem a korlátlan szabadversenyek kapitalizmus, sem nem a feudális céh szelleme, hanem a kettő együtt.

Balassagyarmat iparfejlődése a XIX. század végétől az I. világháborúig

Az 1884. évi XVII. törvényeket Balassagyarmaton az iparból élő népesség általános meglegéssel fogadta. Erre utal többek között az is, hogy az országban itt alakult meg — 74 alapítótaggal — elsőként az Általános Ipartestület.² (A Balassagyarmati Általános Ipartestület kezdetben a Budapesti Iparkamarához, majd az 1890-es évektől a Besztercebányai Iparkamarához tartozott.) A törvény beiktatására október 1-én került sor és már október 6-án Zimling Géza lakatosmestert be is jegyezték a Balassagyarmati Ipartestület „a” (képesítéshez kötött iparosok) lajstromába³. A törvényre való gyors balassagyarmati reagálás egyik alapvető oka abban keresendő, hogy a XIX. sz. végén a helyi lakosság egynegyedének volt megélhetési forrása az ipar. A kereső lakosság foglalkozás szerinti megoszlása a századfordulón (1900-ban) a következő képet mutatja;

mezőgazdaság és egyéb őstermelők	719 fő
<i>ipar</i>	1065 fő (!)
kereskedelem, hitel	425 fő
közlekedés	164 fő
közszolgálat és szabadfoglalkozásúak	440 fő
véderő	155 fő
napszámos	97 fő
házi cseléd	528 fő
egyéb és ismeretlen	221 fő
(összes keresők száma: 3814 fő, összlakosság: 8580 fő) ⁴	

Az előző megállapítás különösen akkor válik még érthetőbbé, ha rögtön hozzátesszük, hogy az iparral foglalkozók száma Balassagyarmaton ekkor csaknem megegyezik a kisiparban dolgozók számával. Ugyanis a korabeli Nógrád vármegye székhelyén az 1880-as években mindössze az élelmiszeripar — azon belül a malom-, a szesz- és a húsipar — jutott el a tőkés nagyüzemi fejlettség színvonaláig. Mindez konkrétan 1 gőzmalom, 1 szeszgyár, és 1 vágóhid üzemelését jelentette. Az első — köszönet használó — 25 lóerős géppel üzemelő gőzmalom kezdetben Schmidl Samu, majd a Rózsa- és Schönfeld-cég tulajdonát képezte.⁵ A tőkés üzemek e szűk köre a 90-es években egy újabb gőzmalom és három tégláégető üzembe helyezésével bővült. A Nagyhíd utcában létesült új gőzmalom 1896-ig Jónás Emil, később Képes János⁶ a három tégláégető pedig a Zichy-uradalom, Elfer Mór és Leichtner Samu tulajdonában voltak.⁷ Az első világháborúig a következő tőkés üzemek létrejöttéről számolhatunk be:

1904. február 6-án megkezdte működését „Jónás Emil és Jónás Samu balassagyarmati lakos téglakészítők” gőztéglagyára.⁸

Ez a tőkés vállalkozás a későbbiekben — 1911. április 29-i bejegyzéssel — szármottevő részvénytársasággá bővült.⁹ Az új „Balassagyarmati téglá- és agyagárugyár Rt.” alaptőkéje 150 000 korona volt, az igazgatóság tagjai: Jónás Emil, dr. ifj. Fáy

Albert földbirtokos, Cservenyák György jómodú gyógyszerár-tulajdonos és dr. Révész Dezső — a vállalkozó szellemű és vagyonos zsidó ügyvéd. 1907. június 20-án bejegyzésre került a Balassagyarmati Könyvnyomda Rt., amely „vállalat tárgya nyomdai könyv és papírkereskedői ipart mellékágaival együtt gyakorolni, kiadós üzleteket folytatni irodalmi vállalatokat létesíteni és támogatni.”¹⁰ A Könyvnyomda Rt. alaptőkéje 30 000 korona, cégvezető dr. Révész Dezső — a már korábban említett ügyvéd — volt. (1909. április 12-i bejegyzéssel dr. Révész Dezső mellett cégvezető társává lett Váry Sándor és dr. Sztranyavszky Sándor.¹¹)

1907. augusztus 14-i keltezésű bejegyzéssel jött létre a Streiszinger és Gansel-féle „első balassagyarmati munkásöltöny és fehérnemű készítő vállalat”.¹²

A századelő egyik legjelentősebb helyi tőkés vállalkozásának bejegyeztetésére 1909. április 21-én került sor. Ekkor kezdte meg működését a Sebastiani- és Fejér-féle fűrészüzem és parkettagyár, amely vállalkozás „tagjai Sebastiani Vilmos nagykürtösi és Fejér József budapesti (IV. ker., Veres Pálné utca 19. sz.) lakosok”.¹³ Ez a 125 lóerős gőzgépet üzemeltető fűrészüzem és parkettagyár Sebastiani Vilmos nagykürtösi erdőgazdaságának gazdag fakészletére, ill. Fejér József budapesti vállalkozó tőkéjére alapozta tevékenységét.

1910. február 14-én egy újabb gőztéglagyár működésének engedélyezésére került sor. A második „Balassagyarmati téglá és tetőcserép készítő vállalat” tulajdonosai Hoffmann Vilmos és Hoffmann Vilmosné voltak.¹⁴ Alig néhány héttel később — 1910. április 4-én — létrejött immár a harmadik gőztéglagyárral rendelkező építőanyag kereskedés Kohn Ede és Rosenzweig Lipót vállalkozók cégvezetése alatt.¹⁵

1911-ben kezdte meg működését a Hacker-féle cementgyár.¹⁶ (A nagyszámú — és egyben virágzó — építőipari tőkés gyárak létesítésének okára a későbbiekben adunk választ.)

Az első világháború előtt létrejött további tőkés üzemek: a Sebastiani és Fejér-féle fafeldolgozó gyár szomszédságában létrehozott Hoffmann-féle cirokseprőgyár, egy élelmiszer konzervgyár, egy újabb szeszüzem, valamint az 1907-ben üzembe állított „villanygyár” (villanytelep)¹⁷. A Szeghő Lajos terve alapján megújult közbiztonsági hid is megkezdte működését, amelynek szomszédságában egy jéggyár üzembe helyezésére került sor. E kisebb-nagyobb gyárak, üzemek nagyságára és a benne dolgozó proletariátus létszámára jellemző azonban, hogy közülük a Balassagyarmati Téglá és Agyagárugyár RT. volt a legnagyobb a maga 80—100 munkásával¹⁸, amelyet a Sebastiani és Fejér-féle fafeldolgozó üzem követett 70 munkás foglalkoztatásával.

Az ipari proletariátus létszámával kapcsolatosan a következőket mondhatjuk el. Balassagyarmaton a századfordulón 490 nagy, ill. kisipari tőkés üzemben, ill. műhelyben 1064 ipari kereső dolgozott, ebből 435 fő volt önálló (a tőkés ipari vállalatok tulajdonosai és az iparosmesterek együttesen), 626 fő volt a „segédszemélyzet”, a 626 főből 350 volt a proletariátus összlétszáma (341 fő a nagy, ill. kisipari segédmunkás, 9 fő üzemi művezető ill. előmunkás)¹⁹ — 1900-ban a 8580 fős lakosságból az 1046 ipari összeresőre 1162 további eltartott jutott, így az iparból élők teljes száma 2226 fő. A fentebb közölt 350 főn kívül az ipari proletariátus létszámához sorolhatók a közlekedésben dolgozók is: 164 fő.²⁰ A közlekedésben dolgozók túlnyomó többségét a vasutasok, a kisebb részét a fuvarosok és rakodók tették ki. A Balassagyarmat—Ipolyság (1891-ben) és a Balassagyarmat—Aszód ill. Balassagyarmat—Losonc (mindkettő 1896-ban), valamint a Balassagyarmat—Drégelypalánk—Vác (1909-ben) vasútvonalak kiépülése után a századfordulón, ill. a századelőn az ún. Siivítő-telepen valószínű vasutas kolónia alakult ki. A vasútvonalak kiépülése és üzembe helyezése miatt a vasutas családok többsége 1896-ig költözött a városba, de a Nógrád-Honti

Ellenzék 1897. április 8-i számában is olvashatunk híreket újabb vasutas családok beköltözéséről:

„... A miskolci üzletvezetőség hatásköre tetemesen kibővült a kereskedelmi miniszter azon rendelkezése folytán, hogy a B. Gyarmat—Párkányána közötti vasútvonalnak városunktól Csata állomásig terjedő részét a fenti vezetőség felügyelete alá osztotta be. Így városunk lakóinak száma is tetemesen megszaporodik, mivel mintegy 35—40 vasúti munkáscsalád költözik közénk s otthonuk a Salgó Gábor tulajdonát képező s most épülő házakban leend.”²¹

Ugyanekkor a vasutasok mellett említést kell tenni a megyei börtön 168 magánzárkájában raboskodó, ipari munkát végző elítéltekről, akik természetesen a balassagyarmati tőkés vállalkozások legolcsóbb bér munkásai voltak: „A helybeli fogház dologházában elítélteink egy része szabóiparral más része sátozókészítéssel foglalkozik”.²² Elmondható tehát, hogy a balassagyarmati ipari proletariátus heterogén összetételű volt, összlétszáma mintegy 650—700 főre tehető (350 kis, ill. nagyipari segédmunkás, 164 közlekedésben dolgozó, 168 elítélt). — A vármegyeszékhely lakosainak száma 1910-ben 10 887 fő²³, ebből tehát a tág értelemben vett ipari proletariátus aránya mindössze hozzávetőlegesen 6—7%. Ugyanakkor, amikor pl. a megye másik — rohamosan kapitalizálódó — városában, Losoncon az összlakosság száma (az ott állomásozó katonaság is beleértendő) 13 555 fő, ebből a gyári munkások száma 3800 fő²⁴ — a lakosság 28%-a. Nem is szólva Salgótarjánról, ahol a gyári munkások aránya — az összlakossághoz viszonyítva — a századfordulón országosan a legmagasabb volt (1900-ban Salgótarján lakosainak száma: 13 544, ebből a bányászathoz és az iparban foglalkoztatottak száma együttesen 9786 fő²⁵, a lakosság 72,9%-a. — Ez az adat azonban az eltartottakkal együtt értendő. —)

Balassagyarmat századfordulós-századeleji iparfejlődésének legdinamikusabb és legszembetűnőbb mozzanata az építőipar nagyarányú előretörése. A korábban felsorolt építőipari tőkés nagyüzemek mellett ennek a megállapításnak a helyességét támasztja alá az építőipari kisiparban dolgozók magas száma is. Álljanak itt mindössze egyetlen esztendőnek — az 1910-es évné — az adatai. 1910-ben Balassagyarmaton építőmesterek voltak: Karlik János, Mánossy Alajos, Mohácsy László²⁶ kőművesmesterek; Dénes Mihály István, Farkas Mihály, Fodor Sándor, Hlavaj György, Hoffmann Hermann, Kondor Miklós, Munk Dezső, Petro Károly, Szeverényi János, Szeghő Lajos, Szlancsók Imre, Vancsó József²⁷; ácsmesterek: Szeverényi János, Farkas Mihály, Murár Lajos, Pethő Gyula²⁸; asztalosmesterek: Antalik Béla, Frey Miklós, Hácsik János, Hanzel János, Horváth Károly, Kirschner Sándor, Králik Mihály és fiai, Králik István, Králik Ödön, Paczolay Gyula, Petro József, Róth István, Schuchmann Rudolf, Schuchmann Sándor, Szultz Mór, Szedlarik Antal, Sztankovics István, Timár István, Vargha István²⁹; lakatosmesterek: Nagy Ferenc, Szikszay Antal, Bodonyi Béla, Koppa és Mofflár, Zimling Géza, Kohn Bertalan, Ujcsek Pál, Grosszmann Salamon, Róth József, Aszódszky János, Szeidl Vince, Holmann Gyula Lajos, Skribák János³⁰; bádogsmesterek: Lotharidesz János, Schwarcz Márton, Steiner Miksáné (özvegyi jogon), Steiner Náthán³¹; szobafestők és mázólok: Balázs Gyula, Rusznyák Bertalan, Schwarz Náthán, Siket István, Szabó József, Rosenberg Mór, Klein Hermann³²; kályhásmesterek: Haidecker János, Kohn Márk és társa³³; „szerelő”-mesterek (gáz- és vízvezeték-szerelők): Sternlicht és Vajda, Jankovics János, Steiner Bertalan.³⁴ Ezekhez az építőipari mesterekhez hozzá kell még számítanunk az építőipari proletariátust, akik „többen voltak félszáznál is”³⁵, továbbá az építőipari tanoncokat is. A tanoncokkal kapcsolatosan elmondható,

hogy a századforduló és az első világháború közötti időszakban, bizonyos mértékig megváltozott az igény e szakmák iránt, ugyanis a fellendült építkezések következtében az építőipari szakmák keresettek lettek. Különösen a kőműves szakmában nőtt meg a tanoncok száma, így például 1912-ben 39 kőműves tanulója volt az iskolának, míg az 1880-as években említést sem tesznek az ács és szobafestő szakmákról, addig az említett évben 5—5 tanulója volt ezeknek a szakmáknak is.³⁰ Itt találjuk szükségesnek névszerint felsorolni az építkezési vállalkozókat is: Manossy Alajos, Mohácsy László, Hoffmann Hermann, Munk (későbbiekben Magos) Dezső, Szeghő Lajos, Farkas Mihály, Kóhn Mór és Fiai, Elfer Mór, Fodor Sándor, Rosenzweig és Schmiedl, Banovszky János³⁷. Építész végzettsége Hoffmann Hermannnak, Munk (Magos) Dezsőnek, Petro Károlynak, Szeghő Lajosnak, Szlancsók Imrének és Mohácsy Lászlónak³⁸, építészmérnöki végzettsége pedig Baumann Miklósnak, Leeblich Jakabnak és Schenk Bélának volt.³⁹ — Ha mindezekhez hozzávesszük a két beton- és cementkészítő kisiparost, ill. kiskereskedőt Adamszky Józsefet és Schwarz Ignácot⁴⁰, valamint a Karlik János által folytatott mészkereskedést⁴¹, előttiünk áll a Balassagyarmaton építőiparral foglalkozók keresztmetszete. Korábban láttuk, a századfordulón-századelőn Balassagyarmat tőkés nagyüzemeinek sorában milyen helyet foglaltak el az építőipari tőkés üzemek, gyárak — a 3 gőztéglagyár, a 3 téglafégető és a cementgyár. De vajon milyen volt a helye az építőipari kisiparosságnak a városban élő nagylétszámú kisiparos rétegen belül? Erről a balassagyarmati Általános Ipartestület „a” (képesítéshez kötött iparok) lajstromának feltárása és elemzése után némi képet kaphatunk. — Itt szükséges megjegyezni, hogy az iparok lajstromozását az ipartestületek három csoportra bontva végezték el. Az „a” lajstromba a képesítéshez kötött iparok kerültek, melyek kézműves jellegű iparok vagy a munka természeténél fogva csak megfelelő szakképzés és hosszabb gyakorlás útján sajátíthatók el. A „b” lajstromba az engedélyhez kötött iparok bevezetésére került sor, melyeknek gyakorlására a közszempontból (pl. közbiztonság, közegészség, közérköcs védelme stb.) csak külön feltételek igazolása (megbízhatóság, esetleg biztosíték stb.) esetén adtak engedélyt. A „c” lajstromba a szabad iparok kerültek nyilvántartásba véve, melyek sem képesítéshez, sem engedélyhez kötve nem voltak, csak a nagykorúságot kellett igazolni.

A Balassagyarmati Általános Ipartestület „a” lajstromának tanúsága szerint az 1884. október 1. és az 1914. augusztus 1. közötti időszakban az alábbi, képesítéshez kötött iparengedélyek kiadására került sor.⁴²

(Az alábbi rendszerezés — kisebb módosításokkal — a Magyarországi céhkataszter mintájára került elkészítésre. A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere 1. Budapest, 1975. 134—140. o.)

1884. augusztus 1—1914. augusztus 1. között kiadott iparengedélyek száma — az „a” lajstromban — összesen: 411. Ebből:

Bőr- és bőrfeldolgozó ipar:

csizmadia	68
cipész	61
szűcs	5
szíjgyártó	4
nyerges	2
magyar tímár	1

Összesen: 141 iparengedély

Textil és textildolgozó ipar

szabó	67
kékfestő	6
kalapos	2

Összesen: 75 iparengedély

Építőanyag és építőipar

asztalos	40
lakatos	11
szobafestő és mázoló	10
bádogos	7
kályhás	3
villanyszerelő	1

Összesen: 72 iparengedély

(Megjegyzés: az Ipartestületi lajstromok vezetésére vonatkozó törvényes előírásoknak megfelelően a Balassagyarmati Ipartestület „a” lajstromába nem kerültek bevezetésre sem az építőmesterek, sem a kőműves-, ács-, ill. kőfaragó mesterek. A korabeli előírások ugyanis az építőiparoktól külön speciális műszaki vizsgákat vagy szakiskolai ill. műegyetemi képesítést követeltek. — Építőmesteri vizsga a budapesti felsőépítő iskolai vizsgáló bizottság; kőművesmesteri, ács- és kőfaragómesteri vizsga az államépítészeti hivataloknál működő vizsgabizottságok előtt voltak letehetőek, így a nyilvántartásba vételükre is ott került sor.) A fenti adatok kiegészítésére szorulnak annak következtében, hogy a kőműves-, ács-, és kőfaragó mesterek nyilvántartásba vételét máshol kellett elvégezni. A balassagyarmati építőipari kisiparosok száma valójában meghaladta a száz főt.

Egyéb iparok:

fodrász, ill. borbély	17
bognár	11
könyvkötő	6
könyvnyomda	5
műszerész	5
kefekötő	4
köteles	3
kárpitos	3
kádár	3
fogtechnikus	1
szítás	1
kéményseprő	1

Összesen: 60 iparengedély

Élelmiszer és vegyipar:

hentes és mészáros	26
pék	11
mézeskalácsos	2
cukrász	1
szappanyos	1

Összesen: 41 iparengedély

Fém és fémfeldolgozó ipar:

órás, ékszerész,	
arany és ezüstműves	9
kovács	9
ércöntő, rézműves	4

Összesen: 22 iparengedély

Az iparengedélyek számának és szerkezetének elemzése során különösen szembeötlő a csizmadiák, cipészek, szabók és az építőiparosok rendkívül magas száma. Mindez a XIX. sz. végi—XX. sz. eleji Balassagyarmat — viszonylagos — fejlett polgárosodottságára és jómódúságára utal, hiszen az öltözködés-ruházzkodás színvonalassága, választékossága, az építkezések virágzása nehezen lenne elképzelhető a — viszonylagos — jómódúság nélkül. Kiemelésre méltó továbbá a hentesek, ill. mészárosok, a pékek, a fodrászok, ill. borbélyok, az órák—ékszerészek, arany- és ezüstművesek, a könyvkötők, ill. könyvnyomdák magas száma is. Ezekből színvonalas élelmiszer ellátásra, erős szolgáltató jellegű iparok jelenlétére, egy jómódú megrendelő—vásárló réteg meglétére a polgári kultúra széles körű elterjedtségére joggal következtethetünk. Végezetül megemlíteném a bognárok és kovácsok viszonylagosan magas számát is, amely a fuvarozások, állatfelhajtások számottevő jelentőségére utaló tényező.

Mindezek után szükséges leszögezni — a korábbi uralkodó és napjainkig ható téves, történelmietlen beállításokkal szemben —, hogy Balassagyarmat lakosságának kiemelkedően legfontosabb megélhetési forrása éppen az ipar volt. (A város minden negyedik lakosa az iparból élt meg.) Ezen a tényen a korabeli vármegyeszékhely ipari életének sajátos vonásai sem változtatnak. E sajátos vonások legjellemzőbbike, hogy Balassagyarmaton — az országos fejlődési iránnyal mintegy ellentétes mozgást végezve — a nagyipar fejlesztésének visszafogásáról, ill. a kisipar számottevő virágzásáról beszélhetünk. Balassagyarmat I. világháború előtti virágzó kisiparának (és kiskereskedelmének) legközvetlenebb és legtermészetesebb gravitációs körzete az Ipolyság—Korpona—Losonc—Szécsény—Szirák—Galgaguta—Vác—Ipolyság szabálytalan kör által határolt terület. Számos vonatkozásban azonban ez a kör Léváig, Salgótarjáig, Pásztóig és Aszódig kiszélesedett.

E vonzáskörzetre történő közvetett utalásként álljon itt a balassagyarmati tanoncképző iskola vonzáskörzetének pontos keresztmetszete 1912-ből.

A balassagyarmati tanonciskolába az alábbi településekről küldték be a szülők gyermekeiket: „Alsósztrégova, Avar, Bánokszentgyörgy, Becske, Bereel, Borsosberény, Bozsa, Budafok, Budapest, Csáb, Csesztve, Czoll, Dacsókeszi, Dejtár, Diósjenő, Drégelypalánk, Erdőkürt, Érsekvadkert, Felsőcsztergály, Felsőmecenizég, Felsőzellő, Galgaguta, Gernyeszög (Maros-Torda vármegye), Gyűrki, Haláp, Hont—Füzesgyarmat, Ipolyhalog, Ipolybél, Ipolykeszi, Ipolyhidvég, Ipolynagyfalu, Ipolynyék, Ipolyság, Ipolyszakállas, Ipolyszécsénke, Ipolyszög, Ipolyvarbó, Iza (Máramaros vármegye), Jászkarajenő, Kálóz, Kaposvár, Kassa, Kékkő, Kemence, Kiscsalomja, Kiskürtös, Korpona, Kókeszi, Kóvár, Kürtösújfalú, Lédec, Léva, Legénd, Lest, Losonc, Ludány, Magyarnándor, Marcal (Nógrádmарcal), Mátészalka, Mikszáthfalva, Nagyberezna, Nagyfalú, Nagykálna, Nagykürtös, Nógrádszécsénke, Nyitrabojna, Órhalom, Pancsova, Palást, Patak, Patvare, Pilisvörösvár, Pusztaberki, Rakonca, Rimaszombat, Romhány, Szeged, Szécsény, Selmechánya, Szentes, Szirák, Sziügy, Tapolea, Terhegec, Tereske, Vác, Vanyare, Verebely, Zalabó, Zobor”.⁴³ — A témával összefüggő rövid kitérőként itt kerül megemlítésre, hogy egyébiránt a

„balassagyarmati ipari és kereskedelmi tanonciskola az ország egyik legrégebb tanonciskolája”⁴⁴, mely az 1880-as évek elején jött létre. „Az első világháborúig tanonciskola létesült az akkori vármegye területén Losoncon, Salgótarjánban és Szécsényben is. Ennek ellenére az egész vármegye területéről verbuválta tanulóit a balassagyarmati iskola”.⁴⁵

Az eddig közölt adatok önkéntelenül is felvetik a kérdést, hogy miből adódott a korabeli Nógrád vármegye székhelyén a kisipar ilyen döntő túlsúlya, jelentős vonzásereje, a helyi ipar jellegét, színvonalát és struktúráját meghatározó szerepe? A szerzetágazó és több összetevőből álló okok közül elsőként arról szólnunk, hogy a megyeszékhelyen feltűnően magas volt — mai szóhasználattal élve — az ún. szolgáltató jellegű ipart űzők iránti igény. A korábban közölt magas számban működő csizmadia, cipész és szabómesterek jelentős része csak javítással foglalkozott. Igen magas volt a fodrászok, ill. borbélyok száma. A századfordulón — bár ezek már nem képesítéshez, csak engedélyhez kötött iparok — 128-an dolgoztak szállodák, panziók, vendéglők, kocsmák tulajdonosai ill. dolgozóiként (pl. hordár, pincér).⁴⁶

Elsőként elmondható tehát, hogy az iparosság jelentős rétege a megyeszékhelyre belátogató, ügyeiket intéző megyei birtokosoknak, jómódú bérlőknek, a vármegyei előjáróknak és a nagyszámú hivatalnok-dzsenteri rétegnek, valamint az ugyancsak Balassagyarmaton nagy számban élő — zömében zsidó — kereskedők legmódosabbjainak az igényeit volt hivatott ellátni. (1900-ban a zsidó felekezetű lakosok száma 2057 fő, a lakosság 24%-a⁴⁷ a „közszolgálatban dolgozók”, ill. szabadfoglalkozásúak” együttes létszáma 1910-ben 544 fő.⁴⁸) Mindenek előtt ez a nagyszámú megyei arisztokrácia ill. dzsenteri réteg és a városi polgárság jómódú rétege engedhette meg magának, hogy vendéglőben étkezzen, fodrászhoz, ill. borbélyhoz járjon, arany-ezüstművestől vásároljon, a Casinóban helyi sajtótermékek olvasgatásával töltse idejét, esetleg a bordélyházban „kasszirnökkel” mulatozzon... Balassagyarmaton ez utóbbira is volt mód, hiszen már 1886. július 23-án Veszeli Viola Irma „kávémérés és bordélyház” működtetésére kapott engedélyt az ipartestületi előjáróságtól.⁴⁹

A kisiparosság nagy számának és súlyának másik eredője Balassagyarmat vásárainak, piacainak környékbeli jelentőségében keresendő. A gyarmati vásárok, piacok jelentőségén az a tény sem változtatott, hogy a megye kereskedelmi központja ekkor már vitathatatlanul — a megye északkeleti felén fekvő — Losonc. (Losonc az Alföld és a Felvidék termékeinek, terményeinek nagyjelentőségű kereskedelmi csomópontja. Azon belül is országos jelentőséggel bírt a felvidéki bányavidékek ellátásában betöltött szerepe.) Itt szükséges említést tenni arról is, hogy Salgótarján pedig a XIX. sz. végére — XX. sz. elejére a megye nehézipari központjává női ki magát. (Köztudottan különösen kiemelkedő jelentőségűek a Salgótarján környéki szénmezők, melyek az egész magyar tőkés iparfejlődés szempontjából is számottevő jelentőséggel bírtak.) Losonc és Salgótarján kapitalizálódása azonban nem kersz-tezték a balassagyarmati terménykereskedők azon lehetőségeit, hogy a vármegye jelentős területeiről felvásárolt mezőgazdasági árut közvetlen a Dunához eljuttassák. Hiszen a Duna Balassagyarmattól mindössze 40 km-re, Pest pedig 80 km-re fekszik. A közeli Vácra például hajóval Pest és Pozsony egyaránt viszonylag könnyen és olcsón elérhető volt. Ezt az évszázados hagyományokkal rendelkező kereskedelmi útvonalat — amely egyben a budapest—kassai állami út egyik szakasza — a dualizmuskori vasútépítések sem szüntették meg. (Többek között ez is volt az oka a balassagyarmati vasútépítkezések megkésettységének.) — Az előbbiekből viszont kitűnik az is, hogy Losonc, Salgótarján és Balassagyarmat (egy megyén belül) másfelé orientálódó, másféle gravitációs körzettel bíró, jelentős kereskedelmi, ill. ipari központok.

—Többek között ez is közrejátszott abban, hogy a XX. sz. elején Nógrád vármegye három tízezer főnél nagyobb lélekszámú településsel is rendelkezett.

A tárgyalt korszakban Balassagyarmaton 8 országos vásárt tartottak évente, valamint hetente 2 alkalommal volt piac. A kereskedelmi m. kir. minisztériumban összeállított törzskönyvi adatok alapján tudjuk, hogy a balassagyarmati országos vásárok január első hetében, a február 2-át megelőző, a Laetare vasárnapot követő, május első hetében, június 24-e hetében, augusztus 20-át, szeptember 29-ét, november 1-ét megelőző — ha vasárnapra esik, követő — hétfőn marha, kedden kirakodóvásárok kerültek megtartásra.⁵⁰ A balassagyarmati országos vásárok jelentőségének „jellemzésére ideiktatjuk a múlt évi forgalmat, noha a száj és körömfájás miatt korlátozni kellett a marha és sertés felhajtását: egész évben felhajtásra került 4072 ló, 16569 szarvasmarha, 9710 juh és 5266 sertés: eladásra került 2072 ló, 11697 szarvasmarha, 5610 juh és 3096 sertés”.⁵¹ (Ugyanakkor álljon itt az évi 9 országos vásár tartására jogosult Losonc vásárainak összeforgalma: 7—8000 ökör, 2000 tinó, 4000—5000 tehén, 1200 üsző, 1000—1300 borjú, 3000—4000 ló, 3000—5000 sertés, 1500—2000 juh.⁵²)

E vásárokból fakadt a balassagyarmati kisiparosság nagy számának másik fontos eredője. Hiszen az országos vásárookra és a heti piacokra mezőgazdasági terményeiket behozó, állataikat felhajtó környékbeli parasztság egyúttal itt vásárolta, rendelte meg azokat az ipari termékeket, amelyekre szüksége volt. (Hol istrángot a kötelesnél, hol kantárt a szíjgyártónál, hol hordót a kádárnál, hol pedig posztóruhát a szabónál — mikor mire futotta a félrerakott pénzből, mikor mi volt fontosabb. De a környékbeli falvak parasztsága a gyarmati vásáron szerezte be a kékfestőanyagot, a kalapot, a csizmát, az otthonmaradottnak valamiféle vásárfiát — törökmézet, mézeshabot — és még hosszan sorolhatnánk mi mindenfélét.) A vásárokkal szoros összefüggésben említést kell tenni arról is, hogy a XIX. sz. utolsó harmadában balassagyarmati — zömében zsidó — felvásárlók és terménykereskedők vették meg és továbbították — a bajor sör alapanyagául szolgáló — nógrádi árpát, valamint az Amerikába is szállított hüvelyeseket. Szintén még külföldre is jutott a környékbeli falvak gyümölcseiből, továbbá a gyümölcsökből készített szeszféleségekből. Emellett a dualizmus korszaka alatt a megyeszékhelyen kerületi dohánybegyűjtő állomás működött, itt volt a megye tojásfelvásárló központja és az egyik legnagyobb fapiaca.

Nógrád és Hont vármegyéek jelentős területeiről Balassagyarmatra szállították be a cukorrépát is. „Különösen a cukorrépa szállítás megindulása után erősödött a forgalom, egy őszi szezonban átlagban 2000 vagon cukorrépát raktak be Balassagyarmaton, ez idő alatt külön mérlegelő raktárnok teljesített szolgálatot. Ebben az időben a cukorrépát a Bars megyei oroszka cukorgyárba szállították, tehát főleg az Ipolyág—Csata felé induló tehervonatok voltak kihasználva erősebben.”⁵³

Nem véletlen tehát az, hogy a XIX. sz. végén—XX. sz. elején sorra születnek a kezdeményezések sörgyár, dohánygyár, keményítő és szőlőcukorgyár, ill. konzervgyárak — tehát elsősorban élelmiszeripari tőkés üzemek — létrehozására. E kezdeményezések megvalósítását azonban véget nem érő viták és huzavonák akadályozták. Sőt még a nehézipar megteremtésére is volt reális lehetőség, hiszen a nagykürtösi szén mindössze 20 km-re volt Balassagyarmattól.

A nagykürtösi szén beszállításához építendő vasútvonatról már a XIX. sz. végén döntés született, a kereskedelmi miniszter 1897. áprilisában engedélyezte az előmunkálatok megkezdését. A megvalósításhoz azonban csak — 17 évi hosszú halogatás után — 1914-ben kezdtek hozzá.⁵⁴ (Amelyet azonban az első világháború kirobbanása miatt le is kellett állítani.) Ha mindezekhez hozzávesszük, hogy Balassa-

gyarmaton jelentős tőkével rendelkező pénzintézetek is léteztek — az első világháború előtti években: Bgy. Takarékpénztár RT., alapítási év: 1868., alaptőke 1910-ben: 1 800 000 k; Bgy. Takaréks és Hitelintézet RT., alapítási éve: 1872., alaptőke 1910-ben: 600 000 K; Bgy. Népbank RT., alapítási éve: 1872., alaptőke 1911-ben: 1 000 000 K; Bgy. Közgazdasági Bank RT., alapítási éve: 1911., alaptőke 1911-ben 250 000 K⁵⁵ — felmerül a kérdés, hogy mindezek ellenére miért is nem jött létre Nógrád vármegye székhelyén az első világháború előtt számottevő tőkés nagyipar. Ennek legalapvetőbb oka abban keresendő, hogy a — bizonyos feudális privilégiumokkal továbbra is rendelkező — nemesi származású vármegyei arisztokrácia a vármegye székhelyét tekintette a feudális előjogok legfőbb védelmező bástyájának. (Ebben, a maroknyi számú nagybirtokostól a szinte máról-holnapra élő nagylétszámú hivatalnok-dzsenteri rétegig alapvetően teljes volt az egyetértés.) E „feudális bástya”-jelleg megerősítését szolgálták többek között azok — a hatalmas összegeket felemésztő építkezések is, melyek a századfordulós és I. világháború előtti balassagyarmati „befektetéseket” leginkább jellemezték. (A megyeháza felújítása, a „tiszttviselőtelep” létrehozása, a „törvényszéki palota”, a „pénzügyi palota”, a honvédlaktanya és az új városháza egytől-egyig emeletes — a korabeli megyei viszonyokat figyelembe véve — reprezentatív épületeinek megépítése stb.) Mindezt akkor, amikor a megyeszékhely rangra egyre „követelődzőbben” igényt tartó Losonc tőkés nagyüzemeket alapít és épít. Elmondható tehát, hogy a megyei arisztokrácia a megyeszékhelyén — mindenekelőtt politikai megfontolások alapján — a feudális vonások megőrzését szolgáló közintézményekre kevésbé sajnálta a pénzt, mint a kapitalista nagyipar fejlesztésére. E félf feudális megyei arisztokrácia legkínosabb álmai közé tartozott ugyanis a feudális privilégiumok maradványait véglegesen sárba tiporni akaró kapitalizmus „farkastörvényeitől”, a deklasszáldástól való rettegetés.

A megyei arisztokrácia egyaránt félt a „keresztény embertársait szemérmetlenül kizsákmányoló zsidó” bérlők, tőkések felülkerekedésétől, valamint ezzel párhuzamosan a „felforgató proletár elemek elszaporodásától”. Nem véletlen tehát, egyrészt az, hogy már igen korán, az 1880-as évektől jelentős antiszemita megmozdulásokra — pl. 1880-ban antiszemita szervezet megalakítására, 1883 nyarán és őszén antiszemita zavargásokra stb. — került sor Balassagyarmaton.⁵⁶ (Ez a parázs mindig is ott pislákkolt a megyeszékhely mindennapi élete mélyén, amelyet bizonyos konzervatív erők sohasem engedtek végleg kialudni.) Másrészt nem véletlen az sem, hogy az első világháború előtt működött pénzintézetek legfontosabb pozícióit is a vármegyei arisztokrácia tartotta kezében. A zsidó polgárság gazdagabb rétegét — elsősorban pénze miatt — befogadták ugyan ezen pénzintézetekbe, de „szabad kezét ill. szabad szellemet” nem engedtek számukra. (Nem a véletlen műve tehát az az érdekes jelenség, hogy számos jómódú balassagyarmati zsidó kereskedő tőkéjét budapesti bérházak vásárlásába, ill. bérbevételebe fektette be.) Pedig az első világháború előtt a balassagyarmati zsidó kereskedő polgárság egyes elemei potenciálisan már magukban hordozták az ipari nagyvállalkozóvá válás lehetőségét. Végezetül nem volt véletlen az sem, hogy a helyi sajtó már a századfordulón dühödten támadta a megyeszékhelyen „téveszméket hirdető felforgató proletár elemeket” is.

Ezen elsődlegesen politikai jellegű okok mellett azonban legalább ilyen súllyal, fontossággal estek latba a gazdasági érdekek is. A Balassagyarmat gazdasági vonzáskörzetébe tartozó földbirtokos arisztokrácia ugyanis megelégedett azzal, hogy a mezőgazdasági termény- és állatkereskedők — zömében a balassagyarmati zsidósággal egy szűk rétege — felvásárolják az uradalom eladásra szánt terményeit (mindenekelőtt a gabonát), állatait és nem állt szándékában különösebben foglalkozni a megye-

székhely tőkés iparának felvirágoztatásával a megyeszékhelyre időnként bekocsikázó megyei arisztokráciát leginkább a vendéglátó, ill. szolgáltatóipar, valamint a divat és luxuscikkeket árusító kiskereskedelem érdekelte, a balassagyarmati tőkés üzemek sorsa csak kevésbé. Részben ezzel is magyarázható az a hiteles korabeli megállapítás, hogy a „kereskedelemnek minden ága virágzó és a fényes kirakatokkal rendelkező üzletek bármely nagyobb városnak díszére válnának”.⁵⁷

Balassagyarmat gazdasági vonzáskörzetében élő és a megyei vezetésben résztvevő földbirtokos réteg fent említett gazdasági szemlélete tehát a vármegye székhelyének tőkés ipari fejlődésére hátrányosan hatott. A kép teljességéhez azonban hozzátartozik, hogy e hátránynak — más szempontból volt egyfajta előnye is. Ugyanis Balassagyarmat tőkés iparfejlődésének nyilvánvaló „lassításáért” — mintegy ellensúlyozásként — cserébe a megyei arisztokrácia jelentősen hozzájárult a megyeszékhely kulturális életének nagyfokú fejlesztéséhez, országosan is számottevő kulturális élet lehetőségeinek megalapozásához. (Mivel jelen dolgozatnak nem feladata Balassagyarmat korabeli kulturális viszonyainak elemzése, ezért csak — a fentiek igazolására — jelzészerűen álljon itt a teljesség igénye nélkül néhány nagyhorderejű kulturális beruházás: 1891-ben megalakul a Nógrád vármegyei Múzeum Társulat, melynek végleges épülete még az I. világháború előtt elkészül 140 000 K költséggel⁵⁸ — mai Palóc Múzeum —, 1896—97-ben megépül az ország egyik legnagyobb vidéki kórháza, a Mária Valéria Közkórház⁵⁹, 1900-ban 120 000 K költséggel megépül az állami főgimnázium⁶⁰, 1903-ban az új emeletes polgári iskola, 1909-ben az ugyancsak emeletes új római katolikus elemi fiúiskola . . .) Balassagyarmaton tehát a XIX. sz. végén—XX. sz. elején — szemben Losonc és Salgótarján rohamos iparosodásával — nem az ipari, hanem a kulturális és közintézményekbe való „tőkebefektetés” volt a jellemző, amelynek következtében a korabeli Nógrád vármegye székhelyén virágzó polgári kultúráról, ugyanakkor azonban erőtlén tőkés nagyipar létezéséről számolhatunk be.

Kitekintés a magyarországi tőkés iparfejlődésnek a trianoni békeszerződéstől a nagy gazdasági világválságig terjedő korszakára

Mindössze néhány nap telt el azután, hogy vérhefojtották a magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentőségű kísérletét és az újra hatalomra került tőkés-nagybirtokos osztály rendeletileg állította helyre a magántulajdon sérthetetlenségét. A magántulajdon helyreállításával korántsem állhatott helyre a magyar gazdaság — benne a magyar ipar — 1914 előtti helyzete és állapota. A trianoni békeszerződést követően létrehozott Magyarország korábbi területeinek egyharmadát, lakosságának mintegy 60%-át veszítette el. A monarchián belüli Magyarország gazdasági vérkeringése alapvetően — a vámnélküliség, a közös pénzrendszer, az összefonódott bank és hitelélet, az egységes árstruktúra révén — belkereskedelmi jellegű volt. Az I. világháborút követő Magyarország ezzel szemben alapvetően külkereskedelemre utalt országgá lett, amelynek mostmár létérdekévé vált a világpiac értékesítési és áruviszonyaihoz való igazodás. A magyar nemzetgazdaság működésének feltételévé vált az exportképesség fokozása. (Ennek megvalósítása jelentős tőkeerő meglétét követelte volna meg. Mindezt egy vesztés háború után, kimerült dezorganizált gazdasággal, infláció, áruhiány és éhínség közepette.) Nem, hogy az exportképesség fokozása nem valósult meg, de egyenesen elmondható, hogy a mezőgazdaság és az ipar exportja egyaránt jelentősen visszaesett.

„Áttörhetetlennek látszó kör alakult ki; a gazdaság működéséhez import anyagra volt szükség, de a beszerzéshez szükséges deviza hiányzott, aminek beszerzésére azonban nem nyílt mód az agrárexport révén, hogy a hiányt ipari export pótolhassa, ahhoz viszont nyersanyagimport kellett volna, ez pedig valutakérdésként jelentkezett.”⁵¹ Ez az örödi kör a magyar tőkés nagy- és kisipar talpraállítását is szinte lehetetlenné tette.

A tőkés nagyipar korábbi vezető ágazatai közül az élelmiszeripar — elsősorban a monarchiai exportra berendezkedett malomipar — nem hogy nem volt továbbfejleszthető, de egyenesen a sorvadás állapotába került. Hasonló volt a helyzet a nehézipar korábban legfontosabb ágaiban is — hadiipar, vasúti járműgyártás stb. A magyar gazdaság — és azon belül a tőkés nagyipar — talpraállítását először az ún. inflációs gazdaságpolitikával (1924-ig), majd az évtized közepétől a külföldi kölcsönök felvételével sikerült időlegesen megvalósítani. Ezek a kölcsönök azonban — mivel elsősorban a győztes (főleg angolszász) hatalmak azon érdekeit szolgálták, hogy hozzájáruljanak a közép- és kelet-európai rendszerek konszolidálásához, ill. hogy megakadályozzák az új szovjet államhoz közel eső burzsoá államok forradalmi átalakulásait — elmondható, hogy legfeljebb elodázták, de nem oldották meg a közép- és kelet-európai országok súlyos gazdasági problémáit. Így — többek mellett — nem oldották meg a magyar tőkés iparfejlődés olyan súlyos gondjait sem, mint az I. világháború után krónikussá vált ásvány- és nyersanyaghiány, a tőkehiány, a korlátozott piaci lehetőségek, dezorganizáltság, struktúrális válság.

Mindez az 1929—33-as nagy gazdasági világválság idején vált nyilvánvalóvá. E súlyos válság után a magyar tőkés ipar (nagy- és kisipar egyaránt) a gazdasági „megfulladás” veszélyétől tartva „új levegőt”, „új életteret” kezdett el követelni magának. Ez az „új életteret” a régi — „trianon által elvett” — ásvány- és nyersanyaglelőhelyek visszaszerzését, a „keresztényietlen” tőke elleni fellépést, új piacok meghódítását jelentette.

Mindezek hozzájárultak a magyar nacionalizmus, antiszemitizmus, irredentizmus és sovinizmus előretöréséhez, a magyar tőkés iparnak „új vágányokra” való átállításához.

A fenti általános megállapítások Balassagyarmaton — mint az új államhatár által gazdasági gravitációs körzetében kettészelt városban — különösen jól nyomonkövethetők és kimutathatók.

Balassagyarmat ipari élete a trianoni békeszerződést követő évtizedben

A XIX. sz. végi I. világháború előtti helyi iparfejlődés legfőbb elemeinek, meghatározóinak számbavételéhez hasonlóan az alábbiakban „lajstromozásra” kerülnek a trianoni békeszerződést követő évtized helyi életének legfontosabb adatai.

Előljáróban el kell mondani, hogy a trianoni békeszerződés — közvetlenül is — érzékenyen érintette Balassagyarmatot. Az Ipoly folyó mindkét partján elterülő város Ipolyon túli, északi részét — a város mintegy egyötödét⁵² — a békeszerződés a létrejött új burzsoá szomszédállam, Csehszlovákia területéhez tartozónak nyilvánította. (Tehát Balassagyarmaton a trianoni békeszerződés közvetlen területesatolást és lakosságszétválasztást is eredményezett.) Ha a jelzett korszak helyi tőkés nagyüzemi iparfejlődését vesszük számba elsőként, elmondható, hogy az I. világháborút lezáró nemzetközi békeszerződés létrejöttével Balassagyarmat egyesapásra elveszítette — a világháború előtt virágzó — építőiparának legfontosabb tőkés üzemait. Ugyanis a 3

gőztéglagyár, a 3 téglágető és az ezek működéséhez szükséges alapanyag immáron csehszlovák területre esett. Nagy veszteség érte a fafeldolgozó ipart is, mivel az Ipolyon túli felvidéki fa — mindenekelőtt a csábi fa — beszállítása teljesen megszűnt, ennek következtében 90%-kal csökkent a Balassagyarmatra befuvarozott fa mennyisége. (Ez a tény a fafeldolgozó ipar mellett az építőipar — és természetesen a fakereskedelem — helyzetét is jelentősen rontotta.) Így nem véletlen, hogy az I. világháború előtt számottevően fejlődő fafeldolgozó ipar rövid idő alatt jelentősen visszaesik. Csupán a Hoffmann-féle Cirokseprő Gyár utóda a Balassagyarmati Cirokseprő-, Ecset-, és Kefe Faárugyár Rt. tud némi prosperitást felmutatni. A Cirokseprő Gyár még 1918 végén alakult át Balassagyarmati Cirokseprő-, Ecset-, Kefe és Faárugyár részvénytársasággá.⁶³

Az Rt. alaptőkéje 500 000 K volt. Az igazgatóság tagjai: Hoffmann Vilmos, Elfer Ede, Hoffmann Soma, Hoffmann Aladár, Dreschler József, Löwinger József.

Ez a fafeldolgozó gyár 1920. március 23-án „Nikolsbruger—Lázár mechanikai czirokseprő, súrolókefe és meszelő árúk gyára”⁶⁴ néven Nikolsburger Sándor és Lázár Mihály tulajdonába kerülve Balassagyarmat két világháború közötti legjelentősebb tőkés üzemévé növi ki magát, számos nyugati országba is exportálva termékét. (Megszűnt 1945. augusztus 9-én). Emellett a virágzó seprőgyár mellett még egy kisebb seprőkészítő tőkés üzem is működött „Löffler Károly és Társai”⁶⁵ cégmegnevezés alatt. Ez az üzem azonban 1936. november 18-án beszüntette tevékenységét.

A Hoffmann-féle fafeldolgozó üzem telepének egy részén 1920. április 14-én megalakult a Balassagyarmati Mezőgazdasági Gépjavítóműhely és Szerszámgyár Rt., alaptőkéje 1 000 000 K volt.⁶⁶ Igazgatóság: dr. Sztranyavszky Sándor, gróf Mailáth Géza, báró Buttler Ervin, dr. Huszár Aladár, Rákóczi István, Kreutz Emil, dr. Paczolay Zoltán, Cservényák György, Hirschfeld Jenő, Göbl Arnold, Dezső Ödön, Borok József, Holczmann Gyula, Eckert Péter, Gellén Aladár, Simonyi Dénes és dr. Sziller Péter.⁶⁷ (az Rt. megszűnt 1933. május 23-án).

1920. április 17-én „Weisz Sándor-féle tímárműhely átvételének folytatása”-ként 1 500 000 K alaptőkével létrejött a Balassagyarmati Bőrgyár Rt.⁶⁸, melynek részvényesei Apfelbaum Ignác, Berczeller Ármán, Bodonyi Béla, Bischitz Jónás, Elfer Izidor, Federer Béla, Grossmann Salamon, dr. Grünbaum Aladár, Löwy Lipót, Weisz Dávid, és Weljacek Lajos voltak.⁶⁹ (az Rt. megszűnt 1930. május 23-án).

(Itt kerül megemlítésre, hogy 1919. január 31. és 1927. május 29-e között működött a Balassagyarmat és Vidéke Cipész és Csizmadia Termelő Szövetkezet⁷⁰, amely mintegy 20—25 balassagyarmati cipészt és csizmadiát tömörítő — manufaktúrális szinten álló — kisüzem volt.)

1920. május 20-án jött létre a „Munka kézműipari Társaság”, mely „társaság célja női divatcikkeknek, ruhaneműeknek, kalapoknak, gyermekjátékoknak készítése és forgalomba hozatala”. A Társaság tagjai: Nagy Mihályné, Oláh Dezsóné, dr. Baracs Pálné, dr. Baross Józsefné, Kelemen Gyuláné, Pongrácz Györgyné, özv. Gosztornyai Jenőné, Fertsek Elza balassagyarmati és ifjú gróf Mailáth Géza gárdonyi lakosok”.⁷¹

1920. szeptember 18-án egy konzervgyár kezdte meg tevékenységét a Thököly utcában. A Löwy és Perl-féle konzervgyárban⁷² uborkakonzerválást és nagybani káposztasavanyítást végeztek.

1921-ben „Balassagyarmati Mezőgazdasági Ipartelep Rt.”⁷³ megalapító név alatt egy újabb szeszgyártó és szeszfinomító üzem jött létre 3 000 000 koronás alaptőkével. (Ez a részvénytársaság 1933. április 20-án felszámoltatott,⁷⁴ ugyanakkor a szeszüzem tovább folytatta termelését. A részvénytársaságtól átvett szeszüzem tulaj-

donosai a Felsenburg család tagjai — Felsenburg Ödön, Felsenburg György és Felsenburg Pál — lettek. A Felsenburg-féle szeszüzem 1941. február 27-ig működött.⁷⁵⁾

1924. március 26-án 20 000 000 K alaptőkével jött létre egy újabb szeszgyár, a Rudnai Márton-féle Likörgyár⁷⁶⁾, amely azonban igen hamar, 1926. december 27-én be is szüntette termelését.

1929-ben létrejött a város első tejfeldolgozó üzeme, az Ehrenfeld-féle Sajtgyár.

Balassagyarmaton perzsaszőnyeg-gyártás is folyt ebben az időszakban, a fogházban raboskodó elítéltek (kb. másfélszázan) „sirasi, bocharai, afgáni, samarkandi, anatóliai, kínai és más keleti szőnyeget készítettek”, melyek — Rosenfeld Ottó budapesti kereskedő közreműködésével — Budapesten is híresekké és keresettekké váltak.⁷⁷⁾

A vizsgált időszakban a már az első világháború előtt is üzemelt ipartelepek közül tovább folytatta tevékenységét — a megújított — közvágóhid és jéggyár, a már az első világháború előtt is üzemelő két gőzmalom egyike, valamint a villanygyár. A korabeli helyi sajtó különösen sokat cikkezett ez utóbbi gyárról, ill telepről. „Villanygyárunk a gépek rozoga volta és fűtőanyag hiányában kedden nem működött, amely üzemzavar meglehetősen kellemetlenül hatott.”⁷⁸⁾ A villanyteleppel kapcsolatos állandó problémák csak 1928-ban rendeződtek véglegesen, amelyek következtében a helyi kis- és nagyüzemek villanyellátása rendkívül bizonytalan volt. 1929-ig Balassagyarmaton a napi 24 órából mindössze 9 órában volt áramszolgáltatás. Ennek ellenére a feudális szemléletű vármegyei arisztokrácia által uralt megyei közgyűlés csak nehezen volt hajlandó „megemészteni” a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. „szemérmetlen” ajánlatát. A vármegyei tavaszi rendes közgyűlést előkészítő állandó választmányban az alispáni jelentés kapcsán szóba került a vármegye villamosításának ügye is (amely nélkül nagyipar nem lehetséges). Úgy a főispán, mint az alispán tájékoztatta az állandó választmány tagjait, hogy 102 község egyesült, s várva várják a villamosítást, melynek akadály a tőkehiány, „Így jutottunk mi az egyedüli komoly ajánlattevőhöz, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt-hoz, mely hajlandó a huzalokat kiépíteni s az országos egységárban az áramszolgáltatást nyújtani, de a vármegyétől 1 000 000 pengővel meginduló 3 évente emelkedő hozzájárulást kíván, mely a vármegyére nézve elviselhetetlen . . . A salgótarjáni kőszénbánya rt. a legnagyobb hálátlanságot követi el szülőanyjával a vármegyével szemben, mely adta neki az anyatejet, dédelgette fölnevelte, kezdettől fogva sokat elnézett neki s ma is elnéz . . . Mussolini más példát mutat az ilyen vállalatok mohó étvágának kielégítésére, aki nem engedi az effajta vállalatokat kaláccsal jóllakni, csak ünnepnapokon . . .”⁷⁹⁾

Végülis — ha kompromisszumos megoldással is, de — a szerződés megkötésre került, és azt a megyei törvényhatósági bizottság még 1929-ben jóvá is hagyta.

Az áram szerződésben foglalt egységára a magánfogyasztók számára 68 fillér, kövilágítás esetén 40 fillér, ipari fogyasztás esetén 35 fillér, a város által fenntartott üzemek (vágóhid, jéggyár, szeszfőzde) számára pedig 20 fillér/kWó volt.⁸⁰⁾ (A fentebb szándékosan hosszabban idézett cikk a trianoni békeszerződést követő évtizedben Balassagyarmaton is felbukkanó „új eszmék” térhódítására rá is utalnak, amelyekről a későbbiekben részletesebben is szólnunk.)

Jelentős problémák adódtak a vasút üzemeltetésével kapcsolatosan is, ami a vasúti munkásság helyzetének romlását eredményezte. de a helybéli vasutassággal kapcsolatosan — az új államhatárok létrejöttének következtében — nemcsak a helyzet romlásáról, hanem kenyeret adó foglalkozásuk pusztá létének elvesztéséről vagy fennmaradásáról volt szó. „1920-tól kezdve a balassagyarmati vasúti csomópont je-

lentősége nagymértékben csökkent, mivel a békeszerződés értelmében a losonci és az ipolsági vonalak végállomásai csehszlovák területre kerültek . . .

Mivel azonban a Csehszlovák állam gazdasági érdekei azt diktálták, hogy a Losonc-Ipolság vasútvonal üzemeljen, ezért a fennálló ellenséges hangulat ellenére a magyar állam mégis egyezményt írt alá a Csehszlovák Köztársasággal e vonalak közös használatára.”⁸¹ Ennek az egyezménynek alapján 1921-től (1927-ig) a Csehszlovák Államvasutak „Átmenő forgalomra használta a Losonc (Lučenec)—Balassagyarmat—Ipolság (Sahy) közötti vasútvonalat . . . Balassagyarmat vasútvonalainak fejlesztését azonban ez az egyezmény nem biztosította, mert a ČSD sem volt hajlandó a vonal átépítéséhez hozzájárulni azért, mert ő a pályahasználatért a magyar államnak használati bért fizetett, viszont a MÁV azért nem fektette be pénzét a pálya átépítésébe, mert a belföldi forgalom ezen a vonalrészen egészen elenyészően csekélyre zsugorodott, viszont a ČSD által fizetett bér nem volt olyan nagymérvű, hogy megérte volna az átépítést”.⁸²

A vasúttal összefüggésben itt szükséges említést tenni arról, hogy mivel a nagykiúrtósi szén beszállítását biztosító vasútvonal építése az I. világháború kirobbanásával félbeszakadt és a nagykiúrtósi szénmező szintén a nemzetközileg ratifikált új államhatáron — az Ipoly folyón — túli területeken feküdt, a szén beszállításának — ezzel együtt komolyabb nehézipar — megteremtésének a lehetősége is megszűnt.

A fentiek mellett szólni kell arról is, hogy a megyeszékhely korábbi közvetlen vonzáskörzetéhez tartozó falvak közül mintegy félszáz szintén az új államhatáron túlra került, aminek következtében a mezőgazdasági terményeknek (főleg tej, tojás, baromfi, gyümölcs) piaci kínálata és az állatok felhajtása jelentősen visszaesett, ami — többek mellett — az élelmiszeripar lehetőségeinek számottevő behatárolódását vonta maga után. Ezzel a megállapítással — sajátos ellentmondásként — látszólag szembenáll az a tény, hogy új élelmiszeripari (főleg szeszipari) üzemek jöttek ebben az időben létre, ill. hogy a város történetében először — a legcsekélyebb hagyományok nélkül — létrejön egy mezőgazdasági gépjavítással foglalkozó tőkés üzem. De, hogy ezek az élelmiszeripari tőkés kezdeményezések — különösen az Ipolyon túli mezőgazdasági felvásárlás lehetőségeinek megszűntével — nemegyszer illuzórikusak, ill. gazdaságilag kellően meg nem alapozottak voltak, ennek bizonyítására álljon itt a korszak legvirágzóbb élelmiszeripari ágának: a szeszgyártásnak néhány jellemző adata.

A vizsgált időszakban 3 számításba vehető tőkés szeszüzem működött Balassagyarmaton. Ebből a Rudnai féle Likörgyár igen hamar, még a nagy gazdasági világválságot megelőző időben beszüntette termelését. A másik, a Balassagyarmati Mezőgazdasági Ipartelep Rt. elnevezésű szeszüzem a nagy gazdasági világválság korszakának végén ment tönkre és került a Felsenburgok tulajdonába. A harmadik, a városi szeszfőzde pedig gyakran alapanyag-beszerzési, néha termékeladási gondokkal küszködött. „Balassagyarmat képviselőtestülete Horváth Sándor polgármester elnöklete alatt 1929. augusztus 8.-án tartotta meg rendes közgyűlését”.⁸³ Részlet a polgármesteri jelentésből: „ . . . A szeszfőzde az év első felében alig folytatott valamelyes termelést . . . Jelentem végül, hogy a belügyi és pénzügyminisztérium a szeszüzemi 60 000 P-ös kölesön felvételére vonatkozó elhatározásunkat s ezzel kapcsolatban a helyi pénzügyintézetek részére kiállított kötelezvényeket véglegesen jóváhagyta”.⁸⁴ Ennek az évnek az őszén — a kölesön ellenére is — csak 20 vagonnyi szilva megvásárlására és kifőzésére került sor,⁸⁵ a boróka és a barack kifőzése pedig elenyészően kismennyiségre csökkent vissza, holott a városi szeszüzem egyik legfontosabb terméke korábban a borókapálinka volt, amelyet nagy mennyiségben szállítottak Budapestre, mindenek-

előtt a fővárosi építkezéseken nagyszámban dolgozó nógrádi építőmunkások és nap-számosok igényeinek megfelelően.

A városi szeszüzem borovicska termelése 1931-ben pedig a minimálisra csökkent, „mivel Budapesten az építkezések majdnem teljesen megszűntek.”⁸⁶

Az élelmiszeripari tőkés üzemek (3 szeszgyár, 1 gőzmalom, 1 vágóhíd, 1 jéggyár, 1 konzervgyár, 1 sajtgyár) működésének értékelésekor elmondható, hogy még ha azok gyakran nem kellően megalapozott vállalkozások voltak is, mégis valamilyen Balassagyarmaton — vagy a megmaradt gazdasági vonzáskörzetben — adott lehetőségekre próbálták tevékenységüket alapozni. Volt azonban Balassagyarmatnak két olyan újonnan alapított tőkés üze me is, amelyek lényegében minden gazdasági feltételt nélkülöztek és létrehozásukat mindenekelőtt politikai szempontok vezérelték.

Ez a frissen létrehozott két új tőkés üzem az 1920-ban alapított Mezőgazdasági Gépjavítóműhely és Szerszámáru gyár Rt. és az 1921-ben megalakított „Börgyár Rt”. Már az a tény is önmagában sokat elárul, hogy a Mezőgazdasági Gépjavító Rt. elnöke — a korabeli főispán — dr. Sztranyavszky Sándor (aki nem más, mint a későbbi belügyi államtitkár, a Gömbös-féle fasiszta Nemzeti Egység Párt elnöke, az Imrédy-féle kormány földművelésügyi minisztere . . .), a Börgyár Rt. elnöke pedig nem kisebb személyiség, mint a Bethlen-kormány későbbi belügyminisztere, Scitovszky Béla.

Mindkét üzem a korabeli gazdaságpolitikát visszatükröző, a gazdasági realitásokat politikai reményekkel (nemegyszer felelőtlen illúziókkal) helyettesítő helyi „keresztény gazdasági szervezkedések”. Mindkét üzem létrehozásának legfontosabb céljai között szerepelt „a jelenleg munka nélkül szűkölködő szakmunkásokat megfelelő foglalkozáshoz segíteni”,⁸⁷ vagyis az egyik legalapvetőbb politikai cél, kapjanak munkát, kenyeret mindazok a proletár elemek, akik a munkásmozgalom eszméivel hajlandók szakítani. Tehát az uralkodó osztály (ill. annak helyi képviselői) inkább hajlandó megfelelő gazdasági feltételeket nélkülöző üzemeket jelentős anyagi támogatással fenntartani, csak ne kelljen a munkásmozgalomnak — és a helyi zsidó — tőkének újabb politikai engedményeket adni, mert az a feudális előjogok maradványainak végleges letűnését, a történelem lomtárába való kerülését vonná maga után.

Nem véletlenül írja dr. Sztranyavszky Sándor főispán a Mezőgazdasági Gépjavító Rt. elnöke az üzem tevékenységéről Bethlen miniszterelnöknek megfogalmazott jelentésében: „A gyár 70 keresztény munkással dolgozik és csak olyan munkás nyer a gyárban alkalmazást, aki szociáldemokrata szervezetnek nem tagja. Egy ízben történt kísérlet szociáldemokrata szervezet becsempészésére, de azt magam leleplezván, 14 munkást azonnal letartóztattam és a gyárból kizárattam . . . Ezt a gyárat egy zsidó magánvállalkozótól vettük meg, legnagyobb részt keresztény gazdák és a Balassagyarmati Takarékpénztár Rt. Ma már az alkalmazottak között egy zsidó sines, az igazgatóságban pedig csupán egy zsidó bérlő foglal helyet.”⁸⁸

E dolgozat nem tartja feladatának a korabeli helyi politikai élet elemzését, mégis annyi utalást szükséges tenni, hogy Balassagyarmat tőkés üzemében a trianoni békeszerződést követő évtizedben az antiszemizmus, az antikommunizmus, az irredentizmus és a nacionalizmus elemei egyaránt megjelentek. A korabeli helyi iparpolitika sajátos vonása volt, hogy igen korán — jóval a Gömbös-féle totális fasiszmus kísérlete előtt (amelyben többek között Sztranyavszky Sándornak is jelentős „érdemei” voltak) — Balassagyarmaton már a Mussolini-féle módszerek alkalmazásának célra vezető voltáról cikkeznek a helyi sajtóban. Hogy a Balassagyarmaton meghonosodó „új iparpolitika” — a bevezetés gyorsaságát illetően — országosan is az élenjárók közé került, abban nagy szerepe volt annak, hogy a megyeszékhely a trianoni békeszerződés következtében — az országos ásvány- és nyersanyaghiány közvetett hatásán

túlmenően — elvesztette saját, közvetlen ásvány- és nyersanyagforrásának jelentős részét. Nógrád vármegye határmenti megyeszékhelye ipari életének tehát a trianoni békeszerződés (közvetett és közvetlen) veszteségeket okozott. Mindez természetesen részben magyarázza, de semmi esetre sem menti fel a helyi iparpolitika — átlagosnál is gyorsabb — „új vágányokra” való helyezését.

Joggal mondható el azonban az is, hogy nemcsak a helyi tőkés nagyipar, hanem a helyi kisipar életében is „kettős veszteséget” okozott a trianoni békeszerződés. A közvetlen veszteség mindenekelőtt abból fakadt, hogy a megyeszékhely korábbi gazdasági gravitációs körzetéhez tartozó területek közül az Ipolyság—Korpona—Losonc és az Ipoly folyó által határolt félkörívbe eső falvak (a volt Hont-vármegye jelentős része, valamint a Losonc—Balassagyarmat közötti volt nógrádvármegyei helységek — összesen mintegy 40—45 település) szintén az új államhatáron túlra kerültek, közvetlenül is dezorganizálólag hatva Balassagyarmat gazdasági életére, ami a helyi kisiparosság számára oly fontos Ipolyon-túli parasztságnak, mint számottevő megrendelő rétegnek az elvesztését is eredményezte. E közvetlen hatás mellett a paraszti megrendelők számának további csökkenéséhez — közvetetten — hozzájárult a magyar parasztság helyzetének általános romlása is. Az új határon belüli — Balassagyarmat megmaradt vonzáskörzetéhez tartozó — falvak parasztságának helyzete az évtized végére nyomorúságossá vált. „Mind általánosabban tapasztalható, hogy a f. év tavaszán különösen nagy mértékben s a termelőkre kedvezőtlen feltételek mellett vásárolják össze a vidéki kereskedők gazdáinktól az 1929. évi búza termésüket. A búza előre való lekötése olyan alacsony és a jelenlegi tőzsdei értékeléssel arányban nem álló árakon történik, hogy ezáltal a gazdaközönség nagy része jelentékeny anyagi károsodást szenved. Tudunk 16—18 pengős kötésekről is, de a fizetett legfelsőbb árhatár sohasem haladja meg a 20—21 pengőt, akkor, amikor a tőzsde ugyanezt a búzát októberre 26—25,50 P-re értékeli.”⁸⁹

A megrendelők számának csökkenése nemcsak a paraszti megrendelők számának radikális csökkenéséből fakadt. Megváltozott ugyanis a helyzetük a környékbeli földbirtokosoknak, ill. bérloknek — különösen azoknak, akiknek földbirtokaik, ill. bérleményeik az Ipolyon-túli területekre estek. Számottevően romlottak a hivatalnok-dzsentri réteg megélhetési lehetőségei is. Ebben a gazdasági helyzet általános romlása közvetett szerepet játszott. Ugyanekkor — a közvetett okok mellett — a hivatalnok-dzsentri réteg helyzetének romlásához közvetlen, helyi okok is hozzájárultak. Ez utóbbiak sorából mindenekelőtt az emelendő ki, hogy a volt felvidéki (részben a volt erdélyi) hivatalnokok egy jelentős számú csoportja telepedett le Balassagyarmaton ahol a hivatalnokréteg aránya eddig is rendkívül magas volt.

Ugyanekkor — ugyancsak közvetett és közvetlen okokra egyaránt visszavezethetően — romlott az I. világháború előtt oly virágzó kiskereskedelem helyzete is. Ebben az általános gazdasági visszaesésen túlmenően egyrészt a Balassagyarmat gazdasági vonzáskörzetéhez tartozó falvak jelentős számának elvesztése, másrészt a trianoni békeszerződést követő évtizedben útjára induló zsidóellenesség is jelentősen közrejátszott. Az antiszemita diszkrimináció természetesen nem volt hatás nélkül a helyi zsidó kiskereskedők rétegére sem. Ezt részben alátámasztja az a statisztikai adat is, miszerint Balassagyarmat történetében évtizedek óta először, a zsidóság aránya csökkenő tendenciát kezd mutatni. Az elvándorlás lassú megkezdésére — alapvetően a zsidóság balassagyarmati közhangulatának romlására — utaló tény, hogy a trianoni békeszerződést követő évtized végére a zsidóság aránya — az összlakossághoz viszonyítva — 25% alá esik. A zsidó kiskereskedő réteg számának csökkenése, közéletének romlása kedvezőtlenül hatott a „keresztény” kisipar nyersanyaggal való ellá-

tásának folyamatosságára is. (A közlekedésben dolgozók helyzetének romlásáról fentebb beszámoltunk.)

Mindezekután általánosságban elmondható tehát, hogy a trianoni békeszerződést követő évtizedben a megyei birtokosság, ill. bérlők, a hivatalnok-dzsentri réteg, a környékbeli parasztság, a helyi kiskereskedelem, valamint a közlekedésben dolgozók megélhetési lehetőségei egyaránt nagymértékben romlottak. Ennek közvetett (országos) és közvetlen (helyi) okai egyaránt megvoltak. Ezek — jelen dolgozat témájával kapcsolatosan — csak annyiban érdekesek, hogy a fentiek következtében leszögezhető: a trianoni békeszerződést követő évtizedben a balassagyarmati kisiparosság megrendelőinek száma, az anyagbeszerzés helyzete — az I. világháború előtti adatokkal összevetve — rendkívül megromlott. Mindennek ellenére az iparból élők aránya a megye székhelyén változatlan maradt, ami érthető módon jelentős feszültségeket okozott. (1920-ban továbbra is a lakosság egynegyede — 25,3%, 2811 fő — megélhetési forrása volt az ipar.)⁹⁰ Sajátságosan ellentmondásos módon a kisipari vállalkozók száma a trianoni békeszerződést követően mégis jelentősen emelkedett.

Amíg az 1884 és 1914 közötti három évtizedben 411 iparengedély kiadását jegyezték be a Balassagyarmati Ipartestület „a” lajstromába, addig az 1919. augusztus 1.—1934. augusztus 1. közötti másfél évtizedben 416 iparengedélyt adtak ki.⁹¹ Itt kell azonban megjegyezni, hogy csak az 1928—33 közötti 5 esztendőben 98 iparengedély visszaadására, ill. megszüntetésére került sor. Mindez arra utal, hogy a növekvő számban kiadott iparengedélyek inkább gazdaságilag megalapozatlan, tőkeszegény — a rossz gazdasági körülmények között valamiféle megélhetési forrást kereső — próbálkozásokat, semmint tartós és virágzó kisiparos egzisztenciákat takarnak. (Az iparengedélyek számának növekedéséhez hozzájárult továbbá a bevezetőben említett 1922. évi XII. tc. is.) Ezek ismeretében álljanak itt az 1919. augusztus 1.—1934. augusztus 1. között kiadott iparengedélyek:

Textilipar

szabó, varró	97
kalapos	12
fűzőkészítő	3
kékfestő, ruhatisztító	3
harisnyakötő	2
takács	1
paplan és matrackészítő	1

Összesen:

119 iparengedély

Építőanyag, építőipar

asztalos	24
lakatos	18
szobafestő	15
hálogos	7
villanyszerelő	5
címfestő	3
kövező	2
kútcsináló	2
sírköves	2
kályhás	1

Összesen:

79 iparengedély

(Megjegyzés: természetesen a kőművesek, ácsok ezúttal sem szerepelnek a korábban jelzett ok miatt.)

Élelmiszer és vegyipar	
hentes és mészáros	32
pék	32
cukrász	3
daráló	2
mézeskalácsos	1
Összesen :	70 iparendély

Bőr- és bőrfeldolgozóipar	
cipész	39
csizmadia	20
szűcs	4
tímár	3
szíjgyártó	2
Összesen :	68 iparendély

Egyéb és faipar	
horbély	15
műszerész	7
kerékgyártó	5
kárpitos	4
kosárfonó	3
kefekötő	3
fényképész	3
fogműves	3
kádár	3
köteles	2
kozmetikus	2
nyomda	1
könyvkötő	1
dobozkészítő	1
esztergályos	1
autómotorvezető	1
Összesen :	55 iparendély

Fém- és fémfeldolgozóipar	
kovács	13
óra-ékszer, arany és ezüstműves	7
rézműves	4
késes-köszörűs	1
Összesen :	25 iparendély

Az 1919—34. között kiadott képesítéshez kötött iparendélyek számának és struktúrájának elemzése során elsőként elmondható, hogy a textiliparban működni kívánók száma rendkívül magas. Ennek legfőbb magyarázata abban keresendő, hogy az elszegényedő, deklasszálódó (felvidéki és erdélyi ideköltözöttelkel alaposan tovább duzzadó) hivatalnok-dzsenteri réteg egyes elemei — mindenekelőtt nő tagjai — a kevésbé lenézett iparos szakmákban (szabás-varrás, kalapos, kézimunka, paplan-készítő, fűzőkészítő . . .) próbálnak valamiféle anyagi forráshoz jutni. Mint láttuk

ilyen irányú kezdeményezés még a tőkés nagyipar szférájában is megfigyelhető volt a „Munka” elnevezésű cégbíróságitag bejegyzett vállalkozás esetében. E háziipari szövetkezet jellegű vállalkozásban a város és a megye számos vezető személyiségének felesége végzett ipari — manuális — munkát. (Ez egyben jelzés arra is, hogy a trianoni békeszerződést követő évtized romló gazdasági helyzete érintette a város és a megye vezető rétegének anyagi helyzetét is.) — Nagyrészt tehát ezzel magyarázható a 97 szabás-varrásra, 12 kalap, 3 fűzőkészítésre, 2 harisnyakötő iparra és 1 paplan és matrackészítésre kiadott iparendedély. Mindez egyben azt is jelzi, hogy a Balassagyarmaton nagy számban koncentrálódott dzsentri réteg egyes elemei — a trianoni békeszerződést követő évtizedben — deklasszálódva felbukkannak az iparosság körében. Ez — ha nem is teljes egészében, de — döntően magyarázza azt a tényt, hogy (szemben az első világháború előtt oly nagy számban a munkásmozgalommal szimpatizáló, sőt egyenesen a helyi munkásmozgalom gerincét alkotó kisiparossággal) a trianoni békeszerződést követő évek helyi kisiparossága körében egyre inkább tért hódított az antikommunizmus, a proletariátus soraiba való „lesüllyedéstől” való félelem. E szemlélet eluralkodását bizonyítja a balassagyarmati kisiparosok és kiskereskedők 1932. szeptemberi közös nagygyűlésének határozati javaslata is: „A magyar iparosság és kereskedelem hazafias alapon élve, eddig szónélkül tűrte a gazdasági válság nehéz robotját, az utóbbi hónapok azonban oly mérhetetlen nyomosúságot zúdítottak ezen társadalmi osztályok egyébként is túlterhelt vállaira, amelyeket tovább viselni nem tudnak, melyeknek golyotai súlya alatt proletariátus tengerébe süllyednek. Ezt azonban minden rendelkezésre álló eszközzel megakadályozni kívánjuk ...”⁹³

Az 1919—34. között kiváltott iparendedélyek további elemzése során szembevetítendő, hogy a gőztéglagyárak, tégláégetők elvesztése, az Ipolyon túli fa beszállításának megszűnése ellenére is magas maradt az építőiparban iparendedélyt kiváltók száma. Mivel a trianoni békeszerződést követő évtizedben a balassagyarmati építkezések néhány magánház felépítésére, egyes utcák kövezésére, ill. emléktáblák felavatására korlátozódtak, joggal feltételezhető, hogy az építőipari kisiparosság és az építőipari proletariátus helyzete jelentősen romlott.

Az élelmiszeriparban kiváltott iparendedélyek arra engednek következtetni, hogy az alapvető élelmiszerek (hús- és pékáru) területén Balassagyarmaton — a körülményekhez képest — továbbra is viszonylag színvonalas volt az ellátás. De hogy az Ipolyon túli gabona és hús beszállítások megszűnése valójában milyen nehézségeket is okozhatott — az élelmiszeripari kisiparban dolgozó mestereknek — arra a nagy gazdasági világválság idején derül fény. Ekkor ugyanis a városban megszüntetett iparok 22%-a az élelmiszeripari kisiparosság köréből került ki — mint arról még a későbbiek során szó lesz.

Említésre méltó továbbá, hogy érzékelhetően csökkent a bőr és bőrfeldolgozó-iparban kiváltott iparendedélyek száma annak ellenére, hogy mint tudjuk, Börgyár Rt. jön létre ebben az időben Balassagyarmaton. (A Börgyár Rt. létrejötte ellenére jelentősen csökkent a helybeli cipészek, esztiadiák bőrfeldolgozó tevékenysége.) A gazdasági helyzet általános romlása természetesen nem kedvezett a lábbelik iránti keresletnek sem. Ehhez járult — különösen a csizmiadiákat érintve súlyosan — az Ipolyon túli parasztságnak, mint megrendelőnek az elvesztése.

Az 1919 és 1934 között kiadott iparendedélyek elemzése során szembeötlő további sajátosság, hogy a trianoni békeszerződést követő másfél évtizedben megjelennek eddig nem volt — vagy más iparokba integrálódott — szakmák, mint pl. daráló, fűzőkészítő, harisnyakötő, kútesináló, paplankészítő. Ezek a szakmák egyrészt egyfajta további specializálódásról tanúskodnak, másrészt olyan szakmák, amelyeket

különösebb szaktudás és főleg különösebb anyagi háttér, tőkebefektetés nélkül is meg lehetett kezdeni.

Mindezen elmondottak után megállapítható, hogy a helyi tőkés nagyiparhoz hasonlóan, a korabeli megyeszékhely kisipara is — a trianoni békeszerződés következtében — „kettős” veszteséget szenvedett. Így nem véletlen az, hogy a trianoni békeszerződést követő évtized végére megtörténik az is, amire szintén évtizedek óta nem volt példa Balassagyarmaton, nevezetesen, hogy az iparból élők aránya 25% alá süllyed (1930-ban 23,4%).⁹³

Ez idő tájt a balassagyarmati kisiparosság jelentős rétegének elszegényedéséről, számos kisiparos mester csődbe jutásáról számolhatunk be, amely a nagy gazdasági világválság idején éri el csúcspontját. Ekkor — tehát mindössze 5 esztendő alatt, 1928—33 között — kishíján száz önálló iparos megy tönkre, ill. adja vissza iparát. (A munkanélkülivé tett, szélnek eresztett iparos segédek és tanoncok összlétszáma még ennél is nagyobb.) 1928—33 között bezárt 98 iparosműhely⁹⁴ megoszlása a következő képet mutatja:

Textilipar	
szabó	32 (!)
kalapos	5
kékfestő, ill. vegytisztító	1
Összesen:	38 iparengedély
Élelmiszer és vegyipar	
pék	13 (!)
hentes és mészáros	8 (!)
cukrász	1
Összesen:	22 iparengedély
Egyéb és faipar	
műszerész	4
hognár	3
kárpitos	1
borbély, ill. fodrász	1
fognműves	1
fényképész	1
könyvkötő	1
Összesen:	12 iparengedély
Építőanyag és építőipar	
bádogos	3
asztalos	3
lakatos	2
villanyszerelő	2
címfestő	1
Összesen:	11 iparengedély

Bőr és bőrfeldolgozó-ipar	
cipész	7 (!)
csizmadia	2
szíjgyártó	1
összesen:	10 iparendély
Fém és fémfeldolgozó-ipar	
rézműves	3
késes-köszörűs	1
ezüst- és aranyműves	1
Összesen:	5 iparendély

Az imént ismertetett adatok arról tanúskodnak, hogy a gazdasági világválság idejére — részben éppen a világválság, részben a trianoni békeszerződés okozta „kettős” hatás következtében — a balassagyarmati kisiparosság jelentős válságon ment keresztül. E válság — bár különböző mértékben, de — a helyi kisipar valamennyi ágát érintette. A korábbiakban már jeleztük, hogy a trianoni békeszerződést követően a helyi kisipar egyes ágai (mindenekelőtt az építőipar) azonnali jelentős veszteségeket szenvedett. Ezzel egyidőben azonban voltak az 1920-as években a helyi kisiparnak olyan ágai is, amelyek a megváltozott gazdasági körülmények ellenére is viszonylagos konjunktúrát még mindig fel tudtak mutatni. A helyi kisipar ilyen két ágazata volt a textil, ill. az élelmiszeripari kisipar. Mind az előbbi adatokból azonban kitűnik, a trianoni békeszerződést követő évtized végére, ill. az új évtized elejére, ez a két — viszonylagosan — konjunktúrát felmutatni tudó kisipari ágazat is a többi stagnáló, ill. visszaeső kisipari ágazatok szintjére zuhant vissza. Elmondható tehát, hogy a trianoni békeszerződést követő évtized végére, az új évtized elejére a balassagyarmati kisipar — egyes ágazatok átmeneti talpon maradásának megszüntével — minden ágazatban visszaesett, a kisipar jelentősége csökkent, a kisiparból élők helyzete számottevően romlott, a kisiparosság jelentős része a létfenntartásért küzdött.

A trianoni békeszerződést követő évtized végére, az új évtized elejére az iparból élő lakosság közül azonban a proletár elemek kerültek a legkétségbeejtőbb, legkilátástalanabb helyzetbe. A vasutasok megromlott helyzetéről már korábban említést tetünk. Ugyanakkor — a kisipari műhelyek ugyancsak nagyszámú bezárásával párhuzamosan — az önálló iparosok számától is nagyobb arányban utcára került a kisipari proletariátus jelentős része. Az iparból élők növekvő munkanélkülivé válásához hozzájárultak továbbá a trianoni békeszerződést követően létrejött helyi tőkés üzemek gondjai, nehézségei, számos üzem, ill. ipari vállalkozás csődje. Hiszen a Lówy és Perl-féle konzervgyár már 1922-ben, a Rudnai-féle szeszgyár 1926-ban, a Cipész és Csizmadia Termelészövetkezet és a „Munka” háziipari jellegű szövetkezet 1927-ben, a Bórgyár Rt. 1930-ban, a Mezőgazdasági gépjavító műhely és Szerszámgépgyár Rt. 1933-ban, a Löffler és társai 1936-ban felszámolásra kerülnek.

Mindez a helyi nagyipari proletariátus számára is természetesen a nélkülözést, a reményvesztettséget hozta magával, amiről akkor is külön szót kell ejtenünk, ha történetesen a korabeli vármegye székhelyén a nagyipari proletariátus létszáma viszonylag alacsony volt.

* * *

A felvázolt adatok és összefüggések áttanulmányozását követően — mintegy összegzésként — elmondható, hogy Balassagyarmat tőkés iparfejlődésére rendkívül súlyosan hatottak a trianoni békeszerződést követően kialakult országos és helyi viszonyok.

Egyértelműen leszögezhető, hogy Nógrád vármegye határmenti megyeszékhelyén a nemzetközi békeszerződés nyomán a helyi iparfejlődés kettős veszteségeket szenvedett. Az első — közvetett — veszteséget az ország gazdasági helyzetének dezorganizálódása okozta, mellyel párosult a második — közvetlen — hatás, nevezetesen Balassagyarmat saját, helyi gazdasági gravitációs körzetének szétbomlása.

Ugyanakkor történelmietlen az a Horthy-korszakban kialakított nézet, hogy a trianoni békeszerződés az egyetlen és kizárólagos oka annak, hogy a megye székhelyén jelentős nagyipar nem alakulhatott ki, még a két világháború közötti időben sem.

Történelmietlen viszont az 1950-es évek dogmatikus időszakában kialakított azon nézet is, amely a trianoni békeszerződés tényleges hatását teljesen mellőzve a város lakosságának egészét nevezte ki — mintegy a város lakosságának „eredő bűne”-ként — nagyipar és munkásellenesnek.

(Így a korabeli politikai érdekeknek megfelelően a Horthy-korszakban Balassagyarmat a „trianoni veszteségekért” a „hős határmenti végvár”-ak közé soroltatott, míg az 50-es években viszont a „büntetendő reakciós város” bélyegét volt kénytelen magán hordani az itt élő lakosság. Míg a Horthy-korszak „magasabb” politikai érdekei Balassagyarmatot megyei jogú várossá emelték, addig az 1950-es években Balassagyarmat, mintegy büntetésként, a megyei beruházási költségből 0,1%-kal részesedett, mindenféle jelentősebb iparfejlesztést meggátolva Balassagyarmaton.)

A tárgyalt határmenti megyeszékhely tőkés iparfejlődésbeli elmaradottságának — a trianoni békeszerződés „kettős” hatása mellett — azonban a legdőntőbb és legmélyebb oka a feudális politikai csökevényeknek a vármegye székhelyén való továbbélésében, a félf feudális vármegyei arisztokrácia foggal-körömmel védelmezett maradék előjogaiban keresendő, amelyek már a XIX. sz. végén — XX. sz. elején is akadályt gördítettek Nógrád vármegye székhelyének tőkés iparfejlődése elé. E szemlélet nem tűnt el az első világháborút követően sem, sőt mindinkább Balassagyarmatra koncentrálódott. Ide „gyülekeztek” azok a megyei — a feudális politikai előjogok maradványaival rendelkező — erők, akik előjogaik és nem egy esetben elvesztett birtokaik visszaszerzésének reményében harsogták a Horthy-korszak revíziós, nacionalista, antiszemita és antikommunista nézeteit. (Nem véletlenül kerültek ki éppen ebből a környezetből olyan személyiségek, mint Jeszenszky Kálmán pápai prelátus, gróf Mailáth Géza mailáthgárdonyi földbirtokos, báró Buttler Ervin kecsesi földbirtokos, országgyűlési képviselő, vagy a már említett Seitovszky Béla, ill. Sztranyavszky Sándor . . .) Ezek a trianoni békeszerződés következtében politikailag egyre agresszívabbá váló erők valósággal rátelepedtek Balassagyarmat lakosságának két világháború közötti politikai, gazdasági és kulturális életére. A két világháború között a helyi iparfejlesztés tényleges és reális útjainak keresése helyett tehát az „iparfejlődés szükségességének” hangoztatása olyan demagógiává vált, amely a revíziós törekvések elleplezésére, a város tőkéseinek, iparosságának és proletáriátusának — a város dolgozó lakossága egészének — a félrevezetésére szolgált.

1. Köztudomású, hogy a kapitalista ipar szelleme még az 1840-ben, a gyárak jogviszonyairól megalkotott paragrafus révén tört ki a megmerevedett feudális céhkeretek közül. A tőkés iparnak — ez esetben csak a törvényeken keresztül való — fokozatos térhódítását az 1848. évi Klausál-féle céhreform, az 1851. évi császári pátena fémjelzik. Gyökeresen újat azonban csak az 1872. évi VIII. tc. hozott, amely a magyar kapitalista iparfejlődés szempontjából különös jelentőséggel bírt. Ez a törvény mondta ki ugyanis először a céhek teljes és végleges eltörlését, a szabadversenyos kapitalizmus alapelveit, a korlátlan iparszabadságot.
2. Nógrád vármegye Szerk.: BOROVSZKY SAMU Bp. Orsz. Monográfia Társ. kiad. (1911) 715. o.
3. Balassagyarmati Levéltár Balassagyarmati Általános Ipartestület „a” lajstroma
4. Balassagyarmat története 896—1962. Főszerk.: BALOGH SÁNDOR, kiadja Balassagyarmat Város Tanács. 242. o.
5. Balassagyarmat története I. m. 210. o.
6. Balassagyarmat története I. m. 210. o.
7. Boro vszky I. m. 713. o.
8. Nógrád megyei Levéltár (továbbiakban NML) VII. 4., Cégbíróági iratok, Társas II. k. 30. o.
9. NML VII. 4. Cégbíróági iratok, Társas II. k. 214. o.
10. NML VII. 4. Cégbíróági iratok, Társas II. k. 137. o.
11. NML VII. 4. Cégbíróági iratok, Társas II. k. 137. o.
12. NML VII. 4. Cégbíróági iratok, Társas II. k. 141. o.
13. NML VII. 4. Cégbíróági iratok, Társas II. k. 169. o.
14. NML VII. 4. Cégbíróági iratok, Társas II. k. 180. o.
15. NML VII. 4. Cégbíróági iratok, Társas II. k. 183. o.
16. Nógrádi Hírlap 1912. március 3.
17. BOROVSZKY I. m. 708. o.
18. Nógrádi Hírlap 1913. június 1. XLI évf. 22.
19. BOROVSZKY I. m. 715. o.
20. Balassagyarmat története 242. o.
21. VOJTKÓ ISTVÁN: A balassagyarmati vasúti csomópont története 1891—1966 Palóc Múzeum HA: 74 — NHE 1897. Ápr. 8. 5. o.
22. A Nógrád megyei Patronázs Egyesület Évkönyve az 1913. évről Nyomatott Balassagyarmaton, 1914. Hollósy Könyvnyomda 6. o.
23. Balassagyarmat története 237. l.
24. BOROVSZKY 682. o.
25. Nógrád és Hont Vármegye. Szerk.: LADÁNYI MIKSA. A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala. Budapest, 1934. 106. o.
26. Vállalkozók Évkönyve és Címtára „otthon” kő és könyvnyomda 1910., 376. old.
27. Vállalkozók Évkönyve és Címtára 376. o.
28. Vállalkozók Évkönyve és Címtára 500. o.
29. Vállalkozók Évkönyve és Címtára 557—558. o.
30. Vállalkozók Évkönyve és Címtára 658. o.
31. Vállalkozók Évkönyve és címtára 688. o.
32. Vállalkozók Évkönyve és Címtára 714—715. o.
33. Vállalkozók Évkönyve és Címtára 756. ol.
34. Vállalkozók Évkönyve és Címtára 786. o.
35. Balassagyarmat története 245. o. — MSZK 1910.
36. DR. ETHEI LAJOS: A balassagyarmati szakmunkásképzés története 1880—1901. Doktori értekezés 18. o.
37. Vállalkozók Évkönyve és Címtára 815. o.
38. Vállalkozók Évkönyve és Címtára 363. o.
39. Vállalkozók Évkönyve és Címtára 376. o.
40. Vállalkozók Évkönyve és Címtára 795. o.
41. Vállalkozók Évkönyve és Címtára 865. o.
42. Balassagyarmati Levéltár, Balassagyarmati Általános Ipartestület „a” lajstroma
43. DR. ETHEI LAJOS I. m. 237. o.
44. DR. ETHEI LAJOS I. m. 19. o.
45. DR. ETHEI LAJOS I. m. 19. o.
46. BOROVSZKY I. m. 715. o.
47. BOROVSZKY I. m. 714. o.
48. Balassagyarmat története I. m. 242. o. — MSZK. 1910
49. Balassagyarmati Levéltár, Balassagyarmati Általános Ipartestület „a” lajstroma

50. Nógrádi Naptár 1912 (Magyarországban tartani szokott országos vásárok jegyzéke 2. o.)
51. BOROVSKY I. m. 718. o.
52. BOROVSKY I. m. 690. o.
53. VOJTOK I. m. 49. o.
54. DR. SZVIRCSEK FERENC: Nógrád megye vasúthálózatának kiépülése (1867—1939) Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve St., 1979. 106. o.
55. BOROVSKY I. m. 719—720. o.
56. Balassagyarmat története I. m. 217. o.
57. BOROVSKY I. m. 716. o.
58. DR. ZÓLYOMI JÓZSEF: A Palóc Múzeum történetéből. Balassagyarmati Honismereti Híradó 1981/1—2. 45. o.
59. BARTHA ELEMÉR DR.—KAMARÁS JÓZSEF—KENESSEY ALBERT DR.: A Balassagyarmati kórház vázlatos története, Nógrád megyei Múzeumi Füzetek 12. sz. Balassagyarmat 1965. 26. o.
60. BOROVSKY I. m. 718. o.
61. BEREND T. IVÁN—SZUHAY MIKLÓS: A tőkés gazdaság története Mo-on 1848—1942. 201. o. Kossuth 1973
62. Balassagyarmat története I. m. 340. o.
63. NML VII. 4. Kereskedelmi társas cégek jegyzékének III. kötete (továbbiakban NML VII. 4. K. t. c. j. III. k.) 61. o.
„A vállalat tárgya: a Hoffmann Vilmos Első Nógrád megyei Cirokseprő Gyár eddigi cég alatt folytatott gyár átvétele, annak ecset, meszelő, kefé és faárúk gyártásával való kibővítése, az árúknak gyártása, forgalomba hozatatlá és árusítása.”
64. NML VII. 4. K. t. c. j. III. k. 127. o.
65. NML VII. 4. K. t. c. j. III. k. 191. o.
66. NML VII. 4. K. t. v. j. III. k. 128. o.
67. NML VII. 4. K. t. c. j. III. k. 128. o.
68. NML VII. 4. K. t. c. j. III. k. 138. o.
69. NML VII. 4. K. t. c. j. III. k. 138. o.
70. NML VII. 4. K. t. c. j. III. k. 88. o.
71. NML VII. 4. K. t. c. j. III. k. 169. o.
72. NML VII. 4. K. t. c. j. III. k. 179. o.
73. NML VII. 4. K. t. c. j. III. k. 205. o.
74. NML VII. 4. K. t. c. j. III. k. 205. o.
75. NML VII. 4. K. t. c. j. III. k. 205. o.
76. NML VII. 4. K. t. c. j. III. k. 289. o.
77. Nógrádi Hírlap 1928. aug. 12. 3. o.
78. Nógrádi Hírlap 1919. dec. 7. 3—4. o.
79. Nógrádi Hírlap 1929. jún. 2. 1. o.
80. Balassagyarmat története I. m. 352. o.
81. VOJTOK ISTVÁN I. m. 57. o.
82. VOJTOK ISTVÁN I. m. 57. o.
83. Nógrádi Hírlap 1929. szept. 1. 1. o.
84. Nógrádi Hírlap 1929. szept. 1. 2. o.
85. Nógrádi Hírlap 1929. szept. 1. 2. o.
86. NML Bgy. kt. jkv. 43. sz. 1932. május 12.
87. NML VII. 4. K. t. c. j. III. k. 128. o.
88. NEMES DEZSŐ—KARSAI ELEK: A fasiszta rendszer kiépítése és népnemzet Mo-on, 1921—1924. Budapest, 1956. 2. k. 308. o. — Balassagyarmat története I. m. 350. o.
89. Nógrádi Hírlap 1929. április 21. 3. o.
90. Balassagyarmat története I. m. 342. o.
91. Balassagyarmati Levéltár, Balassagyarmati Általános Ipartestület „a” lapstroma
92. Balassagyarmat története I. m. 376. o. — NH 1932. szept. 11.
93. Balassagyarmat története I. m. 342. o.
94. Balassagyarmati Levéltár, Balassagyarmati Általános Ipartestület „a” lapstroma

RESÜMEE

Die effektive Wirkung der den ersten Weltkrieg abschliessenden internationalen Friedensverträge auf die Gestaltung des industriellen Lebens eines Komitatssitzes an der Grenze in Ungarn

Der Aufsatz gibt ein umfassendes Bild über die Gestaltung des Lebens der aus Industrie — in entscheidender Mehrheit aus Kleinindustrie — lebenden Bevölkerung eines Komitatssitzes in Ungarn von der Jahrhundertwende bis zum Zeitalter der grossen ökonomischen Weltkriess. Im ersten Teil des Aufsatzes wird industrielle Leben der geprüften Ansiedlung — Balassagyarmat — in den anderthalb Jahrzehnten vor dem ersten Weltkrieg vorgelegt, dem die Skizzung des örtlichen industriellen Lebens der anderthalb Jahrzehnte nach dem ersten Weltkrieg folgt. Aus dem geschichtlichen Vergleich der Angaben der beiden Zeitalter zieht der Aufsatz Folgerungen über die Änderung des örtlichen Industriesaufbaus, über die Gestaltung der Lebensverhältnisse der aus Industrie Lebenden, über die Schichtenmobilisation, über den Zusammenhang der Industrie mit der Landwirtschaft, mit dem Handel, mit dem kulturellen und politischen Leben, — mit besonderer Rücksicht auf die Erschliessung der effektiven Wirkung der den ersten Weltkrieg abschliessenden internationalen Friedensverträge — vor allen auf die Friedensvertrag von Trianon.

Újabb adatok a Kommunisták Magyarországi Pártja salgótarjáni szervezete megalakulásának körülményeihez. 1918. december

Vonsik Ilona

Megénkben számos helytörténeti kiadvány, kézirat, tanulmány, cikk foglalkozik a Kommunisták Magyarországi Pártja helyi szervezetének létrejöttével, a megalakulás körülményeivel. Valamennyi helytörténeti munka egyértelműen közöl adatokat — sajtóhírek és visszaemlékezések alapján a KMP megalakulásának időpontjáról, mely 1918. december 26-ra datálódik. E helytörténeti feldolgozásokban a KMP salgótarjáni szervezete megalakulásának körülményeiről egymásnak ellentmondó megállapítások, tényként kezelt adatok találhatók és olvashatók, melyek közül egyes állítások hitelességét néhány szerző nem dokumentálja meggyőző erejű bizonyítékokkal. A KMP salgótarjáni szervezetének megalakulásáról szóló helyi írásokban ellentmondásos, a bizonytalansági tényezőt előidéző, olykor erősítő adatok egymás mellé állítása mélyíti azt a zavart, mely az első magyar forradalmi párt helyi szervezetének megalakulása, a KMP létrejöttének körülményei terén tapasztalható.

A hozzávetőlegesen tíz éve készült feldolgozások a kutatás akkori színvonalát tükrözik. De mint minden területre, így a történelemkutatásra — s ezen belül a munkásmozgalom-történet vagy párttörténet-kutatásra — is érvényes a megújulási folyamat. A kutatás szélesítésével és mélyítésével újabb adatok kerülnek felszínre, melyek pontosítják, módosítják, netán teljes egészében megváltoztatják egy történelmi, politikai eseményről eddig szerzett ismereteinket. S mint e szakterület gondozóitól elvárható, hogy a korábbinál teljesebben, a valóságnak megfelelőbben tárjuk fel s tegyük közkincsé a kutatás legújabb eredményeit. Illesszük be a feltárt anyagot a már eddig szerzett ismereteinkbe, hiszen az új kutatáson alapuló, eltérő eredmények, az igazság feltárására irányuló törekvések gazdagabbá tehetik egy-egy esemény tartalmi megjelenését. A kutatások új eredményei e tekintetben eredményesek lehetnek az egyoldalú, az eddig nem bizonyított, vagy csak féligazságot takaró adatok, közzétett megállapítások, vagy a túlhaladottá vált megítélések új szempontok alapján történő megközelítésére.

Természetesen az írott forrásokkal, a dokumentumokkal való egybevetésével a visszaemlékezések is felhasználhatók, hiszen a bennük rejlő értékes, tárgyilagos adatok konkrétabbá és tényszerűbbé tehetik a források hitelességét. Másrészt a visszaemlékezések másutt nem rögzített tények egyedi forrásai lehetnek, s ebben az esetben dokumentális erővel bírnak. Jelen vizsgálódásunk tárgya esetében — tekintettel arra, hogy a sajtón kívül egyéb írott forrás nem lelhető fel, mely egyértelműen, a történelmi igazsághoz híven bizonyítaná a KMP salgótarjáni szervezete meg-

alakulásának körülményeit, — a visszaemlékezésekhez kell nyúlnunk, melyek az események értékes részleteire derítenek fényt, olyan részletkérdésekre, melyeket más forrásból nem ismerünk.

A Kommunista Magyarországi Pártja salgótarjáni helyi szervezete létrejöttének, megalakulásának idejéről és körülményeiről most lássuk az eddigi megállapításokat, jelentősebb írásokat, publikációkat.

A *Nógrád megyei bányász munkásmozgalom története* c. kötetben olvashatjuk az alábbiakat:

„A közvetlen kapcsolatok felvétele és a Vörös Újságban meghirdetett egyértelmű és világos program eredményeként az első kommunista pártszervezet 1918. december 20-án alakult meg Baglyasalján. Soron követték azután ezt a somlyóbányatelepi, a salgótarjáni, a zagyvapálfalvi, a mátranováki, a somskői, a zagyvarónai és a közeli bányásztelepülések kommunista alapszervezetei. Így, amikor a KMP Központi Bizottságának tagjai 1918. karácsonyán az északi iparvidék proletáriátusának a párt mögé sorakoztatása végett Salgótarjába érkeztek, a KMP és az oroszországi proletárdiktatúra követői már ebben a térségben is zászlót bontottak.”¹

Ugyancsak e kötetben olvashatjuk, hogy „A KMP-nek . . . nagy munkástömegeket átfogó kommunista mozgalomra volt szüksége. Salgótarjában sem egy szerűen alapszervezet megalakítására gondolt a KMP Központi Bizottsága, hanem a környékbeli bányamunkásság ezreit már előző napokban alapszervezetekbe tömörített és a gyáripari munkásság csatlakozásával kiegészült kommunista mozgalom volt a fő célkitűzése. December 26-án — karácsony másnapján — ilyen feladattal érkezett Salgótarjába maga Kun Béla, a KMP Központi Bizottságának elnöke, Rudas László, a Vörös Újság akkori főszerkesztője és Szaton Rezső, aki a Központi Bizottságban a vasmunkások szervezéséért volt felelős.”²

Ugyancsak e helytörténeti munkában olvashatjuk Juhász Istvánnak, a KMP salgótarjáni szervezete alapító tagjának visszaemlékezésére hivatkozva, hogy 1918. december 26-án „A késő esti órákban a volt bányász kaszinóban került sor a salgótarjáni munkásság minden rétegét átfogó első vezetőség megválasztására. Én ezen az ülésen nem vettem részt, mert a délután tartott gyűlés határozatainak megfelelően a bányatelepeken szerveztem a Párthoz való csatlakozást.”³

Olvashatjuk továbbá, hogy december 26-án a salgótarjáni pártszervezet vezetőségének megválasztását követően Kun Béla „Tájékoztatta az akkor legnagyobb taglétszámot átfogó és gazdasági-társadalmi vonatkozásban is kulcsfontosságú salgótarjáni iparmedence területi pártszervezet vezetőségét, hogy a párt helyi szervei egyrészt területük szerint, másrészt üzemek szerint alakulnak meg. Salgótarjában és a környező bányásztelepüléseket is magába foglaló iparmedencében e kettős elv kombinációjaként bontott zászlót a kommunista mozgalom.” Ezt követően „Salgótarjában is megalakult a Kommunista Magyarországi Pártja több alapszervezete — többek között az acélgyári alapszervezet — valamint e pártszervezetek területi irányító szerve, mely összefogta az iparvidék kemény osztályharcokban megedzett több mint tízezres proletár tömegét.”⁴

S végül ez áll: „ . . . Rudas László . . . volt a salgótarjáni pártszervező munka irányítója és felelőse.”⁵

Nógrád megye története II. kötetében ezt olvashatjuk: „A kommunista szervezkedés december második felében akkor érkezett döntő fordulathoz, amikor a párt központi vezetősége Kun Bélát és Szaton Rezsőt küldte le Salgótarjába. Ők készítették elő a kommunista pártszervezet megalakulását. A jelentős eseményre 1918. december 26-án került sor, amikor a bányászok a vas- és fémmunkások szer-

vezetének összbizalmi értekezlete Kun Béla és Szaton Rezső beszéde után a kommunista pártszervezet megalakításának szükségességéről határozott. Később a szakszervezetek keretében megtartott taggyűlések résztvevői szótöbbséggel kimondták a KMP salgótarjáni szervezetének megalakulását, amely után a bizalmiak megválasztották a pártszervezet vezetését.²⁶

„A salgótarjáni kommunista szervezkedést követték a baglyasaljai bányászok. Hamarosan megalakult a KMP helyi szervezete Somlyóbányatelepen, Zagyvapálfalván, Etesen és Dorogházán is.”²⁷

A megyetörténet II. kötetében továbbá ez olvasható: „A politikai harc döntő állomásához érkezett 1919. január 1-én. A KMP Központi Vezetősége Rudas Lászlót és Szaton Rezsőt küldte le a népgyűlésre . . . a szociáldemokrata pártközpont képviselői — Hatnakovics, Bata, Pollák, Murányi — is készültek a küzdelemre. A népgyűlésen megjelent mintegy 5—6000 főnyi tömeg a kommunista szónokok után a szociáldemokrata Pollákot nem engedte szóhoz jutni, az emelvényre lépésekor lehurrogták. A helyi kommunista bányászok vezetője, Gólián András felszólalásában az új párt forradalmi harcának szükségességéről beszélt és elítélte a szociáldemokrata párt munkásáruló politikáját. A népgyűlés a kommunisták melletti hatalmas tüntetéssel zárult és határozatában egységesen állt a KMP által hirdetett politika mögé.”²⁸

Salgótarján története c. kötetben a KMP salgótarjáni szervezetének megalakulásáról a konkrét eredményre vonatkozóan a következőket olvashatjuk:

„1918. második felében a KMP Központi Vezetősége Kun Bélát és Szaton Rezsőt küldte le Salgótarjánba. Az általuk végzett előkészületi, agitációs munka eredményeként december 26-án a bányászok, a vas- és fém munkások szervezetének összbizalmi értekezlete a központi szervezők beszédei után, a Vadász Szállóban úgy határozott, hogy a feladatok továbbvégzéséhez szükséges a kommunista pártszervezet megalakítása. A megbeszélések azonban tovább folytatódtak, a szakszervezeti taggyűléseken megjelentek jó része egyetértett az összbizalmi értekezlet állásfoglalásával és szótöbbséggel itt is a KMP salgótarjáni szervezetének megalakulása mellett döntöttek.”²⁹

A következő oldalon így ír a szerző:

„1919. január 1-re, a kommunisták által szervezett népgyűlésre a KMP központi vezetősége Rudas Lászlót és Szaton Rezsőt küldte Salgótarjánba, hogy segítsék a fiatal kommunista mozgalmat. A szociáldemokrata központ „számbeli fölényre” törekedve Hatnakovics, Bata, Pollák, Murányi küldötteket küldte le szónokként. A népgyűlésen először a kommunisták szólaltak fel, közülük is elsőnek Rudas László, aki — kortársai visszaemlékezése szerint — »nagyszerű szónok« volt. Előadását azonban olyan borotvaéles logika, hideg kíméletlenség, vitriolként ható maró gúny jellemezte, hogy minden nyugodtsága ellenére, szavai valósággal villámokat szórta, vagy a húsba vágtak. Beszéde magával ragadta a hallgatóságot, de úgy, hogy a kezek nem tapsra lendültek, hanem ökölbe szorultak, készen arra, hogy lesújtssanak. Személyes varázsanak és az elmondottaknak tulajdonítható, hogy az 5—6000 főnyi összegyűlt tömeg ő utána már csak a helyi kommunisták képviselőjét, Gólián Andrást engedte megszólalni. A szociáldemokrata képviselőket nem hallgatta meg, sőt ezután olyan határozatot fogadott el, amely egyet jelentett a KMP politikájának támogatásával.”³⁰

A salgótarjáni iparvidék c. kiadványban az alábbi olvasható:

„1918. december 26-án három igen fontos értekezlet zajlott le Salgótarjánban. Délután 2 órakor a vas- és fém munkások és a bányászok összbizalmi testülete ülést

tartott, ahol a többség kimondta, hogy csatlakozik az 1918. november 20-án megalakult Kommunista Magyarországi Pártjához.

Este 6 órakor a vas- és fémmunkások és a bányászok szervezetei taggyűlést tartottak. Ezen elhatározták, hogy csatlakoznak a Kommunista Magyarországi Pártjához. A taggyűlés után a két szakma összbizalmi testülete újra ülést tartott és megalakította a vezetőséget. A fenti üléseken részt vett és felszólalt Kun Béla és Szaton Rezső elvtárs is. A Vörös Újság 1919. január 4-i száma újabb hírt közölt Salgótarjánból: „1919. január 1-én Salgótarjánban 5—6 ezer résztvevővel nagygyűlés volt, amelyen a Kommunista Párt részéről Rudas László és Szaton Rezső elvtársak szólaltak fel. A résztvevők megakadályozták a szociáldemokrata képviselők felszólalását és egyhangúlag határozatot hoztak a kommunista párthoz való csatlakozásról. A gyűlés a kommunista párt és a proletárdiktatúra életetésével ért véget.”¹¹

A válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből 1918—1919. c. dokumentum összeállítás közli a Vörös Újság két tudósítását az 1918. december 26-i és az 1919. január 1-i salgótarjáni politikai eseményekről. „Salgótarján munkássága csatlakozott a Kommunista Magyarországi Pártjához. 1918. december 26-án három igen fontos értekezlet zajlott le Salgótarjánban, amelyeken Kun és Szaton (Szaton) elvtársak voltak az előadók. Délután 2 órakor a vas- és fémmunkások és a bányászok összbizalmi testülete ülést tartott, amelyen a többség kimondta, hogy csatlakoznak a Kommunista Magyarországi Pártjához.

Este 6 órakor a vas- és fémmunkások és a bányászok szervezetei taggyűlést tartottak. A taggyűlés többsége kimondta, hogy csatlakozik a Kommunista Magyarországi Pártjához. A taggyűlés után a két szakma összbizalmi testülete újra ülést tartott, amelyen megalakították a Salgótarjáni Kommunista Pártszervezetet és a vezetőséget megválasztották.”¹² A Vörös Újság „Kommunista győzelem Salgótarjánban” címmel írja le az 1919. január 1-i eseményeket:

„A salgótarjáni vas- és fémmunkások és a bányászok táviratilag meghívták a Kommunista Magyarországi Pártját, melyben kérték, hogy 1919. január 1-re előadót küldjön. Pártunk részéről Rudas és Szaton (Szaton) elvtársak jelentek meg. Salgótarján munkásai ezen a napon impozáns népgyűlést tartottak a Piac téren, mely gyűlésen részt vett a szociáldemokrata párt hat budapesti kiküldöttje is: Esztergályos, Hatnakovics, Bata, Pollák, Murányi és még valaki, akik közül többen már napok óta Salgótarjánban tartózkodtak. A napirendet Rudas és Szaton elvtársak ismertették, nagy lelkesedés, éljenzés és tapsvihár közepette. A szociáldemokrata párt részéről Pollák akart beszélni, de a tömeg, amely kb. 5—6000 emberből állott lehurrogta és nem engedte az elnök többszöri felszólalására szóhoz jutni. A munkások kijelentették, hogy csak a kommunista párt küldöttjeit hajlandók meghallgatni. A salgótarjáni bányászok részéről Gólián elvtárs szólalt fel röviden, és kijelentette, hogy Salgótarján összmunkássága éppen elérkezettnek látja az időt, hogy harcmodort változtasson. A szociáldemokrata párt elveinek elárulása folytán nem képviseli a proletárérdekeket, és felszólítja a népgyűlést, hogy csatlakozzanak a Kommunista Párthoz. A népgyűlés ezt a javaslatot egyhangúlag elfogadta, egyben kimondták, hogy a szakszervezeteknek továbbra is hű tagjai és harcosai maradnak. A gyűlés fél öt órakor ért véget. A munkások a gyűlés után az utcákon éltették a proletárdiktatúrát és a Kommunista Pártot. A gyűlés befejezése után a bányász elvtársak a hegyszoldán diszklímákat adtak le a proletárdiktatúra, valamint a Kommunista Párthoz való csatlakozásuk jeléül.”¹³

A helyi sajtóban megjelent írások közül egyet választottam ki, mely konkrét összefüggésben van a párt helyi szervezete megalakulásának problémakörével. „Aki-ről megfeledeztek” címmel Nagy Ferenc tollából jelent meg az írás Bozó György-ről, a KMP alapító tagjáról, melyben többek között ez olvasható:

„Az alakuló ülésen körülbelül 20—25 elvtárs volt. A központ részéről Kun Béla és Rudas László voltak jelen. Szaton Rezső valószínű még a gyári bizalmiakkal tárgyalt. A jelenvoltak közül a következőkre emlékszem: id. Oczel János, Illek Antal, Kominek Lajos, Puskás Ágoston, Tóth László, Kiss István, Görgy István, Juhász István, Fehér Vilmos és Gólián András. A többiek főleg a bányatelepekről voltak. Az üveggyárból is volt valaki, mert adtam neki belépési nyilatkozatot, de nem emlékszem rá, hogy ki volt. Emlékezetem szerint György István lett a Kommunis-ták Magyarországi Pártja salgótarjáni szervezetének az elnöke. Ő osztotta ki a bányászoknak a belépési nyilatkozatokat . . .¹⁴”

Mindezek után teljes terjedelmében közlöm Szaton Rezső 1931-ben írott visszaemlékezését.

„A budapesti és vidéki gyárak, üzemek munkásai, valamint a bányamunkások az ország minden részéből elküldték megbízottaikat a KMP Visegrádi utcai helyisé-gébe és követelték, hogy a párt küldje ki gyűléseikre a képviselőit.

Így többek között megjelentek 1918. december első napjaiban a salgótarjáni bányamunkások képviselői is és a salgótarjáni bányamunkások legközelebbi, vasárnapi nyilvános gyűlésére előadót kértek. A KB a gyűlés előadójaként Kun Béla és Szaton Rezső elvtársakat küldte ki.

Salgótarjában a vasasok és bányamunkások tömegei már vártak bennünket. Elvezettek a vasmunkások otthonába, ahol nagyszámú tömeg volt együtt. Először összbizalmi testületi ülést hívtak egybe. Az ülésen megjelent kb. 180—190 bizalmi. A megjelentek között nagy vita támadt. Két csoport volt. Az egyiket a helyi szociáldemokrata párt titkára, a másikat Hackspacker vezette, aki a vasasok salgótarjáni elnöke volt.

Kun elvtárs beszédét nagy tombolás, éljenzés és hosszantartó taps, majd erős vita követte. Hackspacker kijelentette, hogy még nagyon korai arról beszélni, amit Kun elvtárs mondott. Nem lehet nálunk azt csinálni, amit az oroszok. Követelte a helyi szocdem párt titkár leváltását, mert az a kommunisták mellett foglalt állást, épp úgy, mint a bizalmiak túlnyomó többsége.

A szavazás előtt az összbizalmi testület még Szaton elvtársnak adta meg a szót, majd az elnök szavazásra teszi a kérdést. A vasasok és a bányászok mint egy ember szavaztak a KMP-hez való csatlakozásra. Csupán Hackspacker és három társa szavaztak ellene.

A szavazás eredményét hosszantartó taps követte. A jelenlévők mind helyükről felállva, hosszan éltették Kun elvtársat és a KMP-t. Az udvaron néhány száz főnyi proli már alig várta a bizalmitestület döntését és amint a bizalmiak kivonultak a tereméből, az udvaron lévő prolik éljenzéssel fogadták őket és éltették a KMP-t. Ezzel meg volt pecsételve a szocdemek salgótarjáni további működése.

Du. 1 órakor már gyülekezett a hatalmas téren Salgótarján és vidékének össz-munkássága. Minden oldalról tömegesen érkeztek a környék munkásai és munkás asszonyai. Ilyen hatalmas tömeget még soha életében nem látott együtt Salgótar-ján. A munkások ezrei csak úgy hullámoztak a téren.

Kun elvtárs első szavaiban átadta Salgótarján és környéke munkásságának a szovjetoroszországi küzdő proletáriátus és a KMP testvéri és forradalmi üdvözlését. Beszédét a hatalmas lelkesedés és éljenzés miatt csak hosszú percek múlva tudta foly-

tatni. Ezután ismertette az oroszországi bolsevikok harcát és forradalmát, valamint a bolsevikok és mensevikok közötti nagy különbséget. Beszédét általános közbekiáltások követték: Űgy van, Igaz, stb. befejező szavait pedig hatalmas taps és éljenzés. Éljen az orosz bolsevik forradalom! Éljen a világforradalom! Le a magyar szocdem-párttal és annak áruló vezéreivel! Éljen a magyar kommunista forradalom! Éljen Kun Béla! Éljen a KMP! Szaktársak! Mind be a kommunista pártba! — Közben a tömeg énekelni kezdte az Internacionálét. Ezután bejelentették, hogy az összbizalmi testület a KMP-hoz való csatlakozás mellett döntött. Ezt a tömeg óriási tappsal és éljenzéssel fogadta. Majd Hackspacker, a salgótarjáni vasasok elnöke jelentkeztet szólásra és többek között azt mondta, hogy a kommunisták célja a szakszervezeti egység meghontása. Indítványozta a legközelebbi vasárnap ismét egy nyilvános gyűlés egybehívását, amelyre a magyar szocdempárt részéről is kell előadót kérni. Szavait nagy zűrzavar követte és sokan kiáltották: Nem vagyunk kíváncsiak rájuk.

Utána Szaton Rezső szólalt fel és felhívta a népgyűlés figyelmét, hogy ne üljön fel Hackspacker szavainak, mert nem igaz, hogy a kommunisták a szakszervezetek ellen vannak. Helyesli Hackspacker azon indítványát, hogy a legközelebbi népgyűlésen a magyar szocdempárt részéről is okvetlenül jelenjen meg előadó. Ezt a népgyűlés a határozati javaslatban el is fogadta. Ezután a népgyűlés a KMP éltetésével és az Internacionálé éneklésével végetért.

A következő vasárnapi népgyűlésen Kun elvtárs betegsége folytán a KB Poór Ernő elvtársat és engem küldött a népgyűlésre, ahol a szocdemek részéről Batta Gyula volt jelen. Az összegyűlt hatalmas tömeg nagy éljenzéssel fogadta a KMP képviselőit. A népgyűlést du. 2. órakor nyitotta meg a helyi párttitkár, miközben kiáltások hangzottak: Éljen a Kommunista Párt! Le az áruló szociáldemokráciával! Hol a főáruló Peyer?

Az elnök bejelenti, hogy az első előadó a szocdempárt részéről Batta. Talán öt percig sem beszélt, amikor a tömeg elkezdte kiabálni: Nem vagyunk kíváncsiak rá! Éljenek a kommunisták! Halljuk a kommunista párt embereit!

Batta kénytelen volt elállani, és az elnök átadta a szót Poór elvtársnak. Beszédét a tömeg nagy tapsa és éljenzése követte. Utána az elnök bejelenti, hogy a salgótarjáni szocdempárt vezetősége legutóbbi ülésén Hackspacker kivételével egyhangúlag ki-mondotta, hogy teljes egészében magáévá teszi a bolsevikok programját és csatlakozik a KMP-hez. Óriási taps és éljenzés. Utána Szaton elvtárs szólalt fel és felszólította Salgótarján és környéke összmunkásságát a KMP-hez való csatlakozásra. Batta indítványa után, amelyben Peyer meghívását kérte a jövő gyűlésre, egy bányász elvtárs pótlindítványt terjesztett elő, hogy a következő vasárnapi népgyűlés végleg hívatott legyen dönteni a kommunista párthoz való csatlakozásban. Ezt a népgyűlés egyhangúlag elfogadta. A kommunista párt éltetésével a népgyűlés végetért.

A legközelebbi népgyűlésre a KB Rudas László és Szaton Rezső elvtársakat küldte ki. A szocdempárt részéről öten jöttek Budapestről: Esztergályos János, Batta Gyula és még hárman. Batta már negyedik napja tartózkodott Salgótarjánban, a többiek egy nappal előbb érkeztek meg. A legpiszkosabb rágalmakat terjesztették a munkásság között a KMP-ről.

Megtudtuk, hogy két nappal ezelőtt egy 30—35 főből álló csoport este megtámadta és kirabolta az üzleteket és össze-vissza törtek zúztak mindent és nagyon sok ház ablakát is betörték. Ez a szocdemek által jól megszervezett provokáció volt, amivel a kommunistákat akarták kompromittálni. Azonban hiába fáradoztak, alattomos munkájuk nem sikerült.

A hidegben és ködben mindenfelől özönlött a proli és gyülekezett a nagy téren. A több ezer főnyi tömeg csak úgy hullámozott a hatalmas téren. A népgyűlés megkezdése előtt felhangzottak a különböző felkiáltások: Ma végleg leszámolunk a szocikkal. A főarólót nem látjuk, ismét nem jött el! (Peyert gondolták) Esztergályos Jancsinak és négy társának kezdett melegük lenni és állandóan törülgették arcukról a verejtéket, közben állandóan hangzottak a kiáltások: Éljen a KMP! Halljuk a kommunistákat!

Az elnök átadja a szót Esztergályosnak, a szocdempárt képviselőjének. A munkásoklekezeiemelkedtek a levegőbe és hatalmas botokkal fenyegetőztek. Közbe kiáltások: Útött a 12-ik óra, a leszámolás pillanata! Le az áruló szociáldemokráciával! Éljen a kommunista párt! Éljen a magyar kommunista forradalom! Teljesen lehetetlen volt rendet teremteni. Nekem kellett felszólítani a népgyűlést, hogy a szociáldemokrata párt előadóját is hallgassa meg.

A tömeg lecsillapodott úgy, hogy Esztergályos János megkezdte beszédét. „Szaktársak, — mondotta többek között Esztergályos — a mai népgyűlés a legjobban igazolja a munkásság közötti testvérharcot”. (Közbe kiáltások: Hazugság! Közöttük nincs testvérharc! Mi a burzsoázia és az áruló szocdem vezérek ellen harcolunk!)

Szaktársak! A napokban történt üzletfosztogatások — folytatta tovább — és a házak megromlása — a kommunisták munkája. (Közbe kiáltás: Pfuj, hazugság! Ez a maguk munkája volt!) Szaktársak, öntudatos munkás nem téveszti össze magát a kommunistákkal. A magyar munkásságnak tudnia kell, hogy holdogulását nem a szuronyok hegyein kereszti, erőszak útján keresheti, hanem csakis a szociáldemokrata párt és a szocialista irányú szakszervezetek útján.”

Esztergályos szavai teljesen fellázították a tömeget, és felborult a rend. „Le az áruló szocdem vezérekkel!” — kiáltották. Halljuk a kommunistákat! Éljen a kommunista párt! Hitvány bitangok, gazemberek!” Közben ezernyi munkásból emelkedett a magash, botokkal a kézben fenyegették a szocdemeket, sőt hatalmas bicskák pengéi is csillogtak a levegőben. Az elkeseredett tömeg mindenáron furkós botokkal akarta elagysztálni a szocdempárt embereit. Közben Batta és Esztergályos próbálkozott a tömeghez beszélni, de a prolitömeg semmi áron nem volt hajlandó őket meghallgatni. Az öt tömegnélküli vezér látva, hogy nekik nincs itt keresnivalójuk, elállottak a további felszólalástól.

Közben az elnök bejelenti, hogy a következő szónok a KMP részéről Rudas elvtárs, amit nagy tapsvihar és éljenzés követett. Amint Rudas elvtárs megkezdte beszédét, a több ezer főnyi prolitömeg hangulata megváltozott, mintha egy másik tömeg állana előttünk és nem az, amely 2—3 perccel ezelőtt gyilkolni is képes lett volna. A beszédet a legnagyobb figyelemmel és érdeklődéssel hallgatták végig és óriási tapssal és hosszantartó éljenzéssel fogadták. Ezután én válaszoltam Esztergályosnak, felszólítottam Salgótarján öszmunkásságát, hogy mindent kövessenek el a szakszervezeti egység megtartásáért, a kilépett szaktársak azonnal térjenek vissza és a szakszervezetek keretein belül folytassák a harcot a szakszervezeti bürokraták és a szocdempárt, valamint a burzsoázia ellen. — A magyar proletariátusnak szüksége van egy forradalmi pártra, — fejeztem be beszédemet — amely forradalmasítja a tömegeket és vezeti a barrikádokon és nem pedig a kávéházból és irányítja a forradalmat. Ez a párt a Kommunisták Magyarországi Pártja.

Ezután a népgyűlés egyhangúlag határozati javaslatot fogadott el, amelyben kimondta a salgótarjáni öszmunkásságnak a Kommunisták Magyarországi Pártjához való csatlakozását.

A szónoki emelvén körül álló öt szocdem hosszú orral és buta pofával sompolygott el a gyűlés színhelyéről és úgy eltűntek, mint a kámför.

A távozó tömeg ajkairól még sokáig hangzott az Internacionálé dallama.

Ezen a népgyűlésen a salgótarjáni munkásság megadta a végső és kegyelem-dőfést az áruló szociáldemokráciának és folytatta a KMP vezetése alatt a maga harcát a burzsoázia ellen és a proletáriátus diktatúrájáért.”¹⁵

A KMP salgótarjáni szervezetének létrehozásával, a párt megalakulásával foglalkozó nézetek sorát ezzel lezárom.

Ha a következőkben eltekintek Szaton Rezső visszaemlékezésétől, s csak a helytörténeti kiadványokból az előzőekben idézett megállapításokat veszem figyelembe, ha e konkrét eseményre, a KMP salgótarjáni szervezetének megalakulására vonatkozó adatokat, megállapításokat viszonyítom egymáshoz, az alábbi gondolatok foglalkoztatnak.

A Nógrád megyei bányász munkásmozgalom története arról ír, hogy 1918. december 20-án Baglyasalján megalakult a KMP szervezete s ezt követték a többi bányászlatka települések szervezetei. A forrás, amelyre a közlésnél a szerző hivatkozik, „A salgótarjáni iparvidék”, Gajzágó Aladár szerkesztésében. A forrásként jelölt kiadványban viszont egyetlen szó sincs arról, hogy Salgótarjánon kívül hol és milyen körülmények közepette alakultak meg a pártszervezetek.

A Nógrád megye története II. kötetéből idézett sorok szerint a bányász községekben a KMP szervezete 1918. december 26-a után alakult meg. A Nógrád megyei bányász munkásmozgalom története viszont december 26-a előttre teszi Somlyó-bányatelepen és Zagyvapálfalván a párt megalakulásának idejét. Etes és Dorogháza ez utóbbi kiadványban nem szerepel.¹⁶

A Nógrád megyei bányász munkásmozgalom történetéből közölt idézet szerint a KMP Központi Bizottságának fő célkitűzése volt, „a környékbeli bányamunkásság ezreit már előző napokban alapszervezetekbe tömörített és a gyáripari munkásság csatlakozásával kiegészült kommunista mozgalom szervezése.” Ezért utazott Salgótarjánba Kun Béla, Rudas László és Szaton Rezső, s az 1918. december 26-i gyűléseket követően Salgótarjánban több pártszervezet jött létre. „Salgótarjánban nem egyszerűen alapszervezet megalakítására gondolt a KMP Központi Bizottsága . . .” — olvashatjuk a kötetben.

Nos, ha már a környékbeli bányamunkásság ezreit alapszervezetekbe tömörítették december 26-a előtt, s a gyáripari munkásság is csatlakozott a kommunista mozgalomhoz, miért volt szükség akkor népgyűlésekre, értekezletekre? A kommunista mozgalom a fentiek alapján tehát nem cél, hanem tény volt. S ha csak területi pártvezetőséget kellett volna választani, azt egyszeri alkalommal, az alapszervezetek küldötteiből egy KB tag is lerendezhette volna. Továbbá, hogy december 26-án — karácsony másnapján — Kun Béla a kommunista mozgalom egységesítése céljából érkezett volna Salgótarjánba, az ellentmond a december 26-i eseményeknek, melyekről a Vörös Újság már idézett híradása szól.

A Nógrád megyei bányász munkásmozgalom története Juhász István visszaemlékezését idézve december 26-án este a bányatelepeken szervezték a párthoz való csatlakozást. Nos, ha elfogadjuk az előző állítást, hogy december 26-a előtt a bányatelepeken létrejöttek pártalapszervezetek, akkor a másik állítást, hogy december 26-án este szervezték a párthoz való csatlakozást, — el kell vetniünk. Továbbá: Bozó György visszaemlékezésében felsorolta az alakuló ülésen résztvevőket — akikre emlékezett — így Juhász Istvánt is, holott Juhász István saját véleménye szerint nem vett részt az alakuló ülésen, a bányatelepeken szervezte a párthoz való csatlakozást. A Bozó György által felsorolt személyeken kívül „a többiek főleg a bányatelepekről voltak.” Felvetődik a kérdés, hogy miért voltak ott, mikor már önálló alapszervezet-

tel rendelkeztek. Vagy ha még nem — mint Juhász István emlékezik — miért nem otthon szervezték a munkásságot?

Gondolatsorom következő problémája: A Nógrád megyei bányász munkásmozgalom története állítása szerint a salgótarjáni iparvidéken a területi és az üzemi szervezkedés, illetve e kettős elv kombinációjaként bontott zászlót a kommunista mozgalom. Salgótarjában több KMP szervezet jött létre, így többek között az acélgyári szervezet is a salgótarjáni pártszervezet vezetőségének megválasztása után, mely köztudott, december 26-án a késő esti órákban volt. Kétségeim támadnak aziránt, hogy a salgótarjáni pártszervezet létrejötte után a KMP központi vezetői az erők decentralizálása mellett foglaltak volna állást.

Véleményem szerint, ha eltekintek attól, hogy akkor nem alapszervezetekről volt szó, akkor sem bizonyított tény, hogy Salgótarjában több pártszervezet alakult az egy, az egész községet, sőt a környező bányásztelepüléseket is felölelő pártszervezetnél. S ha már a december 26-át megelőző napokban a gyáripari munkásság csatlakozásával kiegészült a kommunista mozgalom, miért volt szükség arra, hogy Salgótarjában több pártszervezetet hozzanak létre, ami egyébként nem is bizonyított tény.

Továbbá, ha figyelembe vesszük a salgótarjáni iparvidék munkásságának szociáldemokrata és szakszervezeti szervezkedését a KMP megalakulását megelőző időkből, akkor nyilvánvaló, hogy e tekintetben a kommunista párt nem választhatott más utat a pártszervezés szempontjából, mint a munkásság hagyományos szervezeteit, a szakszervezeteket. Salgótarjában pedig 1918-ban csak egy bányász és egy vasas szakszervezet működött területi és nem üzemi elvek alapján. Konkrétan: pl. egy vasas szakszervezetben tömörült az acélgyár és a Hirsch-gyár munkássága. A szociáldemokrata pártnak is egy szervezete volt egész Salgótarjában. Így érthető és ezzel magyarázható, indokolható is, hogy a KMP országos létrejötte után néhány héttel elsősorban nem az üzemi pártszervek létrehozása volt napirenden, hanem egyáltalán a kommunista pártszervezet létrehozása. Ez pedig Salgótarjában nélkülözte az üzemi szervezkedési elveket, a területi elvek alapján ment végbe, mint ahogy erről a fellelhető források, elsősorban a Vörös Újság tudósításai is szólnak.

Az 1919. január 1-i népgyűlésről 1919. január 4-én Kommunista győzelem Salgótarjában címmel közölt hiranyagot a Vörös Újság. A nagygyűlésről szóló írás idézett részének első mondata, mely szerint a salgótarjáni vas- és fémmunkások a bányászok kértek előadót a KMP Központi Bizottságától, cáfolja a Nógrád megyei bányász munkásmozgalom történetében leírtakat. Ugyanis, ha december 26-a előtt a környező községekben, de Salgótarján peremkerületeiben, pl. Somlyóhányatelepen, s december 26-án, vagy az azt követő napon az acélgyárban is megalakult volna a pártszervezet, akkor nem a szakmai szervezkedés elvi alapjain álló munkások, bizalmiak kértek volna előadót, hanem a szénmedence, ill. iparvidék pártszervezeteit összefogó salgótarjáni pártvezetőség, azaz a feldolgozás szerint „e pártszervezetek területi irányító szerve”. Csakhogy véleményem szerint 1919. január 1-e előtt, — annak ellenére, hogy pártszervezet, pártvezetőség létezett Salgótarjában, — az MSZDP még tartotta, ha nem is szilárd állásait a munkások között éppen a munkásság hagyományos szervezetei alapján s annak a jobboldali agitációnak következtében, mellyel a kommunistákat vádolták a szakszervezeti egység, a munkásegység felbomlásáért. 1919. január 1-e előtt még nem volt egyértelmű a munkásság teljes balratolódása, a kommunista párt egyértelmű győzelme a munkásság soraiban. Ezért nem tartom valószínűnek, hogy 1919. január 1-én tartották az első kimondottan kommunista nép-

gyűlést Salgótarjában.” Hiszen e nagygyűlés volt az utolsó lökés ahhoz, hogy a széles dolgozó tömegekben tért hódítson a kommunista politika és eszme.

A Nógrád megyei bányász munkásmozgalom története a karácsony másnapján megrendezett értekezletek kapcsán írja, hogy Kun Béla, Szaton Rezső és Rudas László érkezett Salgótarjába. A források azonossága alapján meg kell állapítani, hogy Rudas László az 1918. december 26-i salgótarjáni értekezleteken nem vett részt. Ő csak 1919. január 1-én volt Salgótarjában. Ezt támasztja alá a Vörös Újság 1919. január 4-i száma és Szaton Rezső visszaemlékezése is. Továbbá, ha Rudas László jelenlétével, ittlétekor alakult meg a KMP salgótarjáni szervezete s akkor választották meg a vezetőséget, akkor az nem december 26-án, hanem 1919. január 1-én volt. Ez pedig teljességgel ellentmond mindannak, amit a Vörös Újság írt és az idézett visszaemlékezők, Juhász István, Bozó György mondtak.

Végezetül még egy ellentmondás. A Nógrád 1968. november 10-i számában Bozó György visszaemlékezésében arról olvashatunk, hogy a párt alakuló ülésén Kun Béla és Rudas László voltak jelen. Szaton Rezső valószínűleg még a gyári bizalmiakkal tárgyalt.

Véleményem szerint az alakuló ülés egyet jelent a bizalmitestület vagyis az összbizalmi üléssel. Ha december 26-án összbizalmi ülés volt, akkor Szaton Rezső miért tárgyalt volna a gyári (melyik gyári?) bizalmiakkal, különösen akkor, mikor ott már létrejött korábban — a már az előzőekben is vitatott — KMP szervezet?

Nógrád megye története, Salgótarján története, valamint A salgótarjáni iparvidék c. kötetek adatai a KMP salgótarjáni szervezetének megalakulását illetően két népgyűlésről szólnak, mely megfelel a kutatás akkori állásának. A Vörös Újság is két gyűlésről tudósít s ennek alapján a szerzők is csak két nagy politikai eseményről írhattak, tekintettel arra, hogy más forrás akkor még feltáratlan volt. A két nap — 1918. december 26-a és 1919. január 1-e — dátuma a helytörténeti kiadványok mind-egyikében megegyezik. A két nap eseményeinek, az eseményeken résztvevő központi személyeknek vonatkozásában azonban már eltérések mutatkoznak. Az eltérések megítélésének lényeges, tartalmi mozzanatai vannak. Az idézett helytörténeti munkákban megmutatkozó ellentmondások azért is feltűnőek, mert Nógrád megye története II. kötete 1969-ben, a Nógrád megyei bányász munkásmozgalom története 1970-ben, a Salgótarján története 1972-ben, A salgótarjáni iparvidék 1962-ben látott napvilágot.

Újabb adatok tükrében

Szaton Rezső visszaemlékezése a Kommunisták Magyarországi Pártja salgótarjáni szervezetének létrehozásáról — mely a cselekvő és az események menetében részt vevő kommunista vezető visszaemlékezése — mindössze 12 év távlatából sok vonatkozásban hitelesebbnek tűnik számomra, mint az 50 év távlatából visszapergett események a helyi visszaemlékezők által. Ez a megítélés érvényes általában az 1918-as év végén lezajlott események leírására, de különösen azokra a tényközlésekre, részletekre, melyek megegyeznek a Vörös Újság hasábjain megjelent hírekkel, írásokkal. Mindezekben túl Szaton Rezső visszaemlékezése közelebb hoz bennünket annak megismeréséhez, hogy milyen harc és összecsapások közepette alakult meg a KMP salgótarjáni szervezete.

A Nógrád megyei bányász munkásmozgalom történetében közöltekkel ellentétben — jelesen, hogy Kun Béla a KMP Központi Bizottságának elnöke akkor érkezett

Salgótarjánba, mikor már a kommunista mozgalom zászlót bontott, azaz egy sor KMP szervezet létrejött — Szaton Rezső visszaemlékezésében foglaltakkal s a Vörös Újságban közöltekkel, mely szinkronban van a megyetörténet és Salgótarján története, valamint A salgótarjáni iparvidék adatközlésével az a tény, hogy Salgótarjánban Kun Béla és Szaton Rezső készítették elő a KMP létrehozását.

Szaton Rezső közlése szerint három vasárnap (ünnepnap!?) értekezletei és népgyűlései voltak szükségesek ahhoz, hogy a kommunista politika véglegesen tért hódítson a munkások között. Bár a Vörös Újság is csak két napot jelöl a kommunista győzelem előkészítő munkálataira, de véleményem szerint a három nap, melyből a kettőn népgyűlés volt, helytálló, elfogadható.

Szaton Rezső december első napjaira teszi, mikoris a bányamunkások felkeresték a KMP Központi Bizottságát, hogy a legközelebbi vasárnapi népgyűlésre előadót kérjenek. Tekintettel arra, hogy december 1-e vasárnapra esett, a következő hét — tehát az első napok — 8-ig, vasárnapig terjedt, nem valószínű, hogy a bányamunkások december 8-ra kérték volna előadót. A következő vasárnap 15-e volt. Ez a vasárnap sem fogadható el, hiszen akkor erről a Vörös Újság is megemlékezett volna. 1918. december negyedik vasárnapja 22-re esett. Ez a dátum is kizárható, mert semmiféle adat, esemény nem utal erre a napra. Szaton Rezsőnek a december első napjaira való emlékezése azzal a feltevessel fogadható el, hogy december első felében, de méginkább december 10-e és 20-a között kereshették fel a salgótarjáni bányászok a Visegrádi utcában a KMP vezetőit. E feltevést támasztja alá az a tény is, hogy a KMP politikai orgánuma, a Vörös Újság is csak 1918. december 7-én jelent meg, mely nagy szerepet vállalt abban, hogy a párt politikáját hirdesse, magyarázza, népszerűsítse. A salgótarjáni munkások a KMP programját elsősorban, sőt megkockáztatom, hogy december 26-ig kizárólag a Vörös Újságból ismerhették meg. Ezt követően fordulhattak (fordultak) a párt felső vezetéséhez.

Szaton Rezső vasárnapot jelöl a visszaemlékezésében, de véleményem szerint ezzel csak a munkaszüneti napot jelöli, amikor a munkások összbizalmi ülést, szakszervezeti taggyűlést és népgyűlést tartottak. Ennélfogva december 26-a ugyan csütörtökre esett, de karácsony másnapja lévén munkaszüneti nap volt. A Szaton Rezső által leírt és a Vörös Újságban közölt események egyértelműen december 26-ában jelölik a pártszervezet megalakításának első előkészületi napját, mely napon az események menete értelmében meg is alakult a kommunista pártszervezet. Tehát az első, sorsdöntő nap 1918. december 26-a volt. Ez a nap több forrás egybehangzó tényközlése alapján legalább két lényeges dologban különbözik a másik két nap eseményeitől. Az első, hogy december 26-án a munkásság összejövetelein csak a KMP vezetői, mint előadók vettek részt, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt központi vezetői nem voltak jelen. A második, hogy csak december 26-án volt összbizalmi ülés, a szakmai szervezetek taggyűlései, majd ismét összbizalmi ülés, mely kollektívan csatlakozott a KMP-hoz.

A KMP salgótarjáni szervezetének alakuló üléséről eltérő számadatok láttak napvilágot. Szaton Rezső visszaemlékezésében 180—190 főről beszél, mint az összbizalmi ülés résztvevőiről. Bozó György mintegy 20—25 főre taksálja a pártszervezet alakuló ülésén résztvevők létszámát. A Szaton Rezső által jelölt igen magas létszám elfogadása feltételezi, hogy az összbizalmi ülésen részt vett bizalmiak nem csak Salgótarján munkásságát képviselték, hanem a környező települések, bányászlakta községek munkásságát is. Ezt alátámasztani látszik az a tény, hogy a bányamunkások a Központi Bizottságtól nyilvános bányamunkás gyűlésre kértek előadót, mely népgyűlésre mozgósították a bányatelepek, települések s a környező községek munkás-

ságát is. Feltehető, hogy a bizalmiakon kívül a szakszervezetek egyéb tisztségviselői is részt vettek az összbizalmi ülésen.¹⁷

Ezzel párhuzamosan ismét felvetődik a már előzőekben tárgyalt problémakör, nevezetesen az, hogy ha már december 26-a előtt a Salgótarjánt környező községekben és munkástelepüléseken saját kezdeményezésből, központi segédlet nélkül alakultak meg a KMP szervezetei, Salgótarjában — ahol a felvilágosultabb munkások éltek — miért kellett központi előadó a pártszervezet létrehozásához? Szaton Rezső véleménye szerint az első napon, melyet a KMP létrehozására szenteltek, Salgótarján és a vidék összmunkássága volt jelen. Továbbmenve: a második, és a harmadik népgyűlésen is Salgótarjánnak és környékének munkásságáról beszél, akiket felszólított, hogy csatlakozzanak a Kommunisták Magyarországi Pártjához.

December 26-án, az összbizalmi ülésen a helyi vasas szakszervezet elnökét Hackspacker-nak nevezi, valójában Hack Gyuláról van szó. Szaton Rezső névtévesztése elnézhető. Hack Gyuláról a KMP-vel szembeni magatartásával kapcsolatosan írja, hogy a szociáldemokrata párt helyi titkárának leváltását követeli, mert a kommunisták mellett foglalt állást. E nem perdöntő adatra vonatkozik a Vörös Újság 1919. január 15-i számának 3. oldalán található, a későbbi salgótarjáni eseményekre vonatkozó írás, melyben hivatkoznak Gábor Bélának, a szociáldemokrata párt helyi szervezete titkárának „Az Újság”-ban megjelent nyilatkozatára, melyben tiltakozik a vád ellen, hogy ő a kommunistákhoz csatlakozott. Hogy valójában a szociáldemokrata helyi vezetés hogyan viszonyult a kommunistákhoz, azt konkrétan, a valóságnak megfelelően nehéz lenne lemérni. Úgy gondolom, hogy a szociáldemokrata helyi vezetésen belül is differenciálni szükséges. Gábor Béla pl. közel állt a kommunistákhoz, szimpatizált velük, sőt az 1919. január elején történt rablások és fosztogatások kapcsán tiltakozott az ellen, hogy azt a kommunisták idézték elő. A helyi szociáldemokrata és szakszervezeti vezetésnek viszont egy jelentősebb része nem békelt meg azzal a gondolattal — s a december 26-i események kapcsán — azzal a ténnyel sem, hogy egyedüli mozgalmi vezetői a munkásságnak, hogy a munkások igazi politikai érdekeinek képviseletére a forradalmi párt szervezete jött létre. Ezért vetették fel, hogy a legközelebbi vasárnap ismét népgyűlést kell tartani.

A következő vasárnap december 29-e. Nagy a valószínűsége annak, hogy ezen a vasárnapon volt a KMP tömegbefolyásának növelésére szervezett gyűlés. Erre enged következtetni az a tény, hogy a harmadik, jelentős, a KMP által szervezett mozgalmi napról a Vörös Újság híradása és Szaton Rezső visszaemlékezése csaknem azonos tartalommal szól, mely az 1919. január 1-i eseményekre illik. A december 29-ét követő vasárnap már január 5-én volt, mely napon a közbeeső 3—4-i események — munkásellenőrzés bevezetésére tett kísérlet a bányánál, rablás, fosztogatás — s azok megtorló intézkedései miatt népgyűlésen tömegesen nem tanúskodhatott Salgótarján és környékének munkássága arról, hogy felsorakozott a KMP politikája mögé. Következésképpen az 5-ére esett vasárnapon kizártnak tartom a második népgyűlést.

A december 29-i eseményekről viszont ezidáig nem volt tudomásunk. A Vörös Újság tudósításai, hírei között sem találkozunk olyan adattal, mely a salgótarjáni napra utalna. Ennek egy magyarázatát találok. A Vörös Újság 1918. december 7-től 1919. január 25-ig hetente kétszer, szerdán és szombaton jelent meg. A december 26-i pártszervezet alakulásáról is csak az 1919. január 1-i Vörös Újság számolt be, az 1919. január 1-i népgyűlésről pedig a január 4-i szám közölt híradást. A december 29-i népgyűlés jelentősége nem azonos a másik két nap eseménysorának politikai hatásával, ezért lehetséges, hogy a Vörös Újság nem jelentetett meg hírányagot.

A második népgyűlés, mint már elfogadott tény, 1919. január 1-én volt. Szaton Rezsőnek e napra való visszaemlékezése néhány adatban ellentmond a Vörös Újságban megjelent tudósításnak. Először is a szociáldemokrata párt részéről megjelent személyeket illetően. A Vörös Újság hat, Szaton Rezső öt személyről írt. A Vörös Újság szerint az MSZDP részéről Pollák, míg Szaton Rezső szerint Esztergályos akart beszélni a népgyűlésen.

Szaton Rezső a szociáldemokraták részéről egy jól megszervezett provokációról is írt, mely rablásokban, fosztogatásokban nyilvánult meg s melyet a kommunisták számlájára írtak. Véleményem szerint Szaton Rezső visszaemlékezései összemosódtak a következő napok eseményeivel, ugyanis a fosztogatás és a rablás január 3-án és 4-én — pénteken és szombaton volt — melyről a Vörös Újság január 8-i száma számolt be. A január 1-i népgyűlés menete megegyezik a Vörös Újságban közöltekkel. Néhány ponton, némely vonatkozásban a fentiekben túlmenően is szükséges pontosítani Szaton Rezső visszaemlékezését. Az 1918. december 26-i salgótarjáni eseményekről szólva Szaton Rezső egy összbizalmi ülésről szól, melyet nagygyűlés követett. Az összbizalmi ülés megegyezik a Vörös Újságban közöltekkel, eltérés a nagygyűlés és a szakszervezeti taggyűlés között van. Szaton Rezső nem ír a KMP salgótarjáni szervezetének alakuló üléséről és a vezetőségválasztásról. Az összbizalmi ülés után a nagygyűlés eseményeit írja le. A másik összbizalmi ülést, mely egyben a párt alakuló ülése volt, nem említi.

A Vörös Újság híradása szerint viszont december 26-án összbizalmi ülés, szakmai taggyűlések és ismét összbizalmi ülés volt. A második összbizalmi ülés keretében került sor a salgótarjáni pártszervezet megalakítására és a vezetőség megválasztására.

Tekintettel arra, hogy a Vörös Újság az eseményről 6 nap múlva tudósított, míg Szaton Rezső 12 év távlatából írta le visszaemlékezéseit, az előbbi híradást, azaz a Vörös Újság közlését, mint hiteles bizonyítékot kell elfogadnunk.

Az 1918. december 29-i népgyűlésre emlékezve írta Szaton Rezső, hogy a salgótarjáni szocdempárt „teljes egészében magáévá teszi a bolsevikok programját és csatlakozik a KMP-hoz.”

Egy kis túlzás lehet ebben, hiszen ha már december 29-én nyilatkozott a szociáldemokrata párt helyi vezetése a kommunista program elfogadásáról és a KMP-hez való csatlakozásról, akkor három nap múlva, 1919. január 1-én a népgyűlésen miért került sor újabb nyílt összeütközésre a munkásegység vonatkozásában. Jóllehet a munkásság hangulati provokálása az MSZDP központi kiküldötteitől eredt, de helyi hangadók is szerepet játszottak abban, hogy a munkásegység „erőszakos” megbontását a kommunista politika számlájára írják.

S itt kell visszatérni Szaton Rezsőnek arra a megállapítására, hogy már az első népgyűlésen „meg volt pecsételve a szocdemek salgótarjáni további működése.” Ha ez a megállapítás realitás lett volna december 26-án, függetlenül attól, hogy nem népgyűlés, hanem taggyűlések voltak, akkor két agitatív tömegfelvilágosító népgyűlésre nem került volna sor. A szociáldemokrata párt helyi szervezete még tartotta szervezeti és mozgalmi állásait az elkövetkező népgyűléseken is, mint erről az éppen általa leírt események is tanúskodnak.

Elgondolkodásra késztetnek visszaemlékezésének azok a mondatai is, melyek szociáldemokrata ellenességre utalnak. Az általa leírt mindhárom gyűlésnek szociáldemokrata ellenes hangulata volt. „Le a magyar szociáldemokrata párttal, le az áruló szociáldemokráciával, szociáldemokrata provokáció” stb. Anélkül, hogy kétségbe vonnám az ilyen, egyedi megnyilvánulásokat, a tömeg hangulataként nem fogadhatjuk el. Hiszen a KMP helyi szervezete a szociáldemokrácia talajából, a szakszervezetekből

nőtt ki. Nem beszélve arról, hogy a KMP tagok egyben szakszervezeti tagok, bizalmiak, főbizalmiak is voltak. S ha néhány példa utal is arra, hogy a KMP tagokká vált szakszervezeti tagok kiléptek a hagyományos szakmai szervezethől, bizonyosan nem volt általános annak elfogadása, hogy mozgalmi múltjuk szervezetei ellen lépjenek fel akkor, amikor pl. a bányászok csak néhány hónapja hozhatták létre szervezeteiket, illetve szabadabban élhettek polgári demokratikus jogaikkal. Ugyancsak a politikai problémakörhöz tartozik, hogy a szakszervezetből kiléptettek „térjenek vissza és a szakszervezetek keretein belül folytassák a harcot a szakszervezeti bürokraták és a szocdempárt, valamint a burzsoázia ellen.” — hívta fel a népgyűlés hallgatóságát Szaton Rezső.

A visszaemlékezés fenti mondatára bizonyára rányomta bélyegét az 1920-as évek végére, az 1930-as évek elejére a KMP-ben meghonosodott szociáldemokrata ellenesség. Véleményem szerint 1918 végén, 1919 elején politikai hiba lett volna a szociáldemokrata párt ellen — saját tagjaikkal — harcot hirdetni, illetve indítani. Nem is beszélve arról, hogy nem lehet azonos megítélés alá vonni a szociáldemokrata pártot és a burzsoáziát! Bár a szociáldemokrata vezéreket már korábban árulónak bélyegezték. (Viszont az SZDP vezetői nem azonosak magával a párttal.)

Szűklátókörűség lett volna harcot hirdetni a szociáldemokrata párt ellen akkor, amikor a kommunista politika éppen a munkásság szervezeteiben — a szakszervezetekben és SZDP szervezetekben — kezdett tért hódítani. A hagyományos, s évekig az egyedüli munkás szervezet ellen fordítani a hangulatot akkor, amikor a párt szervezeti kiépítése nem fejeződött be — s hozzáteszem nem fejeződött be még a Tanácsköztársaság idején sem, csak a párt politikája eresztett gyökeret az agitáción és propagandán keresztül — apolitikus lett volna. De más a párt politikájának terjedése, elfogadása és más a KMP önálló szervezeteinek kiépítése.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy a szakszervezetek össz-bizalmi testülete mondta ki a KMP-hez való csatlakozást, melyet a népgyűlés megerősített. Következetlenség a szakszervezeti bizalmiakat s rajtuk keresztül a szakszervezeti tagokat (akik egyben SZDP tagok is voltak) felszólítani a saját szervezetük elleni harcra.

A tömeges, nyílt kiállítás a KMP politikája mellett, az egyetértés a KMP politikájával akkor még nem eredményezhette azt, hogy szembeforduljanak „saját” szervezeteikkel, legyen az szakszervezet, vagy MSZDP szervezet.

Ezért Szaton Rezső visszaemlékezésében nyomon követhető szociáldemokrata-ellenesség a visszaemlékezés-írás időpontjának politikai vetülete. Szaton Rezső a visszaemlékezése végén jelezte, hogy a folytatás következik. Ez azonban ismeretlen okból elmaradt. A Sarló és Kalapács hasábjain között visszaemlékezése a KMP salgótarjáni szervezetének alakulásáról, a kommunista politika térhódításáról szervesen illeszkedik be eddigi ismereteinkbe, gazdagítva, gyarapítva azt.

Mindezek után néhány gondolat a párt országos vezetésének korabeli állásfoglalásáról a pártszervezetek működésére vonatkozóan — összefüggésben a helyi eseményekkel.

Mindenekelőtt a Kommunisták Magyarországi Pártja ideiglenes Szervezeti Szabályzata az irányadó, mely a párt helyi szerveiről a következőket írja:

„4. A párt helyi szervei kétfélek:

- a) területek szerint alakult (városi, falusi, nagyobb városokban kerületi) csoportok;
- b) üzemek szerint alakult (gyári, műhelyi) csoportok.

Üzemi csoportokat olyan telepek munkásai alkothatnak, amelyekben a bérnyom-
kások száma a százat meghaladja.

5. A csoportok végrehajtó bizottságokat választanak, amelyek a Központi Bizott-
sággal való érintkezést közvetítik. Amely községben, vagy városban több csoport
működik, ezek végrehajtó bizottságai közös végrehajtó bizottságokat küldenek
ki.”¹⁸

A Kommunisták Magyarországi Pártjának ideiglenes Szervezeti Szabályzata
1918. december 28-án került nyilvánosságra, következőképpen 26-a előtt nem szerz-
hettek róla tudomást sem írásban, sem szóban. A december 26-i összbizalmi ülésen
Kun Béla viszont már beszélhetett a szervezési elvekről, de ez nem bizonyítja azt,
hogy az elvek még aznap, sőt azt megelőzően érvényesültek. Felvetődhet a kérdés,
hogy a salgótarjáni és Salgótarján környéki munkások miért tértek volna el önállóan,
saját elhatározásból a hagyományos szervezkedési elvtől? Semmi sem indokolta volna
ezt a lépésüket.

A KMP ideiglenes szervezeti szabályzatának megjelenése után már csak a január
8-i Vörös Újság foglalkozott az üzemi kommunista csoportok létrehozásával. Mint a
KMP központi lapja írja: „Felhívjuk az összes fővárosi, valamint a környékbeli gyá-
rak és üzemek munkásságát, hogy szakmára való tekintet nélkül alakítsák meg sür-
gősen a gyári (üzemi) kommunista csoportokat, hogy nyilvánarthassák a kommunis-
ta elvtársak csatlakozását. Az így megalakított gyári (üzemi) csoportok válasszanak
a maguk keretében vezetőséget . . .”¹⁹

S ami a vasas szakszervezet állásfoglalását tükrözi a KMP-hez való tartozásról,
vonatkoztatva az acélgvári pártszervezet megalakulására is, — szintén tényközlő
idézzel szolgálók:

„December első felében a vasas szakszervezet központi vezetősége, a budapesti és
Pest környéki szakosztályok és helyi csoportok vezetőségei a szervező bizottságok és a
főbizalmiak közös értekezletet tartottak. A kommunista vasmunkások javaslatot
terjesztettek elő a munkásellenőrzés megvalósítására az üzemi tanácsok útján . . .”
Az előterjesztés szerint a vasas szakszervezet „nem gördít akadályt az elé, hogy tagjai
a Kommunista Párthoz tartozzanak.”

Háromnapos vita után elfogadták azt a javaslatot, hogy a szakszervezeti tagok
a Kommunista Párt tagjai is lehetnek.”²⁰ Ez a hozzájárulás, engedélyezés nem jelenti
azt, hogy december 26-ra az acélgvár vasas szakszervezeti tagsága hátatfordított
volna a hagyományos szervezetnek. Ezt támasztja alá az acélgvár akkori egyik műsza-
ki vezető személyiségének visszaemlékezése is. „A nemzeti tanácsok korszaka alatt
. . . munkásaink közül egy-kettő már érintkezést keresett a kommunistákkal, egyesek
Kun Bélával tárgyaltak és kezdtek a bolsevizmust, a kommunizmussal együtt. A
szakszervezeti élet rendkívül megélenkül: minden alkalmazottnak szociáldemokra-
tának kellett lennie, kivétel nélkül minden gyári alkalmazott belépett vagy a vas- és
fém munkások szakszervezetébe, vagy az ipari és kereskedelmi alkalmazottak országos
szövetségébe, szóval a testi és szellemi munkások szakszervezeteibe. A viszonyok
állandóan fejlődve egy fordulópontot képez Salgótarjánban 1918. december 2. felé-
ben Kun Béla fellépése, aki egy gyűlésen erős, lázító és izgató beszédet mondott di-
csőítve a kommunizmust és a bolsevizmust. Ezen időben még a szociáldemokrata
párt erősen küzdött a kommunizmus ellen.”²¹

Mint a már fentebb közölt forrásokból egyértelműen kiderül, Kun Béla 1918.
december 26-án járt Salgótarjánban. Következésképpen ekkor még erős szociálde-
mokrata hatás alatt állottak a munkások az acélgvárban s a kommunistákkal szem-

ben ellenérzésüknek adtak kifejezést. A gyári kommunista pártszervezet megalakulásáról, működéséről nem tesz említést a visszaemlékező, csupán a rendkívül megelégtelt szakszervezeti életéről ír a jelentést tevő.

Kun Béla írásaiban és beszédeiben a Tanácsköztársaság megdöntését követő években gyakran visszatér a KMP megalakulásának körülményeire. Az alábbiakban ezekből idézek néhány gondolatot.

„... a párt — ez volt a legfőbb érdeme vezetésének — rögtön szélesen elágaztatta gyökereit a tömegek között, s ott kereste fel a tömegeket, ahol legnagyobb mennyiségben éltek politikai és társadalmi életüket: az üzemekben. Sok volt ebben az üzemek felé törekvésben az ösztönösség a pártvezetés részéről. Az első ideiglenes pártszervezeti szabályzatban, amelyet a párt Központi Bizottsága dolgozott ki, még nem történt meg a teljes szakítás a szociáldemokráciára jellemző szervezeti elvvel: a pártszervezetnek területi alapon való felépítésével, de már ott szerepel benne, mint a párt egyik szervezeti alapja: az üzemi csoport, vagy amint ma nevezzük: az üzemi pártsejt. A tömegek többi gyülekezési pontjai: a szakszervezetek, a munkanélküliek gyülekezőhelyei ugyancsak rögtönösen fészkeivé váltak a kommunista agitációnak, sőt szervező munkának is...”²²

„Magyarországon... minden szakszervezeti tag egyúttal a Szociáldemokrata Pártnak is tagja volt. Aki szervezett munkás volt, attól szakszervezeti járulékaival együtt beszedték a pártadót is a Szociáldemokrata Párt számára, akár akarta, akár nem, akár szociáldemokratának vallotta magát, akár nem. A Kommunista Pártnak, így minden szakszervezetben lévő tagja a Szociáldemokrata Pártnak is adózott.”²³

„... A Kommunista Pártnak voltak tömegei. Lendületes forradalmi agitációja, mintaszerűen marxista taktikája, jól megválasztott jelszavai, bátor és kiméretlen forradalmi akciói fölka-varták a proletariátust, s a legnagyobb szimpátiát ébresztették a kommunisták iránt. Ezek a tömegek azonban szervezetileg a szakszervezetek és a Szociáldemokrata Párt organizatórius egységéhez tartoztak...”²⁴

A párt tömegbefolyása sikerei ellenére „korántsem volt még elég szervezett. Négy hónap alatt, amely a párt alakítása és a proletárdiktatúra kikiáltása között eltelt, ilyen óriási és rohamosan növvő tömegbefolyást nem is lehetett volna még nagyobb számú és fejlettebb bolsevik erőkkal sem, mint amilyenek mi voltunk akkoriban — szervezetileg teljesen megerősíteni. Viszont a KMP politikai és szervezeti irányvonala mégis biztosítani tudta még ez alatt a rövid idő alatt is, hogy a párt legalább Budapesten és a vidéki ipari centrumokban mindenütt el tudta juttatni politikai befolyását a legszélesebb tömegekhez. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy a KMP alakulásától kezdve tisztában volt azzal, hogy csak úgy juthat befolyáshoz a munkásság között ha agitációs és szervező tevékenységét elsősorban a nagyüzemekben és a szakszervezetekben folytatja. A KMP üzemi és szakszervezeti munkája csakugyan határozatokban nyilvánult meg, hanem ténylegesen a gyakorlatban.

A területi szervezetek a Kommunista Pártban elenyészően csekély szerepet játszottak — az agitációs és szervező munka zöme az üzemi pártcsoportokon nyugodott...”²⁵

A mozgalom, „mely a Kommunista Pártot a proletáriátusnak szélesen szervezett rétegeire, az üzemi munkásságra, főleg a budapesti nagyüzemek (Csepel, Ganz-vagon-gyár, Albertfalva) bizalmiakra támaszkodva ki akarta kristályosítani újból abból az alakatlan tömegből, melyet az egyesült szocialista, majd szocialista-kommunista párt jelentett, hogy nyakát tekerhesse a szakszervezeti bürokráciának, s elfoglalhassa a szakszervezetek vezetését.”²⁶

A fenti, Kun Bélától vett idézetek is bizonyítják, hogy a KMP szervezése a szakszervezetekre építve indult el. S a már idézett helyi vonatkozású dokumentumok is azt erősítik, hogy a szakszervezetek voltak az alapjai a salgótarjáni KMP szervezet megalakulásának. A politikai munka, az agitációs és propaganda tevékenység természetesen az üzemekben zajlott, ahol tömegei voltak a pártnak, tömegei és nem tömegekkel rendelkező szervezetei. A politikai befolyás eljutott a legszélesebb tömegekhez a párt orgánumain és a párt vezetőin keresztül, de ez nem jelentette a szervezeti kiömlést a gyárakban, üzemekben.

Salgótarján esetében még egy alapvető és nagyon fontos ténnyel kell számolnunk a KMP szervezet megalakulása vonatkozásában. Ez pedig a kollektív belépés ténye. Salgótarjánban két nagy szakma, a bányász és a vasas munkások szakszervezetének összbizalmi ülése csatlakozott elsőként a Kommunisták Magyarországi Pártjához. Az összbizalmi ülés volt a pártszervezet alakuló értekezlete, s a bizalmiak közül választották meg a párt vezetőségét is. Tehát tulajdonképpen a vasas és bányász bizalmiak egy része szerepet kapott a párt vezetésben is. Ebből következően e kettős szerepben tevékenykedtek az üzemekben, mint szociáldemokrata szakszervezeti bizalmiak, főbizalmiak és mint a KMP salgótarjáni szervezetének vezetői.

E kettőség — véleményem szerint — a Tanácsköztársaság idején is fennállt, hiszen az idő rövidsége miatt nem sikerült a pártszervezetek és a szakszervezetek szétválasztása, a KMP szervezeti kiformálása, kiépítése, a párt helyőnek, szerepőnek megjelölése és biztosítása a proletárdiktatúra ideje alatt sem.

Mindent egybevetve, a forrásokat ütköztetve a Kommunisták Magyarországi Pártja salgótarjáni szervezete megalakulásának eseményei az alábbiak szerint vázolhatók fel:

— 1918. december 10–20 között a salgótarjáni bányászok felkeresték a KMP Központi Bizottságát, hogy gyűlésükre előadót kérjenek. Feltételezhető, hogy ezen a személyes találkozón a KB illetékese azon túlmenően, hogy előadót ígért, megbeszélte a bányászok küldötteivel a párt megalakításával kapcsolatos szervezési kérdéseket is. Ezen felvetésemet arra alapozom, hogy a december 26-i események sora nem következhetett volna be spontán módon, alapos előkészítő munka nélkül. Gondolok az összbizalmi ülésre. A salgótarjáni bányászok nyilvános gyűlésre kértek előadót a KMP Központi Bizottságától s a nyilvános gyűlésből összbizalmi értekezlet, taggyűlés, majd ismét összbizalmi ülés lett. A nap beosztását, a gyűlések menetét valószínűleg a Központi Bizottság ajánlotta a bányászok helyi vezetőinek, mert ezt az utat látták legalkalmasabbnak arra, hogy a KMP helyi szervezetét a legrövidebb idő alatt létrehozzák. A szervezkedés bázisát a szakszervezetek adták, amely nem volt ellentétben a párt szervezkedési elveivel.

— 1918. december 26. Összbizalmi ülés Salgótarjánban, melyen a bányász és a vasas szakszervezet helyi és Salgótarján környéki szervezeteinek bizalmi és főbizalmi egyénei, valamint más szakmák képviselői (pl. üveges) és a területi MSZDP vezetősége vett részt. Az összbizalmi ülésen a KMP Központi Bizottságát Kun Béla és Szaton Rezső képviselték. Az összbizalmi ülést követte a két nagy szakma — bányász és vasas — szakszervezeti taggyűlése, majd ismét összbizalmi ülést tartottak, ahol kimondták, hogy csatlakoznak a Kommunisták Magyarországi Pártjához.

Tehát 1918. december 26-án megalakult a Kommunisták Magyarországi Pártja salgótarjáni szervezete, mely a területi szervezkedési elv alapján jött létre, tömörítve magában a környező települések, bányáslakta községek s a helyi üzemek kommunistáit, baloldali elemeit is.

A pártszervezet létrejötte a kollektív belépés eredménye volt. Az összbizalmi testület együttesen határozott arról, hogy megalakítja a KMP helyi szervezetét. Kö-

vetkezésképpen az első párttagok a szakszervezetek tisztségviselői, bizalmiak és főbizalmiak lettek. Ebből a közegeből alakult meg a pártszervezet vezetősége, szakszervezeti bizalmiak és főbizalmiak kaptak szerepet a KMP vezetőségében. Így szakszervezeti tisztségüket megtartva kettős feladatot vállaltak a politikai munkából: a párt politikájának terjesztése, megértetése agitációs és propaganda eszközökkel, valamint a szakszervezeti munka hagyományos végzése ugyanazon üzemi munkások körében. Üzemi pártszervezetek létrejöttéről nem beszélhetünk, a bizalmiak — egyben pártvezetőségi tagok — üzemi munkáját viszont nem vonhatjuk kétségbe.

A KMP salgótarjáni szervezetének alakuló ülésén a Központi Bizottság két vezetője, Kun Béla és Szaton Rezső vett részt. Az MSZDP országos szervétől senki nem volt jelen, pedig feltételezhető, hogy az új munkáspárt létrehozásának előkészületeiről tudtak. Távollétük megkönnyítette, hogy a baloldali érzelmű munkások Kun Béla személyes hatásának következtében döntésre vihették és vitték a párt megalakításának ügyét. Bár e nagyjelentőségű eseménysort követően hat héttel Salgótarján egyik szociáldemokrata vezetője az MSZDP rendkívüli pártgyűlésén azzal kezdte a felszólalását, hogy „A salgótarjáni munkásság üdvözlését hozta és biztosítását, hogy állandóan a szociáldemokrata párt mellett állnak” — már csak propaganda szólam volt, nem fedte a valóságot. A KMP megalakulásának és térhódításának elhallgatása nem tette meg nem történtté a december 26-i nagyjelentőségű eseményt.

— 1918. december 29-én a kommunista politika térhódítása érdekében népgyűlés megrendezésére került sor Salgótarjánban. A tömegeknek a KMP politikája mögé állítása, a politikai befolyás növelése érdekében Salgótarján és vidékének összmunkásságát szervezték e vasárnapi nagygyűlésre. A december 26-i események során a KMP bár szervezetileg is zászlót bontott, a szociáldemokrata párt még tartotta állásait a munkásság hagyományos szervezeteiben, a munkahelyeken és lakóterületen egyaránt. Ez a népgyűlés tulajdonképpen azt szolgálta, hogy a munkások széles tömegeivel egyszerre, egyazon időben ismertessék meg a KMP célját, tudatosítsák a dolgozóknak, hogy mi akarnak a kommunisták s ezáltal szélesebb tömegbázis alakuljon ki a kommunista párt körül. Ez a népgyűlés agitációs-propaganda célokat szolgált, a baloldali erők tömörítését a párt politikája mögé.

— 1919. január 1-én volt a második, s eddigi kutatásaink alapján az utolsó nagygyűlés, mely az erőket polarizálta, illetve tömegeket hódított meg a KMP politikájának. Ezen a népgyűlésen az MSZDP országos vezetői ismételték megkísérelték a kommunista politika lejáratását (először a december 29-i népgyűlésen) azzal a váddal, hogy a kommunisták a munkásegység megbontására törekednek, a munkásságon belül viszályt, harcot eredményeznek tevékenységükkel. Kimondatlanul is a munkásokat akarták érzelmileg távol tartani a KMP-től. Pedig csupán arról volt szó, hogy a kommunista politika mind szélesebb tömegekben talált visszhangra és bővült a kommunista politikával szimpatizálók tábora.

Ez a népgyűlés hangulatában a legszemléletesebb összeütközése volt a két párt politikájának helyi viszonylatban. Az összecsapásból a kommunista politika került ki győztesen, mely a népgyűlésen résztvevő tömeg reagálásában és állásfoglalásában hitelesen kifejeződött.

A két népgyűlés — 1918. december 29. és 1919. január 1. — tömegét, aktivitását és hatását tekintve fontos volt még az ingadozók, kételkedők meggyőzése szempontjából, de nagyhatású agitatív és propaganda eredményeikkel nem múlják fölül az 1918. december 26-i gyűléseket, melyek konkrétan és megmásíthatatlanul a Kommunisták Magyarországi Pártja salgótarjáni szervezetét hozták létre.

A KMP helyi szervezete létrejöttének körülményeiről szóló írások sorából nem hagyhatom ki Szaton Rezsőnek egy másik, átfogóbb és terjedelmesebb visszaemlékezéséből a helyi eseményekre utaló megállapításait, gondolatait, adatait.

Szaton Rezsőnek az 1950-ben kelt visszaemlékezésében olvashatjuk:

„... többször utaztam Salgótarjánba, Aszódra, Tatahányára, Győrbe, de leg többet Salgótarjánba, ahol nagyon szépen erősödött, fejlődött a kommunista mozgalom. A bányászok vezetője Golján elvtárs volt, aki nagyszerű munkát végzett Salgótarjában és a környék lakossága között. A salgótarjáni vasas helyi csoport részéről különösen Otyepka Károly elvtárs támogatott bennünket. A helyi szociáldemokrata párttitkár Gádor Béla a kommunistákkal szimpatizált. Minden tekintetben támogatta bennünket, amiért tudomásunk szerint sokszor vonta felelősségre az SZDP vezetősége. Gádor Béla elvtársat ez nem akadályozta abban, hogy mindig jobban és jobban segítségünkre legyen.”²⁷

„Salgótarjában óriási módon fellendült a kommunista mozgalom. Itt Gólián elvtárs dolgozott, aki a bányászok vezetője volt. A központi bizottság mindig két elvtársat küldött le egyszerre, így Rudas elvtárrsal két ízben voltam, másokkal még igen gyakran Salgótarjában, pl. Poór Ernővel.”²⁸

Az aszódi repülőgépgyár munkásai részére tartott népgyűlés leírása után így emlékszik az egyik népgyűlésre.

„Más alkalommal egy salgótarjáni nagygyűlésen vettünk részt, ahol óriási térségben kb. 20 000 ember jelent meg. Ezen a népgyűlésen az összes környékbeli falvak lakossága, munkássága és parasztsága részt vett. Rudas elvtárs beszélt, de nem győzte hanggal a nagy területet. Ezen a gyűlésen a szociáldemokraták egyik támadását kellett kivédeniünk. Az MSZDP azt hirdette, hogy a kommunisták likvidálni akarják a szakszervezeteket és minden elért jogot, kivívott eredményt meg akarnak semmisíteni. A gyűlésen jelen volt Esztergályos, Batta és fővezérük: Peyer Károly is. Az utolsó percben érkezett, mert nem mert előbb jönni. Mikor a tömeg észrevette őt, fújoltak, árulónak nevezték, el akarták kergetni.

A szociáldemokraták elég piszkos munkát végeztek. Már a gyűlés időpontja előtt két nappal ott voltak Salgótarjában. Mi csak aznap reggel utaztunk oda. Rudas elvtárrsal úgy állapodtunk meg, hogy először Peyeréket engedjük beszélni, azután kerüliünk mi sorra. Peyer nehezen egyezett bele, végül mégis tartott egy rövid beszédet. Tíz pernyi beszéd után kénytelen volt befejezni, mert a tömeg kifütyülte, leabcugolta, úgyhogy Peyer társaival együtt kénytelen volt eltiúnni a gyűlés színhelyéről.

Peyerék eltűnése után a tömeg a KP-t éltette és követelte, hogy a KP küldöttei szólaljanak fel. Golján elvtárs, aki a gyűlésen elnökölt bejelentette, hogy Rudas elvtárs fog beszélni, amit a tömeg nagy lelkesedéssel fogadott. Rudas nagy beszédében leplezte a SZDP munkásáruló politikáját és bebizonyította, hogy hazudnak, amikor azt mondják, hogy a kommunisták meg akarják szüntetni a szakszervezeteket. A KP minden egyes tagjától megkívánja, hogy valamely szakszervezet tagja is legyen.

Peyerék tudták jól, hogy a munkások mennyire ragaszkodnak szakszervezetükhöz és evvel a hazugsággal akarták a tömegeket elriasztani a KP-től. Rámutatott Rudas elvtárs arra, hogy milyen nagy fontosságot és jelentőséget tulajdonítanak a kommunisták éppen a proletárdiktatúra alatt a szakszervezeteknek.

Nagyhatású beszéde után én is tartottam egy rövid beszédet. Ezután Golján elvtárs bezárta ezt a hatalmas népgyűlést. A gyűlés után összeült az előre megbeszélt terv alapján a salgótarjáni összbizalmi testület, amelyet a helyi SZDP párttitkár, Gádor Béla elvtárs hívott egybe. Az értekezleten részt vettek természetesen az összes

szakmák dolgozóinak képviselői, vasasok, bányászok, a helyi SZDP vezetőségei is képviseltette magát. A KP részéről Rudas elvtárs és én vettünk részt.

Gádor elvtárs leplezte a SZDP aljas aknamunkáját, amit különösen az utóbbi napokban végzett.

Rudas elvtárs keveset beszélt, mert a nagygyűlésen a hosszú, megerőltető beszéd-től berekedt. Otyepka Károly vasesztergályos elvtárs és én beszéltünk még. A hangulat teljesen a KP mellett nyilvánult meg, éltették a pártot és minden ellenszenvükkel a SZDP és főleg Peyer és társai ellen fordultak. Gádor Béla bejelentette, hogy a salgótarjáni SZDP vezetősége testületileg csatlakozik a KMP-hoz, amit a munkásság képviselői nagy éljenzéssel fogadtak. Az összbizalmi testület kimondta határozati javaslatában, hogy az addig tartott gyűlések helyett rövid időn belül még egy nagygyűlést kell összehívni, amin bejelentik, hogy Gádor Béla javaslatára csatlakoznak a KMP-hez. Ezen a gyűlésen jelen kell lennie a SZDP budapesti képviselőjének is, mert itt dönt végleg a salgótarjáni munkásság a csatlakozásról.”²⁹

Ha összevetem Szaton Rezső két írását a KMP helyi szervezetének megalakítása tárgyában, akkor ez utóbbi visszaemlékezés Salgótarjánra vonatkozó részlete az 1919. január 1-i népgyűlésre utal abban a vonatkozásban, hogy Rudas Lászlóval volt jelen, amikor vissza kellett verni a szociáldemokrata párt rágalmát, miszerint a kommunisták a szakszervezetek ellen lépnek fel.

Más vonatkozásban viszont az 1918. december 29-i népgyűlésre engednek következtetni sorai, pl. Gádor Béla bejelentette, hogy az SZDP vezetősége csatlakozott a Kommunisták Magyarországi Pártjához; vagy: rövid időn belül még egy nagy népgyűlés összehívása szükséges, hogy végleges döntés szülessék a KMP-hez való csatlakozásról.

De van olyan részlete is ennek a visszaemlékezésnek, mely az 1931-ben keletkezett írásban nem szerepel. Ilyen lényeges kérdés, hogy a nagygyűlés után előre megtervezett összbizalmi ülést tartottak. Az eddig feltárt adatok alapján csak december 26-án volt összbizalmi ülés, mely a pártszervezet alakuló ülésével volt egyenlő. Vagy pl. Gádor Béla leplezte az SZDP aljas aknamunkáját, mint szociáldemokrata párttitkár, de kommunista szimpatizáns (hihetetlennek tűnik — V. I.), továbbá: 20 000 ember részvétele a nagygyűlésen, Peyer jelenléte és beszéde — mindezek a részletek arra engednek következtetni, hogy Szaton Rezső, — aki abban az időben a legtöbbször utazott Salgótarjánba a KB. tagjai közül — az események pergése egymásutánisága következtében és több mint 30 év távlatából akaratlanul is összemosza a történéseket és egy népgyűlés keretébe és tartalmára sűriti emlékezetes óráit, napjait.

Felvetődik továbbá, hogy lehetséges, hogy kétfőnél többször volt Salgótarjánban? Azt írja, hogy Rudas Lászlóval két ízben, de volt Poór Ernővel is s csak egy nap eseményéről számol be.

Mégiscsak lehetséges volna, hogy december 26-a előtt is járt Salgótarjánban a párt megalakításának előkészítése érdekében? Ma ezek a kérdések megválaszolatlanok maradnak, s nyitottak lesznek, amíg újabb adatok, tények felszínre nem kerülnek a tudatos kutatómunka folytán.

Ennyiben szándékoztam összegezni gondolataimat, észrevételeimet a KMP salgótarjáni szervezete megalakulásának körülményeiről. Az összegzéshez igyekeztem felhasználni mindazt a forrást, mely segít a problémakör tisztázásában, érveléseim elfogadhatóvá tételéhez.

Kérem az olvasó eltekintését, hogy pusztán a dokumentum ismertetése helyett, illetve annak apropójaként felvázoltam a párt megalakulásával kapcsolatos, az eddigi publikációk alapján bennem felmerült véleményeket és gondolatokat. Az újabb adatok a régebbi „tények” egyfajta értelmezését is jelentik.

1. Száz év. A Nógrád megyei bányász munkásmozgalom története. 1970. 73. p.
Hivatkozás: A salgótarjáni iparvidék. Szerk.: GAJZÁGÓ ALADÁR. Salgótarján, 1962.
2. Uo. 74. p. — E jelentős megállapítás sorozatnak forrás jelölése nincs.
3. Uo.
4. Uo. 76. p. — Forrás jelölés nincs.
5. Uo. 81. p.
6. Nógrád megye története II. köt. SZABÓ BÉLA—HORVÁTH ISTVÁN. Salgótarján, 1969. 223. p.
7. Uo. — Hivatkozás: GAJZÁGÓ ALADÁR—POSTA ISTVÁN: A nógrádi szénmedence az októberi forradalom és a Tanácsköztársaság idején. Kézirat. Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum Adattára 154. 67. ltsz.
8. Uo. 226. p.
9. Salgótarján története. Szerk.: SZABÓ BÉLA Gyoma, 1972. 182. p.
10. Uo. 183. p.
11. A salgótarjáni iparvidék. Szerk.: GAJZÁGÓ ALADÁR. Salgótarján, 1962. 251. ép.
12. Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből 1918—1919. Összcoll.: VONSIK ILONA. Salgótarján, 1975. — Vörös Újság, 1919. január 1. 4. old.
13. Uo. — Vörös Újság, 1919. január 4. 4. old.
14. Nógrád, 1968. november 10.
15. Sarló és Kalapács, 1931. március—április, 57—59. p. Hackspacker István (1881—1957) vasesztergályos. 1924-ben kilépett a vasmunkás szakszervezetből és „kivált lakatosok és esztergályosok” címén szakadár szakszervezetet hozott létre.
16. Megjegyzésbe kívánczik, hogy a forrás jelölés a megyetörténetben sem pontos, mert a jelzett múzeumi leltári számon más anyag található. A GAJZÁGÓ—POSTA kézirat ismeretlen, így nyilvánvaló, hogy csak feltételezéssel fogadható el.
17. Salgótarján lélekszáma 1920-ban 15 213 fő. Ebből a keresők száma: 6 230 fő/ (ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi dolgozó) A 6230 főből a bányászatban és a kohászatban foglalkoztatottak száma: 1867 fő. Az ipar egyéb területén foglalkoztatottak száma: 1953 fő. A bányászatban, kohászatban és az iparban együttesen foglalkoztatott dolgozók száma: 3820 fő. Ezekből a számadatokból következik, hogy a környező telepek, települések munkásai is részt vettek a gyűlésen. — Népszámlálás, 1920. Budapest, 1925.
18. A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai 5. köt. 357. p. — Vörös Újság, 1918. december 28.
19. Uo. 361. p. — Vörös Újság, 1919. január 8. Felhívás. Pártügyek rovat.
20. A magyar forradalmi munkásmozgalom története. Bp. 1974. 137. p.
21. MSZMP Párttörténeti Intézete Archivum. TAGYOB 2/10.
22. KUN BÉLA: Válogatott írások és beszédek. II. köt. Bp., 1966. 212. p. Elsieztük-e a KMP alapítását? Megjegyzések a KMP megalakulásának 12. évfordulója táján.
23. Uo. 74. p. Néhány megjegyzés jóhiszeműek számára. Utóhang a „Mit mond a III. Internacionálé a magyarországi proletárforradalomról” c. füzethez.
24. Uo. és 130. p. Mit kell az ifjúságnak a magyar proletárforradalomból tanulnia?
25. KUN BÉLA: Szocialista forradalom Magyarországon. Bp. 1979. 486—487. p.
26. Uo. 455. p. Kilenc év távolából. A Vörös Újság olvasása közben.
27. MSZMP Párttörténeti Intézete Archivum. 867. f. 2/sz—53. SZATON REZSŐ visszaemlékezése. 45. p.
28. Uo. 47. p.
29. Uo. 48—51. p.

Ilona Vonsik:

*Neuere Angaben zu den Umständen der Bildung der Salgótarján er
Organisation der Partei der Kommunisten von Ungarn
Dezember 1918*

Mit den Umständen der Bildung der Salgótarján er Organisation der Partei der Kommunisten von Ungarn (KMP) beschäftigen sich viele ortsgeschichtliche Publikationen, Schreiben.

Der Autor stellt die bisherigen Publikationen gegenüber, deckt die in ihnen vorhandenen Widersprüche auf, und vergleicht sie mit den neuerlich entdeckten Angaben. Innerhalb dieser Problematik beschäftigt er sich mit solchen Fragenkreisen wie die Voraussetzungen der Bildung der Salgótarján er Parteiorganisation, die Parteiorganisierung, die im Interesse der Annahme der Politik der Partei organisierten Besprechungen, Arbeiterversammlungen; die Prinzipien der Parteiorganisierung: ob die Partei in Salgótarján auf Grund von Gebiets- oder Betriebsprinzipien organisiert wurde, ihr Charakter den Landesprinzipien entsprach; ob die Organisationen der PKU (KMP) in den Ansiedlungen der Umgebung von Salgótarján zustande gekommen sind, und wann?

Durch die neueren Forschungsergebnisse entwirft der Autor die Umstände, die Ereignisse der Bildung der Ortsorganisation der Partei. In der Wertung der Ereignisse spielen die Rück Erinnerungen des Mitgliedes des Zentralkomitees der PKU (KMP) Rezső Szaton, und die Schriften von Béla Kun, die sich mit diesem Themenkreis beschäftigen, eine Rolle.

Adatok egy urbanizálódó település „munkásjóléti intézményei” kialakulásához

Szvircsek Ferenc

Salgótarján a múlt század közepén még Nógrád megye legszegényebb, legkisebb községei közé tartozott s fejlődését tisztán csak az itt felfedezett széntelepeknek köszönheti. A mai város akkor kezd kialakulni, amikor megtelepedik a még kicsiny faluban a bányavállalat őse. A szén volt tehát az a tényező, mely a községben ipar-telepek létesítését lehetővé tette, s így az egymás után letelepedő iparvállalatok azután néhány évtized alatt teljesen megváltoztatták a falu képét. A nagyipar fejlődésével nemcsak a faluképben történt alapvető átalakulás, hanem a lakosság összetételében is. A múlt század közepén még alig több mint 800 főt számláló nógrádi kis község, az iparfejlődés hatására a századfordulón közel 14 000 lakosával a megye legnépesebb települése lett. A lakosság majd 80%-a nagyüzemi munkás, bányász és iparban foglalkoztatott fizikai munkás volt.

A nagyipar megjelenésével (vas- és fémgyártás, üveggyártás) kialakuló változás éreztette hatását a megye lakosságának összetételében, elsősorban a salgótarjáni bányavidéken. A település népessége a hatvanas évektől kezdve ugrásszerűen növekedett, ahogy a bányák és nyomukban létesülő ipari üzemek a munkát és megélhetést kereső embereknek munkát kínáltak.

Salgótarján nemzetiségi képeinek alakulására is hatással volt az iparfejlődés. Az 1870-es években nem magyar anyanyelvű volt a község lakosainak 2/3-ad része, és csak az 1880-as években érte el az 56%-os arányt. A századforduló után meggyorsult a község magyarosodása, amit a 90% feletti érték is mutat.

A község, mely oly keveset törődött a közoktatással, közművelődéssel, az egészségügyi és szociális intézmények létesítésével, mindenkor elsőrendű törekvésének tekintette a hatalmi szervek kiépítését, mely törekvésben az itt települt üzemek: a bányatársaságok, a vasgyár, üveggyár és tűzhelygyár vezetősége hathatós támogatást nyújtott. A csendőrség, majd a katonaság községbe való elhelyezése mellett, „bőkezűen nyitott tágra minden kaput”, mely a munkásosztály morális lezüllésztésére irányult. Mindezzel kimondott céljuk volt, hogy gátat vessenek az egyre erősödő munkásmozgalomnak.

Annak ellenére, hogy a bányák, üzemek részvényesei egyre nagyobb profitot biztosítottak maguknak, az osztalékok a századfordulón egyre nőttek, a nógrádi munkások életviszonyai nem javultak, sőt romlottak. Vonatkozik ez nemcsak a munkabérekre, hanem a lakáskörülményekre, a szociális közegészségügyi védelem teljes hiányára, politikai, gazdasági kiszolgáltatottságukra egyaránt.

Írásomban a múlt század végétől kezdve egyre inkább köztudottá váló három legismertebb társadalmi betegség: a tuberkolózis, a nemibetegség és az alkoholizmus

közül ez utóbbi kettő kialakulásával kívánok foglalkozni Salgótarján község képviselőtestületi jegyzőkönyvei, a rendeletek és törvények alapján, hogy ezeknek szelleméből közvetlen képet nyerjünk a nógrádi, s főleg a salgótarjáni „uralkodó osztály,, munkásellenes politikájáról és annak formájáról.

A község egészségügyének helyzetét e korból a gyógyszerártárnyitási kérelmekre adott képviselőtestületi válaszokkal szemléltetem: Kosztka László okleveles gyógyszerész második gyógyszertár felállítását kérvényezi. A válasz a második gyógyszerártár létesítését szükségtelennek, sőt feleslegesnek tartja.

Ezen a testületi ülésen egyébként a következők hangzottak el: „... Polaczek Pál községi képviselő, úgys mint a rimamurány-salgótarjáni vasmű részvény társulat gondnoka — a közegészségügyi bizottság jegyzőkönyvében Borbély Lajos vezérigazgató nevében és megbízásából felvétetni kért azon óhaját, hogy Salgótarjánban egy második gyógytár állíttassék fel, — időközben szerzett adatok alapján, úgy saját mint megbízója nevében visszavonja, s a bizottsági véleményhez hozzájárulván, a 2-ik gyógytár létesítését nem csak szükségesnek nem, sőt feleslegesnek tartja...”

Salgótarján és a környező vidék lakosságának száma: (1886-os adatok szerint):

Salgótarján	6316 fő
Alsó és Felső Pálfalva	472 fő
Andrásfalva	419 fő
Karancsalja	532 fő
Zagyva Róna	715 fő
Zagyva, Inászó t.	1012 fő
Baglyasalja	1409 fő

Az etesi bányánál foglalkoztatott mintegy 80 bányász lett volna még idesorolva, de az itt lévő bányában is beszüntették a munkát és a munkásokat elbocsátották. Ezek után nézzük a korabeli jellemzést:

„... a salgó tarjáni gyógyszertár forgalmi köréhez tartozó vidéki községek is olyanok, hogy tekintve azok lakosságának szegénységét egy részről és a műveltség majdnem legalsóbb fokán állóságát, másrésztől ismervé szokásait úgy a községi mint a pusztai lakosok, de magában Salgótarjánban is a legalsóbb néposztály orvosi segélyt, és így gyógyszert sem vesz igénybe még akkor sem, ha azt ingyen a községek költségére nyerhetné, ugyan ilyenek tekinthetők a vállalatoknál alkalmazott azon munkások és napszámosok, kik a társláda pénztárához — mint nem állandó alkalmazottak — semmivel sem járulván ... gyógyszer ki nem szolgáltatik.”

Kosztka László, Hankus Imre, Gazdik János és Plathy János okleveles gyógyszerészek kérvénye második gyógyszertár nyitása tárgyában. (Kosztkát 1886-ban, Hankus Imrét 1888-ban már egyszer elutasították.) 1890. október 24.

Szavazás során, hogy indokolt-e illetve szükséges-e Salgótarjánban egy második gyógyszertár létesítése, 30 képviselő közül 28 nemmel szavazott. Indok „... felesleges és káros is ... a már létező gyógyszertár fennállását veszélyeztetné.”

A „közegészségügy hátrányára az vállhatott volna, ha a meglévőön kívül még egy második gyógyszertár felállítása már eddig is engedélyeztetett volna.”

Salgótarján gyógyszerártári forgalmi köre ekkor: Vecsekő, Somoskő, Somoskő-újfalu, Lapujtő, Karancs Keszi, Karancs Apátfalva, Bárna, Mátraszele, Keresztúr, Pogony, Czered, Étes, Kis Hartyán, Sós Hartyán, Ó-Bást, Ságújfalu és Kazár községekre terjedt ki. Ezen kívül volt még maga Salgótarján és a község több mint 5000 kh határában szétszórtan fekvő telepen élő lakosság mintegy 11 000 fővel.

Salgótarjánban öt orvos (a községben 4, Inászó bányatelepen 1) és egy állatorvos működött. Ezeknek azonban magánorvosi gyakorlatuk nem volt, mivel tisztviselők. Megoszlásuk a következő: a községben egy tiszti orvos, a Rima telepén egy gyári orvos, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-nél egy bányai orvos. A negyedik orvos a községben a lapujtói körorvos volt, aki mint pályaorvos (vasúti) is működött.

Szűcs Sámuel, Hankus Imre, Helfer Pál, Rákos Gyula, Gazdik János, Keszthelyi Kálmán, Steiner Manó, Kosztka László okleveles gyógyszerészek a belügyminiszterhez kérvényt nyújtottak be egy második patika létesítése tárgyában. 1892. május 1.

A közgyűlési helyi szavazáson 31 képviselő közül Rákos Gyula községi képviselő mint érdekelt fél nem szavazott. Ekkor már 26 igen és 4 nem szavazattal javasolták a gyógyszerár létesítését.

Az okok között most már azt hozták fel, hogy a bányatelekkel bíró községek úgymint: Baglyasalja és Zagyva Róna határában Inászó bányatelepeken, Kazár községhez tartozó Székvölgy telepen is újabb aknáknak nyitnak, a Rima acélgyára is „nagyobb lendületet” vett, a lakosság száma szaporodott. Nem keveset nyomott az is a lathan, hogy a meglévő gyógyszerár jelenlegi kezelő gondnoka Rákos Gyula a gyógyszerári viszonyokat anyagiakban is jónak tartotta.

1901-ben a szegedi lakos Buchvolder Zsigmond gyógyszerár nyitási kérelmét — a harmadikat — már ismét elutasították. Tájékozódás, összevetés céljából álljon itt néhány statisztikai adat 1900-ból: Magyarország lakosságának száma: 16 838 255, Nógrád megye lakosságának száma: 239 097; gyógyszerárak száma Magyarországon: 1891; Nógrád megyében: 28; 100 000 lakosra Magyarországon 11,3, Nógrád megyében 11,7 gyógyszerár jutott (266 községet figyelembevéve).¹

Az alkoholizmus feltételeinek megteremtése

Közismert az a megállapítás a megyére vonatkoztatva is, hogy az uralkodó osztály, amilyen gondosan és tudatosan zárta el a munkásság művelődéséhez vezető utat, ugyanolyan bőkezűen nyitotta tágra a kocsmajátékokat, amelyek a morális lezüllesztés felé vezettek. Salgótarjánban a kocsmák nyitása sem csupán kereskedelmi ügy volt, hanem nagyon is jól átgondolt politikai célokat is szolgált. A község lakosságának ilyen irányú kéréseit igyekeztek a legnagyobb mértékben kielégíteni, s a gyárak, bányák nyitásával együtt járultak hozzá újabb és újabb kocsmák nyitásához.

A községi jegyzőkönyvekből az is kitűnik, hogy miért volt a kocsmanyitás annyira sürgős. Ugyanis itt olyan „vegyülék, a műveltség kezdőpontján álló néhány ezer munkásnép van”, amelynek okvetlen szüksége van a kocsmára, nemkülönben azért is, mert „sok a szocialistikus eszmékkel saturált elem”, és ezek számára a meglévő kocsmák már nem elegendők. A kocsmáengedélyezés tehát politikai kérdés volt. Hiszen az erkölcsileg lezüllesztett munkás már kisebb veszélyt jelentett, mint a művelt, szervezett, öntudatos munkás. A kocsmák számának növekedésével a lumpenproletár, az akaratától megfosztott munkás típusát óhajtották növelni.

1876-ban a szesz eladása tárgyában keletkezett egy beadvány. Az orvosi jelentésekből derült fény arra, hogy a „szesznek természetben eladása s illetőleg vétele az itteni munkás népre nézve egészségügyi szempontból ártalmas, mert munkás népeink a szeszt természetben vásárolván, annak ihatóvá tételére készítményi módját nem ismerve (. . .) de ha tudnák is, leggyakrabban természetes erősségében meg hagyva, vagy csak igen kevés vízzel vegyítve isszák.” Ezért a képviselőtestület sürgősen elhatározta, hogy a szeszt eredeti minőségében a községi lakosok részére italként vásárolni

megtiltja. Abban az esetben ha itálnak elkészítve árulják, akkor már szabadon lehet vásárolni bárkinek. Az ülés hangulatát a községi földbirtokos (Szilárdy) és a bányagazgató (Zemlinszky) véleményével szeretném érzékeltetni: „az itteni nagybbszerű iparvállalatoknál alkalmazott nagyszámú munkásnép, de a községi pórnép természeténél fogva ivásra hajlamos.” A javaslatot 20:2 arányban elfogadták.² Az említett felfogást tükrözi egy szabályrendelet is a kocsmákról, amikor kimondja, hogy „a munkásnépnek leginkább szüksége van italmérésekre”.³

Jó másfél évtized múlva a község területén felállítandó kocsmák számának megállapítása volt soron. Az évek sorában a nagyközség 1890. évi népszámláláskor megállapított 9436 főből álló lakosságát az elmúlt két évben, tekintettel a gyárak fejlődésére és az épülő üvegyárhoz szükséges munkaerőre, a lakosság számát jóval 11 000 felettinek becsülték. Mivel a község lakosságának „több mint 2/3 része bánya és vasgyári munkásokból s a kőszénbánya és üvegyári vállalatok üzem forgalmának megfelelő egyéb munkás népből áll, tekintve még hogy a rendes itt lakó munkásokon kívül nemcsak a község közelebb, de még távolabb fekvő vidékeiről is nagy számban özönlik be a munkás nép minden heti bérfizetésekor, de különösen a havonként kétszer történő rendes fizetések nemkülönben a helyi népes s nagy forgalmú országos és heti vásárok alkalmával úgy, hogy az eddig 21-ben megállapított italmérési helyiségekben a nép túlságosan összetömörül, mi nemcsak az egészségügyi követelményeknek meg nem felel, de a közrendre egyenesen veszélyes.” Ezeknek az indokoknak alapján a községi képviselőtestület „felette szükségesnek” tartotta és egyhangú határozattal kimondta a kocsmák számának 24-re való emelését.⁴

A kocsmanyitási kérelmek politikai fegyverként való felhasználása Link Bernát kérvénye alapján bizonyítható. Link „nagy adófizető s közbeesülésnek örvendő egyén”, aki már 20 év óta községi lakos volt. A község által megváltott fogyasztási adó beszédését 15 éven keresztül kezelte, a község vásárjogát pedig 18 év óta bérelte. A kocsmá illetve vendéglő nyitásának kérelmét (saját 1. népsorszámu házában) a községi képviselőtestület hivatva érezte, sőt erkölcsi köteletségének is tartotta támogatni. A m. kir. Pénzügyigazgatóságnak melegen ajánlotta a kérvényezőt, hiszen az éppen az utóbbi időben épült üvegyár s a vasöntöde és gépgyár telepeinek közvetlen közelében fekvő, tágas helyiségeket magában foglaló házában kívánta a kocsmát létrehozni. Az indoklás további részét érdemes szöveghűen közölni: „... kocsmá illetve vendéglő engedélyezése már azon oknál fogva is kívánatos, mert Link Bernát olly üzleti helyiségek berendezését tervezi melyek úgy az intelligensebb, mint az alsóbb rendű munkás nép igényeinek is teljesen megfelelnek s így el lenne érve a községi képviselő testületnek folyó évi 281. kgy. sz. határozatában kifejezett azon cél is, hogy a megnevezett gyárak kizárólag külföldi socialistikus eszmékkel saturált elemekből álló munkásai — a gyárak illetve a vendéglő helyiségeket találván a község területén lévő kocsmákban nem tömörülnének annyira össze...”⁵

Nézzük meg, hogy mit tartalmazott az 1894/281. sz. közgyűlési határozat? Először is megállapította, hogy a nagyközség rohamosan fejlődik, 1894-ben a lakosság száma 15 000-re tehető (az üvegyár és a vasöntöde termelésének megkezdése révén is) és ezért szükséges a telepek közelében kellő számú kocsmá felállítása, s így a kocsmák számának szaporítását a képviselő testület „felette szükségesnek tartja” és kimondja számuk 24-ről 30-ra, majd később 32-re emelését.⁶

A kocsmák számának növelése mellett feltűnik a záróra hosszabbítás iránti kérelem is, amit pl. Láska György kocsmáros adott be.⁷

Egy előljárási előterjesztés a 281/1894. kgy. sz. határozata érvényesítése tárgyában 1895-ben intézkedést sürgetett, s kimondta „mindezen okok a községben a

kocsmák számának elkerülhetetlen és sürgős szaporítását szüükségessé teszik.”⁸ Az alkoholizmus térhódítása elleni gyenge tiltakozás Nógrád megyében a századforduló után kezd csak erőteljesebb vonásokat kapni! A Salgótarjáni Lapok 1907. március 17-én „A pálinka áldozata” címmel írt az alkoholizmusról. A címet kiváltó esemény Varga József 19 éves és Komora János 21 éves bányászok közös mulatozása volt Salgótarjában, aminek végén Varga leszúrta Komorát. A két bányász nemcsak a vasárnapot, hanem az úgynevezett „blau Montag”-ot is együtt tartotta. „Átká ez a pálinka szenvedély a mi munkás népiünknek, mely egymás után szedi áldozatait. Amit arca verejtékével hat napon át, ott a bánya mélyében megkeres, annak szent vasárnapján nyakára hág, elvesztve nemcsak pénzét, de egészségét, sőt mint látjuk életét és nyomorba dönti családját. Mikor lesznek már a pálinkás boltok vasárnap zárva” teszi fel végül a kérdést az újság.⁹ A Salgótarjáni Hírlap 1907. szeptember 22-én a „Korcsmák zárórái”-ról írt, mivel a két megyei főszolgabíró — látva a kocsmák nagyfokú elterjedését — vasár és ünnepnapokon elrendelte délután 1 órakor történő zárásukat. A „kocsmaitizetek” tulajdonosai azonnal értekezletet tartottak és fellebbeztek a belügyminiszterhez. Andrassy Gyula az alispán rendeletét október 26-án egy leíratl mint „sérelmes határozatot” hatályon kívül helyezte.

A Salgótarjáni Lapok 1908. április 8-án az ivásról mint nemzeti virtusról írt — hiszen a legnagyobb haszon a legközönségesebb pálinkából van — az a legolcsóbb és legizgatóbb. „Gyilkol a háromgarasos pálinka ott, ahol kukorica kenyérre isszák” összegzi véleményét.

A kivándorlás, a nyomorúság, az alkoholizmus, a tuberkolózis és a nemi betegségek fekélyek voltak a magyar nép testén. „Nálunk mindenható állam egész erejét az alkoholos italok minél intenzívebb terjesztésére fordítja, s iparengedélyt nem kap az ember olyan könnyen, mint italmérési engedélyt.”¹¹ Azonban nemcsak azt lehetett tapasztalni lépten-nyomon a közsgben, hogy a felnőttek isznak, „de még zsenge gyermekeiket is ivásra szoktatják, és kora fiatalságukban megméltelyezik” idézhetem a korabeli salgótarjáni sajtót.

Az alkoholfogyasztás okát pl. az üveggyárban már a Népszava 1910-ben is ke-reste, idézzük hát fel megállapítását: „A munkások rá vannak kényszerítve az alkohol fogyasztásra, mert a víz teljesen ihatatlan. A gyárnak külön kintinja van, ami éjjel-nappal nyitva szokott lenni, itt minden két héten egy vagon sör és nem tudható mennyi bor és pálinka fogy el. Egészséges vízről mégsem gondoskodnak, de ha valaki részegsége miatt valamit elkövet a gyár, vagy a mesterek ellen, azt megbírságotják, vagy kivágják, pedig a nagy hőség és vízhiány kényszeríti a munkásokat az alkohol-fogyasztásra. A munkások pedig mind azt mondják, hogy antialkoholisták volnának, ha lenne víz. 11—12 éves gyermekek egyaránt isznak a felnőttekkel”. A gyermekek között azonban már a cigarettázás és pipázás is elharapódzott, különösen az üveggyári és bányakolóniai gyermekek között, mert az alig ökölnyi gyermek szájában is ott látni a pipát vagy cigarettát.¹²

Prostitúció létrehozása a közsgben

Az alkoholizmus terjedése szoros paralelizmust mutat a venereás betegségek gyakoriságával. Ugyanis a prostituáltak a venereás betegségek elsőrendű fertőző forrásai voltak, de a nemi betegségek terjesztésében nemcsak a bejegyzett prostituáltak, hanem a társadalom promiszkuitásban élő tagjai is részt vettek. Hiszen az ipar

a táj mellett annak lakóira is érezte hatását, a nők erkölcsi normáinak fellazulásával együtt haladt a férfiak szemléletének átalakulása is.¹³

A képviselőtestület ismét egyhangúan támogatta a kocsmákhoz hasonlóan a bordélyházak létesítésére benyújtott kérelmeket. A dualizmus időszakában a bordélyengedélyeket egymás után adták ki, s az indokláshoz ugyancsak az „idegen, szocialista eszméktől saturált munkások” a „nőtlen munkások folytonos, rohamos szaporodása” és „a műveltség legalacsonyabb fokán álló népesség érdekei” szerepeltek. Salgótarján község vezetői mindig egyhangúan hozott határozattal véleményezték az esetek nagy többségét.¹⁴

A prostitúció lényegét tekintve nem más mint „testüket áruba bocsátó nők foglalkozásszerű pénzkeresete mint társadalmi jelenség; üzletszerű kéjelgés.”¹⁵

A prostituálódás tényéhez tehát két személy szükséges, az egyik aki magát felkínálja, a másik pedig, aki a felkínálkozást elfogadja. A prostitúció lényegének megítélésében a harmadik tényező, maga a társadalom, a magyar ipari kapitalizmus, mely megszuította Salgótarját, a gazdasági élet fellendülését, bőven elégséges volt arra, hogy a prostitúció szaporodjék, s tűrje ahelyett, hogy kifejlődését megakadályozná.¹⁶

Salgótarjáni prostitúció kialakulását végigkötve legmegbízhatóbb forrásra voltam utalva, azaz a törvényeket, rendelkezéseket használtam fel. A törvényeket, rendelkezéseket ahol ezt megkívánja, teljes szövegben közlöm, hogy ezeknek szemléletéből közvetlen képet nyerjünk a magyarországi s főleg nógrádi prostitúciónak elterjedéséről, formájáról, ártalmairól s az állammal, a községi majd városi hatóságoknak ezekkel szemben alkalmazott későbbi eljárásairól.

Az évszázadokon át kialakult felfogás a prostitúciót egy természetes, sőt szükségszerű jelenségnek ismerte el, de sokáig „terra incognita”-ként kezelte. Kezdetben a XI—XII. sz.-ban meretrixeknek nevezték őket és a prostitúció határai elmosódtak. A polgárosodással, a városiasodással (XIII—XV. sz.) megjelent és elhatalmasodott a prostitúció is. A XV. szd.-ban a hatóságok rendezik és oltalmazzák a prostitúciót. Budán pl. törvény biztosította a feltűnő sárga színű szalag viselését a fejkendőn. (Ez már a későbbi reglementálás korai megnyilvánulása.) A XV. szd.-ban közegészségügyi szempontból tartották szükségesnek a bordélyok létesítését — pl. Pozsonyban az irodalom ismer egy bordélyt a XV—XVI. szd.-ban. (A bordélyházi rendszer hazánkban mégis csak évszázadokkal később, a legutóbbi időkben tudott csak gyökeret verni. A bordélyházak Magyarországon 1928-ig prosperáltak.) A venereás betegségek feltűnésével a XV. sz. végén Európát végigpusztító szifilisz járvány után, a XV—XVII. szd.-ban kezdődött a prostitúció üldözése. Kezdetben kizárólag a szexuális erkölcsök javításával kívánták a venereás betegségek számát csökkenteni. Az idevonatkozó irodalomból ismeretesek a szigorú, sőt kegyetlen eljárások, melyekkel a szexuális kihágásokat megtorolták. A hatóságok egymás után hozták rendelkezéseiket, írtóhadjáratokat vezettek az erkölcstelenség kipusztítására, amit a pellengérek, korbácsolások és helyenként a száműzetések eszközeivel igyekeztek elérni. A Nógrád megyei alispán 1549-ben kibocsátott földesúri szabályzatának szigorú rendelkezései többek között a következőket írják elő: „... Az mely házasságban mással latorkodik az pellengéren szegedezék az szerszámát és egy sarlót adjanak kezébe, hadd metssze le ő maga. Annak felette tíz jámbor polgárokkal és tíz jámbor asszonyállatokkal térdén állván ő maga kövesse meg feleségét. Ha pedig asszonyállat vétkezik, azonképpen kiverjék a faluból. Valamely ember, ifjak, nőtlének, az falura gonosz asszonyállatot (prostituáltat) hoz, kilencz marok vesszővel igen verjék...”

Időközben mind a hivatalos és mind a közfelfogás megváltozott a prostituáltak megítélésében. A prostituáltak összeírásáról először 1676-ból van írásos emlék Bars

megyéből. A XVIII—XIX. sz. elejéig a durva rendszabályok ismét enyhültek, ki-pellengérezés, tiizes megbélyegzés már alig fordult elő.

Bordélyházaknak a XVIII. sz. közepén hazánkban még nincs nyoma, de a kocsmárosok a forgalom növelése céljából már szerződtettek egy-két prostituáltat. Gondoskodtak a lányok gyakori cserélődéséről és mindent elkövettek, hogy alkalmazott nőik az üldöztetések elől mentve legyenek. A „kocsmai prostitúció” mint új szervezett forma létrejött.

A XIX. sz. elején már az a felfogás terjedt el, hogy a prostitúcióra a férfiak nemi igényének levezetése érdekében szükség van, mert ezzel megkímélhetők a polgár-asszonyok és lányok a férfiak zaklatásától. 1848-ban rendelték el először hazánkban, hogy a tisztiorvosok a prostituáltakat hetenként hatósági felügyelet mellett kötelesek megvizsgálni. Ez az intézkedés a reglementációs rendszer első primitív alapja hazánkban: az államhatalom engedélyt adott a prostitúció gyakorlására, de az engedélyes köteles volt magát alávetni bizonyos rendészeti intézkedéseknek. Az önkéntes jelentkezőket a rendőrség nyilvántartásba vette, részére a foglalkozás gyakorlására engedélyt adott (bejegyzett prostituáltak), az engedély nélküliekre (titkos prostituáltak) büntetést helyezett kilátásba.¹⁷

A prostitúció jellegzetes intézményének a bordélyháznak feltűnése hazánkban a XIX. sz. utolsó évtizedeire tehető, a prostituáltakat szerződtető kocsmák, lebujok vedlettek át előbb titkos bordélyá, később nyilvánosházzá és került kapujuk fölé a szalagos cégér, ami a nemrég még ismeretes vörös lámpának volt az elődje. A bordélyházban laktak, éltek a prostituáltak, teljes ellátást kaptak, amiért a keresetek egy meghatározott hányadát a bordélyt vezető gazdasszonynak be kellett szolgáltatniuk.¹⁸

A főváros tanácsának figyelmét nem kerülte el a prostitúció kérdésének rendezetlen volta, s 1867. október 31-én szabályrendeletet fogadott el: „Szabályok a kéjlegés, bordélyházak és kéjhölgyekről” címmel. Ez a szabályzat volt a reglementáció teljes betetőzése.¹⁹

A szabályrendelet 5 részből és 81 paragrafusból állt. Az I. rész „A bordélyházakról”, II. rész „A kéjhölgyekről”, a III. rész „A kerületi főorvosok és tiszti főorvos teendőiről”, a IV. rész „A kapitányi hivatalok teendőiről” s az V. rész „A kerületi rendbiztosok teendőiről” szólt.

Érdemes az első reglementációs rendeletünkből a legfontosabb paragrafusokat szószerint idézni, amely által a prostituáltak és a bordélyok ha nem is jogokat, de törvényes oltalmat nyertek:

- 1/1. §. Bordélyházakat csak nő bírhat, oly nő, ki bűntényért soha fenýítve nem volt, 30 évet már meghaladott és megbízható azon tekintetben, hogy a rendet a házában fenn tudja és akarja tartani.
- 1/2. §. Űzletét rendszerint csak olyan házában telepítheti meg, melyben a saját háztartásbeli egyénekén kívül más nem lakik.
- 1/6. §. Egy bordélyházban tizenötnél több, ötnél kevesebb nő nem lehet.
- 1/9. §. Tizenhét évesnél ifjabb hölgyet vagy türelmi bárca és orvosilag kiállított egészségi bizonyítvány nélkül bordélyházba felvenni senkit sem szabad.
- 1/22. §. Tisztességes és jó életű nőt, olyat, ki a kéjhölgyek jegyzékében a kerületi kapitánynál beírva nincs, magához csábítani, vagy valaki számára megkeríteni, vagy 17 évnél fiatalabb gyermeket felfogadni, vagy türelmi engedély nélkül tartani bűntény és a bűnvádi bíró által szigorúan fenýítetik.²⁰

A XIX. sz. végén ezt a rendszert, hibái miatt Európa számos országában elvetették. Angliában 1875-ben indítottak harcot a reglementáció ellen, s ez a mozgalom a prostitúció abolícióját tűzte zászlajára.

Magyarországon 1876-ban megalkotott közegészségügy rendezéséről szóló XIV. törvényeikk a prostitúció kérdését rendeleti útra terelte. (1876: XIV. t. c. 91. §. „A kéjelgési ügy, amennyiben a közegészségre vonatkozik rendeleti úton szabályoztatik.”) Ezzel az egyes törvényhatóságok saját területükön belügyminiszteri jóváhagyás mellett a rendőrséggel karöltve önállóan intézkedhettek.²¹

A főváros tanácsa 1884-ben módosított szabályrendeletet adott ki a bordélyügyről, s ez a főváros területén tűrhető állapotokat eredményezett.

Az országban azonban a 18 megyei hatóság egyáltalán nem alkotott semminemű szabályrendeletet. (Köztük volt Nógrád megye is.)

Magyarország, a reglementációs rendszerrel még a XX. sz. közepén sem tudott szakítani. A nemi betegségek terjedésében nemcsak a prostituáltak (titkos és alkalmi) hanem a lakosság promiszkuitást folytató tömegei is részt vettek. A XX. sz. elején végre a titkos prostitúción kívül, a bejegyzettek tekintetében is változás következett be. Amíg a bordélyrendszer dominált a múlt század második felében, addig jelen századunk elején már a magánházas kéj nők kezdtek túlsúlyba kerülni.

A reglementációval a Tanácsköztársaság szakított először (1919. május 3.), amikor arra az álláspontra helyezkedett, hogy az egészségügyi szempontokat általános, mindenkire vonatkozó abolítiós intézkedésekkel fogják a jövőben szolgálni. A prostitúció azonban egységes szabályozást mégsem nyert, hanem az lett az általános joggyakorlat, hogy az egyes törvényhatóságok saját területükön belügyminiszteri jóváhagyás mellett a rendőrséggel közösen intézkedtek. A belügyminiszter által 1926-ban kiadott utolsó reglementációs szabályzat (BM. 160100/1926.), (mely 1950-ig érvényben volt) egyesítette és reorganizálta a prostitúció rendszerét, és ezzel a reglementáció rendszerét tartotta fenn a venereás betegségek lekiűzésében. A bordélyok eltörlése (BM 160100/1926. sz. rendelet 28. §-a 1928. május 1-ig engedélyezte a bordélyokat), az utcai prostitúciót s az önkéntes bejegyzést tartja fenn Magyarországon.²²

A „kocsmái prostitúció” mint ősi magyar specialitás korán jelentkezett Salgótarjánban is. Az itt alkalmazott fiatal nők nem voltak bejegyzett prostituáltak, hiszen rendes polgári foglalkozásuk (pincérnők) is volt, ami mellett a prostitúciót titokban, mint mellékfoglalkozást űzték.

A hatóságok előtt nyilvánvalóvá vált, hogy a rendőrség intencióinak kijátszása mellett a nemi betegségek terjesztésének éppen a szállodai és kocsmái alkalmazottak a fő forrásai. Mire megszületett a 36152/1893. BM. sz. körrendelet, éppen ezeknek a vendéglőknek az egészségügyi ellenőrzése céljából egy és más lezajlott a községben.

A községi bíró 1876-ban, Jungmann Mihály hivatásának élő orvost felfüggesztette állásából, mert „a kocsmákban pincérnő és más elnevezés alatt tartózkodó kéj hölgyekkel szemben” határozottan lépett fel. Hamarosan a Füleki-járás szolgabírói hivatala, hatalommal való visszaélés miatt Jungmann Mihály községi orvost felmentette állásából. Ezzel a lépéssel elérték, hogy „Salgó-Tarjánban önálló orvos, ki a községi orvosi hivatalt ideiglenesen is elfoglalhatná nincs . . .”

Alispáni rendelet alapján 1876. június 17-én Salgótarjánban egy orvosi küldöttség jelent meg s több buja korban gyanús nőt, olyanokat ti. „kik alattomban minden orvosi, rendőri felügyelet nélkül pincérnő s magánzó nő címek alatt úzik kéjhölgy minőségben kéjelgéseiket” vizsgáltak meg s közülük négyet — s ezek között a vádaskodó „Gajger Ignác vasút állomási kocsmáros pincéznőjét buja korban betegnek” mondta ki, míg a felügyelet alatt álló bordélyházban a legszigorúbb vizsgálat mellett

sem találtak beteg nőt. Kitűnt, hogy bujakórt csak a titokban tartott kéjhölgyek terjesztik — „hol pedig ily megállapított köz esetek fordulnak elő, de különösen Salgótarjánban, hol ezerekre menő munkás nép lakik, mindig a legszigorúbb egészség rendőri felügyelet alkalmazása nem csak hivatása, de mulaszthatatlan kötelessége a községi előjárásnak és orvosnak.”

A községi orvost mentegeti a vizsgálatot végző küldöttség azzal, hogy hivatalos kötelességének teljesítésére róható a túlbuzgóság, — melyet a megyei főorvos intézkedésére tett.

December 2-án a községi orvos ismét bejelentette, hogy „Salgó-Tarjánban a kocsmákban pincérnő és más elnevezések alatt nők tartózkodnak, kik mint kéjhölgyek használtatnak, s dacára hogy a községi hírnak már erről jelentést tett, e tekintetben semmi intézkedés nem történt.”

A községi bíró válasza:

„... hogy ilyen kérdéseknél ha bejelentik kellő intézkedések megtételnek — kijelent azonban, hogy községi orvos úr gyakran oly követelésekkel lép fel, a melyekben méltányosan, annál inkább igazságosan a törvények, s egyesek személyes szabadsága megsértése nélkül eljárni nem lehet ebből kifolyólag.”

A község részéről az orvos elleni vádat a bíró így jelenti be: „községi orvos úr kocsmákban oly helyeken, hol kéjhölgy gyanánt használt pincérnők vannak, de hozzá vizsgálatra járnak, a kéjhölgy minőségbeni üzemet maga meg engedi a nélkül, hogy arról a községi előjárásnak jelentést tenne, s így nem csak orvosi, de rendőri ügyekbe vágó jogokat gyakorol”. A további vádpont az orvos ellen az volt, hogy hivatásköréhez tartozó szarvasmarhák vizsgálatát is elmulasztotta, sőt megegyezett a mészárosokkal s így a „marhák tekintet nélkül sorra valjon egészségesek-e, vagy sem vizsgálat nélkül vágatnak le.”²³

A kávéházak és kocsmák mint a közérkölciség romlásának okai még 1883-ban is szerepelnek megyei szinten. A főváros és több más „rendes város” ugyanis megtiltotta nyilvános mulató helyeken pincérnők alkalmazását, akik „legnagyobb részben örömlányok” és most a vidéket boldogítják. A balassagyarmati városi hatóság szombatonként fölrendelte a pincérnőket orvosi vizsgálat végett a városházára: „s így a mi köz-helyeink a hatóság tudta és beleegyezésével nyilvános bordélyházakká süllyednek alá.”

A közigazgatási bizottsági ülés 1883 decemberében tárgyalta a prostitúció ügyét, és jelentette, hogy Balassa-Gyarmaton, Losoncon és Salgó-Tarjánban a „szabad-személyeket” orvosrendőrileg hetenként megvizsgálják. A kávéházak pincérnőire nézve erősebb rendszabályokat nem proponálhat (a főorvos), mint azt, hogy a pincérnőknek tiltsák meg a vendégek mellé ülni, s hogy a „megtett szolgálat után” a vendégtől azonnal távozzanak el.²¹

Egy két évvel későbbi alispáni jelentésből ismerhetjük meg azokat a helyeket, ahol a hatóságilag engedélyezett „kéjházak” működnek. Ezek a helységek a következők: Balassa-Gyarmat, Losonc, Losonc-Tugár, Salgótarján. Itt hetenként kétszer ellenőrzik őket, a „bujakórban betegnek találtak kórházban gyógykezeltetnek.”²⁵

Az országos helyzethez hasonlóan a múlt század második felében a bordélyrendszer dominált Salgótarjánban is, de különösen a XIX. sz. utolsó évtizedében lendült fel a számuk. Ekkor jelentkeznek „tarthatási engedélyért” pl. a már 1870 óta működő bordélyházak tulajdonosai is! Az esetek többségében egyhangú határozattal engedélyezték a kérelmeket.

Nézzünk néhány példát:

Laufer Lőrinc kérvényére a válasz: „tekintettel, hogy 189 népsorszámi házban a

községi előljáróság jelentése szerint már mintegy húsz év óta folytonosan tartatnak pinczérnők s illetve kéj nők, Laufer Lőrinc Salgótarjáni lakos által a kérdéses házban bordély ház nyithatása ellen — egy kikötéssel, hogy az utcára nyíló helyiséget nem tart, s a hasonnemű üzletekre vonatkozó szabályoknak mint egyéb tekintetben mindenben megfelel, akadály fenn nem forog.”²⁶

Petyán Berta salgótarjáni lakos Salgótarján 169 népsorszámu házbán bordélyüzlet gyakorlására engedély kiadását kérte. „Tekintettel Salgó-Tarján nagyközség népesedésének s különösen a nőtlen munkás népnek folytonos és rohamos szaporodása egy újabb bordélyüzletnek a salgótarjáni 169. sz. házban — mely a községi orvos nyilatkozata szerint egészségügyi szempontból nem kifogásolható — leendő engedélyezése ellen a község képviselő testülete részéről akadály fenn nem forog, az engedélynek kérvényező Petyán Berta részére leendő kiadása véleményeztetik.”²⁷

Baron Helena salgótarjáni lakos bordélyház-tulajdonosnőnek bordélyház engedély okmány kiadási kérvénye.

„Tekintettel arra, hogy *Baron Helena* salgótarjáni lakos a községi képviselő testületnek 1889-ik évi október hó 10-én tartott rendes közgyűlésén 176/1889. kg. szám alatt hozott határozattal a községben letelepedési engedélyt nyert s az idő óta folytonosan bordélyházi üzlettel foglalkozik, mely üzlete ellen nemcsak hogy semmi panasz nem tétetett, de a községi előljáróság és a községi orvos kijelentése szerint, azt úgy közegészségügyi mint közrendőri és egyéb tekintetekből a fennálló szabályoknak megfelelően kezelte, s tekintve még hogy Salgó Tarján nagyközség különleges viszonyainál fogva — hatóságilag ellenőrzött bordélyház üzletek létezése feltétlenül szükséges, kérvényező *Baron Helena* salgótarjáni lakosnő részére a közforgalomtól is különálló 1892. népsorszámu házában, hol üzletét eddig is gyakorolta, bordélyházi üzlet engedélyezése ellen ezen községi képviselőtestület nemcsak kifogást nem emel, de annak megadását egyhangúlag hozott határozattal véleményezi.”²⁸

Geiger Náthánné salgótarjáni lakos bordélyház tulajdonosnőnek bordélyház engedély kiadás iránti kérvénye.

„Tekintettel arra, hogy a folyamodó *Geiger Náthánné* a Karancsalja utcában lévő 250. népsorszámu házbán már a hetvenes évek óta gyakorol hatósági orvosrendőri szempontból ellenőrzött bordélyház üzletet, mely üzlete ellen közrendőri mint közegészségügyi és egyéb tekintetből kifogás nem merült fel s mert Salgó Tarján nagyközség különleges viszonyainál fogva hatóságilag ellenőrzött bordélyház üzletek létesítése feltétlenül szükséges a képviselő testület a bordélyházi üzlet ellen nemcsak kifogást nem emel, de annak megadását egyhangúlag véleményezi.”²⁹

Sztupán Rozáliának, a Benkő Pál házában bordélyüzletének engedélyezése tárgyában véleményt kérnek.

„A községi képviselő testület véleményezi, hogy Benkő Pálnak a Tarjáni patak mentén lévő házában a bordélyházi üzlet nyitása közrendészeti szempontból megtagadtassék 1, mivel a ház olly félreeső helyen fekszik, hogy az helyi hatóságok által bármikor nem ellenőrizhető 2-szer azért mert azon a tájon eddig is gyakori volt a veszekedés és így még több lenne mi pedig a veszekedések számát ijesztően megnövelné különösen Salgó Tarjánban hol olly vegyülék a műveltség kezdő pontján álló néhány ezer munkás nép van, részeg állapotban illy helyeken szokott gyülekezni és verekedést gyakorolni. De tekintettel arra is, hogy Salgó Tarjánban a lakosság különösen az utóbbi években érzékelhetően csökkent. Mert míg a szénbánya munkásainak száma 600-al apadt, addig az üveggyár 3—400 munkást foglalkoztatott jelenben azonban az is 30—40-et foglalkoztat mivel is egy újabb bordélyház létesítésére nincs szükség.”³⁰

Kovács Nándor községi képviselő úgyis mint helybeli plébános indítványozta, hogy a Benkő-féle házban a közelmúltban nyitott s ugyanazon udvarban — lakó családokra kellemetlen és megbotránkoztató *Stuper-féle* bordélyüzletet szüntessék be, s kellő lépéseket tegyenek az illetékes hatóságnál.

„Tekintettel arra, hogy a kérdéses bordélyüzlet oly házban nyitattott, melynek telkén már felserdült leány gyermekkel bíró család is lakik s mert a bordélyüzlet ott létesítését nem csak ezen családok, de a szomszédok is kifogásolják, addig már felmerült és még felmerülhetõ panasznak elhárítása de közerkölcshatás tekintetébõl is szükségesnek mondja ki a közgyûlés annak beszüntetését s annak eszközzésére járási fõszolgabíró urat, mint illetékes hatóságot, ezen határozat beterjesztése mellett felkéri.”³¹

A felmerülõ problémák hatására elsõ megyei szabályrendelet a budapesti (1876, 1884) mintájára készült el 1891-ben Losoncon és 1897-ben Balassagyarmaton. Idézzük fel a losonci rendelet szellemét:³²

2. § „17 éven aluli nõk üzletszerû kéjelgést nem gyakorolhatnak.”
3. § Korcsmák, sör és kávéházakban, kávémerésekben kéj nõket tartani tilos, úgyszintén tilos a „légyott” házak tartása is.
6. § A bordélyház tulajdonos köteles üzletében csendet tartani . . . „Zenélés a bordélyházakban egyáltalán meg nem engedtetik.”
7. § Nem mérhetnek szeszest italt, bort, pezsgõt, gyanús egyének feltûnõ költekezésérõl jelentést kell adni.
8. § „A bordélyháznak utcára nyíló valamennyi ablakai a belátás megakadályozása végett függõnyvel látandók el, s ezen kívül az alsó ablak szárnyak csukva tartandók, — köteles tulajdonos felügyelni arra is, — hogy a kéj nõk az ablakon ki ne tekintsenek, szeméremcsértõ ruházathatban a házat el ne hagyják s a vendégek hívogatásától tartózkodjanak.”
11. § 10 Ft-ig adósság fejében I rend öltözetet visszatartathat (a tulajdonos).
13. § „Tulajdonos az üzletében alkalmazott kéj nõtõl, — lakás, élelmezés, fûtés, világítás, orvosi vizsgálat és mosás díj fejében havonként 30.—Ft-nál többet nem követelhet s ezen összegen a rendõrkapitány tudta és beleegyezése nélkül nem változtathat.”
A havi bérösszegek valamennyi kéj nõre egyenlõk.
14. § „Kéj nõvel hetente kell leszámolni. Heti keresetbõl a fenti összeg heti része levonandó, az ezen felüli összeg két egyenlõ részre osztva, egyik rész osztalék fejében a tulajdonost illeti, másik része pedig a kéj nõnek korlátlan tulajdona marad.”
15. § „Ha a kéj nõ bevétele az ellátási költséget nem fedezné, a hiányzó összeg melynek fizetésére a kéj nõ nem kötelezhetõ a tulajdonos vesztesége marad.”
16. § Vizsgálatot a városi orvos szerdán és szombaton végzi. „Tulajdonos részérõl pedig egyéb napokon tartandó. Vizsgálat díja személyenként 50 kr-ba állapítottatik meg.”
18. § „Látogató használatára minden szobában gliczerin, tiszta fa-, vagy mandula olaj, szappan, langyos vagy hideg víz, halvány mészolvadék, — mosdó és törülkõzõ készen tartandó, — kívánságára köteles kéj nõ, a méhzuhanýt látogató elõtt használni, — az orvosi könyvet felmutatni, jogában áll azonban kéj nõnek is vendégét elõlegeesen megvizsgálni, — s az ezt meg nem engedõt szükség esetén a tulajdonos támogatása mellett visszautasítani.”

19. § „A kéjnök használatára, méhzuhany ülő és fürdő kádak készen tartandók, s különös gond fordítandó a tulajdonos részéről, — hogy a kéjnök a méhzuhanyt s ülő kádakat napontként, — egész fürdőt pedig havonként legalább kétszer használják.”
20. § „Betegség esetén a gyógykezelésről a bordélyház tulajdonos gondoskodik, a gyógyköltségeket 30 napig minden leszámítás nélkül viselni köteles. Bordélyházban gyógykezelní nem szabad, hanem azonnal kórházba szállítandó.”

II. A kéjnököröl:

25. § „A város területén az esteli és éjjeli csavargás a cselédszemélyzetre is tiltva lévén, — kéjnöknek ily csavargás — és egyáltalán a bordélyház elhagyása a legszigorúbb büntetés terhe alatt tilos.”
26. § „Kéjnöknek szeméremsértő ruházatlan az utcákön vagy közhelyeken megjelenni, vagy az utcákön és közhelyeken illetlen magaviseletet tanúsítani tilos.”
27. § „Nem szabad a kéjnöknek a bordélyház ablakán kinézni, kapuban álldogálni, — vendégeket beinteni, vagy csalogatni, nem szabad továbbá fejletlen ifjakkal különösen pedig tanulókkal érintkezni.”

III. Büntető határozatok

32. § „Azon kéjnök, aki ezen szabályrendelet reá vonatkozó határozmányait meg nem tartja, egy hónapig terjedhető elzárással büntetendő.” (1879. XII. 8.)

A salgótarjáni szabályrendelet megalkotására már hosszabb időre volt szükség. 1923-ban még ugyanis sem vármegyei, sem városi rendtartás nem volt. Szabályrendelet alkotására pedig 1923. szeptember 13-i M. Kir. Államrendőrségi irat szerint azért volna szükség „mert a feljelentésekben való törvényes eljárhatóság ezt föltétlenül szükségessé teszi.” A rendelet elkészítésénél a Budapest—Székesfőváros közgyűlése által alkotott 881—1008/907. kgy. számú szabályrendeletet ajánlották figyelembe venni. Ugyanis ez a szabályzat felelt meg (érvénybe 1909-ben lépett) a reglementáció modern erkölcsrendészeti követelményeinek. 1923. szeptember 29-én tehát megkérték Pestről a szabályrendeletet. A rendeletet a városi tiszti főügyész a helyi viszonyoknak megfelelően átjavította. (1924. január 9.)

A rendőrkapitányság 1924. február 12-én a tervezetet véleményezte és 1924. július 4-én Salgótarján r. t. város képviselőtestületének közgyűlése tárgyalta és elfogadta. A salgótarjáni szabályrendeletet a vármegyei törvényhatósági bizottság is jóváhagyta 1924. szeptember 30-án és így december 16-án felterjeszthették a belügyminiszternek.

Budapestről 1927. március 22-én azzal küldték vissza, hogy a 160 100/1926. sz. rendelet értelmében dolgozzák át. (Ez a rendelet az összes azelőtt érvényben lévő intézkedések hatálytalanítása mellett az egész országra egységesen állapítja meg a prostitúció felügyeletének szabályait.)

Az átdolgozott szabályrendeletet 1927. július 15-én a közgyűlés Salgótarjánban

elfogadta, ugyancsak elfogadta 1927. szeptember 30-án a vármegyei törvényhatósági bizottság is.

Salgótarján R. T. Város szabályrendelete a prostitúcióról. (részlet) A prostitúciót a szabályrendelet 1/4. §-a lett volna hivatva megakadályozni.

I. fejezet

1. §. Az 1879. évi 40. t. c. 81. §-ában említett kéjőnének tekintendő az olyan nő, aki a kéjelgést keresetszerűen űzi és mint ilyen a jelen szabályrendeletben foglalt határozmányokat megtartani köteles.
2. §. Aki a kéjelgést keresetszerűen űzi, anélkül, hogy magát bejegyeztetné, titkos kéjőnének tekintendő.
3. §. A bejegyezett kéjőnök: a) magánkéjőnök (hárczás kéjőnök, vagy igazolványos nők), vagy
b) bordélyos kéjőnök lehetnek.
4. §. „Minden jelentkező nőt behatóan ki kell hallgatni azokra az okokra nézve, melyek őt a bejegyzésre készítetik, egyúttal komoly jóakarattal figyelmeztetni ezen elhatározásának súlyos következményeire.”
„ha ezen elhatározásra pusztán anyagi szükség készíteti, akkor a már létező, vagy ezentúl létesülő jótékony egyletek, vagy intézetek bevonásával, esetleg egyéb alkalmas módon igyekezni kell az ily nőnek a tisztességes módon való megélhetéshöz segítségnyújtani.”
7. §. Kéjő lehet 17 évnél idősebb nő, aki előzőleg férfival nemileg érintkezett. Bordélyházba csak olyan nő jegyezhető be, aki 20 évesnél idősebb.
8. §. 17 évnél fiatalabb nő a magánlakásokon lévő kéjőnök közé csak rendőrkapitány engedélyével jegyezhető be.

1928. május 1-én a Salgótarjában meglevő két bordélyházi engedély hatályát vesztette a 160 100/1926. B. M. rendelet 28. §-a értelmében. Új engedélyt nem adtak ki.

1933. november 28-án a Magyar Városok Országos Kongresszusa Salgótarján polgármesterének a következő levelet küldte: „A prostitúcióról alkotott szabályrendelet szabályozását a tisztí orvosi díjazás mikénti elintézése hátráltatja. Az előadó Bartó László min. titkár nem tud dönteni afelett vajjon a tisztiorvos arra köteleztessék-e, hogy díjtalanul lássa el a prostituáltak megvizsgálását, vagy pedig amennyiben ezért díjazás állapíttatnék meg, akként döntsön-e, hogy a város emelje fel a t. orvos munkadíjátalányát.”

1934-ben még nem született meg a döntés. 1943-ban (!) megsürgették a szabályrendeletet. 1944. december 1-én ismét sürgették a jóváhagyást. 1945. október 6-án a prostitúcióról szóló szabályrendelet tárgyalása során a következő intézkedés született: „Intézkedést, sem nyilvántartást nem igényel.”³³

A szabályrendelet alkotása közben megjelenik Clementis városi tisztiorvosnak tanulmánya Salgótarjáni város közegészségügyi viszonyairól. Ebben felsorolja azokat a negatívumokat, melyek kihatnak a közegészségügyi viszonyokra (lakásínség, munkáshelyek, nemi betegek száma tekintélyes). A nemi betegségek legnagyobb részének véleménye szerint — eredete a titkos prostitúció. A rendőrségi felügyelet alatt álló prostituáltak közül havonta átlag egy, az egész létszám 5%-a utaltatik nemi betegség miatt kórházba. „A nemi betegségek túlnyomó részének a fiatal legé-

nyek és hajadon leányok az áldozatai, akik a nyomasztó gazdasági viszonyok miatt csak későbbi életkorukban lépnek házasságra.”³⁴

A szabályrendelet alkotásának idején újabb bordélyház engedély ügyében döntött Salgótarján vezetősége:

Simon Istvánné bordélyháztulajdonos kérvényezte a bordélyház nyitását városrendezési tervek miatt, bordélyüzletét megfelelőbb helyre szándékozta kihelyezni. Ezért Gaál János Karancsalja úti telkét megvette 1925. augusztus 28-án. Ez az épület hatóságilag lakhatatlan épületnek minősült, ezért át kellett építenie. (A lány-szobák 3×3 métereseek, a szalonból szeparé, konyha és szobák nem nyílhattak.) Minden ablakot ráccsal és spalettával kellett ellátni és az épület valamennyi oldalát 2 m magas sűrű deszkakerítéssel körülvenni. 1925. szeptember 5-én végül az engedélyt az építésre megkapta. A vályogház lakói — 5 özvegyasszony — 8 napon belül köteles volt elhagyni az épületet, mert másképpen „államrendőrség fogja az eljárást lefolytatni”.

A Karancsaljai utcai lakosok először augusztushan, majd szeptember 25-én kérelmet adtak be a tanácshoz, sérelmezve az engedélyt. Utaltak a vallásos érzelmiükre, gyermeknevelés erkölcsileg hátrányos voltára, serdülő lányok tisztességes férjhezmenetelének gátolására, az éjjeli nyugtalanságra. S végül utolsó érvként így fogalmaztak: „... úgy látszik, hogy a bordélyházat többre nézik, mint a polgárságot.”

Kérvényező az építési engedély után a lakhatási engedélyt is hamarosan megkapta. 1926. március 12-én a helyszíni szemle azonban több hiányosságot észlelt: a lány-szobák nedvesek, lakhatatlanok voltak, az építkezés nem volt befejezve. Március 27-én azonban már közrendészeti és közegészségügyi szempontból kifogás nem merült fel. Az engedélyt megadták.³⁵

1927-es kimutatás szerint a városban már csak 6 „bordélyházi kéjő” volt, ugyanis Clementis doktor sérelmezte a hatósági vizsgálati díj elmaradását. A díjak szedését a helybeli rendőrkapitányság a 160 100/1926. sz. rendeletre hivatkozva beszüntette és a kéjő időszakos orvosi vizsgálatát végző hatósági orvos Salgótarjánban nem kapott díjazást. Ezen a helyzeten próbált újítani 6364/1927. sz. Közig. számú rendelet, mely szerint a bordélyosnak a kéthetenkénti közegészségügyi vizsgálatot fogantató hatósági orvosnak lány-szobáinként és havonta 4 Pengőt kellett fizetnie. Ezt az összeget a tulajdonos a rendőrkapitányság pénztárába fizette be, s innen utalták át a tisztiorvosnak. 1927. december 2-án polgármesteri jelentés ment az alispánnak, amely szerint Salgótarján területén mindössze egy bordélyház volt, 7 ellenőrzés alá eső leányszobával és ellenőrzés alá eső 6 mellékhelyiséggel. (Várostermek, fürdőszoba, konyha, árnyékszék.) A bordélyházi kéjők száma hat volt. Magán kéjők nem voltak. („Lakásán látogató fogadására engedéllyel bíró magán kéjő nincs.”)³⁶

A rendelkezésre álló források szerint az utolsó bordélyházi engedélyes *Ádám Ferencné* volt, aki 1926. október 9-től 1928. május 1-ig tartotta fenn üzletét.³⁷ *Simon Istvánné* 1927. október 15-én zárta be bordélyát.

A Salgótarjáni m. kir. rendőrkapitányság 1928. május 5-én adta ki rendeletét, amelyben feltüntette a kéjők által lakható utcákat, valamint az 1921. évi 39 820 sz. BM. rendelet 38. §-a és a 160 100/1926. BM. rendelet 14., 17., 25. §-ában foglaltak figyelembevételével megszabta a magatartásukat.

Az 1. § értelmében 1928. május 1-től kéjők csak az alábbi felsorolt utcákban lakhattak:

1. Kiss utca	2 kéjőő
2. Menház utca	4 kéjőő
3. Somlyó utca	2 kéjőő
4. Salgó utca	2 kéjőő
5. Tátra utcának a Karancs utca torkolatától Godó János vendéglőjéig terjedő szakaszon	4 kéjőő
6. Karancs utca	2 kéjőő
7. Bányász utca	1 kéjőő
8. Kővár utca	1 kéjőő

A 2. §. értelmében a kéjőők bármely utcában megjelenhettek május 1-től október 1-ig 22 órától reggel 5 óráig. Október 1-től április 30-ig 20 óra 30 perctől reggeli 5 óráig. Ez időket megelőzően, vagy követően „kéjőőnek a férfi vendég szervezése céljából” tilos volt az utcán tartózkodni a városban.

Kávéházat, italmérő helyet nem látogathatták, étteremben csak étkezés céljából tartózkodhattak. S végül a 4. §. szerint az a kéjőő, aki vét a rendelkezés ellen — mivel így kihágást követ el, az 1879:XL. tc. 81. §-a értelmében egy hónapig terjedő elzárással volt büntethető.³⁸

S végezetül néhány adatot tekintsünk át ebből a időszakból a közegészségügy helyzetéről.

A városi tisztiorvos 1925-ben három népbetegségről beszélt: a tuberkolózisról, nemi betegségről és az alkoholizmusról. A városban és a környező telepeken évente (adatai szerint) 1 millió liter bor, 250 000 liter sör, és 5000 liter pálinka fogyott el, 30 milliárd Korona értékben.³⁹

Salgótarján város és környékén az utóbbi évtized alatt végbe ment fejlődés következtében a kórházi elhelyezkedés és ápolás nehéz lett. Új közkórházat kellett volna építeni — már 1927-ben a város vezetői szerint is. Ugyanis a népjóléti és munkaügyi miniszter felhívására adatokat gyűjtöttek a nemi betegség elleni küzdelem céljából és meg kellett állapítaniuk, hogy a Dr. Dörflinger János kórházi főorvos vezetése alatt működő 33 ágyas acélgyári kórház a nemi betegek részére nem tartott fenn ágyat. Hasonlóan a Dr. Takács Adolf irányítása alatt álló bányakórházban sem ápoltak nemi betegeket, mivel szakmai vezetés alatt álló osztályok nem létesültek erre a célra.⁴⁰ Nézzük néhány további adatot: 1926-ban Nógrád-Hont vármegye népessége 192 998 fő volt. Az orvosok száma Doros Gábor adatai szerint 66 fő, az egy orvosra jutó betegek száma pedig 2368 fő volt.⁴¹ Egy másik forrás szerint 53 orvos volt a megyében, és az egy orvosra jutó beteg száma 3642 fő.⁴²

A városok számadatai tekintetében már nincs eltérés. *Salgótarjánban* 16 236 főre 18 orvos jutott, az egy orvosra jutó lakosok száma 902 volt. *Balassagyarmaton* ugyanakkor 11 084 lakos és 15 orvos volt, az egy orvosra jutó lakosság száma 739. Ezek alapján könnyen kiszámítható az 1000 lakosra jutó orvosok száma 1926-ban: Salgótarjánban ez a szám 1,1, Balassagyarmaton 1,4. A balassagyarmati Mária Valéria közkórházban 10—10 venereás ágy is volt szakorvos vezetése alatt.⁴³

Szakorvosok megoszlását tekintve Nógrád-Hont vármegyében 1927-ben az alábbi megoszlást találjuk:

Belbetegségek	1 szakorvos
Gyermebetegségek	1 szakorvos
Idegbetegségek	2 szakorvos
Elmebajok	2 szakorvos
Sebészet	2 szakorvos
Testgyógyászat	—
Húgy és ivarszervi bántalmak	—
Szülészeti és nőgyógyászat	1 szakorvos
Szemészet	1 szakorvos
Orr- és gégebajok	—
Fülbetegségek	—
Bőr- és bűbajbetegségek	3 szakorvos
Fogászat	5 szakorvos
Természetes gyógymódok	—
Röntgen és rádiumsugaras eljárások	—
Kórszöveti és körvegyi vizsgálatok	—

A venereás betegségek gyógyításával foglalkozó orvosok a megyében csak Balasagarmaton voltak 1927-ben, ahol az orvosok száma 3 volt.¹⁴

1928-ban országos rendelet született az egészségvédő (nemibeteg-gondozó intézetek) felállítására tárgyában. Salgótarjánban a nemibeteg-gondozó létesítése komoly törekvéssé csak 1933-ban vált. Állami szubvenciót kértek az Országos Antivenereás Küzdelem Miniszteri Biztosától. Az OTI kifejezte elvi készségét az együttműködéshez, a vármegye 500 P. gyógyszer átalányt állapított meg a gondozó részére. A belügyminiszter június 19-i levelében a városi egészségvédő intézet (EVI) céljára 1933-ban államsegély címen 1200 Pengőt utalt ki, de az összeget csak a városi és törvényhatósági hozzájárulás megállapítása után lehetett csak felhasználni külön kérvény alapján.

Az újonnan felépített egészségházban helyezték el a nemibeteg-gondozó intézetet, amely 1 váróból, 1 rendelőből és 1 önkezelőből állt. Berendezése csupán egy vizsgálóasztal, 2 fiókos gyógyszereszekrény és 2 műszerasztal volt. Műszerfelszerelése nem volt. A városnak nem jutott másra erejéből, ezért csak szobát, fűtést és takarítást adott.

Betegforgalmáról kimutatás nem volt, mert a betegek csak a „szegényrendelésen” jelentkeztek. „Városomban sok a cigány, akiknek mindegyike luesszel fertőzött és a munkásságunk tekintélyes része is nemibetegségben szenved, valószínű, hogy a nemibeteg-gondozó forgalma felülmúlja a hasonló nagyságrendű városok nemibeteg-gondozóinak forgalmát” — írták a polgármesternek 1933. június 17-én, amikor a felszerelésre 2000 Pengő igényt jelentettek be. Évi szubvenciót 2000 P-ban határozták meg, ebből az orvos tiszteletdíja 80 P., segéderő 60 P. (adminisztrációs munkát is végezve) évi 320 P. pedig műszerpótlásra, eszközökre kellett volna.

Salgótarjánban a nemibeteg-gondozó 1934. július 1-én kezdte meg hivatalosan működését. Létrehozásában a város, a Rima, az SKB Rt., és az OTI vett részt, s költségvetése egyelőre évi 3100 P. volt, mert az OTI hozzájárulása még hiányzott. A Gondozó Intézetek Országos Szervező Bizottsága 1935-ben 800 P.-t adott a felszerelés kiegészítésére.

A titkos prostitúció megfékezése a rendőrség segítségével folyt, bár annak nagymértékű elterjedése és a titkos prostituáltak bántalmazásának védekezése az „asszanálást” nem tette lehetővé teljes mértékben. A bányai és acélgyári társaságok lueszes betegeit maga kezelte, csak a gondozói munkát végezte az EVI. A kezelést igénylők fele

OTI beteg volt. Az egészségvédő intézet betegállományának rohamos emelkedése élenken bizonyította, hogy az intézmény működésére óriási szükség volt.⁴⁵

Fejezetiünk végére hagytam azokat az adatokat, amelyek a prostitúció helyi elterjedésére vonatkoznak. A számok 1920—1928-as évekre vonatkoznak csak a hiányos adatok miatt.⁴⁶

A rendszeres erkölcsrendészeti ellenőrzés alatt álló nők száma a rendezett tanácsú városokban a megyében:

V á r o s :	Bejegyzett kéjnők száma:			
	1925	1926	1927	1928
Salgótarján	12	14	2*	16
Balassagyarmat	7	7	—	26**

V á r o s :	Rendes vizsgálat alatt álló pincérnők száma:						
	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926
Salgótarján	—	27	41	19	5	9	14
Balassagyarmat	84	58	52	48	50	60	78

V á r o s :	Szállodai szobalányok száma:						
	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926
Salgótarján	—	2	16	18	16	7	19
Balassagyarmat	84	58	52	48	50	60	78

* túl alacsony adat

** túl magas adat

A vidéki kávéosok és szállodások gyakran cserélgették alkalmazottaikat — ezért szerepelhettek a kimutatásban ennyire magas számok. Ez is azt mutatja, hogy a vidéki vendéglők és szállodák magas számában „gyártják” keresleteikkel és forgalmukkal a prostituáltakat.

Bejegyzett prostituáltak közül nemi betegséggel kórházba utaltak száma 1920—1926 között.

V á r o s :	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926
Salgótarján	8	13	14	9	11	9	9
Balassagyarmat	—	3	2	—	5	3	1

Titkos prostituáltak közül nemi betegségben szenvedők száma:

V á r o s :	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926
<i>Salgótarján:</i>							
előállítottak száma:	5	18	14	63	37	32	20
betegek száma:	—	3	4	5	4	4	3
<i>Balassagyarmat:</i>							
előállítottak száma:	18	24	21	18	13	12	13
betegek száma:	6	8	7	4	4	2	2

A 18 éven aluli titkos prostituáltak és azok közül nemi betegek száma 1920—1926.

V á r o s :	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926
<i>Salgótarján:</i>							
titkos prostituáltak száma:	—	3	1	11	7	12	6
ezek közül betegek száma:	—	—	1	1	—	2	2
<i>Balassagyarmat:</i>							
titkos prostituáltak száma:	4	7	3	3	3	2	3
ezek közül betegek száma:	2	3	2	1	2	1	1

A 18 éven aluli titkos prostituáltak és azok közül nemi betegségben szenvedők száma 1920—1926.

V á r o s :	Előállítottak száma	Ezek közül beteg	
		1920—26 évek összegében	százalékban
Salgótarján	40	7	12,5
Balassagyarmat	27	12	44,4 ¹⁷

A prostitúció fejlődésének és kiterjedésének fő oka egyebek mellett gazdasági és szociális körülményekben rejtett. Az európai országok többségében felismerték, hogy a reglementációs rendszer közegészségügyi téren már nem kielégítő, ezért áttértek az úgynevezett abolíciós rendszerre, az egész népességre kiterjesztett egészségügyi rendszabályokkal elérhető célra. A prostitúciónak az egészségügyi vonatkozásaiából fakadó reformja Magyarországon csak a szociális kérdések megoldása után lett volna megvalósítható.¹⁸

A prostitúció rövid vázolója után megállapítható, hogy a magyarországi reglementációs egészségügyi rendszer a prostitúció egészségügyi ártalmait ellen sorompóba

állított különféle rendszabályai csak akkor értek volna el eredményt, ha lenyúlának a haj gyökeréig, a prostitúció társadalmi preventiójáig.

Az eddig elmondottak célja nem az volt, hogy a salgótarjáni italfogyasztás és prostitúció, valamint az egészségügyi ellátás teljes rajzát megadja, a vizsgált korszak minden részletkérdését tisztázza a hazai ipari kapitalizmus szinte minden fejlődésbeli sajátosságát felmutató település vizsgálata során. Csupán azt célozta, hogy érzékeltesse, milyen gazdag forráslehetőség rejlik a megyei levéltár iratanyagaiban, másrészt pedig azt, hogy a város társadalomtörténeti kutatóit további rész kérdések ki-munkálására serkentse. A nyitva hagyott kérdések, pontosítások megválaszolása bizonyára lehetővé fogja tenni Salgótarján közegészségügyi fejlődésének minden lényeges mozzanatát figyelembe vevő feltárását.

JEGYZET

1. Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből 1848—1918. Salgótarján. é. n. Szerkesztette: SZABÓ BÉLA. 4. 5., 63. o. — SZABÓ ZOLTÁN: Cifra nyomorúság. Bp. é. n. (1988). 122., 231. o. — CLEMENTIS KÁLMÁN dr. városi tisztviselő orvos: Salgótarján város közegészségügyi viszonyai. In.: Salgótarjáni Almanach. Salgótarján 1925. 72. o. — KÁRPÁTI ENDRE: Dokumentumok a magyarországi alkoholizmus-ellenes küzdelemhez. In: Orvostörténeti Közlemények. 66—68., 1973. 274. p. — NmL. St. Kpv. kgy. jkv. 1885. október 14., 1886. május 12., 1890. október 24., 1892. május 1. — NmL. St. Kpv. kgy. iratok 1901/392. sz. — Magyar Statisztikai Évkönyv 1902. X. Bp. 1093. 93., 84. o.
2. Salgótarján története (Szerk.: SZABÓ BÉLA) Salgótarján 1972. 156—157. o. — NmL. St. Kpv. kgy. jkv. 1875. november 15., (52) 1876. május 16. (45)
3. NmL. St. Kpv. kgy. jkv. 1876/37.
4. NmL. St. Kpv. kgy. jkv. 1893/59.
5. NmL. St. Kpv. kgy. jkv. 1894. november 2. (282) — Nógrád megye története II. kötet. Salgótarján 1969. 178—179. o.
6. NmL. St. Kpv. kgy. jkv. 1894. november 2. (281)
7. NmL. St. Kpv. kgy. jkv. 1895. február 4. (17)
8. NmL. St. Kpv. kgy. jkv. 1895/113. sz.
9. Salgótarjáni Lapok 1907. VI. évf. 11. sz. március 17. 2. o.
10. Salgótarjáni Hírlap 1907. III. évf. 38. sz. szeptember 22. 3. o. — 1907. III. évf. 44. sz. november 3.
11. Salgótarjáni Lapok. 1908. VII. évf. 13. sz. április 8. 1. old.
12. Salgótarján és Vidéke. 1909. II. évf. 40. sz. október 6. 2. o. — Népszava 1910. XXXVIII. évf. 200. sz. augusztus 24. — NmL. St. pm. 8082/1729.
13. Statisztikai Közlemények. 61. kötet. 2. szám. Budapest 1930. 548—549. o. — SZABÓ ZOLTÁN: I. m. 104. o.
14. Nógrád megye története. II. kötet. I. m.: 178—179. o.
15. Magyar Nyelv Értelmező Szótára. Budapest. 1972. 1127. o.
16. Statisztikai Közlemények 61. kötet. I. m.: 747. o.
17. Statisztikai Közlemények 61. kötet. I. m.: 657., 658., 670., 672., 675., 683., 689., 696., 708. o. — DOROS GÁBOR: A nemi egészségügy problémái. Budapest 1928. 8., 13. o. — A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Budapest 1885. III. k. 32. o. — Új Magyar Lexikon. 5. K. Bp. 1962. 487. o.
18. Új Magyar Lexikon. I. m.: 487. o. — Statisztikai Közlemények 61. kötet. I. m. 672., 710. o.
19. Statisztikai Közlemények 61. k. I. m. 714. o.
20. Uo. 715—716. o.
21. Uo. 720. o. — DOROS GÁBOR: I. m. 13. o.
22. DOROS GÁBOR: I. m. 13., 59., 63. o. — Új Magyar Lexikon 5. k. I. m. 487. o. — Statisztikai Közlemények 61. k. I. m.: 724—725., 736—737. o.
23. Statisztikai Közlemények 61. k. I. m.: 723. o. — Nógrád megye története II. k. I. m. 178—179. o. — NmL. St. Kpv. kgy. jkv. 1876. június 22. (59), 1876. december 2. (84—85).
24. Nógrádi Lapok. 1883. 27. sz. július 28., 1883. 49. sz. december 9.
25. NmL. St. Kpv. kgy. jkv. 1885/148.
26. NmL. St. Kpv. kgy. jkv. 1890. március 28. (26)
27. NmL. St. Kpv. kgy. jkv. 1894. április 23. (190), 1895. február 4. (12).
28. NmL. St. Kpv. kgy. jkv. 1895. november 26. (428)
29. NmL. St. Kpv. kgy. jkv. 1896. március 5. (42)
30. NmL. St. Kpv. kgy. jkv. 1897. április 2. (108)

31. NmL. St. Kpv. kgy. jkv. 1897. augusztus 11. (280)
32. NmL. St. Kpv. kgy. jkv. 313/1891.
33. NmL. St. pm. 17894/1944. — Statisztikai Közlemények 61. k. i. m.: 737—745. o.
34. Salgótarjáni Almanach 1925. i. m. 70—76. o.
35. NmL. St. pm. 2439/1926.
36. NmL. St. pm. 12126/1927.
37. NmL. St. pm. 15957/1919.
38. NmL. St. pm. 4566/1928.
39. Salgótarjáni Almanach 1925. i. m. 70—76. o.
40. NmL. St. pm. 8082/1927., 13081/1927.
41. DOROS GÁBOR: i. m. 84. o.
42. Statisztikai Közlemények 61. k. 620. o.
43. Statisztikai Közlemények 61. k. 620. o. — DOROS GÁBOR: i. m. 84. o.
44. Statisztikai Közlemények 61. k. 623—624. o.
45. Ua. 614. o. — NmL. St. pm. 4051/1944.
46. Statisztikai Közlemények 61. k. i. m. 820—821. o.
47. Statisztikai Közlemények 61. k. i. m. 848., 854., 856., 859—860. o.
48. Szabadság. 1935. VIII. évf. 22. sz. június 23. 5. o.

RESÜMEE

Ferenc Szvircsek:

*Angaben zur Ausbildung der „Wohlfahrtinstitution“ einer
urbanisierenden Ansiedlung*

Die Mitteilung beschäftigt sich mit solchem Problem des ungarischen und allgemeinen Kapitalismus, das mit wichtigen gesellschaftshistorischen Lehren dienen kann, anderseits untersucht sie so eine Ansiedlung im Komitat Nógrád, wo fast alle Entwicklungsarten des heimischen industriellen Kapitalismus der 19—20-sten Jahrhundert aufzufinden sind.

In Salgótarján sind die grossen Aktiengesellschaften nämlich anwesend, im Zusammenhang damit sind die Kapital- und Arbeitskraftkonzentration enorm, der Profit ist bedeutend, aber die Arbeitslöhne sind niedrig; die Arbeitsplätze und die Barackwohnungen sind ungesund, aber die Gesundheitsversorgung lässt viel zu wünschen übrig; minimal ist die Anzahl der kulturellen Institutionen, dagegen ist es nicht zufällig, dass es viele Kneipen gibt, und zahlreich sind die durch die Freudenmädchen angebotenen vergnüglichen Vergnügen.

Von diesen Erscheinungen hebt der Aufsatz drei Themenkreise hervor. Den Getränkeverbrauch, die Prostitution und die Gesundheitsversorgung von Salgótarján hat er zum Gegenstand der Untersuchung gemacht.

Jelentés a salgói vár 1981 — 83. évi régészeti kutatásáról

Feld István

Salgótarjántól északkeletre, jellegzetes bazaltoszlopok alkotta, 625 m magas, igen meredek sziklacsúcon emelkednek a városnak részben nevet adó középkori vár romjai (1. kép). Falainak műemléki helyreállításához kapcsolódva 1981-től lehetőségem nyílt az erősség módszeres régészeti feltárására.¹ Bár e munka még korántsem fejeződött be — csupán a felsővár kutatása zárult le, de a leletanyag értékelése még folyik —, eddigi eredményei már most is szükségessé teszik, hogy összefoglaljuk mindazt, amit a várról jelenleg tudunk.

Történeti adatok

A salgói vár történetének kezdetei szoros összefüggésben állnak Nógrád megye egyik legjelentősebb Árpád-kori főúri nemzetsége, a Kacsics-genus történetével. E nemzetség birtokában tűnik fel először a szűkebb környék az írott forrásokban, tagjait tarthatjuk nem csupán Salgó, de még számos más vár építtetőinek.

A legkorábban a 13. század elején említett, jelentős országos tisztségviselőket is adó nemzetség eredete vitatott — jelenleg a horvátországi származtatás tűnik a legvalószínűbbnek² — s az egyes ágak pontosabb meghatározására, birtoklástörténetiük korszerű feldolgozására sem került még sor³, az azonban bizonyosnak látszik, hogy Salgó várának első urai — a várról írt összes eddigi munka állításával szemben — a nemzetség Illés nevű, a 13. század első felében élt tagjától származnak.⁴

Illés egyik fia volt az a Péter, akivel először 1246-ban találkozunk az oklevelekben, ekkor a füleki várbirtok határjárásában „Tarian” föld — vagy annak egy része — birtokosaként említik.⁵ 1265-ben egy másik határjárás kapcsán Bárkány—Szőlős környékén fekvő birtokáról esik szó⁶, 1268-ban egy ismeretlen nevű váráról értesülünk⁷, s utoljára 1271-ben szól róla írott forrás.⁸

Péter testvérének, Simonnak utódairól először 1280-ban emlékezik meg oklevél, fiait, Simont és Miklóst ekkor „tarjániaknak” nevezik.⁹ Közülük Miklós játszott jelentősebb szerepet, 1290-ben ott találjuk nevét azon a megegyezésen, melyet a Kacsicsok a Rátót-nembeliekkel kötöttek Zagyvafőn, a közöttük korábban lezajlott háborúskodás lezárására. Ebből értesülünk először — két másik, közelebről ismeretlen „kastély” (castellum) mellett — a szőlősi várról, mely — úgy tűnik — a nemzetség Illéstől levezethető ágának birtokában volt, sőt hamarosan az említett két testvér lett egyedüli birtokosa.¹⁰ Majd miután 1302 és 1308 között Csák Máté Nógrád megyét is fennhatósága alá vonta, Miklós is behódolt neki: az 1308-ban kötött kékesi szerződés szerint a „kiskirály” szűkebb szövetségi köréhez tartozott, s még 1316-ban is

udvari embereként látjuk.¹¹ Valószínű azonban, hogy a trencsényi nagyúr szerencsés csillagának hanyatlásával még időben — 1321 előtt — a királyhoz, Károly Róberthez pártolt, szemben unokaöccseivel, Péter fiaival. Így Miklós megtarthatta birtokait, míg azok négy — először épp ezzel kapcsolatban említett — váruk: Somoskő, Baglyaskő, Hollókő és Sztrahora elvesztésével bűnhődtek.¹²

Az 1325 előtt meghalt Miklósnak két fiáról tudunk Illésről és (II.) Miklósról.¹³ 1327-ben ismét egy határjárásból szerzünk tudomást arról, hogy Illés „Taryan possessio” birtokosa volt.¹⁴ Ugyanebben az évben a két testvér csere útján az Ipolytól északra fekvő Rap birtokot szerezte meg.¹⁵ 1341-ben tűnik fel azután maga a salgói vár az írott forrásokban: egy újabb határjárásban — a somoskői vár tartozékai bejárása során — említik a szomszédos birtokosok, a tarjániaknak nevezett Illés és Miklós „Salgov” nevű erősségét.¹⁶ Emellett a család továbbra is birtokolta Szőlőst — váráról már nem esik szó —, 1345-ben ezzel kapcsolatban Miklóst „Salgoinak”, az ekkor már nem élt Illés Dénes és Benedek nevű fiait viszont „Szőlősieknek” nevezi egy oklevél.¹⁷ Ez az elnevezésbeli különbség azonban bizonyára még nem bírt különösebb jelentőséggel, mivel 1348-ban az egyre kiterjedtebb, két ágra váló család összes, a váci káptalan előtt megjelent tagját „de Solgow” melléknévvel sorolják fel. Ekkor az egyik részről Miklós a maga és János valamint István nevű fiai nevében, a másik részről Illés fia Dénes, Benedek és (III.) Miklós nevű fivéreit is képviselve, azt rögzítették oklevélben, hogy Tarján birtok és Salgó vára kivételével — melyeket a jövőben is közösen tartanak fenn — birtokaikat felosztják egymás között.¹⁸ A Salgói vagy Salgai-család e két vezető egyéniségéről az utolsó adatunk 1358-ból származik, amikor (II.) Miklóst és Illést Nógrád megye esküdtszéke között találjuk.¹⁹

Amennyire tehát az eddig feltárt forrásanyagból kitűnik, a Kacsics-nemzetségnek a Zagyva-völgy környékén birtokos része a 13. század folyamán nagyrészt közösen, osztatlanul, „osztályos atyafiságban” birtokolta a közelebről ismeretlen időben kezére jutott földterületeket. Az egyes családok létszámának növekedésével azonban — mint mindenütt az országban²⁰ — a század második felétől már egyre többször meg kellett osztani az egyes nemzetségtagok között a birtokrészeket. E folyamat részletesebb menetéről nincsenek adataink — csak egyik utolsó szakaszáról számol be az említett 1348. évi oklevél —, de fel kell tételeznünk, hogy már 1280–90 körül sor kerülhetett egy nagyobb osztozkodásra Illés leszármazottai között. Mindebben kétségtelenül jelentős szerepet játszhatott az ekkor egyre szélesebb körben kibontakozó várépítés, illetve megfordítva: a birtokok megosztása tette lehetővé a várral rendelkező földesúri uradalmak kiépítését.²¹ Meg kell említeni, hogy már a tatárjárás előtt felépült Fülek vára, bár vitatott, hogy első birtokosa és feltehető építtetője, Folkus, vajon a Kacsics-nemzetségből származott-e?²² Viszonylag korai eredetűnek tartható még az említettek mellett Zagyvafő vára²³, s nem kizárt, hogy a nemzetséghez köthető a mai Somoskőújfalú felett, már Szlovákiában emelkedő Sátor-hegyen feltárt, hasonló korú erősség is.²⁴ Országos viszonylatban is feltűnő a várak nagy száma egy ilyen viszonylag kis területen — szinte minden család saját erősséggel rendelkezhetett —, arra azonban ma még nem tudunk választ adni — s ebben az írott források már aligha adhatnak segítséget —, hogy pontosabban mikor keletkeztek, mennyire éltek egyidőben e várak, volt-e határozott időrendjük, mely talán építészeti megjelenésükben is tükröződött.²⁵

Tény viszont, hogy jelentős részüket már a 14. század első harmadában felhagyták.²⁶ Ez kétségtelenül szoros összefüggésben lehetett a nemzetségből származó

családok többségének társadalmi süllyedésével — ez még az Anjou-uralkodó pártjára tért Salgóiaknál is megfigyelhető —, de valószínű, hogy a szilárd belső helyzet is szerepet játszott ebben. A 13—14. század fordulójának általános léthibonytalan-sága szüntével főleg a kevésbé tehetős birtokosok szívesen költözhettek ki váraikból jóval kényelmesebb falusi udvarházaikba. Természetesen, amelyik családnak erre megvolt az anyagi ereje, továbbra is fenntartotta várát — vagy egyet várai közül —, hiszen a vár továbbra is a földesúr székhelye, amennyiben „kincseinek és okleveleinek tárháza, az ő hatalmát szolgálja jobbjai felett, az ő politikai súlyát biztosítja az országban.”²⁷ E középnemesi, „egyváras” családok jellegzetes példájának tekinthetők a Salgóiak: úgy tűnik, hogy a 14. század második felében — a 15. század elején már nem élnek salgói várukban, ott bizonyára csak várna-gyuk s katonáik maradtak. Tulajdonképpen már két, épp a közös várbirtok által összetartott családról beszélhetünk, ugyanis amikor néhány évtizedes szünet után a 15. század elején ismét feltűnnek a forrásokban, már egy Szőlősi és egy Rapi családról értesülünk. Az 1358-ban említett Miklós és Illés leszármazottai tehát birtokaikat nagyrészt megosztva külön költöztek: az egyik ág Szőlősen, a másik Rapon élt (jelenleg Mátraszőlős illetve Rapovce, Szlovákiában).

Minderre először csak közvetett adataink vannak. A később részletesen leírt várbirtok, a vár tartozékai közül Zelene 1409-ben Szőlősi Simon birtokában volt²⁸, aki bizonyára azonos azzal a „Symon de Salgo”-val, aki 1423-ban megjelent a nógrádi generalis congregation²⁹. — Itt kell közbevetőleg megemlítenünk, hogy a korábbi történeti irodalomban sok zavart okozott, hogy a várunkra vonatkozó adatokat összekeverték a honti, a mai Perőcsény felett emelkedő Salgó várával, illetve az utóbbiról nem is tudva, minden említést a nógrádi erősségre vonatkoztattak.³⁰ Az idézett 1423. évi oklevél azonban egyértelműen megemlíkezik „Nicolaus de alia Salgó”-ról is. — 1430-ban értesülünk először Rapi Jánosról, aki ekkor Rap és Mikótelke³¹, 1431-ben Vecseklő³², 1436-ban pedig Szőlős egy részének birtokosa volt.³³

A 15. század közepéről származik egyik legfontosabb adatunk, mely nem csupán a két, külön költözött családról és azok közös várbirtoklásáról mondottakat támasztja alá, hanem egyértelműen bizonyítja azt, amit a várak értékmegőrző, székhelyszerepéről idéztünk. 1448-ban a Sági családból származó Balázs — mivel úgy látszik sági kastélya (castelluma) még nem épült fel, vagy nem volt elég erős, várral viszont nem rendelkezett —, mielőtt a török elleni, rigómezei hadjáratba indult volna, végrendeletet készíttetett. Ebben olvashatjuk, hogy birtokbiztosító okleveleit „apud nobilem virum Petrum de Zeles et apud Johannem Rapy in castro eorum . . . Salgo” hagyta megőrzésre.³⁵ Az itt említett Szőlősi Péter talán a korábban szerepelt Simon fia volt, Rapi János viszont kétségtelenül azonos lehet az 1430—36 között, számos birtoknál idézett személlyel.

Mindaz, amit e középnemesi — de valószínűleg egyre inkább annak alsó rétegébe süllyedő — birtokosokról mondtunk, korántsem tekinthető egy kivételes esetnek. Rendkívül jó párhuzamával találkozunk mindennek a megye nyugati szélén emelkedő Csővár esetében. A Zsidó-nemzetség egyik ága által emeltetett várát a 14. század végén — 15. század első két harmadában ugyancsak két, egymással szoros rokonságban álló család, a Csőiek és a Nézsaiai birtokában találjuk, akik a szórványos adatok szerint szintén nem a várban, hanem névadó községeikben álló udvarházaikban éltek.³⁵ E vártípusra — pontosabban várbirtoklás-típusra egyébként jellemzőnek látszik még az, hogy nem találkozunk kifejezett tartozékokkal, elképzelhetőnek tartjuk, hogy akkor, mikor vár a nem szolgált egyetlen birtokközpont-

ként — hiszen az udvarházakat is annak kell tartanunk — nem volt olyan szoros a birtok—erősség kapcsolat, mint a nagy főúri váruradalmaknál.³⁶

A 15. század ötvenes éveinek második felében egyre aktívabbak lettek a korábban Erzsébet királyné szolgálatában az északi Felvidéken működő, majd később egyre jobban önállósuló huszita „testvérek.” Kisebbségi betörések után várakat foglaltak el, elhagyott várhelyeket erősítettek meg Gömörben, majd Nógrádban. 1457-ben a Salgóval szomszédos, ekkor már romokban heverő Zagyvafő várába fészkeltek be magukat, majd innen 1460 elején a salgói várat is hatalmukba kerítették. De még e év szeptemberében az ellenük haddal vonuló Mátyás király visszafoglalta.³⁷

Ez a rövid epizód azonban jelentős változással járt a vár történetében. Az uralkodó ugyanis nem adta vissza Salgót ősi birtokosainak, hanem még ugyanebben az évben a kegyeltjének, az általa a bárók közé emelt Szapolyai Istvánnak adományozta.³⁸ Mivel az írott forrásokban nem találunk indoklást, két dologra gondolhatunk. Vagy ellenállás nélkül adták át várukat a Rapiak és a Szőlősiék Andrisko és Uhrik csapatainak, esetleg együtt is működtek velük, mint az említett Csővár urai — ami a sokszoros fölényben lévő husziták és az egyre jobban elszegényedő nemesek kapcsolatában nem lehetett feltétlenül önkéntes, — azaz hűtlenséget követtek el, s így „méltán” vesztették el örökre, vagy csupán arról lehetett szó, hogy Mátyás egyszerűen meg akarta jutalmazni hívét, akinek érdekei ekkor már sokkal fontosabbak voltak, mint az egyszerű nemeseké.

Mindenesetre Salgó ettől kezdve mint egy a jellegzetesen szervezett főúri uradalom központjai közül, az egyik leghatalmasabbá váló főúri család hatalmát szolgálta.³⁹ Urának már nem volt semmilyen vonatkozásban sem székhelye, viszont innen irányította a várnagy — az 1460. évi oklevélben már részletesen felsorolt — tartozékok, az egyes falvakban található birtoktestek életét, gazdálkodását, ura „képeiben”, azaz nevében. 1481-től névszerint ismerjük is a salgói várnagyot, kártali Bornemissza Györgyöt, aki a Ságiak birtokainak egy részét akarta megszerezni, tehát a hasonló feladatokat ellátó többi főúri familiárishoz hasonlóan tehetősebb középnemes lehetett.⁴⁰ Salgó helyét a hatalmas Szapolyai-birtoktesten belül mi sem jelzi jobban, mint hogy 1490 körül 18 vár és 4 kastély volt a család tulajdonában.⁴¹

A mohácsi csata után — a kettős királyválasztás egyik következményeként — I. Ferdinánd eladományozta a korábbi Szapolyai-birtokokat. — Salgó ekkor tóti Lengyel Jánosnak jutott, de az az adomány aligha lépett életbe.⁴² Ugyancsak 1527-ben ugyanis János király a családi örökség ezen részét a Füleket és Csővárat már birtokló Ráskaiaknak, tehát a megye másik jelentős nagybirtokosainak juttatta, akik a megye főispáni tisztségét is betöltötték.⁴³ A röviddel az utolsó Ráskai, István halála előtt, 1542-ben született megyei adólajstrom tartalmazza utoljára a várbirtokok felsorolását.⁴⁴ A Ráskaiak kihaltával Ráskai Dorottya férje, a főként Gömörben birtokos Bebek Ferenc tette rá kezét „örökség” címén a három nógrádi várra, s azokra 1544-ben I. Ferdinándtól — jelentős összeg fejében — adománylevelet is szerzett, hiába tiltakoztak ez ellen a másik Ráskai-lány, Erzsébet leszármazottai.⁴⁵ Salgó azonban nem jelenthetett nagyobb értéket Bebek számára, ezért 1548-ban királyi engedéllyel el is adta Derencsényi Farkasnak.⁴⁶

A török veszély fokozódásával — Vác, Nógrád, majd Szanda elestével — a nagybirtokosok mindenütt igyekeztek váraik védhetőségét növelni, állítólag már a megszerzés évében Salgót is erősítette Derencsényi.⁴⁷ Nem tudjuk, hogy az új birtokos tartózkodott-e hosszabb ideig várában, de valószínű, hogy bármilyen erősítő munka után is vonatkoztatható Salgóra a megye legújabb monográfiájának jellemzése: „Ezek a földesúri várak inkább csak roskatag uradalmi központok, ahol tisztí la-

kások, magtárak és hörtönök voltak, de nem komoly erődök.”⁴⁸ E középkori eredetű erősségek már nem voltak képesek katonai rendeltetésüket betölteni a fejlett tűzfegyverek korában, amit az 1552. évi török hadjárat eredményei bizonyítottak a legjobban, amikor is hat nógrádi vár esett el. A hódítók ekkor Szécsény elfoglalása után még nem fordultak az északi várak ellen, de 1554-ben erre is sor került. Kara Hamza szécsényi és Ali hatvani bégek előbb Fiuleket kerítették hatalmukba, majd Salgó alá érkeztek.

A vár elfoglalásának leírását Mocsáry Antal híres munkájából idézem: „Arslanes nevű Török Vezér Salgó várát 1554-ben, midőn annak Kapitánya Zagya Simon, birtokosa pedig a már említett Derentsy Farkas volt, valósággal nevetséges hadi fortélyra által hatalmasa alá hajtotta . . . 1554-ben Salgó vára alá jött népével, s hogy a várbelieket elremítse, amint Istvánffy hosszan leírta, vastag fákat kötöttetett ágyúk gyanánt tengelyekre, s azok elébe számos ökröket fogattatván nagy kiáltozással és pattogtatással vonattatta az ágyúk képét viselő vastag fákat a vár felé. Megijedvén a lármától, a félénk és védelemre készületlen várbeliek, üresen hagyták a várat, melyet a törökök egyenesen elfoglaltak.”⁴⁹ Ettől kezdve több mint húsz évig farkasszemet nézett egymással a török kézen levő Salgó s tőle csupán néhány kilométerre a Losonci István által kivételesen igen jól megerősített Somoskő. Az utóbbi ellen 1561-ben is még sikertelen támadást hajtottak végre a salgói törökök.⁵⁰ Ismerjük 1568—69-ből a salgói török őrség létszámát is, ekkor 38 katona védte, jelentőségét az jelzi, hogy a tőle délre fekvő hasonló erősségekben alig néhány fővel kevesebb a létszám, míg Fiuleket vagy Szécsényt több mint kétszáz katona őrizte.⁵¹

Ez egyúttal az utolsó, eddig ismert adat a salgói vár fennállásáról. Amikor ugyanis 1593-ban a keresztény seregek Tieffenbach Kristóf és Pálffy Miklós vezetésével — a tizenöt éves háború jelentős sikereként — ostrommal visszafoglalták a vidék kulcsponztját, Fiuleket, s utána az összes környékbeli török őrség harc nélkül átadta várát — Salgó nevével egyetlen korabeli forrásban sem találkozunk.⁵² Maga a birtoktest a Derencsényiek kihaltával a Balassiak kezére jutott, a később már csak „dirutum Castrum Salgo” — a lerombolt Salgó vára tűnik fel a peres iratokban.⁵³

A vár a 18—19. században

Ezután az erősség gyorsan pusztuló falai legfeljebb csak kőbányaként játszottak szerepet — valószínű, hogy már korán megkezdték a nagyméretű ciszterna téglafalazatának szétbontását. Azt a „racionális” felfogást, miszerint a romok elsősorban építőanyagként jelentenek értéket, csak a 19. század első felében, a kibontakozó romantika idején megjelenő új szemlélet kezdte háttérbe szorítani: a várakat a dicsőséges nemzeti múlt emlékeinek kezdték tekinteni. Metszetek és festmények születtek róluk, az irodalom feldolgozta a korábban csak szájhagyomány útján terjedő regéket és mondákat. Ez utóbbiak jellegzetes példája Petőfi Sándor „Salgó” című romantikus elbeszélő költeménye.

Ugyanekkor az első, tudományos igényű fellépő honismereti munkák is részletesen foglalkoztak az egyes erősségekkel, elsősorban a róluk összegyűjtött történeti adatokat tették közre. Közülük országos viszonylatban is messze kiemelkedik Mocsáry Antal 1826-ban megjelent nógrádi vármegye-monográfiája. Salgó várára vonatkozó történeti adataiból már idéztem, művéből azonban magukról a rommaradványokról keveset tudunk meg, mivel — mint írja — „már most pusztá kőfa-

lak omladékainál egyebet semmit sem látunk.” Így elsősorban a vár elhelyezkedéséről, természetéről igen jól védett mivoltáról értekeznek.⁵⁴

Ezt tükrözi a munkájában található Lányi-Leinhardt-féle metszet is (2. kép), az eddig ismert legkorábbi ábrázolás a várról. Az igen kisméretű metszeten a csekély falmaradványok alig különülnek el a hegyesűcs sziklájától — a legmagasabb ponton talán a torony falait véljük felismerni.

Ekkor tehát már alig állt valami a várból, s ezt jól bizonyítja a romok néhány évtizeddel később, 1862-ben készült első alaprajza (3. kép). Bergh Károly építész felvételi rajza ugyanis lényegében a legutóbbi időkig ismert állapotát mutatja — csupán a falkoronák lehettek magasabbak, a vastagfalú torony északi oldalán látnunk egy áttörést vagy nyílást, a ciszterna nagyrészt be volt tömődve, nem egyértelmű, hogy ágyúpártázat maradványai, vagy csupán kiromlások figyelhetők meg az elrajzolt hástyan —, azaz a habarccsal igen nehezen köthető bazaltból emelt falak már bizonyára igen korán rendkívüli mértékben lepusztultak. Sokszor csupán a törmelékhalmbokból lehetett az egykori elrendezésre következtetni, bár ez sokszor tévedésekhez vezethetett — mint Bergh rajzán a kerek „torony” feltételezése. Mindezekről eltekintve ez az első felmérés⁵⁵ áll legközelebb pontosságát és hitelességét vizsgálva a legújabb, 1983. évi műszeres geodéziai felvételhez.

Sokkal több hiba figyelhető meg a következő, ugyancsak tudományos dokumentációs igénnyel készített alaprajzon, Könyöki Józsefnek, a magyar várak első — de nem túl magas színvonalú — monográfiájának munkáján (4. kép). Összevetve a századvégi „felmérést” a Bergh-féle rajzzal, jól rekonstruálható Könyöki munkamódszere: helyszíni, gyakran felületes vázlatai alapján otthon, rajzasztal mellett „gondolta ki” az adott vár egykori alaprajzát, s ezt a sokszor különösebb alaprólki kiegészített formát vetette azután papírra. Ezzel magyarázhatók egyenes, „szerkesztett” vonalai, azaz szó sincs arról, hogy mindaz, amit Könyöki rajzain látunk — s itt nem csupán a helyiségbeosztásra, a nyílásokra gondolok — a korabeli állapotot tükröznék. Bár alaprajza feltünteteti az egykori külső várkapu előtti sziklatömbön kialakított „elővédművet”, végeredményben alig bír forrásértékkel — nem is szólva a rendkívül rossz déli nézetrajzáról. Így az utóbbin feltüntetett nyugati toronybejárat hitelessége iránt is kétségeink támadnak, bár e helyen már az 1862-es alaprajz is jelez egy nyílást.⁵⁶

Az 1938. évi helyreállítás és előzményei

Különösen az I. világháború után indult hazánkban nagy fejlődésnek a turista-mozgalom. Salgó vára rendkívül kedvelt túracélponttá vált, s a megnövekedett érdeklődést számos — gyakran különböző rekonstrukciós nézet- és alaprajzokkal is illusztrált — útikalauz és más helyi kiadvány igyekezett kielégíteni. Közülük színvonalukat tekintve kiemelkednek Dornay Béla munkái.⁵⁷ Elsősorban Dornay volt az, aki nem csupán a vár megismertetését, a környék fejlesztését tekintette fő céljának, de mozgalmat indított a romok pusztulásának megállítására is.

1930-ban Salgótarján város polgármesteri hivatala „véleményt és intézkedést” kért a Műemlékek Országos Bizottságától „a salgói vár romjainak megmentése” érdekében.⁵⁸ A bizottság Lux Kálmán építész küldte a helyszínre, aki szakértői véleményében megállapította, hogy a bazaltkúpon emelkedő romok „igen kis terjedelműek, nincs faragottkő-részlet és tagozat, a várfalaknak csak csekély töredéke áll a helyén.” Két nagyobb építményrészt figyelt meg: egyrészt a „sziklához

simuló ötszögletű bástyát” — mely véleménye szerint csekély felfalazással, zsin-delyes szükségtezővel megóvható —, másrészt „a szikla tetején álló, hosszú négyszögletű épület” maradványát, mely utóbbi „magasabb részein valamikor torony-ban fejlődött ki.” Ezekre az alacsonyabb, szakadozott — legfeljebb 3—3,4 m ma-gas — falakra is lehetne kilátófolyosót, tetőt tenni — írja — készített is minderre egy hevenyészett vázlatot, de a legfőbb gond az, hogy mindennek elvégzésére nincs pénz, a város hiába remélt állami támogatást.⁵⁹

1936-ra már belátta a polgármesteri hivatal, hogy a várromok helyreállítását csak saját erőből tudja elvégeztetni. Ekkor már csak a „várépítménynek a történeti kutatás során felderített” rajzait, egy részletes, a „külső várfal építési vonalát” is feltüntető alaprajzot, annak meghatározását kérték a Műemlékek Országos Bi-zottságától, „hogy távolítsák el a hordalékot, hogyan pótolják a hiányokat.” Végülis költségvetésre és műszaki leírásra lett volna szükségük.⁶⁰

Most a korábban a helyszínen járt építész fia, Lux Géza utazott Salgótarjánba. Jelentésében a következőket találjuk: „A salgói várrom cca 620 m magas bazalt-kúp tetejét koronázza. Szerényebb méretű, kislétszámú őrség befogadására készült erődítmény lehetett. A csatolt alaprajzi vázlat szerint feltüntetett várfal teljesen műrészletnélküli, jóformán alaktalan, 0,5—3,0 m-ig emelkedő, bazaltból emelt fal. Legjobban egy ötszögalakot mutató bástya őrizte meg formáját, falai a 4 métert is meghaladják. Ez a bástya Ny-i ötszögalával vékony csücsöt alkot, sziklára támaszkodik, melynek csücsán két négyszögalaprajzú toronyépítmény falai foglal-nak helyet. Ezek közül a Ny-i gyönyörű kilátást nyújtó ponton emelkedik, helyen-ként 3 m magas fallal.”⁶¹

Az említett 1:200 léptékű alaprajz ránk is maradt, ezt találjuk meg azóta is a megye műemlékeivel és a magyarországi várépítéssel foglalkozó munkákban. Bár számos vonatkozásban igen pontos felmérés — a feltüntetett szintadatok szerint biztosan színtező műszerrel készült —, mégis megállapítható róla, hogy végső kidolgozása — ha magasabb színvonalon is — hasonló módszerrel történt, mint Könyöki korábban ismertetett rajza. Nagyrészt folyamatos, legtöbbször egyenes, vonalzóval meghúzott „szerkesztett” falvonulatokat látunk rajta — helyszíni mé-réseit, megfigyeléseit Lux is kiegészítette. Legfőbb hibája e rajznak nem is az, hogy ott is jelöli az alsóvár falát, ahol az már biztosan nem látszott a felszínen, vagy hogy a szabálytalan ciszterna vonalát szépen körzővel húzza meg. Hisz emel-lett viszont igen jól rögzíti az alsóvár egyetlen jól kivehető helyiségét, a tőle északra induló falcsonkokat, s részben a felsővár északi oldala alatti falazatot. A későbbi — csupán e rajzra és nem a terep ismeretére támaszkodó — irodalomban számos félreértés kiindulópontja lett az, hogy Lux az ötszögű ágyúbástyát — leírásával ellentétben — egy önálló, nagyméretű toronyként ábrázolja, s ugyanúgy önálló építményként jelenik meg nála a felső sziklatömb nyugati végén elhelyezkedő tég-lalap alaprajzú épületrész is — a rajz szerint a csatlakozó falak ehhez később épül-tek volna hozzá.⁶² Lux szemléjén néhány fényképfelvételt is készített, közülük a legjelentősebb a torony nyugati falának középső részét — pontosabban annak ha-talmas kiszakadását — ábrázolja (5. kép), s arra utal, hogy itt egy esetlegesen feltételezhető bejáratnak már semmilyen nyoma sem volt látható. Két további felvételen az ágyúbástyát látjuk, csekély részletektől eltérően a mai állapotnak megfelelően, lentről, déli irányból (6. kép), valamint felülről, a toronyból fényké-ppezve (7. kép).

Lux egyúttal terveket is készített a bástya és a torony lefedésére, utóbbinak kilátóvá való kialakítására. Részletterveket azonban csak a toronymál találunk

(8. kép), bizonyára azért, mivel — mint jelentésében írja — a várromok rendbehozatalára az ínségmunkások mellett csupán 1000 pengő állt rendelkezésre, s „e csekély összegből csak a kilátást nyújtó torony alakítható ki kilátónak.” Helyreállítási-kiépítési elképzeléseit egy nézeti rajzban is felvázolta (9. kép).

1938-ban azután e terveknek megfelelően került sor a torony kialakítására — a bástyára valóban nem jutott pénz. A fennmaradt dokumentumokból és a ma is látható maradványokból megállapítható, hogy a téglalap alaprajzú építmény megmaradt falait körben azonos szintre hozták, a magasabban álló nyugati rész kivételével az eredeti falvastagságnál jóval keskenyebb ráfalazást készítettek. E falazatra került azután a fából készült kilátórész, tömör mellvéddel, cserépfedésű sátozotttővel (10—12. kép.) A korabeli műemlékvédelmi szemléletet tükröző kiépítés⁶³ teljes mértékben megfelelt egy kilátó céljainak — rövid időre még szinte Salgótarján szimbóluma is lett —, ha egy középkori vártorony ilyen kiegészítése mai felfogásunk szerint már nem is fogadható el. Nem annyira lefedése kifogásolható — bár e formájában azt sugallta, hogy eredetileg is ilyen magas lehetett —, mint inkább az eredeti falaktól alig elkülöníthető új nyílásrendszere, főleg az említett nagy nyugati kiomlásba beleépített, a középkori várépítészettől teljesen idegen csúcsív. Nem tudunk arról, hogy a torony kiépítésén kívül végeztek volna más munkát is a várban — így szerencsére a „hordalék” elhordása is elmaradt —, csupán az erősebben lepusztult falkoronákat erősítették meg, elsősorban a toronyhoz kapcsolódó északi falon.

A kilátó a II. világháború és az azt követő évek során megsemmisült, csupán falcsontjai maradtak meg. Salgó vára azonban továbbra is a salgótarjániak és a távolabbi vidékről érkező turisták kedvelt célpontja maradt, s a lelkes lokálpatrióták nem mondtak le a romok helyreállításáról.

Közben elkészült Nógrád megye műemlékeinek nagytopográfája, s a magyar várkutatás nesztora, Gerő László professzor is számtalan munkában ismertette hazai erősségeinket. Sajnálatos, hogy mindezek a munkák egy, a helyszín ismeretét lényegében nélkülöző, csupán Lux Géza leírt alaprajzára támaszkodó leírás közölnek Salgóról, sőt, ezeket alapul véve további szakmunkák még növelik a tévedések számát. Csupán várkutatásunk színvonalának illusztrálására, módszertani tanulságok levonása érdekében érdemes e leírás ismételt közzététele: „Magas hegylancokból kiemelkedő, meredek hegykúpon természésklára épült Salgó szabálytalan alaprajzú, belsőtornyos vára. Falai esigavonalban elrendezett falszorosokat alkotnak. A külső védőöv keleti sarkán nagyméretű, ötszög alaprajzú, vastagfalú torony emelkedik. Közeleben, a vár alatt mintegy 4 m átmérőjű ciszternájának részben a sziklába vésett, részben téglával falazott rommaradványa található. A belső vár a sziklacsúcson magasan kiemelkedik és keskeny hosszúkas alaprajzot mutat. Keleti és nyugati sarkán egy-egy négyzetes, vastagabb falú, toronyszerű épülettel, amelyek között sziklaudvar fekszik. Az elrendezés magja még helyzetében is nagyon emlékeztet Csesznek várára és Várgesztes, Hegyesd, Vitány két torony között udvarral bíró váraira.”⁶⁴ E leíráshoz nem fűzők megjegyzéseket, értéke a továbbiakból remélhetően megállapítható lesz.

1977-ben új terv készült Salgótarján Városi Tanácsa megbízásából a várromok helyreállítására. Vadas Andor építész ebben már javaslatot tett az összes fennmaradt építészeti részlet bemutatására.⁶⁵ E tervdokumentáció műemléki jóváhagyása kötötte ki a vár előzetes régészeti feltárását, mely 1981-ben kezdődött a Városi Tanács költségén, a Nógrád megyei Múzeumi Igazgatóság szervezésében. Az első

három év kutatásainak eredményei nem csupán tudományos szempontból bizonyultak eredményesnek, hanem lehetővé teszik az említett terv módosításával a romok hiteles és élménykeltő bemutatását is.⁶⁶

A kutatás előtti állapot leírása

A vármaradványok három fő egységre tagolódtak: a hegy legmagasabb pontján, egy kelet-nyugati irányú, függőleges bazaltoszlopokból álló sziklatömbön (11. kép) emelkedő felsővárra, az alatta az északi hegyoldal pihenőjén kialakított alsóvárra, s végül az utóbbihoz szorosan nem kapcsolódó ötszögű olaszbástyára, melyet a felsővár sziklatömbjének délkeleti oldalához építettek hozzá.

A mélyebb nyugati és magasabb keleti részre osztható sziklatömb formájához pontosan alkalmazkodó, s ezért enyhén ívelő, hosszan elnyújtott alaprajzi formát mutató — mintegy 35 méter hosszú és 7 méter széles — felsővár meghatározó eleme a keleten emelkedő toronycsonk volt. A szabálytalan téglalap alaprajzú építmény keleti, külső sarkai lekerekítettek, míg nyugati sarkai — ahová a nyugati várrész falai csatlakoztak — derékszögűek. Belül habarcsaik alapján jól elkülöníthetők egymástól a vastag középkori — elsősorban a nyugati sarkoknál nagyobb magasságban álló, másutt az utolsó szint fölé alig emelkedő — és az 1938-ban épült falazatok.

A toronytól nyugat felé induló, végig a sziklaperemen futó, végén egyenesen lezárt falpár egyes szakaszai rendkívül különböző mértékben maradtak meg. A torony szintjével nagyjából azonos magasságban levő keleti részen a déli falszakasz ma már nyomtalanul lecsúszott az itt különösen magasra emelkedő bazaltoszlopokról, a toronysarok, ahová eredetileg beköthetett, 1938-ban erősen átépült. Ezzel szemben az északi fal megfelelő szakasza — bár a belső felszín fölé alig emelkedett — jelentősebb magasságban maradt meg — igaz, újabb javításokkal. Az azonban egyértelműen megállapítható, hogy alsó részén egybeépült a toronyfallal — itt végig folyamatos falazatot lehetett megfigyelni —, de felül is, ahol már hiányzik a nyugatra induló várfal, bekötőkövek nyúlnak ki az itt már valószínűleg szerkezeti okokból külön falazott toronysarokból.

A mélyebb, erősen lejtő felszínű nyugati részen (13—14. kép) a belső szint fölött legfeljebb 50 cm magas, de a külső, változó terephez képest jelentősebb fal körben elég jól követhető volt, a nyugati zárófaltól keletre, 6,5 méterre egy belső osztfal indításával. Ez utóbbi falak mintegy 1 m vastagságúaknak — jóval vékonyabbnak, mint a toronyfal — bizonyultak.

Az alsóvárat úgy alakították ki a hegyoldal nyugatról délkelet felé enyhén emelkedő felszínű, délről a felsővár tömbje által határolt területén, hogy az utóbbi délnyugati sarkától északkeleti sarkáig a meredek hegyperemen egy íves falat építettek. E fal a legtöbb helyen már csak a terepformák alapján vehető ki, de ahol kibukkan a törmelékretégből, ott sem emelkedik 50 cm-nél magasabbra. Déli indulása, s egyben az egykori külső várkapu helye azonban jól meghatározható. A délkeleti irányból a várba vezető mai út — melynek nyomvonala egyértelműen egyezik az eredeti feljáróéval — egy igen meredek szakaszan — a felsővár délnyugati sarka alatt — csak a természszikla mutatkozik. E részen két, párhuzamos vájat figyelhető meg a sziklába vágódva, mely csak a várba felhúzott kocsik kerekeitől eredeztethető. E vájatok külső oldalán egy-egy sziklába vágott padkát találunk, déli sarkaikban eltömődött nagyobb gerendalyukkal. Valószínű, hogy mindez az egykori kapu csekély maradványa: feltevésem szerint az említett lyukakban elhe-

lyezett tengelyeken forogtak s nyitott állapotban a padkákba fekiüdtek bele a kapuszárnyak (16. kép). Ennek megfelelően kelet felé egy, bizonyára a felsővár sziklatömbjének nekifutó kőfal — az alsóvár déli zárófala — mutatkozik.

A kapu előtt, attól kissé délnyugatra egy különleges védőművet lehetett megfigyelni (15. kép). A környező terephől erősen kiugró bazalttömb felső részén egy mesterségesen vízszintesre faragott — mintegy $2,5 \times 2,5$ méteres — terület található, felületén olyan bevágásokkal, melyek arra utalnak, hogy talpgerendák illetve deszkák illeszkedtek ide, azaz az alsóvár faépítményű oldalvédműve állhatott itt.

A várfal övezte terület — a várudvar — vastag törmelékrétegéből csak néhol bukkantak ki egyértelmű falak. Épületszárnyat a fal belső oldalához csatlakozó északnyugati részén lehetett meghatározni, ez legalább három helyiségből állhatott, közülük a keleti valószínűleg pince volt. A déli, meredek sziklafal előtt nem mutatkoztak épületnyomok, itt csupán jóval magasabban, a felsővár közelében rajzolódott ki egy összefüggő, kelet-nyugati fal.

Az alsóvár legmagasabb, keleti részét foglalta el a szabálytalan — szinte leke-rekített sarkú négyszög — formájú, nagyméretű, mintegy 5 méteres átmérőjű ciszterna. A szálban álló bazaltoszlopok közötti hasadéka építették bele, annak két szélét íves fallal kötve össze. Egykori belső téglafalazatát, burkolatát már nagyrészt kitermelték. A hozzákapcsolódó további falak kutatás nélkül nem értelmezhetők, talán egy „ciszternaház” maradványai.

Végül a hatalmas, 3 méteres falvastagságú olaszbástya a vár legépebben megmaradt része, bár falkoronájának, nyílásainak eredeti részletei már nem figyelhetők meg (6—7. kép). Nekiépült a függőleges sziklafalnak, élével pontosan a várba vezető út felé néz. Falazatában jól látszanak a falkötőgerendák fészkei, keleti falának folytatása befut a ciszternához.

Az ásatás

Először a felsővár feltárását végeztük el. Ennek során annak területét egy 150 cm széles, nyugat-keleti irányú — pontosabban a felsővár tengelyéhez igazodó — kutatóárokka (1. árok) vágtuk át. Ezután a nyugati részen keresztirányú árkokat nyitottunk (2—4. árok), s végül az árkokkal meghatározott helyiségeket, illetve terepszakaszokat szelvényekkel (I—XI. szelvények) tártuk fel (16. kép.)

A toronybelső először az 1. árok „A” szakaszával vizsgáltuk. Az újabbkori, kevert felső rétegek alatt végig mintegy 60—70 cm vastag habarcsos omlásrétegben haladtunk, mely alatt közvetlenül jelentkezett az egyenetlen, a megmunkálás hármely nyomát nélkülöző természetes sziklafelszín, gödreiben csupán a kőzet természetes málladékával. A keleti toronyfalról kiderült, hogy az utolsó terepszint alatti része végig középkori, míg nyugaton — a csúcsig alatt — a felmenő résznek megfelelő, 40 cm magas eredeti falazatot bontottunk ki, melyen semmilyen nyom sem utalt egy itt volt esetleges nyílásra (17/a. kép).

Ezután az I—II. szelvényekkel teljesen feltártuk a toronybelső (18. kép). Az egységes omlásréteg alatt előkerült sziklafelszín rendkívül erősen emelkedett északról dél felé: az utóbbi helyen a magas bazaltoszlopok között néhol már nem is volt meg a fal, vagy csupán egy sor kőből állt. Értékelhető réteg vagy leletanyag nem mutatkozott. A torony belmérete így $4 \times 5,5$ méternek, az eredeti falvastagság 1,8—1,9 méternek bizonyult.

Az 1. árok „B” szakasza a torony homlokzata előtti, a nyugati várrészhez ké-

pest magasabb területet vágta át. Két végén hamarosan jelentkezett a sziklafelszín, középső részén viszont 60—80 cm vastag betöltés alatt, közvetlenül a bazaltmálladékon, egy nagyobb mélyedést borító habarcterítés (17/a. kép). Ezt a mélyedést azután északon a III. szelvénnel tártuk fel (19. kép), de csupán annyit állapíthattunk meg, hogy a betöltés felső, kavicsos-habarcsos része egyidős a végig feltárt északi várfal felső, „lepényszerű” javításával, mely 1938-ban készült. Az alsó, habarcsos-köves, néha erősebben faszenes betöltésből nagyobb mennyiségű — egy-egyesen a 16. századra keltezhető — fehér anyagú edénytöredék, vékonyfalú kályhaszemdarab és állatesont került elő.

A hosszú kutatóárok nyugati szakaszain mélyítve, a toronytól mintegy 8 méterre egy függőlegesen eső sziklafal, majd két, észak-déli irányú osztófal bontakozott ki a néhol több mint 150 cm vastag omlásrétegből (17/b — c. és 20. kép) — azaz a várnak ez a része három helyiségre oszlott. A keletről 1. helyiség feltárását az 1. árok „C” szakaszával kezdtük meg, de ebben — hasonlóan a rá merőleges, a sziklafal előtt húzott 2. árokhoz — a vastag köves omlásréteg miatt csak a pusztulási réteg jelentkezéséig mélyítettünk. A nyugaton előkerült osztófal északi részén egy ajtónyílás déli kávéjának bontását kezdtük meg (20. kép). A kőből épített fal közvetlenül a felszín alatt előkerült felső részén a nyílás 30×15 — $15,5 \times 6$ —7 cm-es téglából rakott áthidalása mutatkozott: három téglát még az eredeti helyén, maga az ív viszont már berogyva. Közélemben egy keményebb vörös homokkőből faragott, feltehetően konzoltöredékként értelmezhető kőhasáb került elő, mely egy egyenes és egy íves részből állt, továbbá néhány kőből faragott ágyúgolyó töredéke. Ugyancsak sok kőgolyó-darab, de több vas ágyúgolyó is előkerült az északi várfal belső síkjától induló 2. kutatóárból, közülük egy a sziklaoszlopok hasadékaiba szorulva.

Az északi várfal itt egy szélesebb, a torony környékéhez hasonló magasságú, északnyugat felé nyúló sziklanyelvre épült rá. Belső oldalán az árok területén egy kisebb falazatmaradvány mutatkozott. Egyértelmű értékelése azonban nem volt lehetséges, megfelelő folytatása — vagy arra utaló nyom — hiányában sem lépcső maradványának, sem egy esetleges, az innen induló sziklafalhoz támaszkodó osztófal csonkjának nem tartható. Az árok déli részén jelentős mélységben találtuk meg a lepusztult déli várfal belső síkját.

Az 1. helyiség teljes feltárását két szelvénnel végeztük el. A VI. szelvény az 1. ároktól északra eső részt foglalta magába. Itt a rendkívül vastag — néhol a 2 méteres vastagságot is meghaladó — nagyköves omlásréteget letermelve, észak-északkelet felé végig előkerült az enyhe ívben dél felé forduló, jellegzetes függőleges bazaltoszlopokból álló természetes sziklafal — a helyiség északi és keleti határfala. Nyugati végeinek közeit az északi várfal töltötte ki, alsó szakaszán még az eredeti vakolattal. Mellette kibontottuk a nyugati osztófal 140 cm szélesnek bizonyult ajtónyílását (33. kép). A kávéi között az omlásréteg nagyobb mennyiségű, kisméretű lapos téglát tartalmazott, ezek azonban a nyugatról szomszédos 2. helyiségből omlottak ide. Távolsabb egyszerűbb fehér anyagú, valamint metéltmázás, számócadiszes edénytöredékek, kisebb ágyúkhoz használatos kő- és vaskövek, megégett számszerij-nyílhegyek kerültek elő. Sok nyílhegyet tartalmazott azonban — különböző méretű vasszegek, szakállas puskákhoz való golyók és vaskések mellett (21. kép) — a vár pusztulásakor keletkezett ársó, vegyes rétegsor. Ez utóbbit rendkívül alapos elemzéssel sem tudtuk pontosan értelmezni, különösen a különböző agyagrétegek szerepének meghatározása okozott gondot. Az északi részen legfelül — még részben az omlásrétegben — még nedves, gyúrható, zöldszínű agyag alkotta rétegesikot figyelhattunk meg, majd mélyebben sárgás-vörös, nagyrészt átégett, kevert agyagból, alatta barnás, égett

-faszenes feltöltődésből, néha kifejezetten faszénből állt az igen vastag, néhol 70 cm-es rétegződés. Belőle jelentősebb mennyiségű 16. századi egyszerűbb kerámiaanyag is előkerült. Legalul, közvetlenül a málladékos sziklán vékony, finom sárga agyag alkotta réteget találtunk, mely a helyiség déli felében már csak néhol volt követhető.

A déli részt magába foglaló IX. szelvényben a helyiség egykori külső fala sok helyen egészen az omlásréteg aljáig lepusztult — megállapítható volt, hogy kifelé dőlt —, míg a nyugati fal viszonylag magasan került elő. A rendkívül egyenetlen, természetes sziklakibúvásokkal is tarkított felszíni pusztulási réteg felett egy 60 cm magas, háromszög keresztmetszetű, felfelé ívelő oldalakkal faragott homokkő-elem jelentkezett, további kőgolyók és fehér anyagú, jó minőségű cserepek mellett. Alattuk két, elszenesedett gerendát figyelhetünk meg, s hasonló állapotban egy feltehető fateknő-darab is előkerült. A sárga, néhol még képlékeny és a vörös, erősen átégett agyagrétegeket égett csíkok választották el egymástól, néha több rétegben is, a dél felé emelkedő sziklafelszínt itt is gyakran vastag, csak hamuból és faszénből álló rétegsor borította. Az agyagból egy sárgásfehér anyagú, mázatlan, rozettás díszű kályhaecsempe-darab is napvilágra került. Hasonló anyagú csempetörödékek — átégett számszerű-nyílhegyek, golyóöntő fogó, ágyúgolyó, öntányér társaságában — különösen nagy számban kerültek elő a helyiség délkeleti része feletti magas sziklapad pusztulási rétegéből. Feltehető hogy az egyik elpusztult emeleti épületrészből kerültek oda

A felsővár mélyebb szintjének középső, 2. helyiségét az 1. árok „D” szakaszával határoztuk meg, rétegeiről a keleti szakaszán húzott 3. árokkal is tájékozódunk (17/b., 22—23. kép). A terep természetes nyugati esésének megfelelően mind az omlási, mind pedig a pusztulási és feltöltési rétegei lefelé futottak. A délnyugati sarokban egy nagyméretű kincskereső-beásást határozhattunk meg, másutt a vár pusztulása során létrejött rétegződés bolygatatlanul maradt ránk, fontos következtetésekre adva lehetőségeket. Az omlásréteg letermelése során — melyet az árokprofilok értékelése után az északi V., illetve a déli X. szelvényben végeztünk el — körben előkerültek a helyiséget határoló falak, illetve azok belső síkjai. A déli fal erősen lepusztult ezen a részen is, a két — keleti és nyugati —, magasabban ránkmaradt osztófalról megállapíthattuk, hogy később épültek hozzá mind a déli, mind pedig az északi várfalhoz — habarcsuk is eltérő —, csupán a nyugati fal felső részét kötötték be egy kis szakaszon a déli várfalba.

Már a 3. árokkal megtaláltuk az északi fal keleti részén a felsővár külső kapujának maradványait (22. kép). Először az eredeti helyén lévő, 135 cm hosszú, 20 cm széles, vörös homokkőből készített küszöb került elő (24. kép), végei közelében egyegy, 3,5 cm széles és ugyanolyan mély, ismeretlen funkciójú bevágással. Majd az V. szelvényben feltártuk a belső, nyugaton szabályos, keleten az itt emelkedő bazalt-oszlop miatt kissé szabálytalan tölcseresen szélesedő kávéit is (16. kép). A 3. árokkal nem csupán a felsővár területét, hanem a küszöbtől északra eső terepszakaszt is vizsgáltuk. Itt a szikla meredeken esett lefelé, majd jóval mélyebben egy újabb kelet-nyugati, külső síkján már korábban is kivehető fal jelentkezett (23. kép). Az e fal által övezett, később a XII. szelvénnel feltárt területről (26. kép), elsősorban az omlásrétegből több kőfaragvány került elő, melyek jelentős részét a várkapu keretezésével azonosíthattunk (25. kép). A rendkívül pusztulékony vörös homokkőből faragott elemek egy csúcsíves, élszedékes, 155—160 cm magas ajtónyílást határoznak meg, melynek szélessége a küszöbkövön megfigyelhető kopás alapján 80 cm lehetett.

A 2. helyiségben előbb a keletre nyíló, a leírt VI. szelvényben már nagyrészt feltárt ajtónyílást bontottuk ki. Kiderült, hogy a helyiségünk felé eső oldalon eredetileg

kökerettel rendelkezett, mely azonban később megrongálódott, vagy valamilyen átalakítás következtében feleslegessé vált. Az egykori keret fészket ugyanis a feltáráskor kis homokkődarabokból, bazalttörmelékéből készített falazat-sáv töltötte ki, mely azonban igen laza volt, s hamarosan ki is mozdult helyéről. Az ajtónyílás alsó, már az égett, pusztlási rétegből kibontott részének vizsgálata során megállapíthattuk, hogy a kökeretet itt később egy ácsokos ajtó váltotta fel — ennek alsó, vízszintes elemét s a belecsapolt északi, függőleges rész csomóját elszenesedett állapotban meg is találtuk —, mely azonban nem a kihagyott fészkekbe ült bele, hanem csak a kávak belső oldalához támaszkodott. Ezért volt szükséges a leírt falazat-sáv (33. kép).

A 2. helyiségből nyugat felé, a 3. helyiségbe is nyílt ajtó — majdnem pontosan szemben az előbb ismertetett nyílással. Ennek csupán alsó része maradt ránk, két kőből álló küszöbével, s azt itt bizonyára végig funkcionáló, de ma már hiányzó kőkeret fészkeivel. Valószínű, hogy a nyílás környékéről előkerült egyszerűbb — homokkőből és világos bazalttufából faragott — kőhasábok egy része ehhez az ajtóhoz tartozott (34. kép). 20×20 cm-es keretkövekkel számolva az ajtónyílás 100—110 cm széles lehetett.

Már az 1/D és 3. árkokban megfigyelhettük, hogy a helyiséget borító 100—140 cm vastag omlásréteg alsó részében rendkívül sok, kisméretű, lapos — $23 \times 13,5$ — $14 \times 2,5$ — $3,5$ cm-es — téglák találhatók, mindkét lapos oldalán habarcsfoltokkal. E téglák szinte külön réteget alkottak az 1/D árok középső szakaszán, az itt előkerült nagyméretű — ferde síkban záruló végénél tompaszögben törő —, ismeretlen funkciójú, talán konzolrészletként értelmezhető kőhasáb két oldalán (17/b kép). Majd a X. szelvény omlásrétegét bontva e részen azután jól megfigyelhettük, hogy e téglák több helyen még habarcskötésben voltak egymással (27. kép), azaz itt egy beszakadt téglaboltzat — esetleg csupán nagyméretű holtív — szétesűszott maradványait találtuk meg. A helyiségben előkerült néhány $30 \times 15 \times 5$ —6 cm-es téglák bizonyára leszakadt nyílásáthidalásokból származnak.

Az itt is rendkívül egyenetlen felszínű, faszenes-agyagos, 30—60 cm között váltakozó vastagságú pusztlási-égési réteg egyértelmű belső rétegződése itt sem volt megfogható. Néhol már a felső, habarcsos rétegek között is találtunk faszenes, égett csikokat, de mélyebben is előfordult habarcs, sőt téglák is. Általában a réteg felső, vastagabb részét alkotta az agyag — benne igen sok faszén, sőt nagyobb égett deszkák, felszínén 8—10 cm átmérőjű gerendadarabok is megfigyelhetők voltak —, mely a még teljesen képlékeny és a már paticcsá átégett állapot minden átmenetét és változatát mutatta. A még nyers, sárga agyag legtöbbször a felső részén fordult elő, de délkeleten nagyobb területen megtaláltuk mélyebben is. Az utóbbi helyen jelentős megfigyelést tettünk: a réteg itt egyik oldalán többé-kevésbé simított — még nedves, képlékeny — agyagtapasztás-darabokból állt, melyek másik oldala igen jól megőrizte azoknak a vastagabb és vékonyabb faágaknak a lenyomatát, melyek a vár pusztlulása előtt valamilyen fonott „falat”, építményt alkothattak. Részben ezek az elszenesedett ágmaradványok, továbbá nagyobb gerendatöredékek, másfél cm vastag deszkadarabok — gyakran jól kivehető derékszögű csatlakozásokkal — alkották a legtöbbször legalul húzódó vékonyabb, kifejezett faszénréteget. Rendkívül sok égett famaradványt figyelhettünk meg az 1/D árok délkeleti részén előkerült, vastag vaslemezről hajlított „kengyel” környékén, mely feltevéseink szerint egy 20×40 cm keresztmetszetű fagerenda tartására szolgálhatott — derékszögű, hegyben végződő fülei mélyülhettek a falba.

Az agyagos-faszenes rétegekből jelentős leletanyag — elsősorban megégett fém-
tárgyak, így nagyméretű, a leégett faszerkezetekből származtatható szegek, ajtó-

pipák, patkók, csikózábla, késtöredékek, különösen sok nyílhegy és különböző kaliberű golyók, továbbá fehér anyagú, ritkábban mázas, inkább sűrűn bekarcolt vonalakkal és vörös festéssel díszített edénytöredékek, köztük egy közel egész korsó, egy török jellegű, zöldmázas talpastál-részlet, végül igen sok sárgásfehér anyagú, mázatlan kályhacsempe-töredék — került napvilágra. Különös figyelmet érdemelnek a kályhacsempék — hasonló darabokat az 1. helyiség felett találtunk —, melyek közül egy típus az V. szelvény területéről egyértelműen kiegészíthető volt (28. kép). Ennek pontos analógiáit a füleki várból, Besztercebányáról és Selmechányáról ismerjük, s valószínű, hogy a további, egyelőre közelebről még meg nem határozható — rozettás-levéldíszes, szőlőfürtökkel díszített, gyémántmetszéses, tojássoros-pártázatos illetve fiálékkal-vimpergákkal keretezett — csempetípusokkal együtt alkotott egy kályhát. Ez kétségtelenül használathat volt a vár pusztulásáig, korát az eddigi kutatás a 15. század utolsó évtizedére helyezi.⁶⁷

A pusztulási rétegek alatt, azoktól legtöbbször nehezen elkülöníthetően, egy igen változó vastagságú, barna, általában laza, humuszos, kevert réteget határozhattunk meg a helyiség legnagyobb részében. Megégett felülete néhol — így a X. szelvény északi részén — tapasztottnak vagy erősen lejártnak tűnt, rajta egy 1533. évi I. Ferdinánd-dénár feküdt.⁶⁸ A helyiség teljes területének a természetes sziklafelszínig történő feltárása során megállapítottuk, hogy nem egy egységes rétegről van itt szó, hanem hosszú időn keresztül felhalmozódott, részben természetes eredetű feltöltődésről. A területen a szikla nem csupán keletről nyugat felé, de — ha kisebb mértékben is — délkeletről északnyugat felé is lejt, azaz a déli várfal — mint ezt már a toronyban, annak nyugati fala előtt és az 1. helyiségben is megfigyelhettük — tulajdonképpen a felsővárat hordozó sziklatömb gerincén húzódik. Ezen a magasabb részen valószínűleg már a vár megépítése előtt volt egy vékonyabb, természetes humuszréteg — a várfalat néhol ebbe ásták bele a sziklát keresve —, melyet azután részben elegyengettek. Később nem csupán itt, hanem az északra eső részekben is — különböző szerves anyagokból: kidobott szeméthől, növényképződésből — hasonló jellegű feltöltődés képződött, melynek letaposott felülete szolgált járósíntként a vár nyugati felének beépítése után. Ugyanis, míg a X. szelvény déli szakaszán csak ez a barna — a mélyebb nyugati részen csupán a 16. századnál nagyrészt korábbi kerámia-töredékeket tartalmazó — réteg jelentkezett, az I/D árok és az V. szelvény területén a természetes sziklafelszín felett egy egyre vastagodó, sárga agyagos betöltést találtunk, s ennek felületén húzódott a leírt barna, itt általában 16. századi leletanyagot tartalmazó humusz.

Mind a barna, mind pedig a sárga réteg benyúlt azonban az északnyugati sarokban a nyugati osztófal alá. Az utóbbi — felül egynemű, mélyebben habarccsal kevert — közel 40 cm vastag volt a fal alatt, lényegében az északi várfal megépítésével keletkezett nagyobb sziklagödröt töltötte ki. Belőle — e részről és az V. szelvény más sziklagödreiből — főleg fehér anyagú, kézikorongon formált, bekarcolt csigavonaldíszes palack- és fazéktöredékek, s egy kisméretű festett cserépdarab került elő. Hasonló kerámialeleteket tartalmazott azonban a barna réteg osztófal alá nyúló, 5–15 cm vastag része is, bizonyítva egyrészt korai eredetét, másrészt azt, hogy a fal maga viszonylag későn épült. Építéskor nem ástak le egészen a természetszikláig, a hangsúlyos alapozás csak a feltöltésbe-feltöltődésbe került, kiugrásának kezdete megfelel az ajtónyílás küszöbe alsó vonalának, megadva a 2. helyiség első járósíntjét. Pontosan ugyanezt figyelhettük meg a délnyugati helyiségsarokban is. Bár itt az említett kincskereső-beásás elpusztította az eredeti rétegződést, az osztófal felülete — alul az alapozásra jellemző habarcskifolyásos rész, melyet az említett küszöb alsó vonalánál

vízszintes habarcskifordulás zár le — egyértelműen bizonyítja, hogy építéskor itt is vastagabb betöltés működött. Ez utóbbi azonban e részen teljes egészében barna, humuszos volt, legalul, részben az osztófal alá nyúlva még találtunk belőle valamenynyit, kevés csigavonaldiszes edénytöredékekkel.

A barna rétegződés vegyes eredetét bizonyítja az is, hogy néhol (17. kép) a sárga agyagterítés alatt is megtaláltuk. Az utóbbit hontva egyébként a X. szelvény északi részén egy, a sziklára került, 7—8 cm vastag, mintegy 60×60 cm-es habarcsréteget is megfigyelhettünk, melynek anyaga igen közel állt az északi és a déli várfal habarcsához — alóla néhány bekarcolt csigavonalas kerámiadarab került elő. Lényegében a sárga agyag az északi—északnyugati helyiségrész mélyebb területét, sziklagödreit töltötte ki, kétségtelenül szintkiegyenlítő szerepe volt. S míg a nyugati osztófal korhatározásához segítséget nyújthat a humuszos rétegből előkerült leletanyag, a közvetlenül a magasra emelkedő sziklára épített keleti falnál rétegmegfigyelésekre nem volt mód, csupán annyit lehetett megfigyelni, hogy a barna réteg felső része már e falhoz alkalmazkodott.

A felsővár nyugati szélső, 3. helyiségét először a két tengelyében vágtuk át egy egy árokszakasszal (17/c., 29. kép). Itt csupán igen vékony — 20—50 cm — kevert omlásréteget figyelhettünk meg a legfelső, legújabbkori rétegek alatt, benne néhány, a 2. helyiségből ismert téglát is találtunk. Alul igen változatos rétegződést találtunk. Az árokprofilok szerint a délnyugati sarokban csak 10—15 cm vastag szürkésvörös, habarcsos pusztulási réteg volt, melyből az itt kialakított IV. szelvényben rendkívül sok, keményre égett, kifejezett paricsdarabot emeltünk ki. Ezek a X. szelvényben találtakhoz hasonló tapasztástöredékeknek bizonyultak, megállapítottuk, hogy az erősebb, 6—8 cm átmérőjű, szerkezetartó faágakra merőlegesen 1,5—2,5 cm átmérőjű ágacsákák, gallyak kerültek, s erre jött azután a vastag, kívül jól elsimitott agyagtapasztás, mely azután a vár leégésekor égett ki ennyire. A paticok közül sok vasgolyó, az ismert számszerij-nyílhegy számtalan változata, szegek, üvegtöredékek, festett diszű vagy belsómázás fehér edénytöredékek, egy grafitos anyagú, ún. bécsi fazék pereme, zöldmázás kályhaszemek darabjai, belül elhelyezett sárgamázás címerpajzzsal és igen sok állatesont — köztük sertécsontok — került elő.

Feltűnő viszont, hogy az északnyugati helyiségsarokban — a VII. szelvény területén — alig találtunk pusztulási réteget, a kevert törmelék alatt gyakran már maga a sziklafelszín jelentkezett, rajta egy nagyméretű, kézimalomhoz való malomkő feküdt. Maga a sziklafelszín rendkívül egyenetlennek bizonyult a helyiség nyugati végében, bár a jellegzetes sárga agyagterítés a legtöbb helyen — bár néha csak a gödrökben — előkerült: több helyen lekoptatott, erős kiemelkedések mutatkoztak. Maga a várfal sem rakott mindeniütt szabályosan, eltérő alapozási kiugrásokkal, sőt lépcsős kiugrásokkal rendelkezik (31. kép). Mindez azonban nem utal eltérő periódusokra, kétségtelenül egyetlen építkezés eredménye a felsővár déli, nyugati és északi fala.

A 3. helyiség keleti felében, főleg északon már jelentősebb pusztulási rétegződést figyelhettünk meg. A kevert, habarcsos-agyagos, alul erősebben faszenes rétegsor felső részén a bejárat közelében egy 110 cm hosszú, elszenesedett gerenda és egy nagyobb deszka mutatkozott, alattuk nagyobb vakolatdarabok feküdtek. Mélyebbről egy közel ép füles, mázoltos korsó, valamint egy török jellegű, de fehér anyagú, zöldmázás talpas tál, néhány ismert típusú kályhacsempetöredék került elő, a fémletek közül egy kisebb lándzsacsúcs említendő meg. Délen — ugyanúgy, mint a 2. helyiségben, azzal lényegében összefüggésben — főleg egységes jellegű barna betöltést találtunk a felső törmelék alatt. Ez töltötte ki a sziklagödröket is, korai eredetét a déli várfal kiugrása alól kiemelt szabálytalanul formált, csigavonaldiszes fazéktöredékek,

valamint egy vörös festésű, jellegzetes sávos-pettyes mintával díszített, feltehetően palackrészlet igazolja. Ez a barna réteg nem csupán itt, a XI. szelvényben, de az északi VIII. szelvényben is benyúlt a keleti osztófal alá — melyet tehát itt sem a sziklára alapoztak (33. kép). Belőle a fal alól további bekarcolt díszű, valamint bordázott felületű fazéktöredékek, magasabb csésze- és fazékperemek, egy újabb vörös sávos-pettyes díszű, ugyancsak fehér anyagú edénytöredék, s néhány íves illetve négyzet-hálós mintájú, ugyancsak vörös festésű cserép került elő.

Bár a déli részen is több helyen 30—50 cm vastag feltöltődés lehetett a legutolsó szint alatt, a vár építésekor jóval mélyebb gödrök, mélyedések keletkeztek az északi várfal mellett. E falat ugyanis a terepviszonyok miatt kívül igen mélyre kellett alapozni, majd a belső oldalán kialakult sziklaárkot építési törmelékkel, kevert agyaggal töltötték ki, végül felülre nagyobb szintkiegyenlítő agyagréteg került. Ebből — az osztófal alatt a 2. helyiség területére is áthúzódó — sziklaárokból, elsősorban annak alsó, törmelékes betöltéséből (29—30. kép) jelentős, a vár építése szempontjából korhatározó leletek kerültek elő. Több kisebb edénycserép mellett a 4. árokból egy kisebb — jellegzetes, piszkosfehér anyagú, szabálytalan bekarcolt csigavonallal díszített, kettősperemes, égett felületű, egyértelműen kézikoronon készített — fazék jelentős részét, az osztófal alatti agyagos rétegből egy nagyobb, hasonló, csak az edény felső részére korlátozódó csigavonallal ellátott, elég jó minőségű fazék felső részét emelhetjük ki. (32. kép) Ezek kétségtelenül a várfal megépítését követő tereprendezés során kerültek ide, s valószínű, hogy a sárga agyagterítés-feltöltés is nagyrészt ebből az időből származik.

A feltárás eredményeképpen így körben kibontakoztak a felsővár háromosztatú nyugati részének 70—200 cm magasságig megmaradt falai. A várfal délen és nyugaton átlag 100, északon 120 cm vastag volt, a későbbi osztófalak 70—80 cm-nek bizonyultak (33—34. kép).

A felsőváron kívül még csupán tájékozódó jellegű kutatást végeztünk. A várkapu előtt, az említett, íves fallal övezett mélyebb területen előkerült egy törmelékkel teljesen betöltött újabb ciszterna, a környező szintet két túlfolyó-vályúja határozta meg (35. kép). Az íves fal valószínűleg az agyagos szigetelőréteget támasztotta.

A felsővár alatti északkeleti oldalt csak vastag omlásréteg borította, az itt húzott egyik kutatóárokban egy, valószínűleg a felsővár kapujához vezető híd pilléreként meghatározó falazatot találtunk. Megkezdtük az alsóvár északi falához támaszkodó épületszárny alaprajzának tisztázását is. Itt vastag törmelékréteget, egy beszakadt boltívet, igen sok, a felsővárból ismert típusú paticsot találtunk, továbbá egy eddig ismeretlen keleti helyiségben részben feltártunk egy összedőlt 16. századi szemes-kályhát (36. kép).

Összegzés

Az eddigi történeti és régészeti kutatások szerint a salgói várat a 13. század végén — 14. század elején emeltették a nógrádi Kacsics-nemzetség egyik — kezdetben Tarjáninak, Salgóinak is nevezett — családjának tagjai. A vár a megye számos pontján birtokos család központjaként, hatalmának biztosítására, érdekeinek valamint értékeinek védelmére épült fel a nemzetség által viszonylag korán megszerzett Tarján földön.

Az ismert adatok közelebbi korhatározást egyelőre nem tesznek lehetővé. Írott forrás csak igen későn, 1341-ben említi a várat. A közös birtoklásra illetve fel-

tehető birtokmegosztásra utaló közvetett adatok csupán valószínűsítik azt, hogy építése az 1280-tól említett, 1325 előtt már meghalt Tarjáni Miklóshoz, illetve testvéréhez, az oklevelekben utoljára 1295-ben szereplő Simonhoz köthető. Azonban Miklós fiainak várépítése, sőt egy jóval korábbi eredet sem zárható még ki, különös tekintettel arra, hogy a nemzetség rendkívül nagyszámú várat emeltetett.

A pontosabb építési időpontot a várépítéskor az alapozások mellé került régészeti leletek határoznák meg. Azonban a feltárt, sárgásfehér anyagú, kézikorongon formált, bekarcolt csigavonallal díszített felületű, kettős tagolású peremmel rendelkező fazéktípus finomabb keltezése még nem megoldott. Ez a kerámiafajta a 13. század elejétől a 14. századig az egész Északkelet-Magyarországon — Budától Debrecenig — széles körben kedvelt volt, s valószínűleg a megszokott formákhoz szívósan ragaszkodó falusi háziiparosok műhelyeiben készült.⁶⁹

A legkorábbi vár a ráánkmaradt maradványok vizsgálata alapján a meredek hegyesúcs legfelső, keskeny, lépcsős sziklatömbjén épült fel, s annak egész területét magába foglalta. A legmagasabb ponton emelkedő, egykor legalább kétemeletes, téglalap alaprajzú, $7,5 \times 9,5$ méteres külső méretű toronyból⁷⁰ és az ahhoz nyugat felől csatlakozó, nagyrészt alacsonyabban elhelyezkedő, nyújtott formájú, mintegy 7×27 méteres kiterjedésű várrészből, egy nyitott udvarból állt. Az utóbbi északi oldala közepén — ott, ahol a sziklatömb teteje a legkönnyebben megközelíthető — nyílt a vár kapuja. Élszedett kőkerettel ellátott, kisméretű, a falba vágott egyszerű nyílás volt⁷¹, mely kívülről tekintve viszonylag magasán helyezkedett el. Bizonyára faszervezetű feljáróval rendelkezett, felvonóhídra utaló egyértelmű nyomokat nem találtunk.

Jelentős problémát jelent annak eldöntése, honnan nyílt a torony bejárata. Nyugati falának nagyméretű kiszakadásában a feltárás során földszinti nyílásra utaló semmilyen nyomot sem találtunk, a belső, erősen emelkedő, rendkívül egyenetlen sziklafelszín is inkább egy pince-jellegű szintre utalt e részen. Ezzel szemben a múlt századi rajzok egyértelműen ajtót tüntetnek fel itt. Mivel azonban ez az azóta elpusztult bejárat egy késő-középkori áttörésből is származhat, feltételezzük, hogy a toronyba eredetileg csak az első emelet magasságában lehetett bejutni. Az itt kialakított előtérből érhatték el azután a bizonyára teljesen nyílás nélküli földszintet és a felső szinteket.

A toronnyal egyértelműen egybeépített, a rendelkezésre álló terephez tökéletesen alkalmazkodó, s így kissé ívesen hajló várfalakkal övezett udvarrész egy magasabb keleti és egy nagyobb, mintegy 3—4 méterrel mélyebben elhelyezkedő nyugati szakaszra tagolódott. Az esetleg itt állt korai — talán fából készült — építmények vonatkozásában kutatásunk mindkét helyen negatív eredménnyel járt. Azaz, sehol sem bukkantunk elbontott építmények nyomaira, sőt megállapíthattuk, hogy a várfalak megépítése után építési törmelékkel, szeméttel, s főleg a szintkiegyenlítésre ide hordott agyaggal betöltött északi sziklaárkok és mélyedések felett humuszos réteg képződött. Ez arra utal, hogy a várnak ez a része hosszú ideig nyitott volt. Belőle s a magasabb déli sziklagerinc környékén megfigyelt, még bizonyára a várépítést megelőzően keletkezett hasonló rétegződésből még a 13. századra keltezett⁷², de esetleg tovább is élő festett asztali eszerpedények töredékei és legkorábban a 15. századra helyezhető fazékdarabok egyaránt előkerültek. A járószint lényegében a feltöltéssel-feltöltődéssel többé-kevésbé kiegyenlített természetes sziklafelszín volt.

Bár a 13. századi földesúri váraink általános építészeti formája még kevésbé ismert és erősen vitatott⁷³, valószínű, hogy a leírt salgói vár egy eléggé elterjedt, egyszerűbb típust képviselt, s messzemenően megfelelehetett a 13. század vége — a 14.

század eleje bizonytalan viszonyai között az épített család igényeinek. Még inkább ez lehetett a helyzet a 14. század közepétől, amikor az erősség már nem szolgált birtokosai lakhelyéül. A család két ága ekkor már Mátraszőlősen illetve Rapon épített, jóval kényelmesebb kúriájában lakhatott, a közösen fenntartott várban csak várnagyuk és a feltételezhetően kis létszámú őrség tartózkodott. Valószínű tehát, hogy ekkor a vár legerősebb részében, a toronyban őrizték birtokbiztosító okleveleiket és értéktárgyaikat, sőt — mint láttuk — bizonyos alkalmakkal más, környékbeli birtokosok is elhelyezhették itt értékeiket. Emellett ez a nagyobb, lakható épület veszély esetén rövidebb ideig magának a birtokos családnak is jól védhető menedéket nyújthatott.

A vár bővítésére, elsősorban új épületrészek építésére így hosszú ideig valószínűleg nem is lehetett igény. Viszont a még feltárássra váró alsóvár területén már ebben az időben feltételezhetünk egyszerűbb gazdasági építményeket.

Ennek megfelelően régészeti megfigyeléseink szerint legkorábban a 15. század második felében kezdődött meg a legkorábbi vár nyitott nyugati udvarának beépítése. A falak erős pusztulása miatt ennek pontos menetét nem ismerjük, valószínű, hogy több periódussal és kisebb-nagyobb átépítéssel kell számolnunk — ezekre már csupán az osztófalak eltérő ajtónyílásai, azok átalakítása utalt. Kutatásunk eredményeképpen csak a felsóvár utolsó, pusztulását közvetlenül megelőző állapotát tudjuk nagyrészt rekonstruálni.

Ez az építkezés a vár sorsában ekkor bekövetkezett lényeges változásokkal állhatott összefüggésben. Salgó 1460-ban a huszita bratrik kezére került — régészeti nyomára sem ennek, sem pedig Mátyás király ezt követő ostromának nem bukkantunk —, majd még ugyanebben az évben a Szapolyai-család kapta királyi adományként. Bár különösen jelentős szerepet nem tölthetett be a bárói család várai között, azonban mint az uradalom egyetlen központjában, itt laktak a birtokigazgatással foglalkozó tisztségviselők és a korábbi birtokosokkal megegyező társadalmi állású várnagy. Ezért további épületrészek, a lakással szemben támasztott növekvő igényeknek megfelelő lakóhelyiségek építése vált szükségessé.

A torony nyugati homlokzata előtti, magasabb területen talált kisebb betöltődés, a hangsúlyosabb pusztulási rétegek hiánya itt nem igazol egy fedett teret — bár a nagyfokú lepusztulás miatt ez teljesen nem zárható ki —, inkább egy nyitott udvarszakaszra gondolunk. A mélyebb nyugati várrészben három helyiséget alakítottak ki a földszinten. A várkapun keresztül a középső „pitvarba” lehetett jutni, innen nyílt jobbra és balra egy-egy, eredetileg kőkeretes ajtó a további helyiségekbe. Közülük a keletre esőt két oldalról magas sziklafal határolta, igen valószínű, hogy egy alig megvilágított — ablaknyílást esetleg a déli várfalba törhettek — pince jellegű, raktározásra használt tér volt. Ugyancsak gazdasági funkcióra gondolhatunk az egyik sarkában talált malomkö alapján a felsóvár nyugati végét elfoglaló szabályosabb, 7×7 méteres belvilágú helyiség esetében. A járószint mindenütt a letaposott, humuszból, kidobott szemből álló vékonyabb réteg volt, bár néhol újabb agyagterítés sem zárható ki.

Tehát — mint a 15–16. századi kastélyok és várak esetében ez általános — a földszinten az alárendelt funkciójú terek helyezkedtek el, a díszesebb, lakható helyiségek az emeleten voltak. Egy egykori emelet meglétére azonban nem csupán analógiák alapján, vagy logikai úton következtethetünk. Bár kétségtelen, hogy maga az a tény, hogy a torony környékét a földszinti helyiségek megépítése után csak a pitvaron keresztül, az ott kialakított lépcsőn át lehetett megközelíteni, közvetetten szintén egy emeleti rész meglétére utal. E lépcsőhöz tartozhattak az itt előkerült különböző, egyértelműen még nem értelmezhető kőkonzol-darabok, továbbá az égett faserkeze-

tek egy része, mivel megfigyeléseink csak falépcsőt valószínűsítene. Az elpusztult emeletre közvetlen régészeti bizonyítékaink is vannak. A középső térben a járószint felett talált égett gerendák, vastag, többé-kevésbé ugyancsak átégett, kevert agyagréteg felett beszakadt s ide zuhant téglaboltozat maradványait bontottuk ki. Ez nem tartozhatott a földszinhez — a magasabban megmaradt keleti oldalfalon semmi nyoma sem volt —, mivel akkor nem tudjuk értelmezni az alatta húzódó pusztulási rétegeket. Mind itt, mind pedig a szélső — elsősorban a keleti — helyiségben a leégett földszinti fafödemből származtatjuk a gyakran legalul, közvetlenül a járószinten húzódó, kifejezetten faszénből, hamuból, nagyobb átégett deszkákból, gerendákból álló réteget — nehezen képzelhető el más, nagyobb faszerkezet, melynek égése ilyen réteget eredményezett volna. Nem valószínű az sem, hogy csupán egy kisebb teherhárító boltívből származtathatók a lezuhant téglafalazatok. Sem a jól vizsgálható szakaszok formája, sem az előkerült nagymennyiségű téglák — mely a helyiség egész területén, a keletre nyíló ajtónyílásban is megfigyelhető volt, sőt néhány darab még a nyugati szobába is esett — nem szól emellett a feltevés mellett. Ez egyébként nem bizonyítana az emelet megléte ellen.

A két szélső helyiség feletti esetleges emeleti terekre közvetlen bizonyítékokkal nem rendelkezünk, mivel itt nem voltak téglaboltozatok. Csupán arra gondolhatunk, hogy nehezen képzelhető el egy olyan épületszárny, melynek csak középső része emelkedik ki mintegy toronyként, s ebből egy nyitott teraszon keresztül lehetett a keleti várrészhez jutni. Továbbá e középső emeleti térnek jelentős részét amúgy is a lépcső foglalhatta el — azaz lakóteret megépítésével lényegében nem is nyerhettek.

Ebben a vonatkozásban különös jelentősége van a mindhárom helyiségben megtalált agyagos pusztulási rétegeknek. Igen valószínű, hogy nem csupán a jó megfigyelési lehetőségeket nyújtó részeken — így a pitvar délkeleti, a nyugati helyiség délnyugati sarkában —, hanem másutt is ezek kivétel nélkül agyagtapasztásnak tarthatók. Annyi bizonyos, hogy szintén magasabbról kerültek a kutatás során rögzített helyükre — általában alattuk húzódott az említett faszén- és hamuréteg, bár az agyagban magában is sok faszén és égett fa volt, habarcs és törmelék mellett — de nem sikerült egyértelműen eldönteni eredeti funkciójukat. Elsősorban a földszinti fafödémek felett tudjuk elképzelni eredeti helyüket, azaz a szerkezetileg fontos gerendákra felül faágak, rózse került, majd erre lesimitott agyagtapasztás. Mindez a népi építészetből ismert is — azonban csak mint padlástapasztás. Ez itt a középső helyiség esetében kizárható, hisz az agyag felett volt a lezuhant boltozat. Mivel a sok esetben még képlékeny agyagtapasztás simított felületén — legalábbis közvetlenül — aligha járhattak, ha csak nem közvetlenül a vár pusztulása előtt készült a tapasztás, más lehetőségeket is meg kell vizsgálnunk. A tetőzet agyaggal való letapasztása — mintegy tűz elleni védekezésül — nem csupán a középső térnél valószínűtlen, a szélső helyiségekben is több, nagyobb gerenda közvetlenül az onlásréteg alján, az agyagos rész felületén került elő, s ezeket köthetjük inkább a tetőszerkezethez. Az agyag mennyisége miatt nem tudjuk valószínűsíteni azt a feltevést, hogy különböző, fonott-tapasztott falú nagyobb hombárok, önálló tárolóépítményekből származik mindez. Így fel kell vetni, hogy a felsővár korai — ismeretlen magasságú — várfalaira felül nem rácsos faszerkezetű (Fachwerk), tapasztott falakat emeltek-e, azaz nagyrészt ilyenek lettek volna az emeleti részek. Természetesen ez sem felel meg minden megfigyelésünknek, s így a kérdést még nem tekinthetjük lezártnak. Remélhető, hogy a további vizsgálatok során — így az alsóvár feltárásának folytatásával, mivel az ottani épületszárnyból is kerültek elő hasonló tapasztás-darabok — újabb megállapításokra is mód nyílik.

Elvileg természetesen az sem zárható ki, hogy a felsővár leírt része nem egy, hanem két emelettel is rendelkezett, mint ahogy az is lehetséges, hogy az ismertetett tapasztásos építésmód a hódoltság korára, talán már a török birtoklás korára jellemző. Az azonban kétségtelen, hogy a pusztulási rétegekben talált „besztercebányai” típusú kályhacsempék az ebben az épületrészben állt kályhákból származnak. Mivel készítésük a 15. század végére helyezhető — hacsak nem gyártották őket később is másutt, a Botár-ház fazekasműhelyének pusztulása után⁷¹ — egyúttal meghatározzák a felsővár beépítésének legkésőbbi időpontját is. Az egyéb leletanyag — fémtárgyak, edények — korhatározó értéke jóval kisebb, mivel a kutatás még igen keveset foglalkozott velük. A jellegzetes fehér anyagú, világos belső mázzal bevont füles fazekak, illetve vörös festéssel és bekarcolt mintával díszített nagyobb kancsók és korsók, valamint a ritkábban előforduló díszedények, vékony falú, néha mázas kályhaszemek általánosságban a 16. századra tűnnek jellemzőnek. Arra azonban jelenleg még nem alkalmasak, hogy segítséjükkel meghatározhassuk a vár pusztulásának időpontját.⁷⁵

Mint ahogy a felsővárban sem csupán a Szapolyaiak idejében építkezhettek, valószínű, hogy a még ezután feltárandó alsóvár is több építési periódusban nyerte el végleges formáját. Külső falának építési idejét közelebről még nem ismerjük, s az sem tisztázott, hány helyiségből állt a fal belső oldalához támaszkodó épületszárny, mely nem csupán raktárakat, istállókat, de lakószobákat is magába foglalhatott. A nagyrészt már tisztázott rendszerű, egyszerű megoldású külső várkaputól a felsővárba vezető út a ma nagyrészt omladékkal betöltött nyugati-déli sziklafal tövében futhatott, s felső részén bizonyára fából épített, pillérek tartotta hidban folytatódott.

A felsővár kapuja előtt már nagyrészt feltárt kisméretű ciszterna téglanyaga igen közel áll a részletesen ismertetett pitvar emeleti részének boltozata téglanyagához, s ez talán azonos építési időre utal. Ezzel szemben a torony alatti nagyobb vízgyűjtő valószínűleg már egy jóval későbbi építési periódus emléke.

A Szapolyaiak, majd a Ráskaiak birtokközpontjaként, hatalmuk szimbólumaként még nagyrészt betöltötte feladatát Salgó vára. Amikor azonban főúri birtokosai után a Bebekék, majd a középnemesi származású Derencsényiek kezére jutott, az 1540-es években már kétségtelenné vált, hogy hamarosan végvárként kell feltartóztatnia a legkorszerűbb tűzfegyverekkel előrenyomuló hódító törököt. Erre azonban a teljesen más célokra épített erősség nem volt alkalmas. Hiába erősítik egy hatalmas ötszögű olaszbástyával ekkor — a modern hadiépítéssel e korszerű védőműve ágyúival a várba vezető egyetlen utat volt hivatva ellenőrizni —, a tapasztalatok hamarosan bebizonyították, hogy ez a vártípus már nem képviselt jelentősebb katonai értéket.⁷⁶ Bár feltárás még nem bizonyította egyértelműen, a falmaradványok vizsgálatából arra következtetünk, hogy a nagyméretű ciszterna az ágyúhástyával egyidőben készült. Valószínű, hogy a vár ellenálló-képességét kívánták fokozni a víztartályok növelésével, melynek a magas bazaltcsúcson különösen nagy jelentősége volt.

A várt ostrom azonban elmaradt — 1554-ben Salgó harc nélkül került török kézre —, illetve jóval később következett be. A régészeti kutatás egyik jelentős eredménye volt, hogy megállapíthattuk: a vár egy ostrom során pusztult el. Az ismertetett vastag égésrétegek, átégett agyagtapasztások, lezuhant gerendák, s nem utolsósorban a pusztulási rétegekből napvilágra került rendkívül sok ágyú- és szakállas puskagolyó, számszerűen pedig egyértelműen bizonyították: az erősség nem csupán leégett, hanem szabályosan szétlőtték. Még azt is megfigyelhettük, hogy elsősorban délnyugat, illetve dél felől ágyúzták falait.

Az utolsó írott adat a vár török őrségéről 1569-ből ismeretes, pusztulásáról, el-

foglalásáról, s főleg ostromáról azonban eddig még nem találtunk forrásokat. Valószínűtlennek látszik, hogy úgy ostromolták volna meg a keresztény csapatok a tizenöt éves háború 1593. évi hadjárata során, hogy az egyébként minden más hadieseményről beszámoló szemtanúk és krónikások nem emlékeztek volna meg róla. A régészeti megfigyeléseink egyelőre nem tesznek lehetővé itt sem közelebbi korhatározást. A rétegekből ugyan csekély mennyiségű kétségtől mentes török, vagy török jellegű leletanyag került eddig elő — az igen sok sertésesont csupán azt bizonyítja, hogy őrsége elsősorban nem igazi, kisázsiai mohamedánokból, hanem nagyrészt balkániakból, délszlávokból állt —, mégis úgy véljük, hogy 1569 és 1593 között török őrség védte várunkat keresztény ostromlók ellen, s ennek során az erősség teljesen elpusztult. Újjáépítésére nem lehetett lehetőség, de az ekkor már nem is volt érdemes, történeti szerepe véget ért.

Remélhető, hogy az alsóvár feltárása során a vár pusztulásáról is nyerünk újabb adatokat, s talán eddig még közzé nem tett írott források is felbukkannak. Ugyancsak reméljük, hogy munkánk eredményeképpen nem csupán történeti ismereteinket gyarapíthatjuk, hanem hozzájárulhatunk a várnak, mint műemléknek megfelelő bemutatásához is.

JEGYZETEK

1. A várromok helyreállítását Salgótarján Város Tanácsa, elsősorban Morvay Ernő volt elnökhelyettes és Vadas Andor volt főépítész kezdeményezték, akiknek a kutatás lebonyolításához nyújtott segítségéért ezúton is köszönetet mondok. Ugyancsak köszönettel tartozom Győrffy Dezső elnökhelyettesnek, Arató György főépítésznek, valamint a Nógrád megyei Múzeumok igazgatójának, Praznovszky Mihálynak és Szviresek Ferenc tudományos titkárnak. — A feltárás során nélkülözhetetlen segítséget nyújtottak munkatársaim, elsősorban Simon Zoltán régésztechnikus, aki a tanulmány rajzait is készítette, Tárnoki Judit, a Nógrád megyei Múzeumok régésze, valamint Dénes József és Juan Cabello kollegáim és Tóth Ferenc építészhallgató.
2. Az erre vonatkozó vélemények utolsó összefoglalása: BELITZKY J. 1981. 14—15., 19—22.. illetve ott nem említve: KRISTÓ GY. 1973. 63.
3. KARÁCSONYI J. 1901. 266. skk. adatait fogadja el általában a szakirodalom — így többek között MAKKAI L. 1954., BELITZKY J. é. n., FÜGEDI E. 1977. — anélkül, hogy adatait, értelmezéseit ellenőrizte volna. Így a nemzetség birtokainak térképrevétele is ennek alapján történt: MAKKAI L. 1954. 38—40. Az újabb, sommás összefoglalás: BELITZKY J. 1981. 20. — Rendkívül meglepő, hogy a kutatás egyáltalában nem vett tudomást ENGEL 1977. kivételével Wertner Mór munkáiról, amelyben a szerző sokkal pontosabban értékeli az adatokat, s igen meggyőzően határozza meg a nemzetség „salgótarjáni”, zagyvafői — szaltnyai, szőrös-hejei és Kálnói Etre ágait: WERTNER M. 1901. 113—116., uő. 1908. 129—130.
4. Az Irodalom eddig KARÁCSONYI nyomán, WERTNER kivételével — ld. a 3. jegyzetet — mindenütt az ún. Simon bán ágtól származtatta a Salgóiakat. A Gertrúd királyné elleni merényletben részt vett és ezért birtokai elvesztésével bűnhődött Simon bán leszármazottai azonban tévesen azonosították Salgó birtokosaival. ld. erre Wertner családfáját: WERTNER M. 1901. 116. — mindezzel Engel Pál hívta fel figyelmemet, amiért e helyen is köszönetet mondok. — Az ág első ismert tagjáról, I. Illérről 1227 és 1243 közötti időből rendelkezünk adatokkal, melyek Nógrád és Gömör megyei birtokairól szólnak: CD IV./1. 291., AVO. VI. 445., AO. V. 83.
5. CD IV./1. 401—409. Ebben esik szó arról, hogy a füleki várúr, Folkus megölte Illés fia Mihályt, aki nagy valószínűséggel Péter testvére volt. (ld. erre WERTNER M. 1901. 115.) — Nem foglalkozok itt részletesen Tarján korábbi történetével, melyre amúgy is csak novából következhet a kutatás; a törzsnévi helynév általában az uralkodó által végzett telepítésre látszik utalni. Így a terület korábban királyi kézen lehetett, nem tudni, mikor kapta meg a nemzetség. V. ö. többek között BELITZKY J. 1981. 16—22. Az általa a Salgó-hegyen feltételezett „tűzzel-füsttel jelző őrállomást” nem tudom komolyan venni. Ismeretlen az ugyancsak általa idézett 1227. évi, Tarjánra vonatkoztatott adat forrása.
6. AVO. XI. 547., III. CD. IV/3. 289—294. — ezt a birtokot megnyugtatóan még nem azonosították, WERTNER M. 1901. 113. Kutasom mellé helyezi. — Ezt megelőzően a gömöri Taplóéát (vagy Tapoleát) birtokolta még, melyet lezármazói 1327-ben cseréltek el. ld. 15. jegyzet.
7. AVO. VIII. 201. — FÜGEDI E. 1977. 102. e várat Baglyaskővel azonosítja, érvelését azonban nem találok meggyőzőnek. Egyrészt maga is úgy véli, hogy Péter birtokai — Tarján és Bárkány (?) — Taplóéáról nem tud — Holló közhöz is tartozhattak, másrészt nem indokolja, miért nem épülhettek fel Péter fiainak várai „nagy időbeli külön-

séggel", s végképp nem fogadható el, hogy e várak már Péter halálakor fel voltak osztva az egyes fiak között azaz mindegyik állt volna ekkor már. Mindez csupán feltevés. — Péter egyébként a vonatkozó oklevél szerint — mely szolgáló jutalmazásáról szól — a feketealmi ostrom után István ifjabb király szolgálatában annak összehívallalkozásában részt vett.

8. *ÁUO.* VIII. 353., 364.
9. *CD* V/3. 174. Ekkor egy birtokot sógorunknak adnak el.
10. A megegyezésről szóló oklevél: *CD* VI/1. 69—70., az ott felsoroltak azonosítása: WERTNER M. 1901. 114. Benne arról esik szó, hogy a Rátótok visszaadják az általuk elfoglalt szőlői castrumot — nem tudni azonban, hogy FÜGEDI E. 1977. 185. miből gondolja, hogy a Kacsicsok „ezt azonban nem építették újjá” — lerombolása ugyanis nem bizonyított! Fügedi nem ismerte azonban azt a nehezen értelmezhető 1291. évi oklevelet, mely szerint ekkor Miklós és Simon Gömör birtokukért kapták Batiz comestól — későbbi sógoruktól — „castrum suum Zeules, a domino Ladislao illustri Rege Hungarie pie memorie sibi traditum et donatum, cum omnibus terris et possessionibus seu utilitatibus universis an ipsius castrum pertinentibus”. — *ÁUO.* X. 17. A vár tehát ekkor állt, teljesen ismeretlen azonban, hogy hogyan jutott a király kezére, illetve az miért Batiznak adta! — Simont utoljára 1295-ben említi oklevél, ekkor Miklóssal együtt jelent meg egy birtokeladás kapcsán: *CD* VII/5. 527.
11. KRISTÓ GY. 1973. 61—64., 117. — részletes forrásokkal, többek között Miklós birtokaira.
12. Máté visszaszorulására: KRISTÓ GY. 1973. 199—201., a Péter-fiak váraira *uő.* 117., részletes forrásokkal. — Somoskőtt először 1323-ban említik, a testvérek közül Leusták és Ják vára volt — *AO.* II. 65., — legkorábbi formájában — amennyire ezt a jelenleg folyó, sajnos kutatás nélküli helyreállítás során figyelhettem meg — közel négyszög alaprajzú volt, nyugati oldalán a terepviszonyoknak megfelelő, szabálytalan vonalú várfallal, délkeleten várkapuval, az északioldali részen lakóépülettel. — Baglyaskő 1324-ben tűnik fel a forrásokban — *AO.* II. 134. — Péter ugyancsak Péter nevű fiac volt, 1327-ben már csak „locus castri Bogloskw” néven említik: *AO.* II. 290. A várból ma a kiemelkedő sziklatömböt övező sáncárcson kívül csupán egy, magasabban elhelyezkedő, sziklába vágott egykor faszekeretű földemmel rendelkező helyiség nyomai látszanak. — Hollókő első említésének értékelésére: KRISTÓ GY. 1973. 199—200. Mikus erősségét 1313-ban említik — *CD* VIII/1. 487. — legkorábbi formájában — amennyire ez régészeti kutatásának, általam az ásatótól némiképp eltérő értékeléséből kitűnik — a sziklacsúcs formájához alkalmazkodó, szabálytalan kör alaprajzú várfalon belül délkeleten nagyméretű, ötszögű toronyból s mellette talán még külön lakóépületből is állt: KOZÁK É. 1972. — Az 1324-ben említett Sztahorát, Mihály várát — *AO.* II. 134. — Pálmány Béla újabban, egy Hollókőtől nyugatra található rommal azonosította, kutatásainak eredményeiről külön tanulmányban számol majd be. Szíves szóbeli közlését ezúton köszönöm.
13. *AO.* II. 226. Nagynénjeik leánynegyedének kldása kapcsán apjukat, Miklóst már nem említik.
14. *AO.* II. 291.
15. *AO.* II. 344. Rap korábbi birtokosa az ugyancsak Kacsics-nembeli Bejl Dezső volt — WERTNER M. 1908. 129—130. —, míg az érte cserébe adott Taplóca (Tapolca) 1258-ban Simon fia Péter birtokai közé tartozott: *ÁUO.* XII. 688.
16. *CD* VIII/4. 498—502. Eszerint a vár építetői vagy az ekkor birtokos Illés és Miklós voltak, vagy apjuk, Miklós, esetleg nagybátyjuk, Simon. Ennél korábbi várépítés épp a másik ág számtalan vára miatt kevésbé valószínű. Ez a véleménye FÜGEDI E. 1977. 185.-nek is, kiindulópontja azonban annyiban téves, hogy az 1290 előtt elpusztultnak vélt — ld. 10. jegyzet — Szőlős várának helyére völi Salgót lépni. Úi. nem zárható ki a két vár egyidejű létezése sem.
17. *AO.* IV. 495—496.
18. *AO.* V. 244—245.
19. WERTNER M. 1901. 114., KUBINYI: Hontmegyei okmánytára 207. alapján
20. Erre legújabban: BOLLA I. 1983. 99. skk.
21. A várépítés és a birtokmegosztás összefüggésének problémájával még nem foglalkozott a kutatás. A várépítést általánosan problémáinak feldolgozása: FÜGEDI E. 1977. Ld. még BOLLA I. 1961. 100.
22. NAGY I. 1907. 15.: „Folkust, Fülekvár urát nem sorozzuk a Katicsok nemzettségébe, mint egy jeles írónk is állítja (PAULER Gy. A M. N. tört. II. 261.) akkor a tatárok beütése előtti korban a Katica-genus nem szerepelt a nagybirtokosok között”, majd *uő.* 48.: már lehetségesnek vélte Kacsics-voltát. MAKKA L. 1954. 44.: „Birtokainak fekvése, személyneve szerint Záh lehetett”. FÜGEDI E. 1977. Kacsics-nembelinek tartja (23., 134. old.) Makkai megállapítása ellenére mind apja (Simon), mind saját neve rendkívül kedvelt volt a nemzettség különböző ágainál — pl. Folkus-ág — s a „jellegzetes személynevek ismétlődése a nemzettségben” egyik fontos jellemvonása Árpád-kori nemzetségeinknek: GYÖRFFY GY. 1958. 25. Kacsics-nemzettségbeli voltának birtokai fekvése nem mond el, lent, sőt. — Magának Füleknak építészeti formáját korai korszakában az 1944. évi ástás — KALMÁR J. 1959. — nem határozta meg elég pontosan. (Eredményelt legújabban szinte változtatlanul közölte szlovákul Z. DRENKO 1981. 437—442.) A fellegvár északnyugati részén ugyanis egy kisebb, kváderkövekből emelt torony vehető ki — 1,5—2 méter vastag falakkal —, körbeépítve valószínűleg 16. századi falakkal. Egyébként a vár formája ekkor közel állt Somoskőéhez, ld. a 12. jegyzetet.
23. A jelenlegi helyszíni nyomok szerint közel kör alaprajzú kővárral kell itt számolnunk, a nem értelmezhető falcsontok mellől fehér, csilgavonalas kerámia került elő. A vár széles sáncárokkal rendelkezett. Feltehetően építettőire és birtokosaira: WERTNER M. 1901. 114—116., bár a vár első ismert említése csak 1426: ENGEL P. 1977. 169

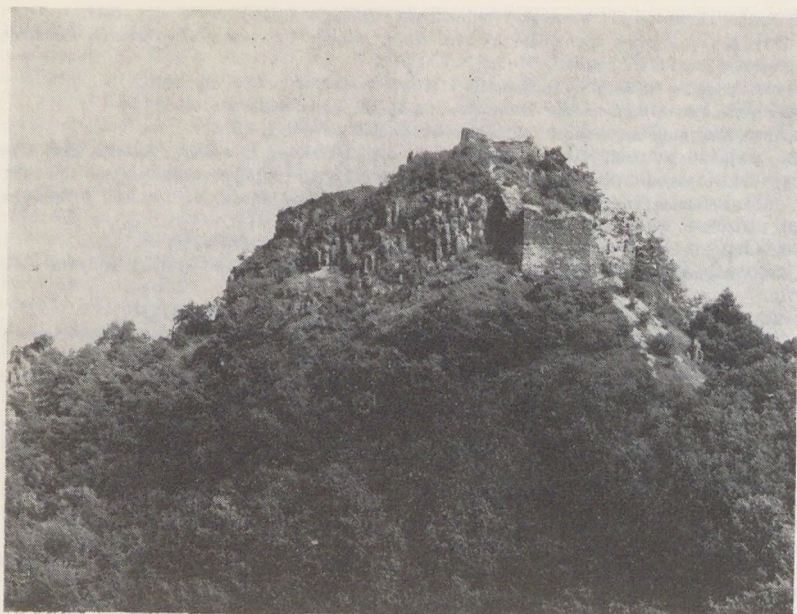
24. HRUBEC, I.: 1982. 311—316. A 12/13. századi fordulójára keltezett vár csak sáncokból állhatott.
25. Valószínűleg a nemzetség építtette Szécsény-Szársapart kis sáncvárait is — PATAY P. 1979. 26. — s érdekes módon épp az itt birtokos Folkus.ág 1271. évi megegyezésében esik szó egy esetleg közösen építendő castrumról: ld. a 8. jegyzetben említett oklevelet. Továbbá 1279 előtt épült fel — az Illés-ággal rokon Kálnói Etre-család váraként — Ozdin is: *AUO.* XII. 267., ill. WERTNER M. 1901. 116. Végül nem kerültek még azonosításra a Rátótok által 1290 előtt lerombolt „castellumok”. Az újabb kutatás — NOVÁKI GY.—SÁNDORFI GY.—MIKLÓS ZS. 1979., MIKLÓS ZS. 1982. — hangsúlyozza, hogy a tatárjárás előtt túlnyomórészt csak sáncfal-árokral védett, faszervezetű épülettal, esetleg kőtoronnyal rendelkező erősségek épültek, melyeket talán nem is tekintettek váraknak, majd ezeket a 13. század második felében felváltották a szilárdabb, kőből épült várfallal rendelkező, erősebb, nagyobb várak. Ez a felfogás azonban a régészeti kutatás mai állásánál nem bizonyítható. Egyelőre úgy tűnik, hogy az egész 13. században egymás mellett élt egyszerűbb és egy gazdagabb kiképzésű, általában egyaránt castrumnak nevezett vártípus, ha ez előbbi talán lassan vissza is szorult. Kétséges a kisebb sáncvárak 11—12. századi megléte is. V. ö. FELD I. s. a. Tény azonban, hogy korai várépítézetünk számos, tisztázatlan kérdésének — így az említett „castellumok” problémájának — felderítéséhez még sok ásatás szükséges.
26. Így az említettek közül Szőlőst, Baglyaskőt és Sztrahorát. Mivel az első kettő formáját tekintve egyszerűbb sáncvárnak tűnik, jelentősebb képzőművészeti nélkül, valószínű, hogy felhagyásukban kis méretűk, egyszerűbb anyaguk, sőt alkalmatlanabb elhelyezkedésük is szerepet játszhatott. De emellett gondolnunk kell „szervezeti” okokra is, első-sorban Baglyaskő és Sztrahora esetében. E várak ugyanis Hollókővel és Somoskővel együtt a nagyhatalmú Szécsényi Tamás kezére jutottak, s könnyen elképzelhető, hogy feleslegesnek ítélték meg a nagyobb várak közelében fekvő kisebbek fenntartását, birtokukat pedig a nagyobb erősségekhez csatolták. Ugyanez történt később az ecségi vár esetében, mikor az a Szécsényiek kezére jutott — ld. FÜGEDI E. 1977. 129. —, hogy azonban ez nem csak a kisebb, sáncvár jellegű erősségeknél történt meg — melyeket azonban mindig castrumnak neveztek! — jó példa a sámsón-házi Fehérkő esete, mely ugyancsak korán felhagyásra került.
27. FÜGEDI E. 1977. 15. — E kérdésre még: FELD I. s. a.
28. *ZSO.* II. 7106.
29. *CD* X/6. 583.
30. NOVÁKI GY.—SÁNDORFI GY.—MIKLÓS ZS. 1979. 70—73., FÜGEDI E. 1977. 185. (de a leírásban ő is össze-tesztelte várunkkal!), ENGEL P. 1977. 146.
31. *OL* D1. 67.309. — ezt, valamint a 32. és 33. jegyzetben említett adatokat Engel Pálnak köszönöm!
32. *OL* D1. 35. 802. Gömör m. adójegyzék. Ld. a 31. jegyzetet
33. *OL* D1. 67. 323. Ld. a 31. jegyzetet
34. ENGEL P. 1977. 146. (*OL* D1. 14. 134.) Az oklevél szövegéért ENGEL PÁLNAK tartozom köszönettel.
35. FELD I.—JAKUS L.—LÁSZLÓ CS. 1979. 9—11. — azonban e munkánkban nem ismertük fel, hogy az 1446. évi oklevél a Csőli és Nécsei-családok Zsidó-nemzetségből való eredetét bizonyítja. Erre ENGEL PÁL hívta fel figyelmemet, melyet ezúton is köszönök.
36. A tartozékok kérdésére: FÜGEDI E. 1977. 42—46. — Salgóval analóg, hogy Csővár tartozékait szintén csak azután említik, hogy 1474-ben eladományozásra került a Parlagiaknak: FELD I.—JAKUS L.—LÁSZLÓ CS. 1979. 10. De ugyanezt figyeltem meg a gönci Amadé-vár esetében is (cikkem a miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyvében jelenik meg erről).
37. A bratrik (Diós) jenőt, Balogvárat, Ozdint is elfoglalták, Sajonémeti, Gyöngyöspata korábbi várait is erődítették, Somoskőt viszont sikertelenül ostromolták. Minderre: TÓTH-SZABÓ P. 1917. 317. skk.
38. *OL* D1. 65.291. — ugyanekkor a Kálnói Etre-család — vö. 25. jegyzet — huszitáktól elfoglalt ozdini várát is a Szapolyaiaknak adta a király: CSÁNKI D. 1890. 91.
39. A várakra, mint uradalmi központokra: FÜGEDI E. 1977. 15. skk.
40. TELEKI J. é. n. XII. 195—196. — A vármagyokra: FÜGEDI E. 1977. 47—50.
41. ENGEL P. 1970. 307.
42. *OL* Liber Reg. Donat. I. 59., ill. BELITZKY J. é. n. 134.
43. Az erre vonatkozó közvetlen adatot nem ismerem, ld. DEMKÓ I. 1914. 609. Valószínű, hogy János király Werbő-czynek és Szobi Mihálynak szóló adománya sohasem lépett érvénybe.
44. *OL* Conscr. port. 22. tom. 2—113. — közölve: B. SZABÓ L. 1911.
45. *OL* Liber Reg. Donat. I. 318., ill. A nagykarolyi gróf Károlyi-család oklevéltára III. 246. — A 35. jegyzetben említett munkánkban elfoglaltuk BELITZKY J. é. n. 134. téves — nyomdahihibából adódó ? — 1523. évi adatát, s úgy véltük ennek alapján, hogy Csővár már Mohács előtt a Bebekek kezén volt. Így datáltuk az előkerült kőfaragványokat is, ezért teljesen jogos Balogh J. álláspontja, ki Csővár Ráskai-birtoklásával számol 1540-ig, az azonban nem igazolható, hogy Gáspáré, s nem Istváné volt a vár, továbbá, hogy a kőfaragványok több építkezés emlékei: Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn. Katalog. Schallaburg, 1982. 655.
46. *OL* Liber Reg. Donat. I. 440. — ill. BELITZKY J. é. n. 134.
47. BELITZKY J. é. n. 135 — mindennemű forráshivatkozás nélkül, ugyanúgy Fülel. Hollókő, Tar erősítése esetében. De erre az időre tehető Csővár és Buják ügyrendellái is: FELD I.—JAKUS L.—LÁSZLÓ CS. 1979. 55.
48. BELITZKY J. é. n. 133. — v. ö. FELD I.—JAKUS L.—LÁSZLÓ CS. 1979. 53.
49. MOCSÁRY A. 1826. III. 228—230., ill. BELITZKY J. é. n. 138.

50. MOCSÁRY A. 1826. III. 228—230: Katona után közli Verancsics 1561. évi, I. Fernidándhoz intézett levelét.
51. BELITZKY J. é. n. 144.
52. Alaplatlan tehát MOCSÁRY A., 1826. III. 228., MAKKAI L. 1954. 56., 355. megállapítása, hogy ekkor Salgót is felszabadították. A hadjáratról beszámoló források, melyek nem említik: Istvánffy M. A magyarok történetéből XXVIII. könyv., Tudománytár 1842. XI. köt. 127., TAKÁTS S. 1828. 363. — Felvethető, hogy Salgót esetleg Somoskő elfoglalása után (1574), mint hadászati jelentőségét veszített várat, felhagyták. Ez történt ul. az utóljára ugyancsak 1569-ben említett Szanda, a csak 1551-ben, elfoglalása kapcsán említett Csővár esetében, vagy Drégely-nél, mely utóbbi helyére 1552 után új török vár, Palánk lépett. Ennek azonban ellentmondanak ismertetendő régészeti megfigyeléseink.
53. Drencsenyi Farkas fia Istvánra: NAGY I. 1907. 148. Balassi Bálint (+1594), aki 1593-ban külön visszafoglalta családi várát: Divényt és Kékkőt, *Salgóval nem foglalkozott. Hasonló nevű lezármazottja (+1684) Salgó uradalmát a jezsuitákra hagyta*, azonban a 17. század végén több más igénylő is jelentkezett: MOCSÁRY A. 1826. III. 226., BADÁL E. 1977. 289—295.
54. MOCSÁRY A. 1826. III. 221—226. Nála is feltűnik már az a — sajnos, még a legújabb irodalomban is élő — felfogás, hogy a várak — jelen esetben Somoskő, Zagyvafő és Salgó — egymás között jelzésrendszert építettek ki: „egykor a három vár között egyezség a riasztásra, ellenség esetén.” Ez azonban éppúgy a várakhoz fűződő mítikus elemekhez sorolható, mint az egyes várakat összekötő alagutak feltételezése. Csupán egyetlen megjegyzés: a három vár sohasem volt azonos birtokos kezén.
55. Az Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) tervtára. Bergh egyébként a hazai régészet és művészettörténet egyik megalapítójának, Rómer Flórisnak megbízására készítette igen megbízható várfelméréseit.
56. Az OMF tervtára. Munkája: KÖNYÖKI J. 1905., értékelése: CSORBA CS. 1974.
57. Így főként DORNAY B. 1935.
58. MOB Irattár 238/1931. (Az OMF-ben)
59. MOB Irattár 294/1931.
60. MOB Irattár 544/1936.
61. MOB Irattár 602/1936 — elírás lehet a nyugati „torony” 3 méter magas fala, hacsak nem a külső szintől érti!
62. Az OMF tervtárában található alaprajzot épp félre vezető volta miatt nem közöljük újra, megtalálható a 64. jegyzetben idézett munkákban.
63. Lux Géza rajzai az OMF tervtárában, ugyanott, ugyancsak tőle a füzéri vár kaputornyának kiépítésére készített, hasonló jellegű terve, mely azonban nem valósult meg: FELD I.—J. CABELLO 1980. 96—100.
64. VOIT P. 1954. 357., GERŐ L. 1955. 197., uő. 1968. 149—150., uő. 1975. 314., továbbá az ötszögű „őreg”, sőt lakótorony, mint analógia: KOZÁK É. 1972. 186., KOZÁK K. 1978. 448.
65. A tervdokumentáció az OMF tervtárában
66. A feltárás eredményeképpen szükségessé vált építészeti módosításokat Máthé Géza építész készíti.
67. HOLL I.—VOIT P. 1963. 49—50., 27. t., HOLCIK, S. 1978. VIII—IX. t., 71. k., CSEREY É.—PARÁDI N. 1982. 597—600. — utóbbi részletes további irodalommal.
68. A várból szörványként még II. Ulászló csehországi Weisspfenningje és I. Miksa 1566. évi denárja került elő. A pénzék meghatározását V. Székely Györgynek köszönöm.
69. A fehérkerámia irodalmából: PARÁDI N. 1959., uő. 1963. HOLL I. 1956., uő. 1963., uő. 1966.
70. A hazai szakirodalomban még nem tisztázott a „lakótorony”, „őregtorony” közötti különbség — ld. erre példaként NOVÁKI GY.—SÁNDORFI GY.—MIKLÓS ZS. 1979. 97., FELD I.—J. CABELLO 1980. 20—21., ezért egyik kifejezést sem használom, de a „torony” fogalom esetében jelen esetben lakásra is alkalmas toronyépítményt értek.
71. A 13. századi várak kapuira: FELD I.—J. CABELLO 1980. 18. Ezt a korábbi megállapításunkat salgói kutatásunk teljes mértékben alátámasztotta.
72. A köríves-pettyes mintájú, vörös festésű kerámiaira: HOLL I. 1963., 340., 68. kép., uő. 1966. 13., 30. kép.
73. Az újabb irodalomból: FÜGEDI E. 1977. 55—57., FELD I.—J. CABELLO 1980. 20—21., továbbá a 25. jegyzetben említett, vonatkozó munkák.
74. Ld. a 67. jegyzetet
75. Hasonló 16. századi leletanyag feldolgozása: FELD I.—JAKUS L.—LÁSZLÓ CS. 1979. 42—46.
76. Ld. a 47—48. jegyzetet. Mindezek ellenére az 1540—50-es években Északkelet-Magyarország főúri várainál szinte minden esetben épültek úgyúgy elhelyezésre szolgáló védőművek. A korábban említetteken kívül: Sirok, Diósgyőr, Füzér, Szádvár. Krasznahorka, stb. említendő meg.

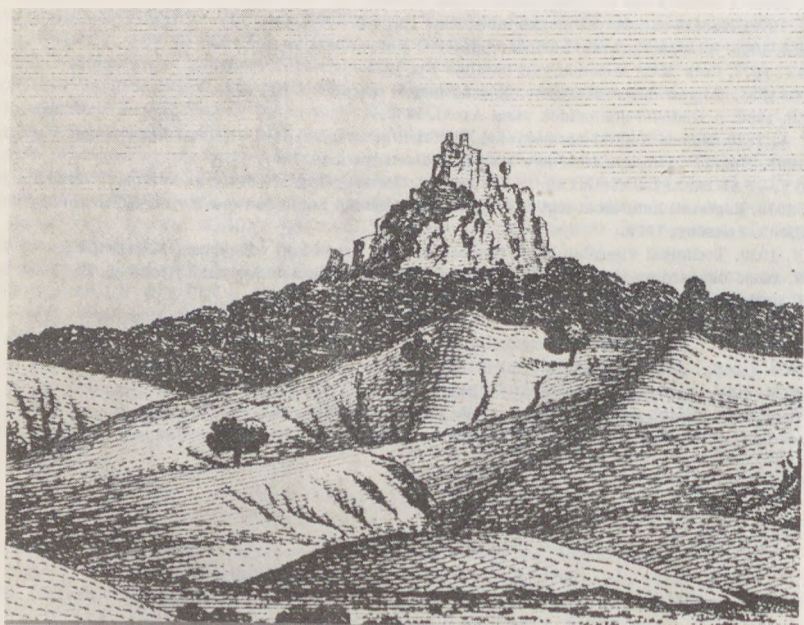
IRODALOM

- AO: Anjou-kori okmánytár. Szerk.: Nagy Imre és Nagy Gyula I—VII. Bp. 1878—1920.
 ÁUO Árpád-kori új okmánytár. Közzéteszi Wenczel Gusztáv. I—XII. Pest 1860 — Bp. 1974.
 BADÁL E.: 1977. Művészettörténeti regeszták királyi rendeletekből és határozatokból. Ars Hungarica 1977/2. Bp.
 B. SZABÓ L. 1911. A Sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi-család története I. Bp. 1911.
 BELITZKY J. é. n. Nógrád megye története 896—1849. Salgótarján é. n.

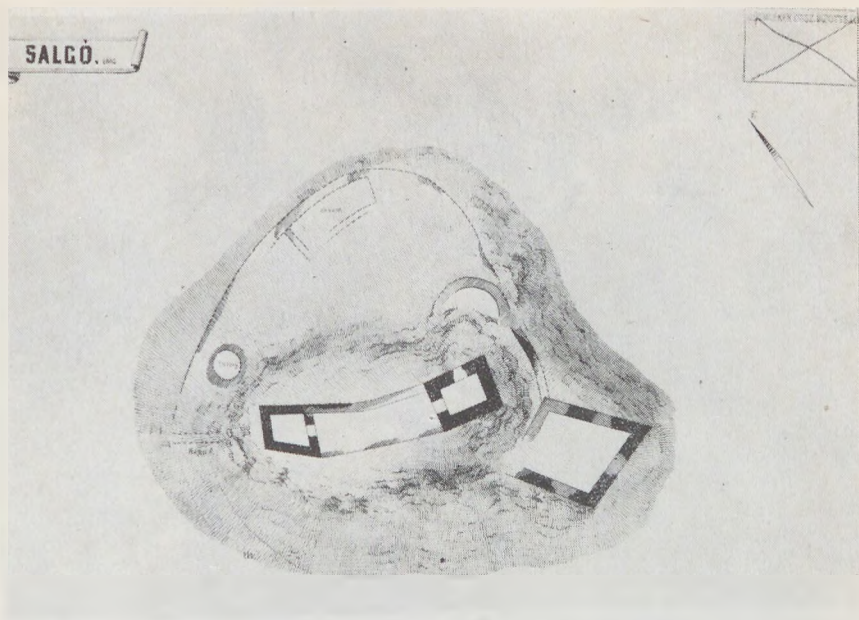
- BELITZKY J. 1981. Szécsény és földesurai. Tanulmányok Szécsény múltjából 4. Szécsény, 1981.
- BOLLA I. 1961. A jobbágYTELEK kialakulásának kérdéséhez. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis . . . Sectio Historica* Tom. III. Bp. 1961. 97—120.
- BOLLA I. 1983. A jogilag egységes jobbágynosztály kialakulása Magyarországon Bp. 1983.
- CD Fejér, Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae . . . I—XI.* Buda. 1829—1844.
- CSÁNKI D. 1890. Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I. Bp. 1890.
- CSEREY É.—PARÁDI N. 1892. *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn.* Katalog. Schallaburg, 1892.
- CSORBA CS. 1974. A magyarországi várkutatás története. *Az MTA II. Osztályának közleményei* Bp. 1974.
- DEMKÓ I. 1914. Felsőmagyarországi várak és várbirtokok a XVI. században. *Hadtörténeti Közlemények*, 1914.
- DORNAY B. 1935. Salgó vára. *Salgótarján*. 1935.
- DRENKO, Z. 1981. *Filakovsky hrad.* *Archeologia historica* 6. Brno. 1981. 432—442.
- ENGEL P. 1970. A magyar világi nagybirok megoszlása a 15. században. 2. *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 5. Bp. 1970.
- ENGEL P. 1977. Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban Bp. 1977.
- FELD I. s. a. Késő-középkori váraink kutatásának újabb eredményei. A magyar középkori régészek szegedi 1893. évi konferenciájának előadásai. *A Magyar Nemzeti Múzeum kiadványa, sajtó alatt*
- FELD I.—J. CABELLO 1980. A füzéri vár Miskolc. 1980.
- FELD I.—JAKUS L.—LÁSZLÓ CS. 1979. Csóvár. *Studia Comitatus* 7. Szentendre. 1979. 7—61.
- FÜGEDI E. 1977. Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon Bp. 1977.
- GERŐ L. 1955. Magyarország várépítészete Bp. 1955.
- GERŐ L. 1968. Magyar várak Bp. 1968.
- GERŐ L. 1975. (szerk.) Várépítészettünk. Bp. 1975.
- GYÖRFFY GY. 1958. A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig I. Századok. Bp. 1958.
- HOLCIK, S. 1978. *Stredoveké kachliarstvo.* h. n. 1978.
- HOLL I. 1956. Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez. *Budapest Régiségei* XVII. Bp. 1956. 177—196.
- HOLL I. 1963. Középkori cserépedények a budai várból. *Budapest Régiségei* XX. Bp. 1963. 335—382.
- HOLL I. 1966. *Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda.* Bp. 1966.
- HOLL I.—VOIT P. 1963. *Alte ungarische Ofenkacheln* Bp. 1963.
- HRUBEC, I. 1982. Hrádok v Siatorski Bukovinke. *Archeologia Historica* 7. Brno. 1982. 311—316.
- KALMÁR J. 1959. A füleki (Flakovo) vár XV—XVII. századi emlékei *Régészeti Füzetek* Ser. II. 4. Bp. 1959.
- KARÁCSONYI J. 1901. A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig II. Bp. 1901.
- KOZÁK É. 1972. A hollókői vár feltárása. *Archeológiai Értesítő* Bp. 1972. (99.) 167—187.
- KOZÁK K. 1978. Kanáza-vár. Heves megye műemlékei III. Bp. 1978. 448.
- KÖNYÖKI J. 1905. Középkori várak, különös tekintettel Magyarországra Bp. 1905.
- KRISTÓ GY. 1973. Csák Máté tartományúri hatalma Bp. 1973.
- MAKKAI L. 1954. Nógrád megye története. Nógrád megye műemlékei Bp. 1954.
- MIKLÓS ZS. 1982. A Gödöllői-dombvidék várjai Aszód. 1982.
- MOCSÁRY A. 1826. *Nemes Nógrád vármegyének históriai, geographiai és statisztikai Esmeretése.* Pest, 1826.
- NAGY I. 1907. Nógrád vármegye története 1544-ig. Balassagyarmat. 1907.
- NOVÁKI GY.—SÁNDORFI GY.—MIKLÓS ZS. 1979. A Börzsöny-hegység őskori és középkori várai Bp. 1979.
- PATAY P. 1979. Régészeti kutatások, régi és új lelőhelyek Szécsény határában és környékén. *Tanulmányok Szécsény múltjából* 2. Szécsény, 1979.
- PARÁDI N. 1959. Technikai vizsgálatok népvándorláskori és Árpád-kori edényeken. *Régészeti Füzetek* Bp. 1959.
- PARÁDI N. 1963. Magyarországi pénzeletes középkori cserépedények. *Archeológiai Értesítő* 90. Bp. 1963. 205—251.
- TAKÁTS S. 1928. Régi magyar kapitányok és generálisok II. kiad. Bp. 1928.
- TELEKI J. é. n. A Hunyadiak kora Magyarországon Bp. é. n.
- TÓTH-SZABÓ P. 1917. A cseh-huszárok mozgalmak Magyarországon Bp. 1917.
- VOIT P. 1954. (szerk.) Nógrád megye Műemlékei Bp. 1954.
- WERTNER M. 1901. Nemzeti kutatások. *Turul* 19 (1901)
- WERTNER M. 1908. Újabb nemzeti kutatások. *Turul* 26 (1908)
- ZSO Zsigmondkori oklevéltár. Összeáll. Mátyusz Elemér I—II. Bp. 1951—1958.

1. A vár délkeletről

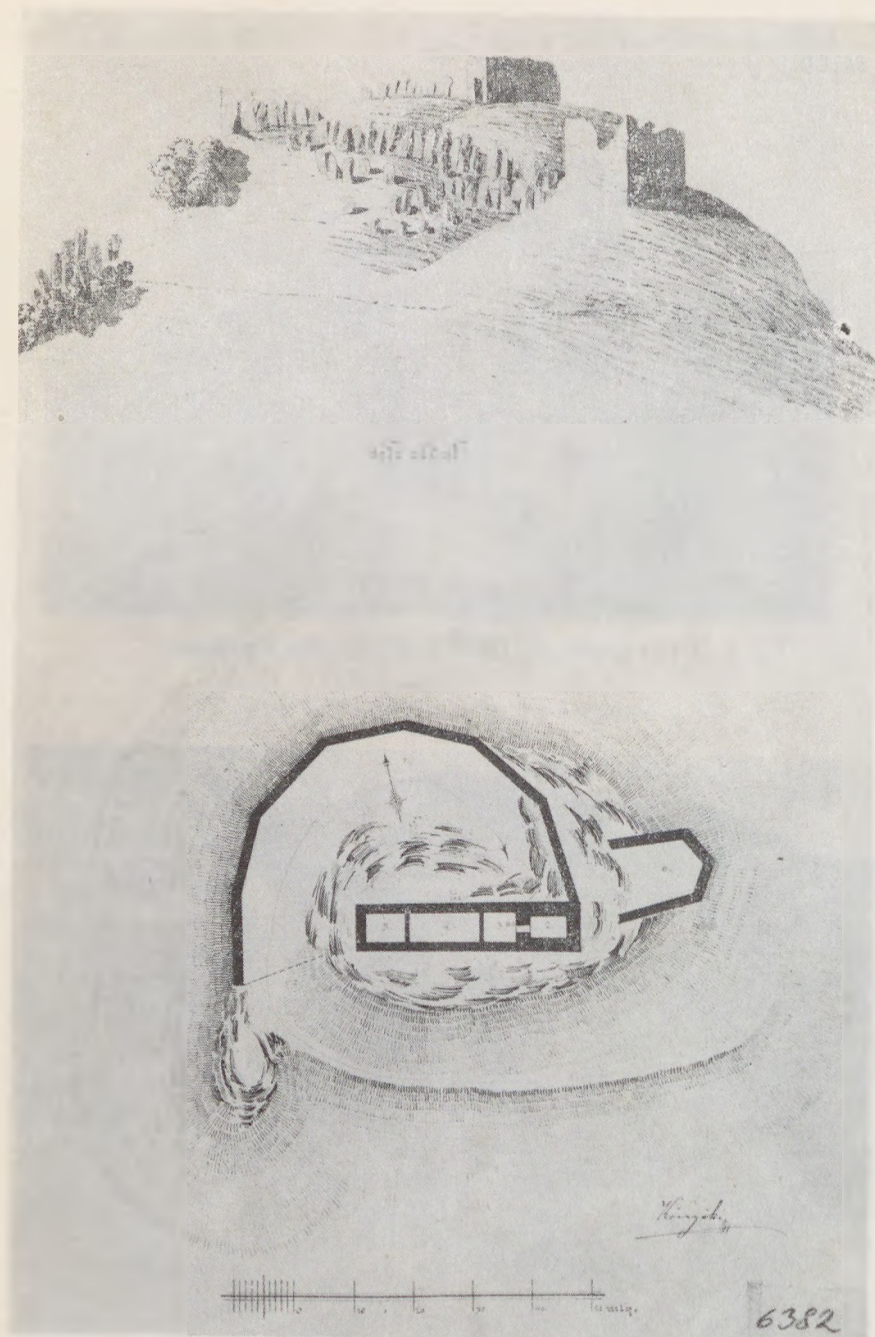
2. A vár keletről. Lányi-Leinhardt metszete, 1826.

3. A vár alaprajza, 1862. Bergh Károly felmérése

5. A torony nyugati oldalának kiszakadása, 1936.

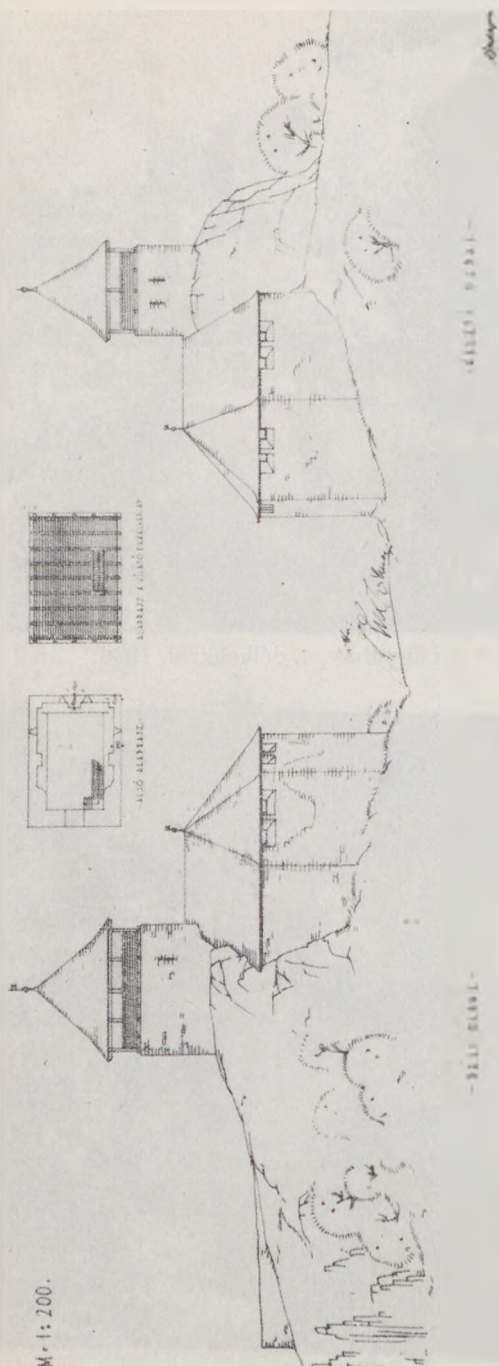
4. A vár alaprajza, 1890 körül. Könyöki József felmérése

6. Az ágyúbástya délkeletől, 1936.

7. Az ágyúbástya a toronyból, 1936.

8. Lux Géza terve a vár helyreállítására, 1936.

9. Lux Géza nézeti rajza a tervezett helyreállításról, 1936.

11. A felsővár a kilátóval délnyugatról, 1938.

10. A várhegy keletről a kilátóval, 1938.

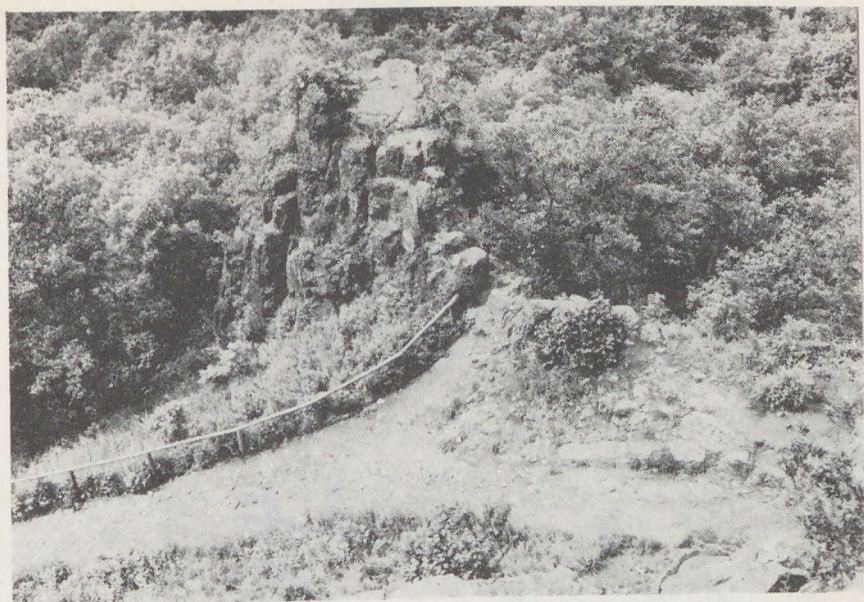
12. A kilátó nyugatról, 1938.

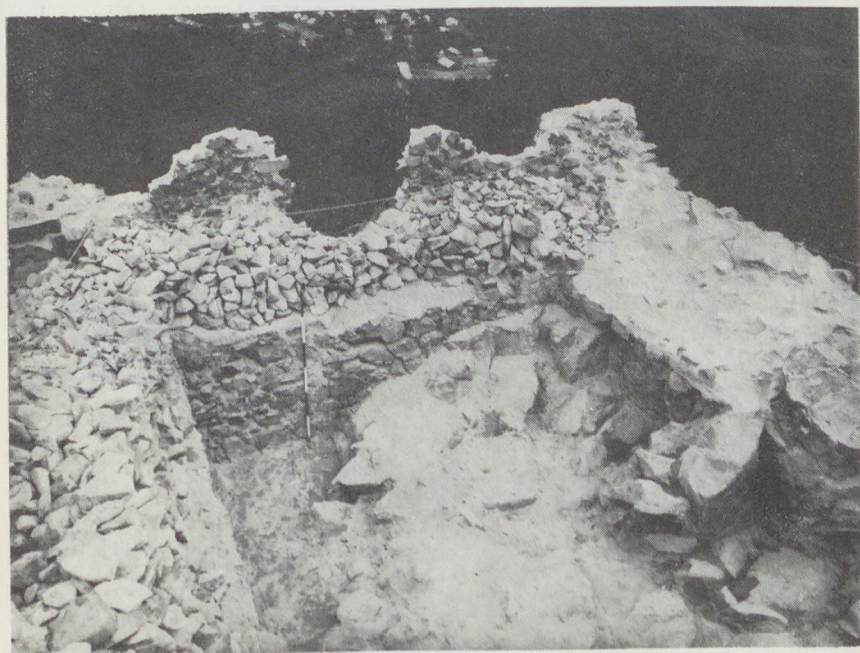
13. A felsővár nyugati része kutatás előtt (1981)

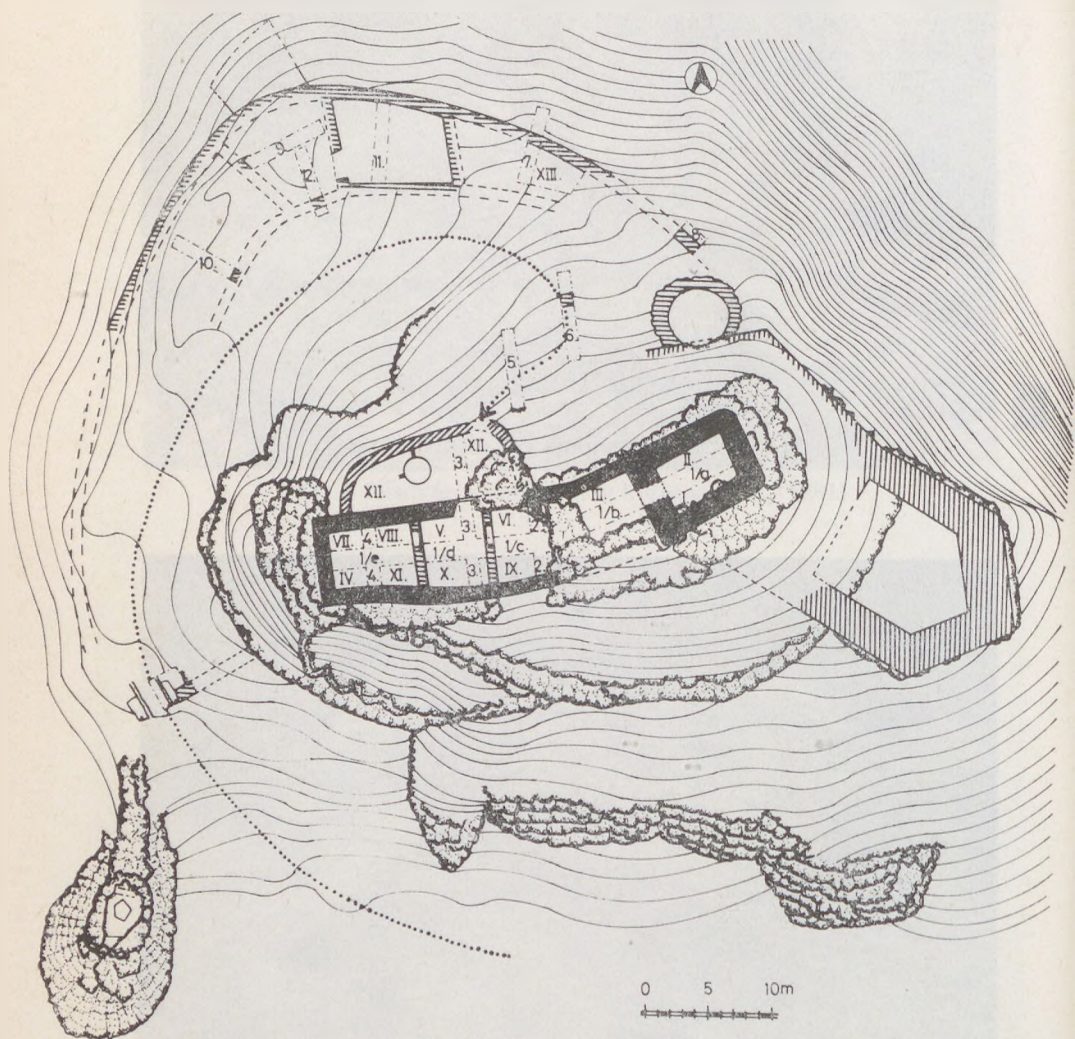
14. A felsővár nyugatról — kutatás előtt (1981)

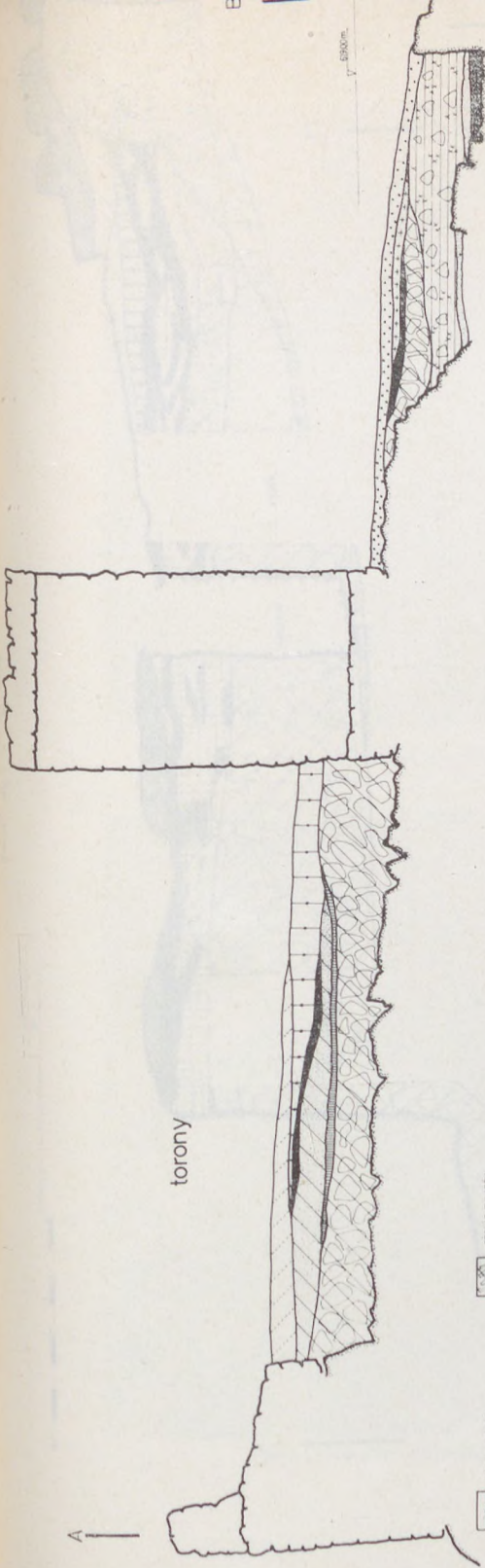
15. Az alsóvár kapuja és „elővédműve”

18. A toronybelső a feltárás után, 1981.

16. A vár kutatási alaprajza, 1983.

torony

	KÖVES HÁMSZ		TÉGLÁS MÁLKÉY
	FÜZÜS SZŐRME		TÉGLÁS KÖVES HÁMBORSÓS BETÉTES
	SZŐRME HÁMBORSÓS ÁRNY HÁMBORSÓ		SZŐRME SZŐRME FÁSZTÉTES
	ÉRTÉTT BETÉTES		BAKKÁ HÁMBORSÓS ÁRNY KÖVES
	HÁMBORSÓS MÁLKÉY		SZŐRME SZŐRME ÁRNY KÖVES HÁMBORSÓS
	KÖZÖSSÉGI HÁMBORSÓ		SZŐRME SZŐRME HÁMBORSÓ
	KÖVES MÁLKÉY		SZŐRME HÁMBORSÓS BETÉTES
	SZŐRME HÁMBORSÓ		SÁRGÁ ÁRNY
	SZŐRME HÁMBORSÓ		KÖZÖSSÉGI ÉRTÉTT ÁRNY
	HÁMBORSÓS KÖVES FÁSZTÉTES		SZŐRME SZŐRME FÁSZTÉTES ÁRNY
	HÁMBORSÓS		SZŐRME SZŐRME HÁMBORSÓS ÁRNY
	BAKKÁ MÁLKÉY		TÖRTÖTT MÁLKÉY HÁMBORSÓS
	SÁRGÁ BETÉTES ÁRNY		DUNA TÖRTÖTT SZŐRME HÁMBORSÓS

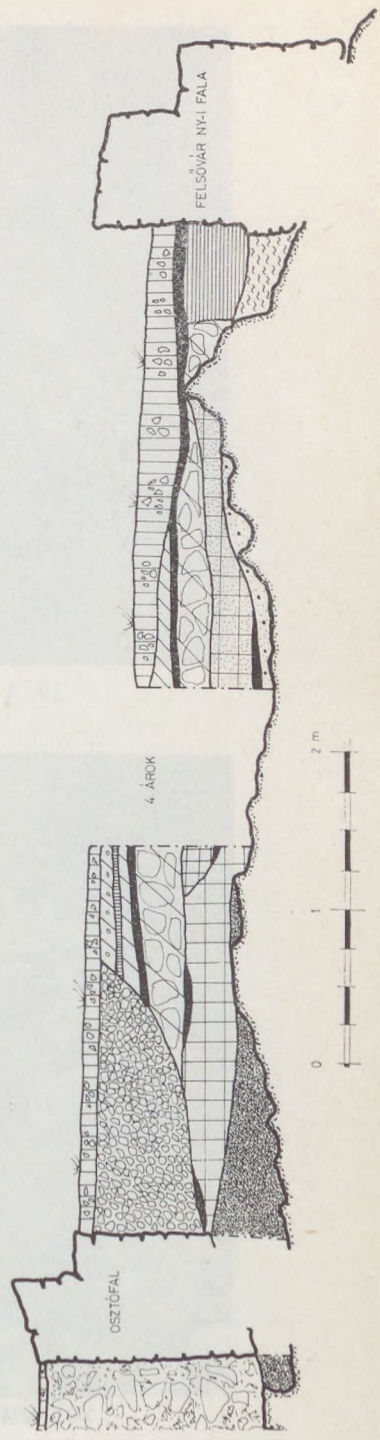
SKALATÉSEN

17. a-b-c. Az 1. kutatóárok déli metszetsíkjának felmérése
17/a. Keleti rész

3. helyiség

C

D

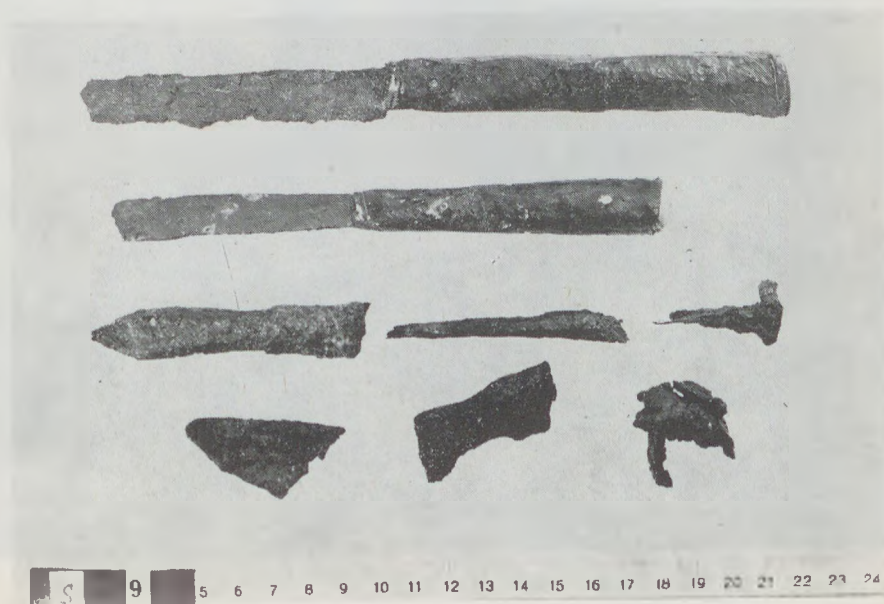
19. A torony előtti terület, feltárás után, 1981.

20. Az 1. kutatóárok C—E szakasza keletről, 1981.

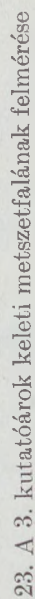
25. A várkapu feltárt keretkövei

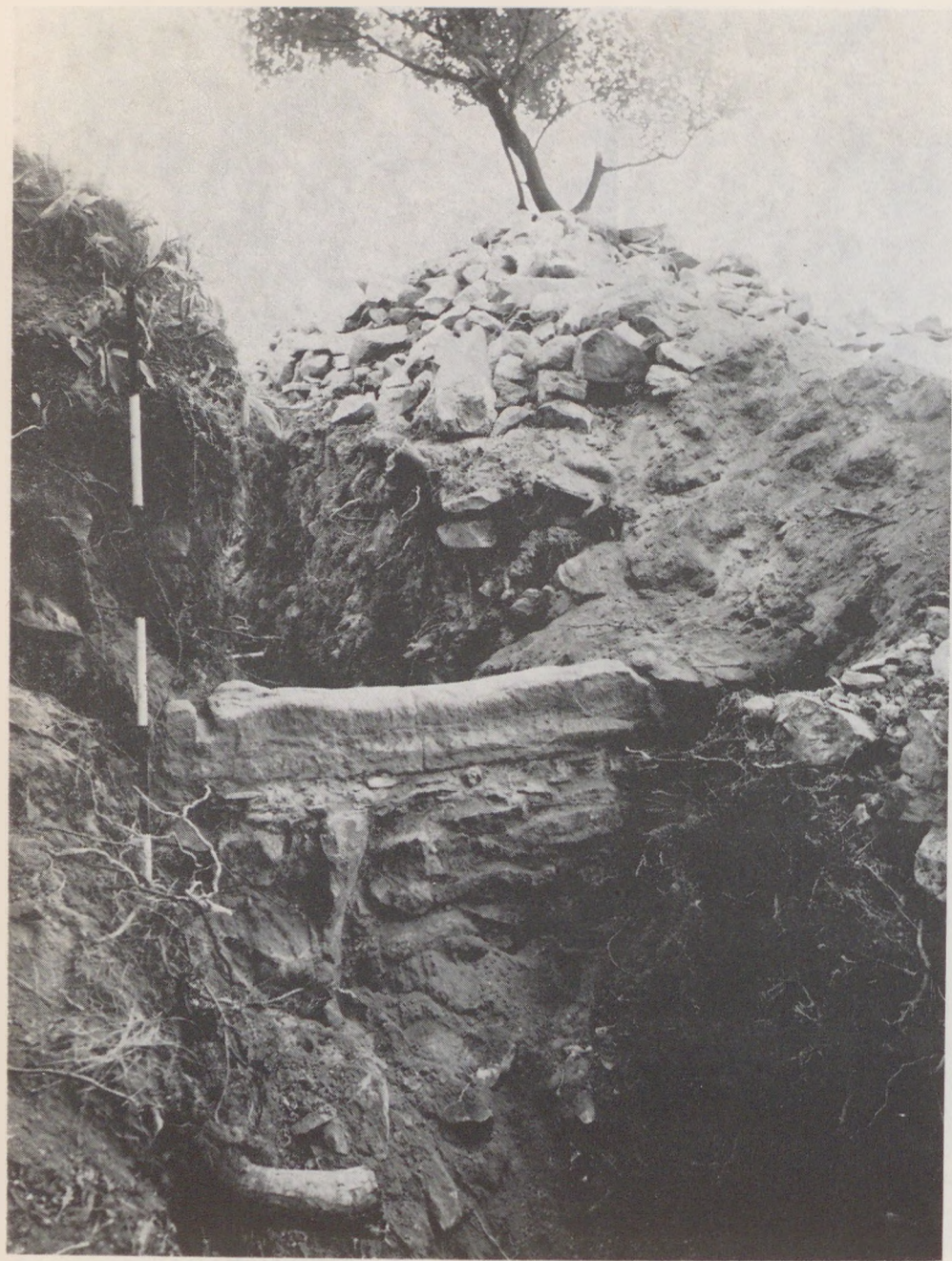
21. Leletek a VI. szelvény pusztulási rétegéből

22. A 3. kutatóárok délről, 1981.

23. A 3. kutatóárok keleti metszetalának felmérése

24. A várkapu feltárt küszöbe, 1981.

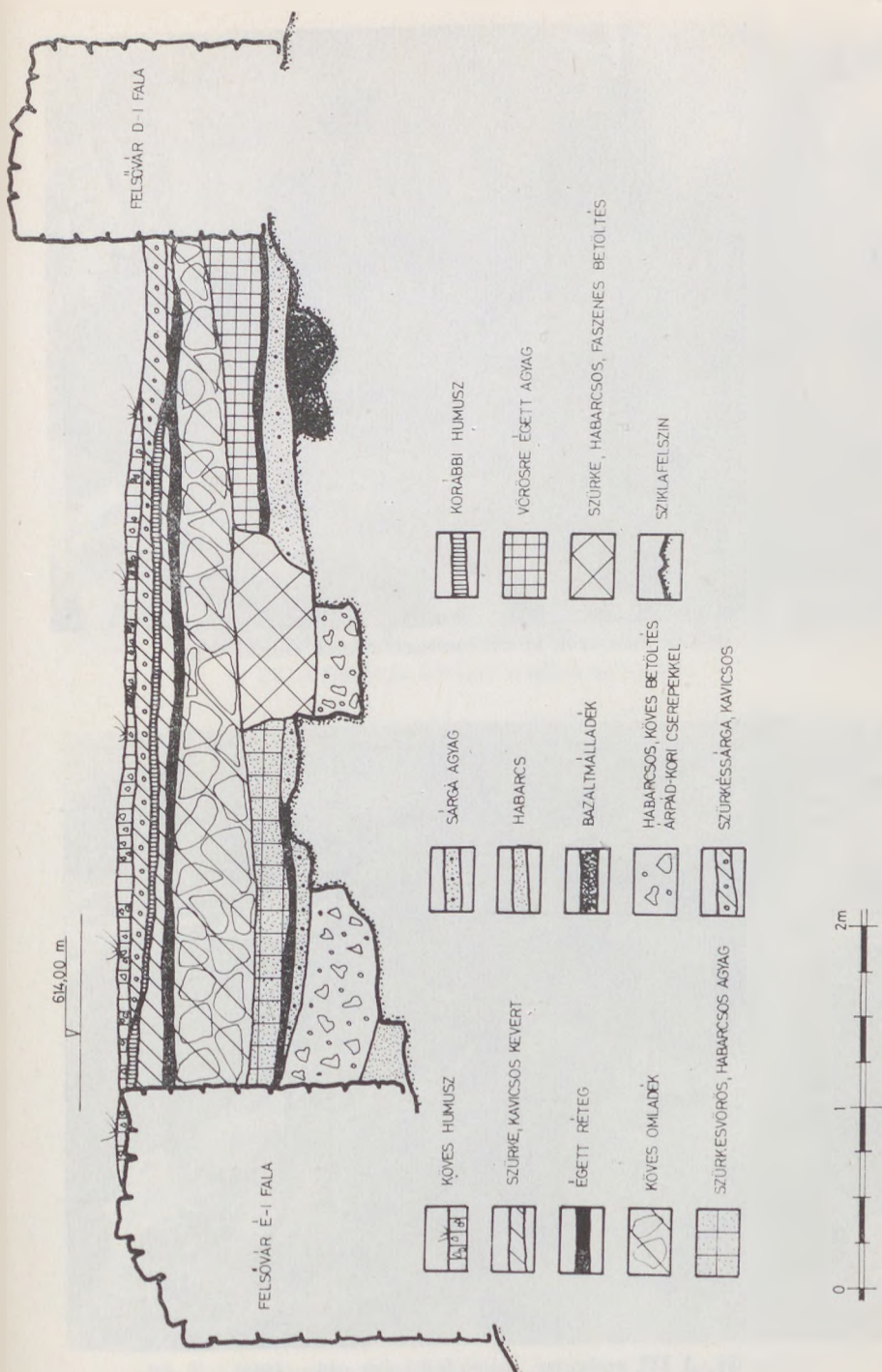
26. A várkapu előtti terület nyugatról, 1983.

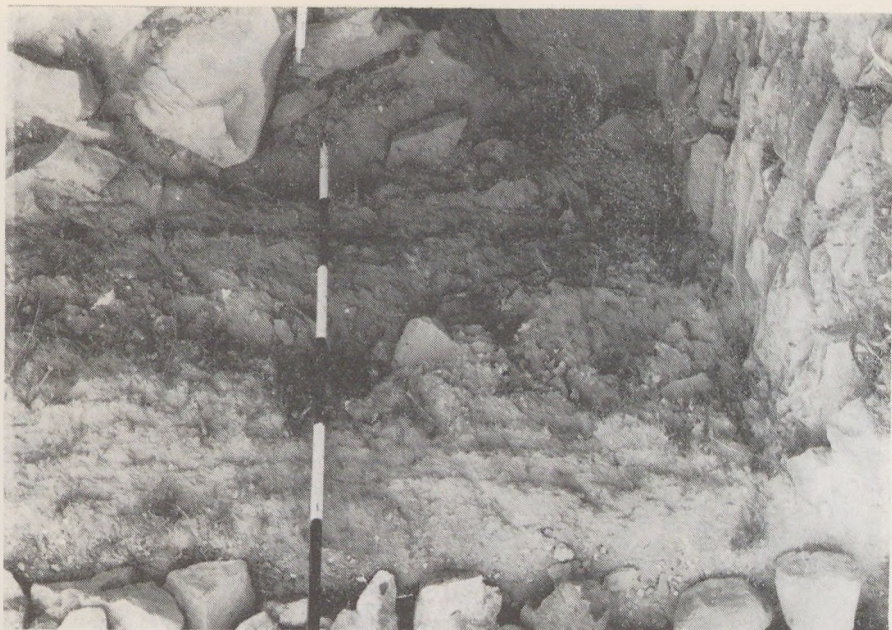
27. Beszakadt téglaboltozat a X. szelvényben

28. Kályhacsempe az V. szelvény pusztulási rétegéből

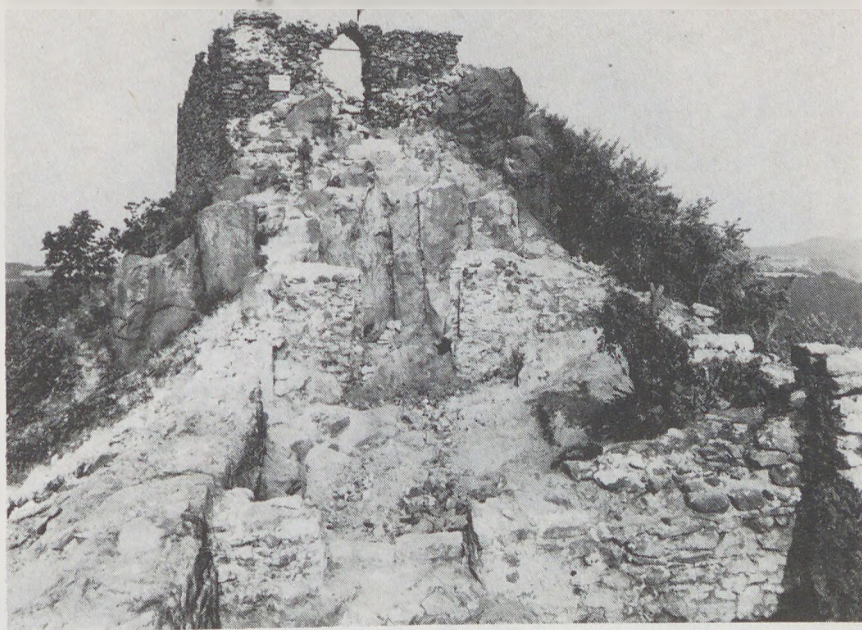
29. A 4. kutatásárók keleti metszetalának felmérése

30. A 4. kutatóárok keleti metszetszfalának északi vége

31. A IV. szelvény, teljes feltárása után, 1982.

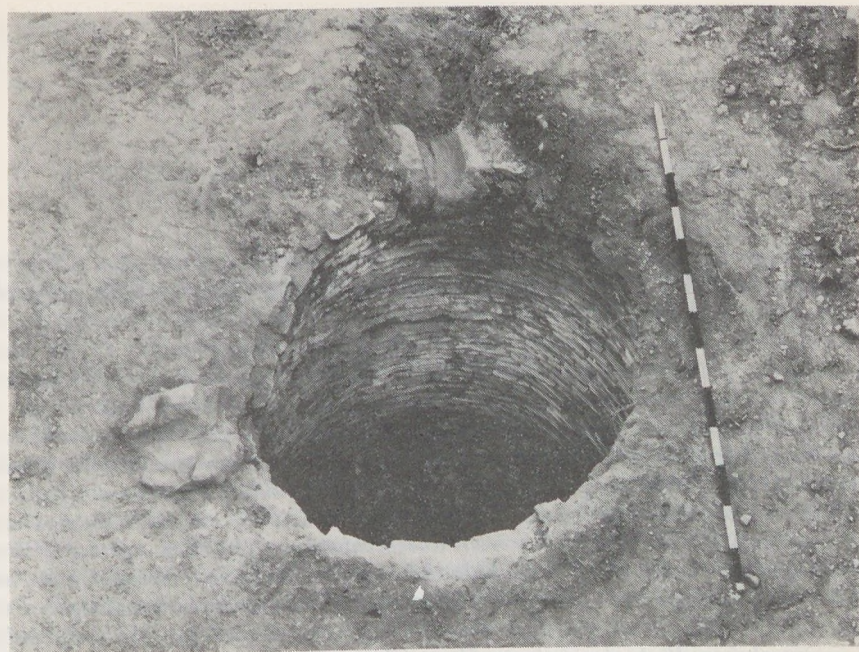
33. A felsővár feltárás közben nyugatról

32. Fehéragyagú, csigavonaldíszes fazék a VIII. szelvényből

34. A felsővár nyugati része, feltárás után, keletről

35. A felsővár kapuja előtt feltárt ciszterna, 1983.

36. Összedőlt szemeskályha feltárása az alsóvárban

Istrán Feld:

Bericht über die Ausgrabung in der Burg Salgó in den Jahren 1981—1983.

Die Ruinen der mittelalterlichen Gipfelburg Salgó erheben sich auf einer 625 m hohen Felsenspitze, unweit der Stadt Salgótarján. Ihre Erschließung begann im Zusammenhang mit ihrer Renovierung im Jahre 1981. Während drei Grabungssaisons wurden die Reste der oberen Burg entdeckt und man begann zugleich mit Sondierungen in der unteren Burg. Nach den schriftlichen und archäologischen Angaben wurde die Burg in den letzten Jahrhunderten des 13., bzw. in den ersten Jahrhunderten des 14. Jahrhunderts erbaut. Ihre Erbauer waren Mitglieder einer Familie des sog. Kacsics—Geschlechts, das im 13. Jahrhundert zu den größten Gutsbesitzern des Komitates Nógrád gehörte. Die Burg bestand in ihrer frühesten Form aus einem großen Turm (Wohnturm, bzw. Donjon), und aus einem tieferen, ummauerten Hof. Im letzteren befand sich das einfache, kleine Burgtor, dessen zerstörten Details fast vollkommen ausgegraben wurden. Erst seit der Mitte des 15. Jahrhunderts, als die Burg in die Hände der reichen Szapolyai-Familie kam, wurde die obere Burg weitergebaut. In ihrem westlichen Teil entstand ein dreiteiliges, ein oder zweistöckiges Gebäude. Auch aus dem 15—16. Jahrhundert sind die erhaltengebliebenen bzw. ausgegrabenen Reste der unteren Burg (Zisternen, Gebäudeflügel) nachgewiesen. Die mächtige, sog. italienische Kanonenbastei wurde etwa um 1550 erbaut. Die Türken eroberten die Burg im Jahre 1554, sie wurde dann — unter noch unbekannten Umständen — durch eine Belagerung zerstört. Das noch nicht vollkommen bearbeitete Fundmaterial stammt vorwiegend aus dem 16. Jahrhundert.

Az állat haszna az Észak-Cserhát falvaiban

Zólyomi József

A paraszti gazdaság értékét a megművelhető föld nagysága és az állatállomány létszáma határozta meg. Ez utóbbi többnyire a birtok terjedelmétől függött, hiszen több állatot csak az tudott tartani, akinek elegendő rétje, szántóföldje volt a takarmány megtermeléséhez. A meglévő föld és az állatállomány között szoros összefüggés állapítható meg. Amelyik gazdának sok szántóföldje volt, ott magasabb állatlétszámot tételezhetünk fel. Gyakran ennek fordítottja is érvényes; a nagyobb számban tartott állatok tulajdonosának kiterjedtebb birtoka lehetett. A vidékünkön a rendszeresen használt *négyökrös gazda* kifejezés a jómódú, sok földdel rendelkező paraszti gazdaságot jelölte.

Természetes, hogy egy-egy település állatállománya nem csupán a vagyonosabb gazdák között oszlott meg. A fél- és negyedtelkesek, sőt a gazdák számát jóval meghaladó földnélküli zsellércsaládok is tartottak egy pár lovat, egy fejőstehenet, néhány sertést. Ahol az uradalom nem tiltotta, ott a cselédeknek is volt egy-két sertésük, ritkán tehenük, vagy kecskéjük.

Az állatállomány gazdagnak és szegénynek egyaránt biztonságot jelentett a tervezett célok megvalósításához, a nem várt kiadások megnyugtató rendezéséhez. Ezért a falu társadalmának szegényebb rétegei is arra törekedtek, hogy egy pár lovat, egy fejőstehenet, néhány sertést tartsanak. A lóval fuvar, bérszántást vállalhatott, a tehén a család tejszükségletét biztosította, a tej értékesítése a napi kiadásokat fedezte, a levágott hízott sertés a téli élelmezést könnyítette meg, eladása esetén ruhát, bűtort vehettek felőle. A szegényebb családoknál egy-egy állat megszerzése hosszú időt vett igénybe. Hónapokig, gyakran évekig rakosgatták félre a napszámban keresett pénzt, a piacon eladott tojás árát, míg egy sertést, egy tehenet tudtak venni. Az élet mindennapi öröme és gondja (születés, betegség, temetés, az öltözet, a bűtor pótlása) rendszeresen csökkentette az állatok vásárlására félretett összeget. Viszonylag kevesen tudtak lovat, tehenet venni. A szegényebb családok többsége csupán egy-két sertés megvásárlásáig, mások viszont csak a kecsketartásig juthattak el.

A paraszti tulajdonban levő állatállomány és a szántóföld az elmúlt két évszázad során egyre jobban eltávolodott egymástól. Az állattartás elsősorban nem a földművelés céljait szolgálta, hanem a parasztság élő tőkéjévé vált. A kisebb vagy nagyobb termőfölddel rendelkező gazda, igyekezett annyi ökröt, lovat tartani, amellyel földjét megszánhatta, a terményt behordhatta, a maga számára szükséges fuvarokat (téli tüizelő beszállítása, a gabona őröltetése a malomban, stb.) elvégezhetette. Az igacéró, a szántóföldi művelésben, viszonylag kevés hasznot hozott tulajdonosának. A paraszti ember többsége nem is ezért tartott jó kondíciójú ökröket és lovakat, hanem inkább

azokért a jövedelemszerzési lehetőségekért, amelyeket a meglevő igaerő biztosított számára. A bérszántás, a fuvarozás, a betanított ökrök és lovak eladása, gyakran nagyobb jövedelemhez juttatta tulajdonosát, mint a szántóföld. Még jómódú gazdáknál is előfordult, hogy a jól fizető, rendszeres fuvarok miatt szántóföldjét csak felületesen művelte meg.

A szarvasmarhát, sertést, juhot nem azért tartották, hogy trágyájukkal a szántóföld, rét minőségét javítsák. A haszon itt is inkább a tejből, a húsból, gyapjúból, a felnevelt állatok eladásából származott.

Vidékünk parasztsága kevés és rossz minőségű szántóföldön gazdálkodott. Az uradalmi birtokok szorításában a meglevő földek bővítésére alig volt lehetőség. Megélhetését, jövedelmének folytonosságát az állattartás, a múlt század második felétől annak tenyésztése biztosította. A rendszeresen vállalt fuvar, a tej értékesítése, a saját neveltetésű állatok eladása, a vásáron vett, kondíciójukban feljavított lovak és szarvasmarhák nagy haszonnal történő továbbadása, jelentős összeghez juttatta a parasztságot.

Tanulmányunkban a számosállatok (szarvasmarha, ló, sertés, juh, kecske) hasznát mutatjuk be. Gyűjtőterületünk Észak-Cserhát tizenkilenc települése, melyet a Balassagyarmat—Cserhátsurány—Alsótold—Nagylóc—Szécsény útvonal, északon az Ipoly folyó határol. A tizenkilenc község, témánkhoz kapcsolódó adatainak összegyűjtése után arra a meggyőződésre jutottunk, hogy a kutatási eredmények bemutatásánál nem szükséges valamennyi településen készített jegyzetanyagra hivatkoznunk. Úgy gondoljuk, hogy a kiválasztott négy község (Cserhátsurány, Nagylóc, Órhalom, Nógrádsipek) feldolgozott adatai tartalmazza mindazon sajátosságokat, amelyek Észak-Cserhát falvaira jellemzőek.

Az általunk követhető időhatárt az adatközlők visszaemlékezései szabták meg. Mivel e téma nagyobb részét még az ötvenes évek közepén gyűjtöttük, olyan adatközlőkkel is beszélhettünk, akik szüleik, nagyszüleik elbeszélései alapján a múlt század közepétől ismerhették községük eseményeit, így az állattartás hagyományait is. Munkánkban felhasználtuk a levéltári források anyagát is, amelyek segítségével, ha szerényebb mértékben is, a 18. század elejétől kísérhetjük figyelemmel a paraszti állattartás gyakorlatát.¹

Igaerő száma és megoszlása

A paraszti gazdaságban az igaerőt a ló- vagy ökrfogát képviselte.² A levéltári források adatai alapján táblázatokba foglaltuk össze az általunk vizsgált négy község igaerejének számát, összetételét a 18. század elejétől a múlt század közepéig. A csaknem évenként készült összeírásokból most az 1724, 1745, 1781, 1828, 1844. évek háztartásokra bontott lajstromának összesített eredményét közöljük.³ (1—5. táblázat.)

A táblázatokból azt olvashatjuk ki, hogy az egyes években mennyi jobbágnak vagy (1781-től) zsellérnek volt 8 ökre és 2 lóva, 6 ökre és 2 lóva, 4 ökre és 1 lóva, vagy csak 4 ökre, 2 ökre, 2 lóva, 1 lóva, stb. Például 1724-ben Cserhátsurányban 4 ökrös és 2 lovas fogata egy gazdának volt, 2 ökrös fogatot viszont heten tartottak. Órhalomban 21 gazdának volt 2 ökrös és 2 lovas fogata 1781-ben.

Táblázatainkból kitűnik, hogy a 18. században elég magas azoknak a jobbágyoknak a száma, akik csak két lóval, illetve 2 ökrrel rendelkeztek. A 19. század első felében a gazdák tulajdonában levő igaerő száma jelentősen megnövekedett. Ebben az

1. táblázat. Az igafogatok megoszlása 1724-ben.

Község neve	8 ökör— 2 ló	6 ökör— 2 ló	4 ökör— 2 ló	4 ökör— 1 ló	2 ökör— 2 ló	2 ökör— 1 ló	4 ökör	2 ökör	2 ló	1 ló
Cserhátsurány	—	—	1	—	1	1	1	2	7	1
Órhalom	—	—	—	2	3	3	—	1	1	—
Nagylóc	—	—	—	1	2	2	—	4	1	2
Nógrádsipek	1	1	1	—	—	—	1	2	—	1

2. táblázat. Az igafogatok megoszlása 1745-ben.

Község neve	4 ökör	2 ökör	2 ló	1 ló	4 ökör— 2 ló	2 ökör— 2 ló
Cserhátsurány	—	6	2	—	1	8
Órhalom	1	2	5	2	2	13
Nagylóc	—	3	14	5	1	6
Nógrádsipek	—	—	2	—	—	—

3. táblázat. Az igafogatok megoszlása 1781-ben.

Község neve		2 ökör	1 ló	2 ló	4 ökör	2 ökör— 2 ló	2 ökör— 1 ló	1 ökör— 2 ló	4 ökör— 2 ló
Cserhátsurány	jobbágy	n i n c s	a d a t						
	zsellér	n i n c s	a d a t						
Órhalom	jobbágy	1	1	1	—	21	5	—	6
	zsellér	—	—	—	—	—	—	—	—
Nagylóc	jobbágy	4	3	2	—	10	10	—	—
	zsellér	—	2	—	—	—	—	—	—
Nógrádsipek	jobbágy	—	—	1	—	1	4	1	—
	zsellér	—	1	—	—	—	—	—	—

időben nem volt ritka a négyes fogatot tartó jobbágy. Kétfogatós igaerejük csak a zselléreknek volt.

A jobbágyfelszabadítást követő évtizedek igaerő összetételéről, háztartásonkénti megoszlásáról nem tudunk statisztikai táblázatokat összeállítani. Az ekkor készült

4. táblázat Az igazságutak megoszlása 1828-ban

Község neve		8 ló	4 ló	3 ló	2 ló	1 ló	4 ökör	2 ökör	4 ökör	3 ló	4 ökör	2 ló	2 ökör	4 ló	2 ökör	3 ló	2 ökör	2 ló	2 ökör	1 ló
Cserhátsurány	jobbágy	—	—	11	3	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	2	1	—	—
	zsellér	—	1	9	1	8	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Órhalom	jobbágy	—	1	4	9	—	—	1	1	1	1	1	—	1	—	2	4	6	—	—
	zsellér	—	1	—	10	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	2	2	1	—	—
Nagylóc	jobbágy	1	8	5	—	—	—	—	6	1	—	3	—	3	—	1	—	—	—	—
	zsellér	—	—	1	3	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Nógrádsipek	jobbágy	—	2	—	—	—	1	—	4	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
	zsellér	—	—	—	2	—	—	3	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

5. táblázat Az igazságutak megoszlása 1844-ben

Község neve		8 ökör	4 ló	6 ökör	3 ló	4 ökör	4 ló	4 ökör	3 ló	4 ökör	2 ló	2 ökör	2 ló	2 ökör	2 ló	2 ökör	1 ló	2 ökör	4 ló	4 ökör	1 ló	4 ökör	5 ló
Cserhátsurány	jobbágy	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	zsellér	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—
Órhalom	jobbágy	1	1	1	3	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	zsellér	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—
Nagylóc	jobbágy	—	—	—	1	1	—	—	—	—	3	6	1	—	—	—	12	2	7	—	—	—	—
	zsellér	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	2	1	—	2	—	—	—
Nógrádsipek	jobbágy	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—
	zsellér	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	—	—	—	3	1	—	—

összeírások nem családonként, hanem összesítve közlik az állatállomány, így az igas-állatok számát is. Az adatközlők visszaemlékezése szerint a jobbágyfelszabadítást követő évtizedekben az egy háztartásra eső igasállatok száma jelentősen lecsökkent. A csökkenés oka elsősorban az volt, hogy kevesebb lett — osztozkodás révén — az egy háztartásra jutó földterület. Példaként megemlítjük, hogy Cserhátsurányban 1864-ben a korábbi húsz jobbágybirtokon 41 önálló gazdát írtak össze. Nagylócon 30-ról 71-re növekedett a gazdaságok száma.⁴ A különvált családok ugyan kevesebb földön gazdálkodhattak, de igaerőről maguknak kellett gondoskodniuk. Egy pár lovat vagy ökröt az új gazdák is tartottak földjük megműveléséhez. Négylovas, vagy négyökrös fogata már nagyon kevés gazdának volt.

A ló- és ökrfogatok arányát — mint fentebb jeleztük — a múlt század második felétől nem tudjuk megnyugtatóan nyomon követni. Az 1895, 1911, 1935. évi országos állatszámítások ugyan községek szerint közlik a hámos lovak és igasökrök számát, de ezek az adatok csak a felvétel időpontjában lehettek helytállóak.⁵ Az adatközlők visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a lovak és ökrök arányát nagymértékben befolyásolta a fuvarlehetőség. Ha nagyobb mennyiségű fa, gabona, stb. fuvarozására volt kilátás, több gazda ökreit lófogatra cserélte ki. A jól jövedelmező fuvarozás végeztével a lovakat eladták, szerényebb tartást igénylő ökröket vásároltak helyettük. A föld nélküli zsellérek a rendszeres fuvarozás reményében mindig lófogatot tartottak.

Igaerő haszna

Az igasállatok egy naptári évre beosztott munkájának részletes ismertetésére nem vállalkozhatunk. A munka összetétele, időtartama ugyanis elsősorban tulajdonosának vagyoni helyzetétől függött. Nehéz volna eldönteni, hogy a falu mely társadalmi rétegeiből vegyünk a bemutatott modellt, hiszen az igaerő kihasználtsága minden rétegnél eltérő. A megbízható adatok összegyűjtése is gondot jelentene napjainkban, hiszen több mint két évtizede megszűnt a parasztság önálló gazdálkodása. A többnyire visszaemlékezésekre támaszkodható tanulmányunkban csupán felsorolását adhatjuk az igaerő éves igénybevételének.

a) mezőgazdasági munkák

Szántás, boronálás, gabona, takarmány behordása, vetés (az 1930-as évektől), a gabona nyomtatása (a nyomtatás lóval történt az első világháborúig), téli hónapokban trágyahordás.

b) a család részére végzett fuvarok

Gabona őrltetése a malomban, értékesítésre szánt termékek (burgonya, káposzta, gabona) beszállítása a közeli piacra, a családtagok szállítása a határban végzett munkákhoz, rokonok meglátogatása a szomszédos falvakban, vásárolás, stb.

Mocsáry Antal 1826-ban írt monográfiájában nevezetesen tartotta az őrhalni (Trázs) és a környező falvak dinnyetermelését.⁶ A visszaemlékezések e nagyarányú dinnyetermelésről már keveset tudnak. A dinnye helyét a múlt század végén, századunk elején a korai burgonya- és káposztatermelés foglalta el. A nagy mennyiségben termelt korai burgonyát és káposztát a közeli piacon (Balassagyarmat, Szécsény) nem tudták eladni, ezért lovas kocsira rakva a távolabbi piacokat is felkeresték áruikkal. Otthonról elindulva addig mentek, amíg az árut el nem adták. Gyakran előfordult, hogy 4—5 napig is úton voltak. Eljutottak így Kékkőhe, Losonera, Salgótarjánba, Pásztóra, sőt Budapestre is. (2. ábra) A gazda soha nem ment egyedül, feleségét vagy fiát magával vitte. Amikor egy-egy faluba értek, a gazda a település

szélétől hangosan, gyakran ismételve mondta: „kumpit vegyenek” vagy „káposztát vegyenek”. A község közepén rövid időre megálltak, ha venni akart tőlük valaki, ott megtalálhatta. Az éjszakát abban a faluban töltötték, ahol az este elérte őket. Az asszony a vendéglátó házában, a gazda az istállóba kötött lovak mellett — többnyire a jászolban — aludt. Sok esetben az udvarba állított kocsin, az áru tetejére tett szénán pihent le a gazda, nehogy a burgonyát, vagy a káposztát ellopják. A szállásért, esetleg a lovak számára vásárolt takarmányért burgonyával vagy káposztával fizettek. Takarmányt csak akkor vettek, ha 4—5 napig voltak távol. Három napra elegendő szénát, zabot vittek magukkal. A szénát *ponyusba* (nagy méretű vászon abrosz) vagy zsákba kötve az áru tetején helyezték el, a zsákba tett zabot a koci oldalához kötötték. Az úton a lovakat *zabló*ból etették. Ez egy kb. egy méter hosszú, 80 cm széles házivászon, melyet két vízszintes elhelyezéssel rúdra erősítettek. Eketéskor a zablót a kocsi rúd végére erősítették. A lovak a szénát így nem szórták szét, a maradékot össze lehetett gyűjteni. (3. ábra) A zablót útközben a koci hátulsó saraglyájában összetekerve tartották. A zabot *zabostarisznyában* adták a lovaknak. A pléh itatóvödör a lócs szarvára volt felakasztva.

Az útközben eladott burgonyáért és káposztáért a pénzt az asszony vagy a gazda fia szedte. Legjobban szerették az *egybe eladást*, így nem volt olyan sok munka vele. Az áruért kapott pénzzel az asszony rendelkezett. Ruhát vagy ruhaanyagot vásárolt belőle a család tagjainak, bútort vett az eladó lány részére.

c) Robot kötelezettség

A jobbágyszabadításig (1848) az igaerővel rendelkező gazdáknak jelentős terhet jelentett a robotban végzett fuvarok végzése. A községek jobbágjai gyakran panaszkodtak az miatt, hogy a gyakran hetekig tartó robotban végzett fuvarok miatt saját terményüket nem tudták behordani.⁷

d) Ingyen fuvarok

A községi előljárásság még a két világháború között is kirendelte a fogatos gazdákat ingyen fuvarok végzésére, ha a faluban hidat, utat készítettek.

e) Pénzes fuvar

A 18. század elejétől sok iparos és kereskedő telepedett le megyénk mezővárosai-ban. Balassagyarmat egyik földesura Balassa Pál, 1737-ben külön utcát telepített be iparosokkal.⁸ A 18. század közepétől görög és zsidó kereskedők költöztek a városba. A múlt század közepén már közel kétezer fő volt azoknak a száma, akik iparból és kereskedelemről éltek.⁹ A keresettebb ipari termékek készítői közül többen nem a mezővárosokat választották lakóhelyül, hanem az apró, alig néhány száz lelket szám-láló falvakat. A 18. században már alig volt a megyének olyan községe, ahol iparos ne dolgozott volna.¹⁰

Az iparosok és kereskedők többsége lovasfogattal nem rendelkezett. Termékeik szállításához helyből, vagy a szomszédos falvakból fogadott fuvarosokat.

A vizsgált községek közül a legnagyobb mértékben az örhalmi gazdák és zsellérek foglalkoztak fuvarozással. A lóval rendelkezők többsége fuvarozásból élt. A balassagyarmati iparosok, kereskedők árut szállították a megye és az ország különböző községeiben és városaiban tartott vásárokra. (4. ábra) A kereskedőknek többnyire söt, deszkát szállítottak Losoncra, követ, szenet Salgótarjánból. Fuvarba mindig este 8—9 óra körül indultak. Balassagyarmaton a kereskedők éjfélre felrakták az árut és mindjárt el is indultak a különböző helyeken tartott vásárokra. Reggel 6—7 órára a legtávolabbi városokat is elérték. Lévára, Rimaszombatba, Budapestre tett fuvarok három napot is igénybe vettek. A más helységekbe végzett fuvarok egy-két napnál tovább nem tartottak.

Pénzes fuvarba a gazda egyedül nem ment el otthonról. A kereskedő, vagy az iparos az áruval megrakott kocsival ment. Több napos út esetén az éjszakát nem gazdák nál töltötték, hanem a falusi és útszéli kocsmák mellett felépített kocsiallakokban. A századforduló táján még működött néhány útmenti csárda, amelyek mellett nagyméretű kocsiallakok voltak. Voltak olyan kocsiallakok is, amelyek alá 8—10 kocsi is beállhatott. Az áru tulajdonosa és a gazda a kocsi mellett, vagy annak tetején töltötte az éjszakát. Az árut rövid ideig sem volt tanácsos őrizetlenül hagyni, mert könnyen megdézsmálták volna a ponyvával letakart kocsit. A lovakat éjszakára mindig kifogták, az első saraglyához kötötték, a szerszámot azonban nem szedték le róluk.

Az őrhalmiaknak szinte az év minden időszakában volt fuvar. Aki csak tehetett fuvarba ment. Sok esetben földjüket sem művelték meg, a fuvarozás kifizetődőbbnek ígérkezett.

1891. illetve 1909 után, az Ipolyság—Balassagyarmat, Aszód—Balassagyarmat, Losonc—Balassagyarmat, illetve Vác—Drégelypalánk közötti vasútvonalak megnyitásával a fuvarlehetőség csökkent Órhalomban.¹¹ Fuvar ezután már csak azokban a helységeken volt, amelyeket a vasút nem érintett. A fuvarlehetőségeket már keresni kellett, míg korábban a legmegfelelebbet választhatták.

A nagylóciak és a szécsényi iparosoknak és kereskedőknek fuvaroztak.¹² Egy-egy fuvar, ha távolabbi helységekre mentek 2—3 napig is eltartott. (5. ábra) Az iparosok és kereskedők áruin kívül fát is szállítottak Losoncra, Szécsénybe, Aszódra, Hatvanba. A fát a helybéli uradalomból szállították. Fuvarlehetőséget biztosított a Losonc—Hatvan között történő áruforgalom is. A Losoncról Hatvanba szállított árut — Szécsényben történő átrakással — a nagylóci gazdák szállították tovább.

A nógrádsipekiek fát, bűzát szállítottak Losoncra, Szécsénybe, Pásztóra, Balassagyarmatra. (6. ábra.) A gazdáknak egy-egy fuvar megtétele két napnál hosszabb időt nem vett igénybe.

Cserhátsurányban a község legnagyobb uradalma biztosított fuvarlehetőséget a gazdáknak. A múlt század második felében a Jánosy uradalom mintegy hétszáz hold erdőt irtatott ki, hogy szántóterületét növelje. A fát minden esztendőben télen fuvarozták Balassagyarmatra, Pásztóra, Kékkőre. Azok a gazdák, akik nyáron ökröt tartottak, télre igyekeztek lófogatot beszerezni, mert a fuvarral keresett összegből még a nagyobb gazda is kifizethette egész évi adóját.

A fuvarral keresett pénzt többnyire nem az éves adó befizetésére fordították. Mivel a legtöbb családnak szinte egyetlen készpénzforrása volt a fuvarért kapott összeg, ezért elsősorban a napi kiadásokat egyenlítették ki belőle: cukor, fűszerek, javítási költségek, takarmány beszerzése a lovaknak, stb. A kapott összeg nagyobb részét félrerakták, ruha, bútor vásárlására, lányos házaknál a *stafíring* beszerzésére.

A vontatás eszközei

a) Kocsi — szekér

A két jármű között a levéltári adatok és az adatközlők is különbséget tesznek. A kocsi lóvontatású jármű, a szekér vontatása mindig ökrrel történik.¹³

Az alábbiakban először a levéltári kutatások eredményét foglaljuk össze. A felhasznált forrásaink nem mindegyike származik a szorosabb értelemben vett gyűjtőterületünkről, de közlésük, úgy gondoljuk hasznos adatokat szolgáltatnak a két jármű történetéhez.

Fentebb már jeleztük, hogy a lóval, illetve ökrrel vontatott jármű neve eltért egymástól: a kocsiba lovat, a szekér elé ökröt fogtak be. Ennek szemléltetésére két adatot közlünk: Szinóhányán lakó két testvér 1748-ban „négy ökrű Szekérrel és két lovú Kocsival” szöktek Békéscsabára, Szaniszló János becskei jobbágy 1771. évi tűzkárában „Egy Vassas ökrös Szekér, más Ló után való Vassas Kocsi” szerepel.¹⁴

A 18. század elejétől ismert forrásainkban a *vasas szekér* és a *fakó szekér*. A legtöbb jobbágnak mindkettő szerepel a leltárában. A gyűjtőterületiünkhöz tartozó Órhalom községben Kanyó András jobbágnak „vasas Szekér és fakó Szeker minde-nestül” égett meg 1772-ben.¹⁵

A kocsi és szekér szerkezetére, felszerelésére ugyancsak sok adatot őriznek levéltári forrásaink. A kerékgyártók, bognárok 1777. évi limitációjában az alábbiakat olvashatjuk: *ökr Szekerbe való új Tengel, egy első Tengel Szárnyával és rudgyával együtt, egy hátulsó Tengel ágostul és nyújtóstul, egy Saragla hátulsó és első, egy löcs, egy fergelyű, egy Rakoncza, egy vánkus*.¹⁶ Fél évszázaddal később 1812-ben készült kovácsok limitációjában *egész alsó Tengelyre való marokvas, egy pár új Karikás marokvas, rúdra való karikák, ragasztó Szög Láncsal együtt, derékszög, nyújtóra karikás pléh, kerékaggyra való Karikának párja, löcs káva, kalapos tengelyvég szög* szerepel.¹⁷

Más levéltári forrásokban is találhatunk adatokat a kocsi és szekér szerkezetére, felszerelésére. Balog Ádám érsekvadkerti jobbágnak „két pár rövid szekér ódal, két pár nyírfából készült hosszú szekér ódal, egy pár csatló” égett meg 1785-ben. Ugyan-ebben az évben egy másik vadkerti gazdának „kocsi fiúrhécz Kisfával, 4 cserfa Kerékk, 4 Bikfa tengelyk” ment tönkre a tűzvész következtében.¹⁸ Fülek-Kelecsényben lakó gazda 1770. évi tanúvallomásában olvashatjuk: „... estve felé Löcs guzs-nak való patyngnak vágattatásán az F. Kelecsényi réteken való berekben lett vol-na ...”¹⁹ Kis-Halápon két „vass Löcsöt” loptak el 1785-ben.²⁰ A szénát, gabonát szállító kocsik és szekerek felszereléséhez tartozott a *vendégoldal*.²¹ (7. ábra.)

Az adatközlők visszaemlékezése szerint Cserhátsurányban a múlt század végéig, Órhalomban, Nagylócon az első világháborúig, Nógrádsípeken a 30-as évekig többnyire fatengelyű kocsit és szekeret használtak. Terepünkönk során még több olyan adatközlőtől gyűjthettünk, akik fa-, illetve vastengelyű kocsit, szekeret használtak. A fatengelyt jobban szerették, mert az nem tört el olyan könnyen mint a vastengely. A fatengelynél arra kellett ügyelni, hogy be ne *gyulladjon*, azért hájjal, zsírral 3–4 naponként kengették. A vastengely nagyobb terhet elbír, de könnyebben eltörhe-tett. A fatengelyről a vastengelyre való áttérést az adatközlők azzal indokolták, hogy a fa fogytával nem tudtak tölgyfát beszerezni tengelynek, azonkívül a vastengely olcsóbb volt.

A fatengelyen alul és felül volt egy-egy *marokvas*. A felső marokvas külső vége karikában végződött, melyet rá lehetett húzni a tengelyre. Az alsó marokvas majd-nem a tengely közepéig ért és ott csavarral erősítették a tengelyhez. A tengely végén a felső marokvas karikájának alsó részébe tették, majd felhajlították az alsó marokvas lemezét. A marokvasat üzletben lehetett kapni, a tengelyre a kovács tette fel. Olyan mélyre kellett azokat besütni a tengelybe, hogy a kerékagyba beférjen. A ten-gelyhez tartozott még egy nagyobb és egy kisebb karika. A nagyobb karika, a *pengő*, a *tengelytőhöz* került, mely megakadályozta a tengelytő kopását. A kerék feltétele után került rá a kisebb karika, mely a *löcsköpű* kopását gátolta. A felső és alsó marok-vason, valamint a tengely végén levő nyílásba került a *kerékszög*. Az alsó marokvasat egy *fojtókarika* is odafogta a tengelyhez.

A vastengelynél a kerék feltétele után a *tesznyt*, a *platnyt*, a löcsköpűt a löcesel, a kerékszöget teszik a tengelyre. A vastengely közepét a fából készült *alsótok* foglalja

magába, erre kerül a *vánkus*. A vánkust a tengellyel egy-egy *cug* fogja össze. A vánkus és a tengely között helyezkedik el a *rúdszárnya*. A vánkusra kerül a *fergentyű*, mely vasszöggel van a vánkushoz, a *nyújtó*hoz és a tengelyhez erősítve. A fergentyű két szélén vannak a *rakoncák*, amelyek az oldalakat alulról tartják. A rúdszárny elejére keresztbe a *fürhéczet* vasalják rá, hátulra a *juh* vagy *nyomfa* kerül. A rúdszárny közé kerül a rúd, melynek végén ökörfogatnál *vasmacska*, lőfogatnál *lántartó* van. A szekérnél a rúd *csuklós*, míg a kocsinál szilárd. A szekér, illetve kocsi hátulja megegyezik az elejével, csak itt hiányzik a fergentyű, a tengely és a vánkus közé nem szárny, hanem *ágas* kerül.

A kocsi, valamint a szekér elejét a hátuljával a *nyújtó* köti össze, melynek végei az alstok és a vánkus közé vannak behelyezve, középen az ágashoz van erősítve *nyújtókarikával* és *derékszöggel*. A nyújtón két lyuk van, melynek segítségével rövidíteni és hosszabbítani lehet a kocsit. A rakoncák közé helyezik a *kocsioldalak*at, melyeket kívülről a löcs tart fel. A löcs fából készül, felül van a *löcsfej*, középen a *löcsderék*, alul a *löcsköpű*. Adatközlőink közül néhányan még emlékeztek arra, hogy a löcsöt *guzs* tartotta a vashől készült *löcskarika* helyett. A kocsihoz hozzátartozik még a kocsi alját képező *kocsideszka*, mely elől a fergentyűre, hátul a vánkusra fekszik. A lőfogatnál a fűrhec két végétől a rúdszárnyig terjedő rész közepére vasalják a *spanglit*, ehhez kapcsolódik a *perec*, mely a *hámfa* közepét fogja át.

A kocsi, illetve szekér elején kisebb, hátul nagyobb kerekek vannak. A régebbi kerekek hat *talpasak* voltak. Minden talpra két *killőt* illesztettek. A kereket kívülről *abroncs* fogja össze, melyet 5—6 szöggel erősítenek a talphoz. A régi kerekek *egysorosak* voltak, csak a vastengellyel terjedt el a kétsoros küllő. A kerékagyon, a küllőknél, két *tőkarika* van, az agyvégekre is tettek 6 cm széles vaskarikát.

A kocsi, szekér készítésének famunkáit, emberemlékezet szerint a *kollár*, illetve *bognár* végezte. A vasalást a kovácsnál rendelték meg.

A 18. században is a falvakban élő molnárok, kerékgyártók készítették a kocsikat és szekereket. Nógrádsípeken 1786-ban Kugler Mátvás nevű „Kerékjártó” dolgozott.²²

SZÁNKÓ

Levéltári kutatásaink során csupán két adatot találtunk, amelyek a szánkóval kapcsolatosak. Mind a két forrás 1819-ből származik: a cserhátsurányi lakosok *két lovas szánkóval* mentek fát lopni az uradalmi erdőbe, egy bodonyi jobbágnak „Szánkó eplénnyel” égett meg az egész falut érintő tűzvész következtében.²³

A szánkót ritkán készítették bognárral, inkább ügyesebb kezű parasztembernél rendelték meg, az olcsóbb volt. A szánkó két *talpát* cser-, vagy tölgyfából faragták ki. Csak olyan fa jó erre a célra, melynek két és fél méter után természetes hajlása van. A talpra négy *sukot* vésnek, melyre kerülnek az eplények. Ha a kocsioldalak is felrakják, akkor az eplényekbe két-két *rakoncát* helyeznek. A talp felhajló része az *orr*, melyet keresztfa köt össze. A keresztfára erősítik a rudat, mely öröknél *vasmacskás*, lónál pedig *hámfás*. Lónál a rudat a keresztfa közepére teszik, míg az ökörnél — hogy a keresztfa ne törjön el — két ágú fából készült rudat használtak.

1. LÓSZERSZÁM

Levéltári adataink közül elsőként a megye szíjgyártóinak 1776. évi linitációjából idézünk: „Paraszt nyakba vető hám, — gyeplű pereczestül csatra és karikára, — egy pár dupla kocsi Kantár Czigány Zabolával, — egy közönséges paraszt Kantár.”²¹ Más levéltári forrásokból a parasztok tulajdonában levő lószerszámokat ismerhetjük meg. Bohinya Pál alsósztrégovai jobbhágyinak „Két első Hám Késefával és Istrángokkal, és egy új farhám” égett meg 1758-ban.²⁵ Egy évvel később Zelene községben „egy Talléros farhám” pusztult el a tűzvész következtében.²⁶ Páll István kisoroszi gazdának 1759-ben „4 Kender Hám, 4 Lóra való Szíj Gyöplő”-t írtak össze.²⁷ Jakab János bokori jobbhágy 1770. évi tűzkár listáján „Paraszt hám egy, Egy Kantár Szíj, Egy Paraszt Kantár, Egy Terhelő, Egy Farmotring” elpusztulásáról olvashatunk.²⁸

Forrásaink szerint a parasztság a lovak befogásához *farhámot* és *paraszthámot* használt a 18—19. században. A kettő közül a paraszt lehetett az egyszerűbb, az olcsóbb.

Ez tűnik ki egy Pásztón 1838-ban elfogott tolvaj vallomásából: „Losonczon tartott vásár alkalmával egy szekrényes tótnak szekereiül loptam el, melyet azután, minthogy Farhámok voltak, szét bontottam, s úgy könnyebb paraszt hámokra áltál változtatva, használni kezdtem.”²⁹

A kocsiha a ló befogása *szerszámmal*, vagy *hámmal* történik. Emlékezet szerint még a századforduló táján is voltak olyan lószerszámok, amelyeknek az anyagát asszonyok szőtték otthon vastag kenderfonalból. A megszőtt *gurtnyit* maguk, vagy a szíjgyártó varrta meg. Ez a szerszám állt: elül a *szügyellőből*, a *válltartóból* és a *háttartóból*. A háttartó és szügyellő találkozásánál erősítették fel az *istrángot*. A múlt század második felében már csak a szegényebbek használtak gurtnyiból készült hámot. A bőrből varrt szerszámok hasonlóak voltak a gurtnyi szerszámmal. *Karikák*, *kulcsok* még ezen sem voltak. Nem volt *haslója* sem. A koci rúdját a ló a *nyaklón* tartotta és irányította. Századunk 30-as éveitől terjedt el a lószerszámokon a *szügykarika*, a *kápa* melyen felül van két *kucs* a *cugliszár* két ágának tartására. A vállszíjon ugyancsak két *ágtartókarika* van. A kápa irányában van lent a *hasló*, amely megakadályozza a hám előre, illetve félre csúszását.

A ló fején levő szerszám összefoglaló neve *kantár*, régebben ez is gurtnyiból készült. A kantár részei: *fejszíz*, *homlokszíz*, *szemzótartó* a *szemzővel*, a csattal záródó *állszíz*, *orrszíz*, a *pojadarab* és a *zabla*.

Régebben a *hajtószár* is gurtnyiból készült. Ezen az elágazásoknál nem voltak csatok. Az újabb típusú hajtószár két részből áll: *cugliszárból* és *hajtószárból*.

A ló felszerszámozása mindig az istállóban történt. Az istálló falába vert szögön tartott hámot a szügyellő és a vállszíz között a ló fején áteszik és ráfordítják a hátára. A *kötőféket* a jászolkarikából eloldják, a lovat kifelé fordítják és fejére húzzák a kantárt. A kocsinál történik a *cugliszár* és a *hajtószár* összecsatolása. Felkapcsolják a haslót és hurkosan először a belső, majd a külső istrángokat erősítik fel a hámfára. Utoljára a *nyaklóláncot* kötik meg. A kocsirúd jobb oldalára került a *rudas*, bal oldalára a *kézső* (*nyergesnek*, *vezetőlónak* is hívják). A hármass fogatnál a harmadik lovat mindig a rudasló mellé fogják, ennek neve *lógós*. A lógóst úgy fogták be, hogy a hátsó tengelynél a nyújtórúddhoz, vagy az ágashoz láncot kötnek. A láncot kivezetik a koci jobb oldalán a lőcs mellett, ennek végére akasztják a hámfát. A lánc helyett többnyire fát használnak és azt a lőcsfejről lelógó láncsal is megerősítik. A hajtószár ve-

zetése kétféle lehet. Vagy csak egy szárat használnak és azt a lógós külső zabla-karikájához kötik, — hogyha *ráfodulnak* tudja irányítani — vagy keresztbe kötik a rudas lóval. A lógós ló mindig hozzá van kötve a rudashoz a szügykarikába húzott kötéllel. A lógós ló feje a rudas ló fejével egyirányban van, hátrább nem fogják, mert akkor meghúzná magát.

Négyesfogatnál az első párt kisefa segítségével akasztották a rúdhoz. Ezeknél a jobb oldali az *ustorhegyes*, mellette, bal oldalon a *nyerges* van. A négyesfogat irányítása, ún. *francia hajtószárral* történik. Az első és a hátsó pár lónak külön hajtószára volt, mely a kocsis kezénél össze volt csatolva. A négyes fogatnál a nyeregből történő hajtás ismeretlen.

2. JÁROM

Az ökrök vonószerszámáról kevés történeti adattal rendelkezünk. A kárbecslések, hagyatéki leltárak, bírósági perek a *járom* meglétét a 18. század elejétől bizonyítják, de nevénél többet nem árulnak el. Anyagát, formáját, készítőit nem ismerjük.

Az ökrök vonóeszköze a *járom*, melyet a rúd, vagy tézsla végére erősítenek *vas-macsku* és *nyakszög* segítségével. A járom részei: *járomfő*, *aldeszka*, két *bédeszka* és két *járomszög*. (8. ábra) A századfordulókig gyakran fából készült járomszöveget használtak. Legjobbnek tartották a *somfából* készült járomszöveget. Vastagsága nem haladta meg a vasszög vastagságát. Felül ágas volt rajta, mely megakadályozta a járomszöglyukból való kiesését. A fából készült szöveget jobban is szerették, mert ha a szekér felfordult, akkor a jószág könnyebben megmenekülhetett. A vékony somfabotot az állat is könnyen eltörte, de a vasszöveget a nekifeszült nyaktól csak nagy nehézségek árán lehetett eltávolítani. Betanításnál még a század elején is inkább fa, mint vasszöveget használtak.

A kettes járom mellett az *egyes jármot* is használták. Történeti múltját nem ismerjük, de talán nem tévedünk sokat ha azt állítjuk, hogy a múlt század végénél, századunk elejénél nem régebbi használatú megyénk szegényebb paraszti gazdaságai-ban. Az idősebb adatközlők szerint az első világháború táján, a tehén igásításával terjedt el az egyes járom.

Az egyes járomnak két formája ismeretes vidékiünkön. Az egyiknél a bédeszkek olyan távolságra helyezkednek el egymástól, mint a kettes járomnál, a másik formánál azok alul összeszűkülnek. (9. ábra) Ez utóbbinál a járomfő és az aldeszka két oldalán karikák vannak, melyhez *húzó*t (járomfőhöz) és a *tartóköteleket* (aldeszkához) kötik. A járomfő és az aldeszka közötti távolság a bédeszkan levő lyukak segítségével szabályozható. A járom készítésére legjobb a dió- és tölgyfa, mert ezek sűrű szálúak, nehezebben törnek. A jármokat megrendelésre, szegényebb sorsú faragók készítették. A járomszöveget a kovácsnál csináltatták. Gyűjtőterületiünkön Nógrádsípeken foglalkoztak többen járomkészítéssel. Korábban egész falvak készítettek jármot, amelyeket vásáron értékesítettek. A Füleki püspökön lakó Molnár Imrének száz darab eladásra szánt jáрма égett meg 1796-ban³⁰. A járom díszítése a vizsgált területen ismeretlen.

Az ökrök befogása úgy történik, hogy odavezetik őket a szekér rúdjához, melyre előzőleg már felerősítették a jármot. A rúd jobboldalára kerül a *hajcos*, baloldalára a *cselős*. A rúddal együtt felemelik a jármot, ha az ökrök már betanítottak, akkor azt mondják *terhő*, de gyakran névszerint is szólítják *terhő Fico*, melyre ők nyakukat bedugják a járomba. A járomszöveget a helyére teszik, az ökrök fején levő lánc végét a nyakszögre akasztják. Ezzel menetkész állapotban van a szekér.

Az igásállatok irányítása, gyorsabb mozgásra buzdítása *ustorral* és szavakkal történik. A lovak hajtására többnyire üzletből vásárolt szíjat használnak, melyet maguk által vágott 1,20 m hosszú eper-, vagy mogyorófából készült nyélre hurkosan rögzítenek. A nyél részei: *ágas, nyak, derék, fogórész*. A szájon, a nyak alatt görcsök vannak, melynek segítségével hosszabbítani lehet az ostort. A négyes fogatnál használt ostor nyele másfél méter hosszú, szíja pedig meghaladja a három métert.

A legjobb lónak azt tartják, amelyik „nem ismeri az ustort”, vagyis a hajtószár fogásából és szóból is ért. A legtöbb ló úgy van szoktatva, ha 3—4-szer röviden meg-rántják a gyeplőt, akkor szaladnia kell. A gyeplő lefogása a megállás jele. Ha pedig „odaadja a gyeplőt” úgy megy, ahogy akar. Indításkor azt mondják a lónak *gyio*, vagy *na*, megálláskor *hóha*. Vezetni a lovat csak akkor szokták, amikor először szánt. Utána már csak szóval és gyeplővel irányítják. Ha azt akarják, hogy a fogat balra menjen, akkor azt mondják *hozzád*, ha jobbra *tüled*.

Szólnunk kell még a hajtószár tartásáról is. Két formája ismeretes: egykezes és kétkezes fogós. Az egykezesnél a gyeplő jobbkézben volt, a hajtószár egyik ága a mutató- és középsőujj között megy a tenyérbe, míg a másik a mutató- és hüvelykujj közé kerül. Kétkezesnél marokra fogja a szárakat.

Két ökrös fogatnál *kisostort* használnak. Ennek nyele egy méter, a rajta lévő szíj másfél méter hosszú. Négyes fogatnál *négyellős ostorral* irányítják az ökröket, melynek nyele másfél méter hosszú, a szíjnak pedig olyan hosszúnak kell lennie, hogy azzal a szekérről az első pár térdét elérhesse (kb. 4—5 méter). A nyele cserfából van, szíját otthon fonták meg, többnyire nyolcas fonással. A négyellős ostor nehéz, azért mindig a jobb vállon viszik. Ennek a szíján már van *nyak, telek* (általában kettő), *derék, csapó, ustorhegy*.

Ökörnél az irányítás szóval, vezetéssel, olykor gyeplővel történik. Indításkor *na*, *ne* szót mondanak, megállásnál *hó, hóha*. Ha jobbra akarnak fordulni *cselőt*, ha balra *hajcot* mondanak. Szántásnál 3—4 éves korukig vezetik, utána *gyeplőzik* az ökröket. A gyeplő kötélből van, melyet az ökör fején lévő lánchoz kötik. Városban még a leg-megbízhatóbb ökröt is vezetik.

Vonóállatok betanítása

Egy korábbi tanulmányunkban részletesen áttekintettük a vizsgált községek állattállományának számszerű alakulását, változását a 18. század elejétől 1945-ig. A kitűnt adatokból kitűnik, hogy a kevés rét, legelő és szántóföld miatt a gazdák nagy számban nem tudtak csikókat, tinókat tartani. Többen még azt sem engedhették meg maguknak, hogy saját igaerő-szüükségletük kielégítésére neveljenek csikókat, illetve tinókat. A vizsgált községekben a csikók és tinók több éves haszon nélküli tartására nem volt lehetőség. Amint lehetett munkába állították. Amikor a csikók és tinók vételével, betanításával, nyereséggel történő eladásával kezdtek foglalkozni, a nap-jainkban is ismert szerényebb betanítási eljárások már elterjedtek voltak. Később a gazdák anyagi helyzete, nyereszkeskedési vágya sem engedte meg, hogy a csikók és tinók vételébe fektetett pénz 2—3 évig jövedelmező felhasználás nélkül álljon. Ezért a vásári eladásra vett vonóállatok betanítására kevés időt fordítottak.

Cserhátsurány, Órhalom, Nagylóc gazdái csikót és tinót általában fele-fele arányban vettek és tanítottak be. Nógrádsipeken inkább 2 éves csikók vételével, be-tanításával és eladásával foglalkoztak.

Témánk feldolgozásánál nem mellőzhetjük a vonójószág betanításának uradalmi gyakorlatának megismerését. Az uradalmak már a 18. században is nagy számú nőtendék állatot tartottak a községek határában létesített tanyákon. A más szempontú tartás lehetősége az uradalmakban megengedte, hogy a modernebb csikó tanító iskola tananyaga mellett egy régebbi „ősi” eljárás is fennmaradhasson.

A csikótanítás tavasszal vagy ősszel történt, amikor kevesebb volt a munka és kevesebb volt a légy is. Legjobban szerették a tavaszi tanítást, mivel ilyenkor kevesebb az állat mint ősszel. Egész nyáron karámban és legelőn levő jószágot nehezebb volt megfékezni. Télen már előre kinézték azokat a csikókat, amelyeket tanítani akartak tavasszal. Tisztogatás közben dörzsöltették azokat a részeket, ahová a hám fog majd kerülni. Az uradalomban a lovakat 3—4 éves korában kezdték tanítani. Legnehezebb munka a hámhoz szoktatás. Az istállóban a lovat hozzászorítják a falhoz, a fejét lehúzzák és rádobják a hámot a nyakára, majd ráhúzzák a hátára is, a haslót becsatolják és úgy hagyják egész nap. Enni nem adtak neki. Éjszakára a hámot leveszik róla. Másnap egy oszlopot állítanak a földbe (istállóban vagy udvaron) melynek tetejére egy csigát erősítenek. Az istrángot a hámhoz kötik, a hámfáról egy kötelet vezetnek át a csigán, melyre súlyt tesznek. A jászolba, vagy etetőbe lóherét tesznek. A ló eleinte nem mozdul, majd mindig előbbre megy, hogy elérje a takarmányt. A hám nekifeszül a ló szügyének, kezdi megszokni a húzást.

Ismeretes a hámhoz szoktatásnak egy másik formája is. Egy napig ennél is fel van a ló szerszámozva az istállóban. Másnap kivezetik az udvarra, a kantárt megfogja egy ember, az istrángot meghosszabbítják 3—4 méterre és azt is megfogja egy-egy ember, a negyedik a hajtószárt fogja. A hajtószárral nem irányítják az állatot, azért teszik rá, hogy a háta szokja a gyeplő mozgását. Az istrángot fogó emberek 2—3 méterre mennek egymástól, hogy az istránggal ne érintsék a lovat. Az istrángot fogók húzzák magukat, hogy a hám nekifeszüljön a ló szügyéhez, majd közelebb jönnek egymáshoz. Ha a ló nem idegenkedik az istrángtól, egy ember is foghatja.

Amikor hozzászokott a hámhoz 2—3 méter hosszú *packot* (gerendát), kocsiodalt, tövisboronát húzatnak vele. Egy ember vezeti, a másik hajtja. Indításkor nem állhatnak fel a gerendára, mert megijedne a ló, ezt csak akkor szabad, amikor már húzza. Három-négy napig is járatják így. Ezután következik a kocsiba fogás. Előtte azonban párosítják a tanuló csikókat. Figyelembe veszik a nagyságot, szint, fejtartást. Meghatározzák, hogy az öreg ló mellett melyik oldalon fogják járatni. Ha az egyiket *rudasnak* tanítják, akkor a párját *kézsőnek* kell befogni. A kocsiba való tanítás mindig öreg ló mellett történik. Az első nap vezetgetik, a második nap már el lehet engedni, de ráütni nem szabad, mert megvadulna a ló. A kocsit fokozatosan kell terhelni, először 2—3 ember ül csak fel, majd öten-hatan foglalnak helyet a kocsin. Egy hét után annyi terhet raknak a kocsira, amennyit az öreg ló elbír, de már ekkor ostorral *legyezik* a tanuló csikót, hogy ő is húzzon. Sokszor előfordul, hogy a hámot megtúrte magán a ló, de nem húzott. Agaskodott, levágta magát a földre, ha terhet akasztottak utána. Ilyenkor kiverték a ménesbe vagy vásáron túladtak rajta.

Amikor már minden csikó betanult, ismét párosították őket. Most már a tulajdonságot is figyelembe vették. Ha gyorsan járt, gyorsmenésű lóval párosították. A tanítás ideje alatt tanulta meg a ló a hajtás szavait és a gyeplő kezelését is.

A gazdánál a ló betörésének idejét a szükség szabta meg. Gyakran másfél éves korban is befogták. Azt tartották, hogy a fiatal csikó könnyebben tanul. A csikó betanulásának egyik formája az volt, hogy *lógóslónak* fogták be. Így betanult magától,

3—4 nap múlva már rendszeren be lehetett fogni. Az öreg ló mellé üres kocsiba történő befogását is ismerték. Ritkán rönköt, tövishoronát, hengert is húztak vele. A hámmoz szoktatás az istállóban történt, nappal 2—3 napig felszerszámozva tartották az istállóban.

A tinó betörése

A tinók betörése is 3—4 éves korban történt az uradalmakban. Hatos és négyes fogathan tanítottak. Legkönnyebb a tanítás hatosban. Mielőtt a tanításhoz hozzakezdenének, kiválogatják a párokat. Figyelembe veszik a testalkatot, szarvállást, fejtartást. Ekkor választják ki a *cselőst* és a *hajcost*. Különösen fontos az előre kiválasztás, mert ha a tinót hajcosnak tanítják, akkor egy újabb tanítással is fölér, ha cselősnek akarják befogni. Ha hatosban tanítanak, akkor előre és hátra öreg ökröket fognak be, középre kerülnek a tanuló tinók. Az első befogás a legnehezebb. Négy ember kell hozzá, egyik fogja a rudat a járommal, másik a járomszögeket, kettő pedig a tinó nyakát igyekszik a járomba tenni. A jármot ha sikerül rányomni a tinó nyakára, a járomszöveget gyorsan bedugják. A másik tinó befogása után egy ember felmegy a szekérre és négyellős ostorral irányítja az állatokat. A tinókat mindkét oldalról vezetik, hol jobbra, hol balra fordulnak velük, hogy tanulják a hajtás szavait. A szekéren lévő béres *ustorozza* őket. Egész nap így vezetgetik, másnap már trágyát szállítanak velük. A harmadik-negyedik nap már megállapítható a tinó hibája. Ha *szögre húz*, akkor a láncot vagy a belfához, vagy a nyakszöghöz rövidre csatolják. A gyorsabban járó tinót a szekér rúdjaához kötik rövidebbre. Így ha gyorsabban megy mint a párja, akkor többet, nagyobb terhet kell húznia. Ha rövid időn belül nem szokik le a nagyobb húzásról, akkor másik tinóval kell összefogni, „mert különben megszakad”.

Négyesbe tanításnál, a tanult ökröket fogják előre (*tézlásnak*), a tinókat pedig hátulra (*rudasnak*). Egy hétig járatják így őket.

A gazdák régebben kétéves korban fogták be a tinót először, századunk harmincas éveitől már egyéves korban is igázták. Néhány napig üres szekérbe fogták a tinókat, utána már rendszeresen dolgoztatták. A tanítási idő alatt, a járomba fogott tinókat láncon vezették itt is.

Hús

A számosállatok közül a parasztcsaládok élelmezéséhez szükséges húst (zsírt) a sertés, a juh és a borjú biztosította. A juh és a borjú húsát hosszabb időn át nem tárolták, néhány napon belül elfogyasztották. Levágásuk ugyanis mindig nagyobb ünnepekhez kötődött. Ilyen ünnepi alkalom lehetett a keresztelő, lakodalom, vendégség, a gabona betakarításának elvégzése, a szüret befejezése. A visszaemlékezések szerint az első világháborúig a halotti torra is levágtak egy-két birkát.

A parasztság egész évi hús (zsír) szükségletét a sertés elégítette ki. A falu társadalmának még a legszegényebb rétege is arra törekedett, hogy évenként egy sertést levágjon. Gondos beosztással egész évben volt szalonnájuk, zsíruk. A nagyobb gazdáknál az volt a szokás, hogy zsírnak, szalonnának a következő sertés levágásáig kellett maradnia.

Levéltári forrásaink a sertés levágásáról, feldolgozásáról kevés adatot őriztek

meg. Egy karancseszki vádlott 1771. évi vallomásából tudjuk, hogy a levágott sertést *perkölték*.³¹ A 18. század első felében készült kárbecslésekben gyakran szerepel az *egy egész szalonna, fél szalonna*, az *egész ház* kifejezés. Kálló községben *két egész 30 fonból álló hájat* írtak össze 1722-ben.³² Zelenén 1759-ben „fedeles szallonnatartó hordó”-ról tesznek említést.³³ Érsekvadkertről „szalonnás dőböny” meglétéről tudósítanak 1768-ból.³⁴ Videfalván lakó Pombszki György jobbhágnak „Két jó vastag Szalonna hájával, oldalasaival, két egész Szalonnája kereszt csontjaival, lábaival” égett meg 1770-ben.³⁵ Érsekvadkerten egy gazdának 1787-ben feltörték kamráját és elvittek onnan „... két fazék disznósírt és 8 kolbászt...”³⁶ Más adatok is azt bizonyítják, hogy a szalonnát, zsírt stb. többnyire a kamrában tartották: Nézsa községben kolbászt, Süzgyben szalonnát és hájat loptak el a kamrából 1787-ben.³⁷ Előfordult az is — ebben az időben még ritkábban —, hogy a szalonnát padláson tárolták. Egy becskei jobbhágnak *padláson* lévő szalonnáját lopták el 1776-ban.³⁸

Az adatközlők visszaemlékezése szerint a régebbi időkben is a disznóölés mindig késő ősszel, vagy a téli hónapokban történt. Más időpontban (tavasszal, nyáron), csak akkor vágták le a disznót, ha nem tudott enni, vagy keresztelőt, lakodalmat tartottak a családban. A téli ölést azért is szerették jobban, mert a szalonna jól *kifagy*.

A disznót régebben a *bellér* vágta. Ezt a szót ma már nem használják, a *hentes* elnevezés a divatos. Nem mindenki értette ezt a mesterséget. Egykor a falu szegényebb családjaiból kerültek ki a bellérek, akik kevés pénzért, italért, kóstolóért szívesen vállalkoztak sertés levágására, feldolgozására.

A vizsgált községekben még a múlt század második felében is makkon hizlalták a disznót. Aki tehetett az vágás előtt két-három héttel kukoricát is adott neki, mert így ízletesebb volt a szalonnája. Ha *makkról vágták*, akkor a gazda, a bellér és még két ember kimentek a pásztorhoz a disznóért kocsival. A pásztornak pálinkát vittek, aki kiválasztotta a gazda hizóját, kissé távolabb hajtották a *kondából* és leölték. De ha lehetett, csak otthon ölték meg a disznót.

Az ölésnél a belléren kívül, két *lefogóra* és egy *táltartóra* van szükség. A disznóölést többnyire a katonaságtól hazahozott *bajnóttal* végzik. A kiömlő vért tálba engedik, melyet a táltartó asszony *varecával* állandóan kever, hogy meg ne aludjon a vér.

A bellér, az ott lévő emberek segítségével elviszi a disznót arra a helyre, ahol *perzselni* akarják. Ott hasra fektetik, a lábait kinyújtják és beszórják az egész disznót, vastagon szalmával (9. ábra). Régebben a disznót mindig perzselték, a negyvenes évektől ismert a *teknőben forrózás*, de az utóbbi nem vált általános szokássá. Az első szalma elégetése után, melyet *píszkálás* nélkül engednek elégni, újra beszórják, de most már bottal igazgatják rajta a szalmát, nehogy szétrepedjen a bőre. A második szalma elégetése után, a bellér a csizmája szárában tartott kés hátával lekaparja a disznóról a *pernyét*, és ahol nem pirosodott meg a bőr, oda közben tartott égő szalmacsóvát tesz. (10. ábra.)

Ezután hanyatt fordítja a disznót, oldalát téglával, fával megtámasztja és a hasat beszórja szalmával. A perzseléssel itt kell a legjobban vigyázni, mert a bőr könnyen kirepedhet. A lábakat szalmacsóvával perzseli le, majd lecsavarja róla a körmököt. Késsel a pernyét lekaparja és mikor már szép fehér a hízó bőre, akkor vízzel lemossa. Ezt a *felbontás* követi. Többnyire ez tiszta ajtón vagy földre szórt szalmán történik. A bellér késsel és baltával kétfelé vágja a disznót, további feldarabolása már a házban történik. A házban először a sonkák kivételét végzi el. A sonka nagysága a gazdasszony kívánságától függ. Ha sok kolbászt akarnak, a sonkát rövidítik meg. A levágott sonkákat a *sózóteknő* négy sarkába helyezik el. A bellér kifejti az oldalbordákat, ezeket is a teknőbe helyezi el. A gazda kívánsága szerint kiszabja a sza-

lonnákat, melyek szintén a szózoteknőbe kerülnek. A szalonnáról, lapockáról, oldalasról leszedi a húst, melyen a csont nélküli hússal együtt egy tálba tesz. Ez a kolbász tölteléke. A kolbászba való húst *ragdalóval* vágják apró darabokra, az első világháború óta több helyen húsdarálóval végezték el ezt a munkát. Amíg a húst összevágják vagy darálják, a höllér a szózást végzi el. A teknő alját sóval behinti, majd a sonkát is sózva a teknő sarkaiba helyezi. Az oldalszalonnák és a sonkák közé kerülnek. Itt helyezik el a szalonnáról levágott bőröket is, melyeket drótra vagy erősebb spárgára előzőleg felfűztek. A teknő egyik végét feltámasztják, hogy a lé (sós víz) összegyűljön. Ezzel napjában többször is meg kell öntözni a húst. A hús a sóban két hétig marad, utána füstre kerül.

Az 1950-es évekig *szabadkéményben* füstölték a húst. Aki tehetett, még később is ide vitte füstöltetni a húst, mert itt a hús, szalonna, kolbász egyenletesen füstölődött meg. A szabadkémények lebontása után az udvarra építették az alig egy négyzetméter alapterületű, két méter magas, téglából, deszkából összeállított húsüstölőket. A füstölőben forgácsot, fűreszport, horókát égetnek. Arra kell ügyelni, hogy a tűz nyílt lánggal ne égjen, mert akkor a füstölőbe rakott hús, szalonna, kolbász megégne. A füstölőbe körülbelül egy hétig tüzelnek, utána a húst, kolbászt stb. a kamrában, ritkán a padláson tárolták. A kolbászt a mennyezetről függesztett rúdra, a szalonnát, húst a keresztgerendákba ültött szögre akasztották, hogy macska, egér ne férjen hozzájuk (11. ábra).

A harmincas évekig a kolbász töltése marhaszarvból készült töltő segítségével történt, de lopótokból is készítettek töltőt. A gyári hádogtöltő a harmincas évek elején terjedt el.

A sertés feldolgozásának utolsó műveletei közé tartozik a *zsír kisütése*. Az apróra vágott szalonnát katlanban, egyenletes tűz mellett sütik, nagy fakanállal állandóan kevergetni kell, nehogy leégjen. A kisütés vége felé kevés tejet szoktak a katlanba önteni, hogy a töpörtyű pirosabb legyen. A kisütött zsírt fából készült *bödönökbe*, *cserep szilkékbe*, *fazekakba* tárolták. Az első világháború után ismerhette meg a parasztság a belül fehér, kívül kék, zöld, piros színű zománcal bevont és a horganylemezről készült *zsírosbödönöket*. A zsírral töltött bödönt mindig a kamrában tárolták, sohasem a földre tették, hanem régi, használatból kivont lóca ülőkéjére, székre, stálási polcára.

Az idősebb adatközlők szerint a disznósajt csak századunk harmincas éveitől kezdett ismertté válni a vizsgált községek parasztságánál.

Ezzel szemben régi múltra tekint vissza a *szarikása* készítése. Az apróra őrölt kukoricát *abárlében* megfőzték, a sertés ölésekor külön tálba felfogott vérral összekeverték. A kenyérsütő teknőben tárolt szarikását hidegen és melegítve fogyasztották.

Az ősszel vagy télen levágott sertés sonkáját, a felfűzött bőröket, a füstölthús egy részét húsvétra tették el. A bőrökből és a füstölthúsból kocsonyát főztek, a főtt sonkával a locsoló legényeket, vendégeket kínálták meg. A kolbászt a krumpli-, bab-, káposztalevesbe tették. A friss húst töltöttkáposztába szerették a legjobban. Az első világháborúig 30–40 literes cserepfazékakba (*pótári fazék*) főzték a töltöttkáposztát. Úgy tartották, minél többször melegítik, annál ízletesebb a káposzta.

A feldolgozott sertés legértékesebb részének a szalonnát és a zsírt tartották. Gondosan ügyeltek arra, hogy újig kitartsen. A szalonna jelentős részét aratásig megőrizték. Nagy szűgyen volt a gazdára, ha aratóit reggel nem tudta szalonnával megkínálni. A szalonnát általában reggelire, *fűstökre* fogyasztották vöröshagymával és kenyérral.

Fentebb már említettük, hogy birkát többnyire csak lakodalom, keresztelő, vendégség, esetleg temetés alkalmával vágtak. A birka levágása, nyúzása mindig a juhász feladatai közé tartozott. Nyúzni kétféleképpen lehet a birkát: *hasítva* és *dudára*. A dudára nyúzást hátul kezdik, hasítva nyúzásnál pedig a lábain. A pásztor a bőr alá bodza, vagy *bürök* csövön levegőt fúj, hogy könnyebb legyen a nyúzás (12. ábra). Kést nem szabad használni, öklözve szabad csak a bőrt lefejtetni. A bőr lefejtését megkönnyítheti, ha *horgas inára* felakasztja a birkát. Nyúzás után a hasrészt szétvágják, a belsőrészt kosárba kifordítják. A tüdőt, vesét, májat külön tálba teszik. Kivágják a lábait, oldalhordáit, gerincét, nyakát és fejét.

Ahol több birkát vágtak egyszerre, ott régebben a húst füstölték. Előfordulása nem volt gyakori. Ritkán a nyers káposztába is szoktak birkahúst eltenni. A káposzta taposásakor a húst nyersen a káposzta közé rakták, ahol rövid idő alatt megért. A birkahús eltevésének ezt a módját az adatközlők szerint, az uradalomkba járó arató tótoktól tanulták. A birkahúst kolbászba is szokták tenni, ha kevés a disznóhús. Káposztába a birka nyakát, fejét tették. A húsat szívesen fogyasztották pörköltnek is.

Tej

Egy korábban készült tanulmányunkban az állatállomány számszerű vizsgálatánál kimutattuk, hogy a 18. században és a 19. század első felében az általunk vizsgált falvak tehenállománya igen szerény létszámú volt.³⁹ Még a nagyobb gazdák között is gyakran előfordult, hogy fejős tehénnel nem rendelkeztek. A másfél évszázad alatt ritkán fordult elő, hogy egy tehénnél többet tartottak volna.

A jobbágyfelszabadítás után az önálló családok számának növekedésével, a falvakban tartott tehenek létszáma megsokszorozódott, de az egy háztartásra jutó tehenállomány alig emelkedett. A paraszti gazdaságok többségében továbbra is egy tehenet tartottak. A fél- és ennél nagyobb telekkel rendelkező gazdaságok istállóiban olykor a 2—3 tehenet is megtaláljuk, de ezeknek a háztartásoknak a száma igen alacsony. A jobbágyfelszabadítás után ugyanis nagyarányú birtokaprózódásra került sor, amely a nagyobb gazdaságokat is apró telkekre tördelte.

Az első világháború után a két tehen még a szegényebbeknél sem volt ritka. A kevés földdel rendelkező gazdaságok ugyanis szívesebben tartottak az ökör helyett tehenet, mert ez utóbbit igázni is lehetett, kevés tejjel és szaporulattal is számolhattak.

A fentebb már említett tanulmányunkban részletesen kimutattuk a juhállomány számszerű alakulását is. A táblázatokba foglalt összesítő eredményekből megtudhatjuk, hogy egy-egy falu juhállománya csupán néhány háztartás között oszlott a múlt század közepéig. Gyakran az egész falu juhállománya sem érte el azt a létszámot, hogy érdemes lett volna juhászt fogadni melléjük. Az egyes háztartásokban megtalálható csekély számú juhot (8—15 darab) a család tagjai őrizték. Ez a gyakorlat a 18. század elejétől nyomon követhető levéltári forrásainkban.⁴⁰ A juhtejnek gyakorlati jelentősége alig lehetett ebben az időben, hiszen a parasztok a juh fejéséhez, tejének feldolgozásához nem értettek. A legtöbb faluban juhászt csak a nemesek és a földbirtokosok fogadtak fel. A parasztháztartás számára a juhnak csak a gyapja, bőre és húsa jelentett értéket.

A jobbágyfelszabadítás után megszorodott apró önálló háztartás számára a birka gyapja, bőre, húsa csekély bevételi forrást jelenthetett. A legtöbb családban a 4—5—6 juh megtalálható volt. A falu, a megszorodott juhállományhoz már ju-

haszt is fogadott, aki nemcsak őrzésükről, hanem a tej feldolgozásáról is gondoskodott.

Levéltári forrásainkban a tejre, tejtermékekre, a tárolásra vonatkozó adatok nem számottevőek. A csesztvei jobbhagyok 1726. évi kárlistáján *3 akós öreg Túrós Dása, fejő sajtar* szerepel.⁴¹ Nőtincsen *Srófos sajtnyomó Székje, vajás geletája, jábul való Köpülője, túrós geletája, Előt icze Tejfele* égett meg a gazdáknak 1735-ben.⁴² A mátraszöllősi juhász egy *vendel túróval* fizetett 1741-ben a szénáért.⁴³ Kemenyik Mihály nagylibercei gazda 1773. évi tűzkárában *zsencicét főző vasfazeka* szerepel.⁴⁴ Bér községben 1786-ban „...Pitarban azon Tejfel volt egy Kis hordócskába téve ...”⁴⁵ Egy málnapataki tanú 1815. évi vallomásában olvashatjuk: „...egy Batsához el mentünk és 8 gomolya sajtot el loptunk ...”⁴⁶ A tejtermék felhasználásáról mindössze egy adatot őriznek forrásaink: borsosherényi tanú vallja 1770-ben „mely túróval azon este galuskát főzven”.⁴⁷

Az üszőt, éppen úgy mint az igásállatokat be kell tanítani. A fejőállatok betanítása kevesebb fáradságba kerül, mivel az állandó gondozás közben az állat megszokja a kézzel történő simogatást, a *pacsizást*. A befolyatott üszővel többet kell foglalkozni, hogy ellés után ne idegeskedjék a fejésnél. A gazda tisztítás közben hosszabb ideig dörzsöli az üsző hasa alját, különösen a tőgye körül. A betanítás igazi időszaka az ellés előtti napokban van. Mivel a fejés többnyire az asszony feladata, azért napjában többször elmegy az istállóba, megdörzsöli az üsző tőgyét és fejő mozdulatokat végez.

A tehén fejése az asszony feladata, férfi csak akkor fej, ha a tehén rúg, vagy az asszony beteg. A fejés előtt nem végeznek nagyobb tisztálkodást. Sokszor még a kezüket sem mossák meg. A fejés *zsétárba* történik, mely az első világháborúig fából készült. Utána már csak bádog, majd zománcozott zsétárba fejtek (13. ábra). A fejés nyáron 6—7, télen 7 óra után történik. Tavasztól augusztus végéig háromszor fejtek naponta. Ezután már csak kétszer, mert a messzi legelőre hajtott állatot nem fárasztják délben haza. A fejőasszony a fejéshez felkészül. A zsétárt leveszi a *köcsögtartóról*, kiöblíti hideg vagy meleg vízzel. A köcsögtartó 1,20 m magas oszlop, melynek tetején keresztben van egy vastagabb, 60 cm hosszú fa, melybe *fogakat* tesznek. A köcsögtartót cser-, akác-, tölgyfából egyaránt készítik (14. ábra). Órhalomban, Nógrádsípeken ágasfát is használnak köcsögtartónak (15. ábra).

A zsétárba vizet visz, mellyel megmossa a tehén tőgyét. Mosás után *törlőruhával* — melyet az istállóban tartanak az ajtófélfába ütött szögre felakasztva — megtörli a tőgyet, a vizet kiönti az *alomra*, majd veszi a négy lábú kisszéket és a *tehen alá ül*. Fejét a tehén *lágycákhöz* teszi, a zsétárt a térde közé szorítja. A fejés jobboldalról történik. Két *csecset* fej egyszerre. Először az ujjaira fej egy keveset, hogy jobban csússzon, a továbbiakban a zsétárba nyúlással nedvesíti ujjait. A fejés egész marokkal történik, de tulajdonképpen csak az ujjak fejnek. Jól fent a begörbített hüvelyk- és mutatóujjával megszorítja a tőgyet, majd a többi ujjait egymás után leszorítja. Így mintegy kipréseli a tejet a csecsből. Az utolsó cseppeket *csepegtetéssel* feji ki. Ilyenkor csak a jobb kéz begörbített mutató- és hüvelykujjával fej. Régebben *fakeretes szűrővel* — az első világháború óta pléh szűrővel — leszűrik a tejet *köcsőbe* (16/a. ábra). A szűrés régebben — hiedelem miatt — a földön történt. A leszűrt tejet, különösen nyáron, pincébe vagy kamrába viszik, hogy minél hamarabb *felaggya a fölit*. Másnap már le is szedhetik a *fölit*, mely sok helyen még ma is fakanállal történik. A tejfölt *tejfölös sűranyba* szedik le. (16. ábra). Amikor már elegendő tejfölt összegyűjtöttek *összehűzák köpöllővel* (17. ábra). A köpülő tetején van a *kalap*, melynek közepén levő kis lyukon jön ki a *köpüllőszár*. A hab és a vaj kiverődését a szárra húzott lopótköböl készített *kupak* akadályozta meg. A köpülés történhet *köcsögeköpülőben* is, melyen a kalap he-

lyett *jödő* van és méreteiben kisebb annál. A kevés tejfelt egy kis kannában *rázással* köpülék össze. A tejével rongyot szorítanak a kanna nyílásába, hogy a tejfől kivérődését megakadályozzák.

A köpülőbe öntött tejfölt a szár gyors fel- és alá mozgatásával *összehúzzák*. Háromnegyed óra alatt *összemeget* a vaj. A köpülőszárral is meg lehet érezni, mert ilyenkor nehezebb mozgatni, és már *visszaüt*. A vajat hideg vízzel töltött tálba szedik ki kézzel. Amikor az összes vajat kiszedték, kézzel *összetapogatják*, kissé meg is nyomkodják, hogy az *író* kicsurogjon belőle. A vajat ezután annyiszor kell átmosni, míg teljesen tiszta nem lesz a víz (általában kétszer-háromszor). A vaj kiszedése után a köpülőben maradt folyadék az *író*.

A vajat a gazdagabb családok 1914-ig, a szegényebbek még a két világháború között is *kisütötték*. A lábasban felolvasztott vajat kis *varecával* állandóan kevergeték, amikor már forrt, egy kis lisztet szórtak bele, amely a még benne levő *savót össze-kapja*. Ez a lábas aljára leülepedett, *vaj ajjának* nevezték. A kisütött vaj *vajas sirány*-ba került⁴⁸.

A hidegen tárolt tej két-három nap múlva megalszik. Ez az *aluttej*. Két részből áll: a kocsonyás *túróból* és a *savóból*. Az aludtejet nagy fazékba összeöntözték és a tűzhely szélére tették, hogy a melegítés hatására a túró és a vízszerű savó elváljon egymástól. Csak egyenletesen szabad melegíteni, ha erősen vagy sokáig tüzelnek alatta, akkor *emegy* a túró, vagyis kevés lesz belőle. A túró készítése nagy szakértelmet követel. A meledő túró állandóan figyelni kell, amikor már teljesen elvált a túró a savótól, akkor az ujj között szétmorzsolnak egy keveset, és ha az *kemínyes*, ki lehet önteni a *túrózacskóba*. A túrózacskó erős, kissé ritka szövésű, vászonból készül úgy, hogy a négyzet alakú vásznat átlósan áthajtják, egyik oldalát összevarják. A nyitott rész felső sarkába akasztót varrnak. A túró beleöntése után a zacskó száját, mint a zsáknál, összeszedik, a benne levő túró felett szorosan görcsöt kötnek rajta úgy, hogy az akasztó füle felül maradjon. Egy nap alatt a savó egy kis tálba lecsöpög (18. ábra). A zacskóból kiszedett túró kis *gomolyákba* összegyúrók.

A birka fejése a juhász, illetve a bojtár feladata. A fejest május 15-e után szokták megkezdeni. Augusztus 1-ig naponta háromszor fejték a birkákat: reggel 4—5 óra között, délben 2 órakor, este 7—8 órakor. Amikor fejni indulnak a pajtához, magukkal viszik a *fejőt* (régbben *geleta* volt a neve) és a fa dongákból készült *dézsát*. Mindkettőt vásárban szokták megvenni (19. ábra). Fejéskor a juhással és a bojtárral együtt megy az *esztrengás* is. Kiérve a pajtához, magukhoz vesznek egy-egy *fejőszéket*, és leülnek az *esztrengalyuk* jobb és bal oldalára. Lábuk közé teszik a fejőt, kinyitják az esztrengalyukat, az esztrengás megzavarja a birkákat (ezt a feladatot a kutya is elvégezheti). Az esztrengalyukon kibúvó birkát a juhász gyalpójánál fogva megragadja, maga elé *faroltatja*, jó erősen megfogja és megvárja míg a bojtár is vesz maga elé birkát. Az egymásra várásra azért van szükség, mert a birkák különben kitörnének. A fejés megkezdése után ugyanis az esztrengalyukat a juhász és bojtárja lába zárja el. A birka fejése hátulról történik (20. ábra). A fejésnél ügyelni kell arra, hogy a tej ne habozzék, mert akkor könnyebben hül, az *ótó sem fogja* rendesen. Amikor az egyiket kifejték, ráütnek és veszik a következőt. Egy birkától 2—3—4 deci tejet lehet fejni. Ha a fejő megtelik, a tejet dézsába öntik. Ez utóbbiban viszik haza a tejet.

Míg a férfiak a fejésből hazatérnek, addig a juhász felesége előkészíti a katlant, befűt, a pincéből felhozza a tej szűrésére szolgáló *szűkát* és a cseréptálakat a konyhába. A tej feldolgozása ugyanis a konyhában történik. Ha a gazdák nem vajas sajtot kérnek, akkor az esti és reggeli tejet le kell főlni. A katlanba öntözött és szűrt tejet *tögymelegen* az asszony *beótja*.

Az ótót 1914 előtt a juhászok maguk készítették *báránygyomorból*. Olyan bárány gyomra jó erre a célra, *amelyik még nem szopott*. A hárányt levágták, kivették a gyomrát, jól kimosták, felfújták és száraz helyre felakasztották. Az első világháború után borjúgyomorral oltottak. Ez utóbbit jobban kedvelték, mert jobban *összeát* tőle a tej. A kiszáradt borjúgyomrot a balassagyarmati mészárosoktól vették. Itt is csak az a gyomor jó, amelyik olyan borjúból való, amelyik még csak tejet evett, vagyis nem evett még takarmányt. A mészárostól hazahozott gyomorból féltényérnyit levágtak, üvegebe vagy *cserépbe* (cserépbögre) tették, meleg vízzel leöntötték, Amikor már fejtek, *savót* öntöttek rá. Egy féltényérnyi gyomordarab másfél hétig is elegendő volt. 1940-es évek elejétől a tej oltását *porojtóval* végezték.

Oltás után a hosszúnyelű varecával háromszor megkavarja a tejet és állni hagyja. Lepedővel is leteríti, hogy kisebb szennyeződés ne kerüljön a tejbe. A *beótot* tej 15—20 perc alatt *megulvad*. Az alvadástól úgy győződik meg, hogy a varecát kissé megmozgatja a tejben, ha annak mozgása nehézkes, akkor már megalvadt. A vareca mozgásával keletkezett repedésbe *csóré* tör fel, akkor *túlalvadt*, ha még tejes a folyadék, akkor hagyja tovább aludni. Az így összeált tej az *édes sajt*, vagy *gyenge sajt*. Az édes sajt felülete teljesen sima, *olyan mint a máj*. A megalvadt tejet varecával apró kockákra felszeleteli, mert így könnyebb *szétfaggatni*. A felszeletelés után a sajt lemegy az aljára, a csóré pedig feljön. A csórót nagy kanállal leszedi. Ezt követően az alvadt tejet kézzel finomra *összemarkolássza*. Később a csórét leszűri, majd egy tábla *sajtruhat* terít úgy, hogy a két vége kilógjon a tálból. Kézzel belerakja a sajtot, amikor a ruha megtelik, a két végét összefogja, és mint a zsákot összeszedi, a rajta levő zsineggel összeköti. A zsinegből képzett fiüllel felakasztja (21. ábra). A reggel készített sajtot délben meg kell fordítani a ruhában, hogy szép gömbölyű legyen a sajt. Másnap reggel kirakja a sajtot az ereszről lefüggesztett deszkalapra (22. ábra). Három-négy napig van a polcon a sajt, ahol „olyan szép sárga színt kap, mint a kikiries”. A sajt ilyenkor olyan mint a *pöfeteg*, a „vaj csak úgy ragyog rajta”. A sajt innen a padláson készített polera kerül, hogy ott megérjen. Amikor már sok sajt összegyűlt, szóltak a gazdáknak, hogy jöhetnek a sajtért. A gazdák értesítése a bojtár feladata volt. A gazdáknak *mincérr*l mérték ki a *postát*. Egy fejős birka után nem vajas sajtnál 3 kg, vajas sajt esetén 5 kg volt a *posta*.

A sajtprésre és a sajt füstölésére adatokat nem találtunk a vizsgált községekben.

A sajtból kicsurgó *csórét felfőzik*. Főzés közben állandóan kevergetni kell, hogy ne *kozmujjon*. A felfőzött csóré két részből áll: *durdából* és *savóból*.

A reggelenként leszedett tejfölt hordóban összegyűjtik, amikor az már megtelik, összeköpielik. A köpiülés ugyanúgy történik, mint a tehéntej feldolgozásánál már említettük. Az összeköpiült vajat 1914-ig kisütötték. Egy fejőbirka után fél liter kisütött vajat kellett adni a gazdáknak.

A gazdák a juhásztól postába kapott sajtból *kese-rútüröt* készítettek. A parasztok ennek elkészítéséhez nem értettek, mindig a juhászt hívták *begyúrni*, amelyért külön díjazást kapott (bor, pálinka). A padlásról lekerülő sajtról a héját késsel vékonyan levágta, az egész sajtot szeletekre vagdosta, majd megreszelte. Egyszerre 20—25 kg-ot szoktak begyúrni. A megreszelt sajtot jól megsózta, kézzel összefaggatta, majd *kese-rútürös hordóba begyúrta*. A hordó aljára egy nagylevelű *mustohalaput* tett, erre 5—6 darab kis gomolyatüröt rakott, majd ököllel erősen lenyomkodta. Újra rakott rá egy sort, ezt újra ledöntölte. Amikor a hordó teljesen megtelt, a tetejére törött paprikát rakott, tiszta vászondarabbal leterítette, majd hamuval vastagon beszórta. A hamura azért volt szükség, mert az a savót felszívta. A hamu tetejére deszka, erre pedig sú-

lyos két kő került, amely az egészet lenyomatta. Két hétig kellett így állnia, utána fogyasztható volt a keserűtúró.

A tej feldolgozásánál legfontosabb a tisztaság. Nagy gondot fordítottak az edények tisztántartására. A fejőt, a dézsát forró vízzel kisúrolták, hogy olyan legyen mint a *cindróka* (sárga). Miután minden edényt elmostak, a fal alatt levő *padkára* tették, hogy megszáradjanak. Itt 11 óránál tovább nem maradhatott, mert a fából készült tároló edények szétszáradtak volna. A hűvös kamrába rakták be.

A falvak társadalmi rétegeinél a tejnek nem volt azonos értéke. Legjobban a szegények becsülték meg, ahol gyakran fő táplálékkul szolgált a tej. A zsellérek, uradalmi cselédek mindig tányérból vagy *fatákából* (kis fatál) ették a tejet, kenyeret aprítva bele. A nagyobb gazdák *jindzsából* (csészéből) fogyasztották a tejet, a kenyeret nem aprították bele, hanem falatonként törték. A legtöbb tejre vonatkozó becéző szót is a szegényebb családok őrizték meg: *tejke, tejecske* stb.

A szegényebbeknél a tej nagyobb meghecsülése onnan adódott, hogy ritkábban, sok munkával juthatott hozzá. Még a két világháború között is élt az a szokás, az általunk vizsgált falvakban, hogy a nagyobb gazdák a mezőgazdasági munkában segédkező napszámosokat tejjel fizették ki. Gyűjtőútjainkon gyakran hallhattuk azt a tényleges gyakorlaton alapuló mondást: „egy köcsög tejért dolgoztam egész nap”.

A tejesételeket, mint a *kukoricapempő, kukoricabukta, gölődin, görhe, süritett tejestésza*, a századforduló táján a tehetősebb gazdák is kedvelték, a két világháború között már csak a szegényebb családok asztalán találhatók meg.

A túró elsősorban *kalácsok* sütésénél használták: *túróslepény, túrósbodag*. Szerették a túróval ízesített főtt tésztákat: *túrócsik, túrósgaluska, túrósganca*.

A tejet és tejtermékeiket az ember gyógyítására is felhasználták. Gyomorbetegeknek frissen fejt tejet adtak reggelenként. Ha valakinek véres volt a szeme, ruhába csavart aludttejet tettek rá. A bőr kirepedését tejfőllel vagy vajjal kengették. A tüdőbajosokkal birkatej savót itattak.

A paraszti háztartás pénzhez csak ősszel, a termények betakarítása után jutott. A mindennapi kiadások fedezésére a tejért kapott pénzt fordították. A cserhátsurányiak és őrhalmiak Balassagyarmatra, a nógrádsipekiek Szécsénybe, a nagylóciak Szécsénybe és Pásztóra hordtak tejet eladni. A tejért, túróért, tejfőlért kapott pénzzel az asszony rendelkezett. Több adatközlőnk elmondotta, hogy lányának bútorát, ruháinak jelentős részét a tejért kapott pénzből szedegette össze.

Gyapjú

A gyapjú házi feldolgozására Órhalom és Nagylóc községekből vannak adataink. Órhalomban a szöttes törölközők, kötények díszített mintáinak használták fel a gyapjúból készített fonalat. Nagylócon *cvetereket* kötöttek belőle. A gyapjú feldolgozása e két községben sem tekinthető általánosnak. A gyapjú jelentős részét itt is kereskedőknek adták el.

A kereskedők, nyírás előtt már egy hónappal járták a községeket és szerezték a *kuncsaftokat*. Előleget is adtak, nehogy másnak adják el a gyapjút. A kereskedő a londoni vásáron tudta meg a gyapjú árát és annak megfelelően ígért. A birká nyírásának ideje május közepén kezdődött. Az anyabirkák nyírását május 15-re be kellett fejezni, mert a fejest ekkor kezdték. Gyapjúból sohasem fejtek. Régebben kétszer nyírtak. A második nyírásra Kisasszony napja táján került sor. Azt tartották „két csöpp több mint egy”. A birkának azonban nem használt a kétszeri nyírás, mert az első nyírás is

(áprilisban) meg a második is kissé hideg időkre esett. Az első világháború után elmaradt a kétszeri nyírás.

A nyírást 1914 előtt úsztatás előzte meg. Az uradalomnak már a századfordulón elhagyták az úsztatást. A cserhátsurányi gazdák az Ipolyban, Nógrádmarecal és Magyar-nándor uradalmainak úsztatóiba jártak birkát úsztatni. Az őrhalmiak mindig az Ipolyba úsztattak. A nagylóci gazdák Zsuny pusztán levő uradalmi úsztatóba hajtották a birkákat nyírás előtt.

A falusi juhász, Órhalomban a magánpásztor értesítette a gazdákat, hogy mikor megy úsztatni és a gazdák kifizették neki az úsztatási költségeket. Természetesen mindenki csak a saját birkája után fizetett. Négy-öt gazda, akiknek több birkája volt, a juhásszal ment, egyrészt segédkezni az úsztatásnál, másrészt vigyázni arra, hogy birkáiban az úsztatás alatt ne essék kár. Uradalomknál a számadó mellé két-három cselédet rendeltek úsztatáskor, mert a személyzetet a juhásznak kellett adni. Az úsztatónál volt *úsztató mester*, aki az úsztatást irányította. Mindenki engedelmességgel tartozott neki. (Ez urasági cseléd volt, akit az úsztatás idejére megbíztak a teendőikkel.)

Aki legelőször érkezett az úsztatóhoz, az behajtotta a birkáit a sövényvel befent karámba, melynek alja ki volt deszkázva. A karám és az úsztató között fél méter távolság volt, ahová két *ugrató* állt. A juhász a karámban a *kutyával dolgozott*, szorította az ugrató felé a birkákat, ahol a karámon csak olyan kis nyílás volt, ahol a birka éppen kifért. Az odaérkező birkát az ugratók megkapták és a *zuhogóba* dobták. Hogy a partra a birka ne tudjon kimenni, azért a zuhogó mellé 2 méter hosszú és 1 méter magas *sarompót* tettek mindkét oldalra. A birka úszott végig az úsztatón, mely másfél méter széles és 15–20 m hosszú volt. A birka visszafordulását az úsztató két oldalán álló *buktatók* akadályozták meg. Ők segítettek partra a gyengébbeket is. Az úsztató végén volt a *kifutó*, amely félig a vízben volt oly mélyen, hogy azt a birka lábaival elérhette. Mikor az első csoportot keresztülhajtották, mindjárt mehetett a második csoport. Minden csoport keresztülhajtása után az úsztatómester a *lefolyón* leengedte a vizet és a *rezervavíz*ből újat engedett az úsztatóba. Erre természetesen az Ipolyban történő úsztatáskor nem került sor.

Miután minden csapat egyszer átment az úsztatón, az a csoport következett, melyet először hajtottak keresztül. Minden csoportot háromszor-négyszer is keresztül kellett hajtani, míg teljesen kitisztult a gypajú. Az utolsó úsztatásnál a *buktatók* a *buktatója* segítségével nyomkodták a birka fejét a vízbe, hogy az is megázzon. A *buktatófa* 3–4 m hosszú rúd, mely ágashban végződik. Az utolsó úsztatásnál a vezériüri nyakáról is levették a csengőt, hogy a gypajú a nyakán is kitisztuljon. Úsztatáskor mindig a vezériürit dobták először a vízbe, a többi már ment utána.

Hazaérkezés után a jól beszalmázott akolba (Cserhátsurány, Nagylóc, Nógrádsipek) hajtották a birkákat és 4–5 nap múlva már lehetett nyírni. A juhászok kötelessége volt a nyírás megszervezése is. Emlékezet óta Cserhátsurányban a *terényi tótok*, Órhalomban a csitári, illyi asszonyok jártak nyírni. Nagylócon és Nógrádsipeken a helybeli szegényebb sorsú zsellérek nyírták a birkát.

A juhász felkereste a vállalkozót és megbeszélte vele, hogy mikor tud jönni. A vállalkozó sólt a *banda* tagjainak, hogy hová mennek nyírni. A bandában voltak asszonyok, emberek egyaránt. Ha a jobbágyok birkáit mentek nyírni, akkor gyalog mentek. Odaérve a juhásznál jelentkeztek. Uradalom kocsit küldött értük. Fizetésük az első világháború idején 3–5 fillér volt darabonként. 1944-ben 2 pengő. Az uradalomban viszont 1944-ben kaptak a nyírók darabonként 1 pengőt, élelmezésül a nyírás ideje alatt minden nyíró napra egy birka húsát, s ennek elkészítéséhez szükséges zsírt,

sót és krumplit, valamint minden 100 birka után 4 kg kenyeret és 5 liter bort. Nyírás ideje alatt a nyírók közül egy asszony főzött.

Cserhátsurányban a gazdagabb családoknál otthon, a szegényebbeknél a pajtában nyírtak. Őrhalomban a szálláskertekben levő pajtákban nyírták a juhokat. Nagylócon és Nógrádsípeken a fejés idejére kiadott pajtában nyírtak. A nyírás szélesebb deszkán történt, melyet előzőleg a két végén téglára feltámasztottak. Nyírás régebben *szlovák ollóval* történt, ma már rugós ollót használnak. Minden nyírónak két-három ollójának kell lennie, mert közben élesíteni is kell. Nyírás alatt két ember állandóan élesít. Az olló élesítésére legjobb az *árvamegyei kő*. Minden birkát ketten nyírnak. Egyik elől, a másik hátul. Elöl nehezebb a nyírás — különösen a nyaknál — azért ezt a részt mindig a férfi nyírja. A nyírást a lábánál kezdik és egyoldalon (baloldalon) lemennek egész a gerincéig, akkor a jobboldalon is ugyanúgy lenyírják, majd a háta közepéről fejtik le. Így a gyapjú szépen együtt marad, *kifordul* belőle a birka. Ha nyírás közben az olló megcsípte a bőrt, akkor *kreolinnal*, vagy *mésszel* kenték be. A gyapjút a nyírók egyszerre teszik a *szortírozó asztalra*, ahol az asszonyok különválasztják a lábgyapjút a finomabb gyapjútól. A gyapjút a kereskedő által szállított *zsok* (csanazsák)-ba rakták. Amikor *bezsokkolták*, az összes gyapjút kocsira rakták és bevitték a kereskedőhöz. A cserhátsurányiak és az őrhalmiak Balassagyarmatra, a nagylóciak és nógrádsípekiek Szécsénybe szállították a gyapjút.

Szőr

A szőr házi felhasználása nem volt jelentős a vizsgált községekben. A szarvasmarha tisztításakor kivakart szőrből a gyerekek labdát csináltak. A sertést régen pörkölték, ma már forráznak is, és a szőrt a cigányasszonyoknak adják el, vagy a kőműveseknek, akik a malterba keverik, hogy az jobban kössön.

Bőr

A parasztság emlékezetében kevés adatot találunk a bőrnek, mint ruházatnak való felhasználásáról. A jegyzőkönyvek és a Nógrád megyére vonatkozó korábbi irodalmak arról tanúskodnak, hogy a múlt században a parasztság is használt bőrből készült ruhadarabokat.⁴⁹ De már ezeket nem maga, hanem szűcsökkel készítette el. A bőrből készült ruhákat legtovább a pásztorok őrizték meg, de a századfordulón már onnan is kiveszett. Ma már a bőrből csak egy-két ruhadarabot (ködmön, sapka, kesztyű) és néhány használati eszközt készítenek (ostor, dohányzacskó). A pásztorok még ma is maguk dolgozzák ki a bőrt, míg a parasztok vagy a városi tímárhoz, vagy paraszt-szűcshöz adják, a ködmönnek vagy sapkának kidolgozandó bőrt. A cserhátsurányiak a terényi és balassagyarmati, az őrhalmiak a balassagyarmati, a nagylóciak és nógrádsípekiek a szécsényi, pásztói szűcsökhöz hordták a bőrt kidolgozásra.

A bőr kidolgozásának legegyszerűbb formáit a pásztorok őrizték meg. Először tehát a pásztorok által megőrzött bőr kezelési és kikészítési módot ismertetjük. A nyúzás kétféleképpen történhet: „hasítva” és „dudára”. A nyúzást a pásztor végzi. Lónál és szarvasmarhánál hasítva, birkánál hasítva és dudára nyúznak. Nagyobb állat nyúzását a hasán kezdik. Először a lábairól nyúzzák le a bőrt, majd mindkét oldalán a gerincéig végigmennek, végül a gerincéről is lefejtik. A birkánál a nyúzás módja attól függ, hogy mit akarnak a bőrből készíteni. Ha dudát, zsákot, akkor du-

dára nyúznak. Más tárgyak készítésénél hasítva. A lenyúzott bőrt, ha nem mindjárt dolgozzák fel, akkor padlásra teszik fel kifordítva (szőr, gyapjú belül) száradni.

A bőr kikészítése attól függ, hogy mit akarnak belőle készíteni. Ha sapkát, kesztyűt, ködmönt, akkor *szőrrel*, ha ostort, tarisznyát, akkor *szőr nélkül* készítik ki. Ha szőrrel készítik ki, akkor két rész timsót és egy rész *szelíd sőt* (konyhasó) összetörnek apróra, ezzel kenik be a húsos részt. Aztán oldalt a széleket felhajtják és mint a téstát, összetekerik. Az így behintett bőrt a pásztor a tarisznájában hordja magával, vagy a hóna alatt szorongatja, mert azt állandóan nézni, kezelni kell. Két-három napig van a sóban. Utána kicsavarják a bőrt, ronggyal megtörlik és száradni hagyják. Napra nem szabad tenni, mert hirtelen szárad és könnyen törik. Legjobb az egyenletes száradás. Száradás közben állandóan húzogatni, dörzsölni kell, hogy puhuljon a bőr. Két-háromszor is át kell dörzsölni, míg teljesen jó lesz. Mikor már teljesen megszáradt, akkor *húsolják*. Kanállal lekaparják a bőrről levő hárttyákat. A bőr megszáradva, kihúsolva, *olyan fehér mint a hó*. A pásztor a szagtalanítást úgy végzi el, hogy korpával behinti a bőrt és két-három napig rajta hagyja.

Ha szőr nélkül készítik ki, akkor először mésszel kenik be, hogy lejöjjön a szőr, majd 24 óra múlva a fent ismertetett módon kidolgozzák. Ha dudát akarnak készíteni, akkor gyökérkefével kimossák belőle a piszkot. Finom kidolgozást nem szabad neki adni, mert akkor kevés ideig tart.

A parasztszűcs a kezéhez kapott bőrt először megtisztítja. Ez úgy történik, hogy egy nagy hideg vízzel töltött faedénybe beáztatja a bőrt. Mikor az „engedi a piszkot”, vakaróval kiszedi a gyapjában lévő szennyet. A kitisztított bőr dézsába kerül, melyre meleg vízzel összekevert *szappangyökeret* önt rá. A szappangyöker azért kell bele, hogy zsirtalanítsa a gyapjút. Ezután a dézsában, lábbal egy óráig erősen kitapossa, hidegvízben kiöblíti és húsolja. Húsolásnál a bőrt ajtóba vagy a gerendára felszögezett két deszka közé szorítja. A húsolás *citlinggel* történik. Ez 20—25 cm hosszú fadarab, melybe 15—20 cm hosszú kaszadarab van beerősítve. A citlinggel leszedi a húst, a hárttyadarabokat, meg a vizet is kihúzza belőle. Utána a csávézást végzi. Egy liter vízbe tesz 2 kanál timsót, 1 kanál konyhasót és 1 deci kénsavat. Ebből a bőrre annyit ken, amennyit beiszik. Összehajtogatja, és úgy hagyja pár napig. Amikor beszívta a csávéát, akkor tiszta húza korpával jól bedörzsöli, hogy felvegye a nedvességet. Ezután száradni teszi rúdra, gyapjával befelé. Gyors száradás nem jó, csak az egyenletes. Száradás után „kikészíti” a bőrt, vagyis *kákózza*. A kákó 1 m hosszú, kampóshot, melynek a kampójában vasdarab van, amelynek éle hullámos. Éles nem lehet, mert akkor elvágna a bőrt. Alul a nyélen lyukba fűzve spárga van.

A kákózás úgy történik, hogy bal kézzel megfogja a bőrt és annyira behajlítja, hogy az a kákóba beférjen. Jobb kézzel a kákót irányítja. Jobb lábát a kákó végén levő madzag karikába teszi. A kákót így lefelé húzogatja és mindig odább-odább fogja meg a bőrt. Kákózás után újból citlinggel lehúzogatja a bőrt, mert különben *kócos* maradna. Végül *üvegpapírral* lecsiszolja, és hozzákezdhet a festéshez. A festéshez dióhéjat használ, mely csak zölden jó. A zöld dióhéjat otthon megszáritja és ezzel keni be a bőrt. Ettől barnás színt kap.

A parasztok ködmönt, sapkát, kesztyűt készítettek maguknak. A férfi ködmön, 3, míg a női 5 részből állt. A női ködmönön gyapjú szegés is volt.

A pásztorok a fentieken kívül ostort, tarisznyát, dohányzacsót, bocskort, dudát, zsákot készítettek maguknak. (23. ábra).

A csont felhasználása a parasztnál nagyon szűk körű. Régebben a letört szarvból tokmányt készítettek. Semmiféle kikészítést nem végeznek rajta. A pásztorok körében már szélesebb felhasználással találkozunk. Készítenek „tülköt”, „rühzsírtartót”, különböző dísz tárgyakat.

Bél

A bél ugyancsak kis jelentőségű a parasztság körében. A disznóbelet hurka-, kolbászbélként dolgozzák fel. A *hügyhólyagból* — parasztok ritkán — a béresek és pásztorok dohányzacskót készítettek. Levágás után felfűjták, elkötötték és néhány napig száradni hagyták. Száradás után beszegették. A cigányok a birkabélből még ma is hegedűhúrt készítenek. A hazavitt juhbelet először *leslajmolják*. Megmosni nem szabad, mert ezáltal gyengül a bél. A slajmolást csak körömmel szabad végezni, kés nem jó, mert könnyen megsértheti a belet. A slajmolást akkor hagyja abba, amikor már egészen vékony és világos a bél. Ezután kiszabja a húrokat. A kiszabott bél hosszúsága attól függ, hogy milyen húrt akar belőle készíteni. Az „A” húrhoz 3 szál kell, mert ez a legvékonyabb. A „G” húrhoz szintén 3 szál kell, de még erre *sík* kerül. A sík vékony drót, melyet kézzel, vagy géppel tekernek a bélre. A „D” húrhoz viszont már 4 szál szükséges. A bőgőnél minden húr bélből készül, csak az „E”-re tesznek síkot. A hegedűt egy birkából teljesen fel lehet szerelni, de a bőgő felszereléséhez 5 birka is szükséges. Kiszabásnál minden húrt egy hegedűhosszal nagyobbra vesz, mely a csavarásnál elvész. Kiszabás után következik csak az igazi munka. Felhajtogatja a bélt két fára, annyi sorban, amilyen húrt akar készíteni. Legnehezebb munka a *csavarás*. A csavarást egy végzi, a másik fogja a húrokat. Nagyon kell vigyázni, hogy a csavarásnál *görcsös* ne legyen, mert akkor már el lehet dobni a belet. Lassú munka ez, két óráig is eltart. Utána száraz ronggyal a húrból kicsavart vizet letörli. Száradás végett hosszú deszkára kiszögezi. A száradás ideje az időtől függ. Ha jó meleg van, egy óra alatt is megszárad. Egy-egy húr két-három évig is eltart.

Faggyú

A múlt század közepén a létszámban megnövekvő zsellérség és az ekkor kialakuló uradalmi cselédség *zsírozója* a faggyúból kisütött zsír volt. A vagyonosabb gazdaktól megvették a faggyút, vagy annak árát ledolgozták. A faggyú mint zsírpótló legtovább a pásztoroknál maradt meg. A gazdák faggyúzsírt nem ettek. Ha kisütötték, akkor tengely kenésére használták fel, vagy szappant főztek belőle. A szappanfőzés előtt a faggyút megolvastják, és amikor a lúgköves hamuslág forr, akkor a faggyút beleteszik. Még zsíros húsokat is szoktak beletenni. Két óra hosszáig főzik. Két óra után tesznek bele egy marék konyhasót, amely a lúgot a szappantól elválasztja. A szappan ilyenkor felülre kerül, a lúg pedig alulra. A főzést akkor lehet abbahagyni, amikor a szappanba dugott varecán *gyűrű* marad és a szappan teteje *görcsös*. Azután vályúba vászonrongyot terítenek és ráöntik a szappant. Egy napig hagyják a vályúban, majd késsel felszeletelik és a padlásra teszik. A szappanfőzésnek más módját nem ismerik.

A múlt század 80-as évéig jelentős volt a gyertyakészítés faggyúból, mely a mécses mellett egyik legfontosabb világítóeszköz volt. A mécseset is faggyúból és disznózsírból készítették. A világítóeszközt a konyhába a *kozupokba* tették. A gyertyát mindenki maga készítette el. Két eljárással készült. *Bürrökből* (*Conium maculatum*) levágtak egy olyan darabot, mint amilyen hosszú gyertyát akartak készíteni. Közepébe pamutot tettek, majd alul sárral betapasztották, hogy a faggyú ki ne folyjon és így a pamutot is középre tudták állítani. A gyertya kivétele a bürrökből úgy történt, hogy melegvízbe dugták, vagy egyszerűen széthasították a bürköt. A másik készítési mód az, amikor a pamutra felülről ráöntik a megolvadt faggyút, melyet engednek megkeményedni, majd megint öntenek rá és ezt addig ismétlik, míg a gyertya a kívánt vastagságot el nem éri.

Trágya

A termőföld trágyával történő feljavításával kapcsolatos történeti adatokat egy korábbi tanulmányunkban közöltük.⁵⁰ Kutatásaink szerint a trágyát a 18. század elején is rendszeresen felhasználták a fekete ugaron kívül talajjavításra, természetesen csak ott, ahol ezt a természeti viszonyok megengedték.⁵¹ A meredek lejtésű, köves talajú szántóföldet soha, vagy csak nagyon ritkán trágyázták. Az erős lejtőn, a köves talajon szétszórt trágyát a víz, a termőfölddel együtt ugyanis gyorsan lemosta. Ezeknél a földeknél a trágya kihordása, szétterítése, beszántása a legtöbb esetben felesleges munkának bizonyult. Sík vidékeken az állatállomány hiánya akadályozta olykor a földek rendszeres trágyázását. A 19. század közepéig ugyanis a szántóföldek és a trágyát termelő állatok aránya ritkán egyezett a legtöbb paraszti gazdaságban.

A trágyát vagy *ganajt*, az istállóból, sertésólból a *trágya*- vagy *ganajdombra* rakják. A trágya kezelésének eszköze a villa, mely emberemlékezet óta vashól van és négyágú. A trágyát késő ősszel, télen, és kora tavasszal hordják ki a földekre (24. ábra). Régen a szántás előtti nap hordták ki, másnap szétterítették és még aznap fel is szántották. Szántáskor villával kaparták a harázdába, hogy mélyebbre kerüljön. A kihordott trágyát a parasztok *kupacokba* rakják le a földekre, ritkán hordják *szarvasba*, míg az uradalom többnyire szarvasba hordatta és szántás előtt terítette szét. (25. ábra)

A gazdák legjobbnak tartják a birkatrágyát, mivel az a legerősebb. Őrhalomban a káposztásföldeket birkatrágyával javították. Ha a birka az őszi hónapokban nem legelt a káposztásföldeken, minden két évben megtrágyázták.

Cserhátsurányban, Nagylócon és Nógrádsípeken a legrosszabb szántóföldek feljavítására használták a birkatrágyát. A lóherés földekre is hordtak birkatrágyát, mert az *aranka* nem nő ki benne.

A birkaaklokat két-háromszor tisztították ki évente. Kockára fölvtágták a trágyát és úgy rakták kocsira. Legjobb az őszi trágya, érettebb, a tavaszi sokkal rosszabb minőségű, mert nagyon szalmás.

A marha- és lótrágyát felhasználják a ház földjének mázolásához is. Agyag köze keverik a trágyát, de szokták tisztán is használni. Azért tesznek bele trágyát, mert „nem szakadozik fel a föld”, akármilyen szöges bakancsral is járnak a helyiségben. Ha viszont tiszta trágyát használnak, olyan sima marad a föld, mint a tükör. Lótrágyával is szeretnek mázolni, mert sűrűbb szálú, nehezebben kopik.

Feldolgozásunk eddigi részében már több alkalommal említettük, hogy az őrhalmi, a nagylóci és a nógrádsípeki gazdák többsége rendszeresen járt fuvarba. A szinte

állandóan úton levő lovak és olykor ökrök is, kevés trágyát adtak a szántóföld termőhő tételéhez. A hiányzó trágya pótlására még az úton vagy határban levő trágyát is összegyűjtötték kosarakba vagy rossz zsákokba.

Vásár

Az őrhalmi, a nagylóci és a nógrádsipeki gazdáknak már a múlt században is jelentős jövedelmük származott az állatok eladásából. Az eladott állatokat azonban nem maguk tenyésztették és nevelték, hanem azokat az ország különböző városaiban és falvaiban vették meg. A három község vagyonszármazottai és zsellerei állandóan úton voltak, mindig oda mentek — a vasút elkészítéséig gyalog — ahol a legolcsóbban lehetett csikót, lovat kapni. Az őrhalmiak és a nagylóciak csikókat és tinókat, fele-fele arányban vettek. A nógrádsipeki gazdák inkább csak csikók vételével és eladásával foglalkoztak. A három község gazdái leggyakrabban a jársági parasztnál, a hatvani, egri, aszói vásárokon vettek állatokat. Az adatközlők elbeszélései szerint 10—15 csikója és tinója is volt egy-egy jársági gazdának. Oda voltak kötve a fához vagy karámokban voltak. A vásár könnyen ment, a gazda szabadulni akart állataitól, majdnem fillérért meg lehetett tőlük venni. A megvett állatokat lábon hajtották haza. Nem pihentek sehol. Két-három nap alatt értek haza. A vasút megépítése után is gyalog hajtották haza a megvett állatokat.

A három községből viszonylag ritkán, Tiszántúlról és Erdélyből is hoztak állatokat. Budapestig gyalog, onnan vonattal mentek. Hazafelé Budapestig vonattal hozták az állatokat is, majd onnan gyalog jöttek haza. Erdélyből inkább magyar ökröket hordtak. Ezeket a losonci vásáron a *cuhás-tótok* nagyon keresték.⁵²

Ha az Alföldre vagy Erdélybe mentek, egy-két hétig is „odamaradtak”. Élelmet ritkán vittek magukkal, úgy vették kocsmában. Amikor abba a községbe megérkeztek, ahol állatot akartak venni, először a kocsmába mentek. Az ottlevő gazdáktól megérdeklődtek az árakat. Ha drágának találták, továbbmentek.

A megvett állatokat otthon egy kicsit feljavították, majd néhány hónap vagy hét múlva eladták. Legjobban szerették az „azonnali eladást”. Sokszor a megvett állatokat nem haza, hanem egyenesen a vásárba hajtották. A gazdák 3—4 kitöltetlen *passzust* mindig tartottak maguknál. Ezt valamelyik faluban kitöltötték és már vihettké eladni az állatokat. Így néha kevesebbet kaptak érte, de a kupekedéssel való foglalkozás így is kifizetődő volt.

Az otthon feljavított állatokat a környező vásárokon adták el (26. ábra).

A századfordulóig az „északi tótok” (Detva, Zólyom, Nyitra, Rozsnyó) lejártak Órhalomba állatokat venni. Betanított csikókat és tinókat egyaránt vettek.

A vizsgált községek saját nevelésükből viszonylag kevés állatot adtak el. A törzsszármazóhoz tartozó állatokból csak akkor adtak el, ha a család nagyon *megszorult* (haláleset, elemi csapás stb.). Órhalmiak, ha Pásztóra vagy Hatvanba mentek vásárba, Nagylócon szálltak meg. A nagylóciak viszont Órhalomban töltötték az éjszakát. Mindenkinél megvolt a helye. Évtizedek alatt szoros baráti és családi kapcsolatok alakultak ki a két község között.

A cserhátsurányiak és a nógrádsipekiek vásárba menet vagy jövet nem szálltak meg sehol sem. (27. ábra)

A halasszatyarmati állatvásárok sohasem voltak országos híresek. Állatokat régebben és napjainkban is csak 25—30 km-es körzetből hajtának fel. A politikai határ alakulása is hatással volt a vásárra. 1920—1938 között, majd 1945-től napjainkig

kissé megnőtt a vásár jelentősége, bár az állatokat felhajtó községek száma csökkent. 1920 előtt és 1938-tól 1945-ig Losonc volt Nógrád megye vásárközpontja. Az uradal-
mak a halassagyarmati vásárba csak akkor mentek, ha Losoncon nem tudtak eladni.

A tavaszi és az őszi vásárok voltak a leglátogatottabbak. A múlt század elejétől
egész 1945-ig — a naptárak szerint — február 2, május 1, június 20, augusztus 20 és
szeptember 29, tartották a vásárokat. Ha valamelyik ünnepnapra esett, akkor egy
hétrel később tartották meg a vásárt. 1945-től minden hónap első, vagy második
hétfőjén tartják a vásárt.

Az állatok előkészítése a vásárra

A vásárba lovat, szarvasmarhát, sertést hajtának napjainkban. Régebben — kb.
50 éve — még birkákat is hajtottak fel a vásárba.

A sovány lovat már egy hónappal a vásár előtt kezdik erősen abrakolni, hogy a
vásár idejére *kisímuljon*. Az ilyen lovat kevesebbet igázzák. A vásár előtti napokon
pedig egyáltalán nem fogják be, hogy pihent legyen és elevenebben mozogjon a vá-
sárban.

Előző nap szépen kitisztítják a szőrét és a sörényét kefével. Ha a patkó kopott,
elviszik a kovácshoz megpatkoltatni. A lusta lovat berúgatják. Fél liter pálinkát be-
leöntenek, attól mozgékonyabbá válik. A lusta lovat még úgy is serkentik gyors
mozgásra, hogy *vásári kötést* kötnek a farkára, vagyis a *farokcsikját* is felkötik, ezáltal
a ló erős zsibbadást érez és ezért állandóan menne. Ezt főleg *kupec*ek alkalmazták.

A vásár előtti napon történik az öreg ló *fiatalítása* is. Ezt a kovács végzi. Termé-
szetes ez titokban történik úgy, hogy a kovács tüzes vassal fekete pontokat éget a ló
alsó fogaiiba. Csak a gyakorlott szem veszi észre a csalást. A lovat befogva vagy kocsin
után kötve viszik a vásárba.

A szarvasmarha előkészítése is pihentetéssel és tisztítással kezdődik. A takarmá-
nyozására is nagyobb gondot fordítanak a vásár előtti napokban. A tehenet reggel
nem fejik ki, hogy nagyobb legyen a tőgye. Szokták a tőgyet felpumpálni is, hogy na-
gyobb legyen. Azonkívül sárral is bekenik, hogy megdagadjon, vagyis azt a látszatot
keltse, hogy nagy tőgye van és sok tejet ad. A rúgós tehenek pálinkát szoktak adni,
akkor nyugodtan alá lehet nyúlni.

A sertésnél semmiféle előkészítést nem végeznek. Ha kocsin szállítják, akkor
deszkából a sertés nagyságának megfelelően ládát készítenek. De sokszor a kocsi aljára
fektetik a disznót és nagyobb ajtóval lefedik. De szokták lábon is hajtani, köteleket köt-
ve a lábára, hogy el ne szaladjon.

Vásár

A vásárba indulás ideje: reggel 5—6 óra. Ha megérkeznek a vásárba, mindenki
„beáll” a helyére. A helyet az határozza meg, hogy milyen állatot hozott a gazda a
vásárba. A lovak, szarvasmarhák és a sertések részére betonrudakkal elkerített hely
van. Az eladásra hozott állatokért helypénzt kell fizetni.

Lónál	1 évesig	2 Ft
	2 évesig	4 Ft
	2 éven felül	5 Ft.

Szarvasmarhánál a helyért fizetett árak teljesen megegyeznek a lovakért fizetett árakkal.

Sertésnél	szopós után	2 Ft
	szüldő után	3 Ft
	öreg disznó után	4 ft
	hízó után	5 Ft

Külön kell fizetni a kocsikért. Ha valaki egylovas kocsival jön a vásárba 2, ha kétlovas kocsival, akkor 3 Ft-ot kell fizetnie. A vásárban a lovak részére kijelölt helyen a kocsik egymás mellett 3—4 méterre helyezkednek el. A szarvasmarhák és a sertések helyén a kocsik elhelyezkedésében szabályosság nincs. Mindenki ott telepszik le, ahol neki a legmegfelelőbb. Az eladandó lovat a kocsihoz kötik és enni adnak eléje. A befogott lovak elé is dobnak a földre takarmányt. Amelyik kocsi eladó, annak a rúdjára *salmacsórá*t (28. ábra) kötnek. Az eladó szarvasmarhának nem adnak enni, kötelen vagy lánccon fogják a vásár ideje alatt.

Az eladó disznókat leveszik a kocsiról és kötelet téve a lábukra, a kocsi kerekéhez kötik.

A vásárba egyedül soha nem mennek. Aki eladni vagy venni akar, az mindig másodmagával megy. Csak az megy egyedül a vásárba, aki „csak úgy megnézi a vásárt”. Leginkább az asszony jön be a vásárba vagy egy kisebb gyermek. Az asszony vigyáz az állatokra, a férfi jár-ke, figyeli az árakat. 10 óraker az eladók állataikhoz mennek, mert akkor már megkezdődik a vásár. Addigra már kialakulnak az árak. Ezután már csak a vevők járkálnak.

Lóvásár

A vevő azt a lovat, amelyet meg szeretne venni, először csak messziről nézegeti, majd közelebből is megvizsgálja. Odakiált a gazdának: „mit kér érte”. A gazda árat mond, de a vevő erre nem válaszol semmit, hanem alaposan szemügyre veszi a lovat. *Legyez* a szeme előtt, hogy nem *havivak-e*. Megnézi a fogát, melyről megállapítja, hogy hány éves. Felemeli a lábát, megnyomkodja a *békáját* (nyírjét), hogy nem fájlalja-e. Megnézi, hogy nem *kehes-e* vagy nem *kaptás-e*. Nem *repedékes-e* a patája. Nem *farkal-e* a ló — ha az kanca — melyről úgy győződik meg, hogy meghúzogattja a farkát, ha a ló húzza befelé, akkor farkal. Az ilyen ló nagyon sokat veszít az értékéből, mert ha az ilyen lónak a kocsiha fogva a farka alá került a gyeplő, az biztos, hogy el-elszalad vele, nem lehet az ilyen lovat megfékezni.

Ha a vevő úgy gondolja, hogy egészséges a ló, akkor odamegy a gazdához és a ló tulajdonságai felől érdeklődik. Kéri a gazdát, csináljanak „csikópróbát”. A gazda kiált ismerőseinek, hogy fogják meg a kocsi kerekeit (29. ábra). A gazda előbb befog, felül és a vevőt maga mellé ülteti. Indít. Ha a ló „egyszerre indul — nem rángatózik”, akkor jó a ló. A kocsival azután a *futtató*ba mennek, ahol már a vevő hajt. Ő maga is meggyőződik, hogy indul, hogy viselkedik a ló. Utána megkezdődik az alku. Addigra a *cenzár* is előkerül, aki vagy a vevőnek vagy az eladónak segít, attól függ, ki kérte oda. Rövid alkudozás után a vevő a gazda tenyerébe csapja a kezét és árat mond. A gazda fejével nemet int. Újból tenyerébe csap a vevő és magasabb árat kínál. Ha az eladó úgy gondolja, hogy „megtalálta számítását”, akkor a vevő kezét megszorítja és azt mondja: „nem bánom”. A vásár meg van kötve. Kézszorítás után a vásárt felbontani nem lehet. Elmennek a *cédulaház*hoz, átíratják a *paksust* és mennek meginni

az áldomást. Az áldomást meggyezés szerint fizetik. Például ha az alkuban a vevő többet kínál az állatért, akkor kiköti: „áldomást maga fizeti” — ilyenkor az eladó fizet. (30. ábra).

Szarvasmarhuvásár

Az ökörnél szemügyre veszik, hogy nem csámpás-e. Ezért, hogy jobban meggyőződjenek róla, kissé megvezettetik a gazdával. Megnézik, hogy vastag-e a nyaka, erős-e a lába. Ha ezen követelményeknek megfelel, akkor megkezdődik az alku. Ha eladta a gazda, akkor ha lánc volt rajta, leveszi, vállán átveti és hóna alatt összekapcsolja. Az ökörré pedig kötelet tesz.

Ha tehenet vesz valaki, már sokkal körültekintőbb. Az oldalán megfogja a bőrét, hogy elég vékony-e. Az a jó tehen, amelyiknek „olyan vékony a bőre, mint a cigaretta-
tapapír”. A jó tehen szarvának vékonynak és kicsinek kell lennie. Jellemzője még a jó tehénnek, hogy a nyaka vékony, a tőgyén sok a *vendégcecs*, a *farkcsíkja* a hátulsó láb térdén alul ér és a hasa alatt vastag tejér húzódik. Ha ezen követelményeknek megfelel, alája nyúl, hogy a fejésnél nem rúg-e. Kikérdezi tulajdonságait és alkuszik.

Sertésvásár

Itt is — mint minden állatnál — az határozza meg a vásárolni kívánt sertés nagyságát, hogy a vevőnek mennyi pénze van. A disznóvásárok a legforgalmasabbak, mert itt mindenki tud vásárolni, ha kevés pénze is van. Legjobban szeretik a mangalicát, mert ez a legzsírosabb. De ezek közül sem szeretik a hegyes orrút, és amelyiknek a szőre nem göndör, mert az nem hízik meg soha. Nem jó hízónak az sem, amelyiknek *lelóg* a farka, vagyis nem *kunkorodik* össze. (31. ábra)

* * *

Tanulmányunkban a számosállatok hasznát tekintettük át az Észak-Cserhát falvaiban.⁵³ Részletesen szóltunk az igaerő megoszlásáról, hasznáról, az állatok betanításának az emlékezetben megfogható formáiról. Áttekintettük a tej, a hús feldolgozását és felhasználását. Bemutattuk a trágya, a bőr, a bél felhasználásának gyakorlatát, végül az állatok vásáron történő eladását és vételét.

Az állatállomány száma, összetétele jelentősen meghatározta tulajdonosának helyzetét a falusi társadalomban. Vagyonjelző szerepét századunk közepéig megőrizte. A falu íratlan törvényei szerint, több megbecsülés, tekintély járt annak a gazdának, akinek sok lova, ökre, fejőstehene, sertése, birkája volt.

Az állattartás megkönnyítette a mindennapi életet, reményt kelthetett az életforma megváltoztatásához. Ezért az állat haszna köré csoportosult az állattartás mindennapi gyakorlata: hasznosítani igaerejét, tejét, húsát, gyapjút, trágyáját és végül nyereséggel eladni magát az állatot, hogy értékéből esetleg földet, nagyobb házat, ruhát, korszerűbb gazdasági eszközöket tudjon vásárolni.

A népi állattartás kutatásával kapcsolatban ma már egy könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésünkre. A megye, várostörténeti monográfiák nagyobbik része igyekszik vázlatos áttekintést adni a helyi parasztság állatállományának összetételéről,

gyakran kitérnek az idevonatkozó szokások, hagyományok közlésére is. Természetes, hogy a legtöbb ismeretet azok a publikációk nyújtják, amelyek az állattartás egy-egy hagyományának leírására törekednek. Az ilyen jellegű tanulmányok száma is gyors-
ütemben gyarapodott századunk 30-as éveitől. Sajnos olyan monográfiák még nem készültek — egy-egy szűkebb tájról sem — amelyek a népi állattartás teljes ismeret-
anyagát adnák.

Az általunk vizsgált témákból is csak részfeldolgozások jelentek meg, amelyek alapján azért lehetőségünk nyílik arra, hogy vidékünk népi állattartással kapcsolatos ismeretét összehasonlítsuk az ország más tájaival, körülhatároljuk helyét, meg-
fogalmazzuk eltéréseit.

Az igaerő számát a földterület, a legelő nagysága határozta meg. A 20—25 holdas
nagygazdák száma 10—15-nél ritkán volt több településenként. A legelő hiánya már a
18. században is korlátozta az állattartás nagyobb méretű kibontakozását, sőt nap-
jainkig gátja maradt az állatállomány számszerű növekedésének. Az igaerő össze-
tételét (ló, ökör) elsősorban gazdasági tényezők irányították. Ahol folyamatos fuva-
rozásra volt lehetőség, ott a ló képezte az igaerő többségét. A kereskedelmi közpon-
toktól távolos falvakban az igényesebb tartást igénylő ló helyett inkább ökrökkel
dolgoztak. A nehezebb megélhetés, a bányavárosok közelsége, a saját nevelésű állatok
szerény száma fejlesztette ki vidékünkön a kupeckedést, a kizárólag nyereszkesedésen
alapuló állatkereskedelmet.

A vontatás eszközei (kocsi, szekér, szánkó), az igaállatok szerszámai (járom,
hám), már a 18. században sem a parasztok faragóműhelyeiben készültek. Bognáro-
któl, kerékgyártóktól, szíjgyártóktól készen vásárolták meg. A kocsi, szekér, járom,
hám részeinek elnevezése ezért nem paraszti találmány, szakképzett mesterektől
került szókincsébe. A szerszámok, alkatrészek nevei ezért országosan egységesek,
táji eltérések csak formai változatoknál mutatható ki.

A tejnyerés és feldolgozásnál sem mutathatók ki helyi eltérések. Talán *vareca*
szavunk kötődik jobban a szlovák nyelvhatárral szomszédos Észak-magyarországi
területekhez.

A hús, a szőr, a gyapjú feldolgozása ugyancsak szakértelmet igénylő munka. Az
ezekkel kapcsolatos szókincsét szintén mesterektől tanulta meg a parasztság.

Az általunk vizsgált témák paraszti szókincsé természetesen nem a mesterek ki-
fejezéseinek hű másolata. A mesterektől tanult szakkifejezéseket a nyelvjárás mó-
dosította: így lett az oldalból *ódal*, a kerékből *kerek*, a tejfölből *tejfő*, stb.

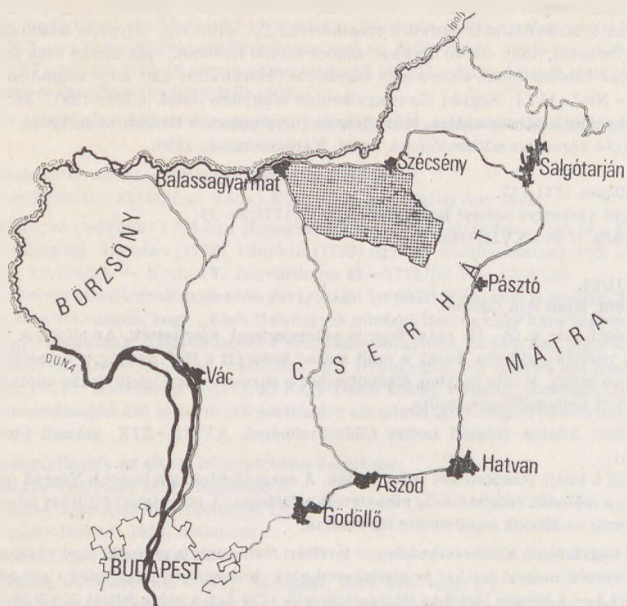
Tanulmányunk azt igyekszik rögzíteni, hogy az állatok hasznát, a kevés helyi
specialitást őrző gyakorlatát, hogyan igyekezett vidékünk parasztsága a maga javára
fordítani.

JEGYZETEK

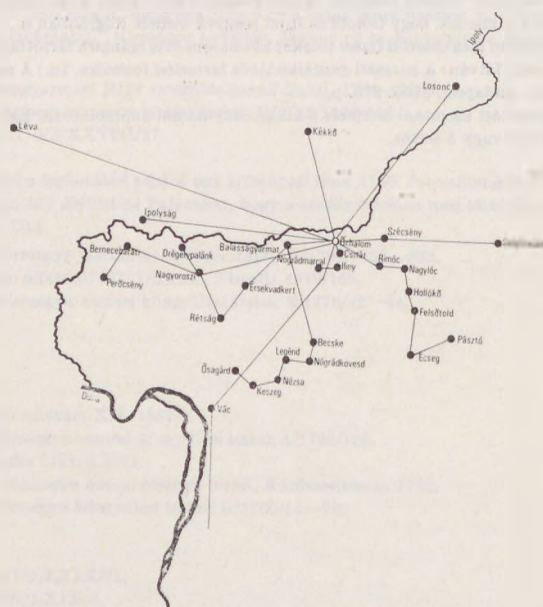
1. Az állatállomány számszerű változásainak adatait most nem közöljük, mert azokat egy korábbi tanulmányunkban
már bemutattuk. ZÓLYOMI JÓZSEF: Észak-Cserhát állattartásának másfél százada (Agrártörténeti Szemle,
1969.)
2. Az első világháború után a kistelepülési paraszti gazdaságok a fejősteheret is igazták. A nagyobb gazdáknál ez nem
vált gyakorlattá.
3. Az összeírások jelzetei: NML. Conscripio Procollus Regnicolaris 1724. — Nógrád megye összeírása 1745. — Nóg-
rád megye összeírása 1871, XVIII—79—15—24., — Conscripio Regnicolaris Possessionis 1828. 6—10, fond.,
— székessényi járás összeírása, 1844, XVIII—79—15—24—17.

4. Tagosítási térkép és birtokleírás 1864—68. (Nógrád megyei Földmérési Hivatal, Balassagyarmat)
5. A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Budapest, 1897. — Magyar Statisztikai Közlemények, Állatszámilás 1911. — Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Budapest, 1936.
6. ZÓLYOMI JÓZSEF: Adatok Nógrád megye parasztságának XVIII—XIX. századi történetéhez. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve (továbbiakban NMME) 1975. 104. p.
7. MOCSÁRY ANTAL: Nemes Nógrád vármegyének historial, geographiai és statisztikai esmertetése. Pest, 1826. II. kötet 44. p.
8. NAGY IVÁN: Balassa-Gyarmat, Új Magyar Múzeum. VIII/1858/
9. Nógrád megye Levéltára (továbbiakban NmL.) Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1948.
10. Adatok közül néhányat említettünk: 1724-ben Herencsényben és Felsőpetényben, 1740-ben Ribán (Ipolszög) csizmadia mesterek dolgoztak. Szandán (1773), Illyben (1783) egy-egy szabómesternek volt műhelye. (NmL. IV. 1. Közgyűlési iratok. 4/1724/28. — NmL. IV. Inquisitiones 13—1779/70, 13—1783/138.
Az iparosok, kereskedők termékeinek rendszeres fuvarozását levéltári forrásaink is említik. Az 1770. évi Urbánium 4. pontjára, mely arra kér választ, hogy „Ezen Helységnek minémű haszna vagy kára vagyon”, Bolgárom és Nagy-Daróc községek így válaszolnak: „Egyéb hasznát nem tapasztalhatunk, hanem azt, hogy hol Losonczi, hol Rima Szombathi kereskedő és Mester Emberek Vásárokra, hol Gyöngyöstre, hol Egerbe, hol Kecskenémre is Szekereinket béklik.” (NmL. IV. 71. Miscellanea X/1771/4.) Nagy-Daróc község válasza: „Losonczi, Rima-Szombat városokban Mesterséget és kereskedést űző embereknek portékájuk alá midőn az idő engedli bérben Szekereinket bocsátjuk.” (Uo. X/1770/2.)
11. A vasútvonalat megnyitására az alábbi időpontokban került sor:
Balassagyarmat—Ipolyság: 1891. augusztus 5.
Balassagyarmat—Ászód: 1896. szeptember 13.
Balassagyarmat—Losonc: 1896. december 1.
Drégelypalánk—Vác: 1909. július 11.
(Technikai fejlődésünk története 1867—1927. Budapest, 1929. 375—382. p.)
12. 1843-ban 97 iparost írtak össze Szécsényben. (NmL. Közgyűlési iratok, IV—1/b. 257—131.)
13. A kocsis és a szekér az ország más vidékein is eltérő járművet jelöl. VÖ.: CSALOG ZSOLT: A kocsis és szekér Szentes vidékén. (Néprajzi Közlemények X/1965/3—44. p.)
14. NmL. IV. Inquisitiones 1748/27., Nógrád vármegye nemesi közgyűlési iratok L/1771/50—87.
15. NmL. IV. 1. Nógrád vármegye nemesi közgyűlési iratok P/1772/3—89. A vasas és a fakó szekér közül az utóbbi lehetett a gyengébb kivétel. Erre utal a salgó uradalom tisztartójának 1729-ben kelt levelének részlete: „... Jó lehet van ugyan itten 3 fakó szekér, melynek itthen és a táján lehet hasznát venni, mint azon által hosszabb Utra Vasas Szeker fog kívántatni.” (Országos Levéltár, Jankovich család levéltára. fasc. 22. 97/1729.)
16. Uo.: G/1777/26.
17. NmL. IV. 39. A balassagyarmati járás szolgabírójának iratai. 1784—1835.
18. NmL. IV. 1. Nógrád vármegye nemesi közgy. iratai. D/1785/1132—13.
19. NmL. IV. 33. Fiscalia 1770/XXXVIII/37.
20. Uo.: 1785 (LXII)49.
21. A vendégoldal meglátára a legkorábbi adatot egy kökényesi tanú 1753. évi vallomásából ismerjük: „... A Szolga penig vas villát Kapván, úgy döfött az Fatenshez, hogy a *vendég oldalban* meg akadván a vas villa...” (NmL. IV. 33. Fiscalia 1754/XXV/20.)
22. NmL. IV. 1. Nógrád vármegye nemesi közgyűlési iratai. D/1786/1553—833.
23. NmL. IV. 71. Archivum mixtum. III. 1822/22., Fiscalia 1819/165.
24. NmL. IV. 1. Nógrád vármegye nemesi közgyűlési irat. 2/1776/42—94.
25. Uo. C/1758/69.
26. Uo. O/1760/44—72.
27. Uo. D/1759/70.
28. Uo. C/1771/30—87.
29. NmL. IV. 71. Archivum mixtum XII. 1835/2.
30. NmL. IV. 3. Nógrád vármegye nemesi közgyűlési iratai. 1/1796/129.
31. NmL. IV. 33. X/9 Fiscalia 1771/XXXI.
32. NmL. IV. 22. Nógrád vármegye adószedőjének irat. Kárösszeírások. 1722.
33. NmL. IV. 1. Nógrád vármegye közgyűlési iratai. O/1760/44—72.
34. Uo.: D/1768/28—81.
35. Uo.: B/1770/4—84.
36. NmL. IV. 33. Fiscalia 1787/LXIX/21.
37. Uo.: 1787/LXX/28., 1787/LXIX/8.
38. Uo.: 1776/XLIV/92.
39. ZÓLYOMI JÓZSEF: (lásd: 1. jegyzet)

40. A cserhátsurányi tanúk vallják 1721-ben: „... mivel ilyen szokása van a Falunak, hogy sorral őrzik a sertést ...”. — Cserhátszentiván 1734. évi falutörvényében olvashatjuk: „... Minthogy olyak is találkozhatnak az, Atyafiak között, a kik Gyermekeket, vagy olyan árvákat, kiknek semmi fizetések, más marha után szoktak küldeni, mint marhájokkal szoktak károkat tenni, olyanokért Gazda fog fizetni, mint kárt mint Büntetést.” (NmL. IV. Inquisitiones 1721/2., — NmL. IV. 1. Nógrád vármegye nemesi közgyűlés iratai. 1/1817/1281.) Vö. PALÁDI KOVÁCS ATTILA: A keleti palócok pásztorkodása. Műveltség és Hagyomány. VII. Debrecen, 1965.
41. NmL. IV. 22. Nógrád vármegye adószedőjének iratai. Kárösszeírások. 1726.
42. Uo. 1735.
43. NmL. IV. Inquisitiones 1741/117.
44. NmL. IV. 1. Nógrád vármegye nemesi közgyűlés iratai. P/1773/3—89.
45. NmL. IV. 33. Fiscalia 1786/LXVIII/45.
46. Uo. 1815/44.
47. Uo. 1770/XXVIII/26.
48. A vareca rövid nyelfű, lapos fejű fakanál.
49. A bőrruhák többségét már a 18—19. században is szűcsmesterek készítették. Az általunk vizsgált területen az alábbi bőrruhákat viselték: ködmön cucaj, a múlt század közepéig a férfi nadrág, a második világháború után a *bekers*, a kesztyű és a sapka. E ruhadarabok elkészítéséhez a paraszti megrendelő ritkán adott bőrt. A parasztság a levágott állatok bőrét kereskedőknek eladta.
50. ZÓLYOMI JÓZSEF: Adatok Nógrád megye földművelésének XVIII—XIX. századi történetéhez. (NMMÉ, 1982. 301—302. p.)
51. A trágyázáson kívül a talajt pihentetéssel is javították. A századfordulónig a legtöbb Nógrád megyei községben, de néhány településen a második világháborúig pihentették a földeket. A pihentetett földeket *fekete ugarnak* nevezték, amelyeket legtöbbször az állatok legeltetésére használtak.
52. A 18—19. századi nagyarányú állatkereskedelemre levéltári forrásaink is utalnak. Egy 1748. évi tanúvallomásból tudjuk, hogy a Trencsén megyei marha- és sertéskereskedők rendszeresen felkeresték Cserhátsurányt (NmL. IV. Inquisitiones 1784/4.) — A losonci járásban lakó mészárosok 1779-ben a nekik feltett öt kérdés közül a harmadikra így válaszoltak: „Ebben a Processusban kevés más Vármegyebeli kereskedő szokott megfordulni, mivel az itt való paraszt Kupeczek igen el szokták az hizlalt Marhát kapdosni és azután nagyobb Limitációra való nézve az Husnak, a Bánya Városokra fel hajtják.” (NmL. IV. 1.-d. Nógrád vármegye nemesi közgyűlés iratai U/1779/31—99.) Berkó György Mátraszelei lakos Tiszatúron hatvan darab sertést vett 1786-ban, hogy azokat a bányavárosokban eladja (Uo. 1786/611.) 1786-ban arról panaszkodtak a megyéhez küldött levelükben, hogy az alföldi, győri, pozsonyi, komáromi és bécsi mészárosok Nógrád megyébe járnak marhát venni, ezért a hús árának felemelését kérik. (Uo. 1786/338.) Balogh István is kiemeli, hogy Gömör és Hont megyék mellett Nógrádban is „... egész faluk rendezkedtek be arra, hogy az Alföldön megvásárolt fiatal tinókat két-három évig igazásra tartották, azután meghizlalva nyereséggel adták el.” (Balogh István: A paraszti gazdálkodás és termelési technika. In.: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. Budapest, 1965. 375. p.)
53. A számosállat régi állattartási üzemtani kifejezés a takarmányozással kapcsolatban. Egy számosállat = 1 ló vagy szarvasmarha vagy 10 juh vagy 5 sertés.

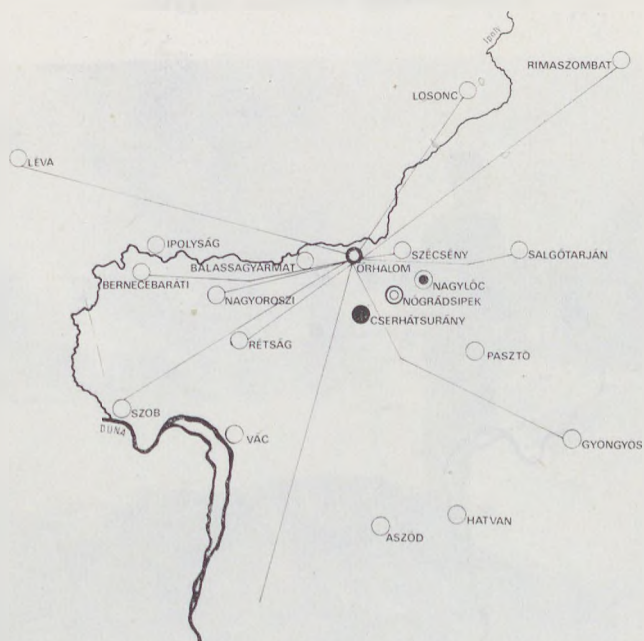
1. Észak-Cserhát területe

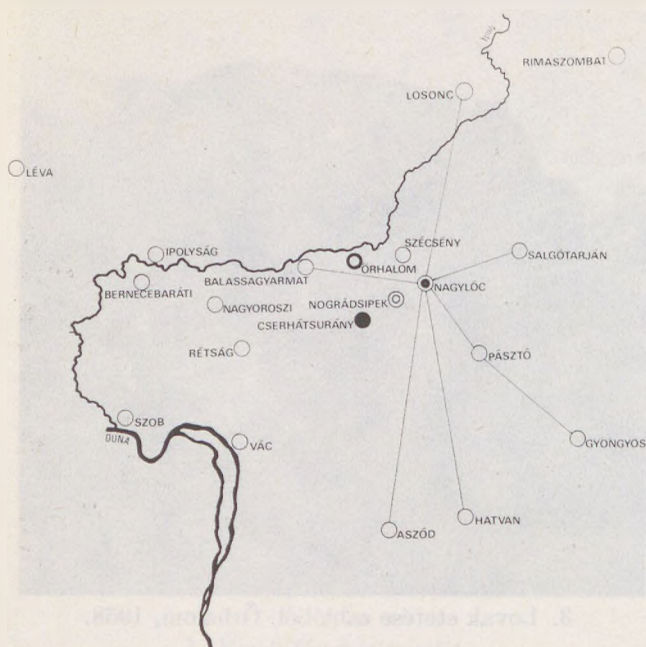
2. A burgonya és káposzta értékesítésének útvonala. Órhalom.

3. Lovak etetése zablóból. Órhalom, 1958.

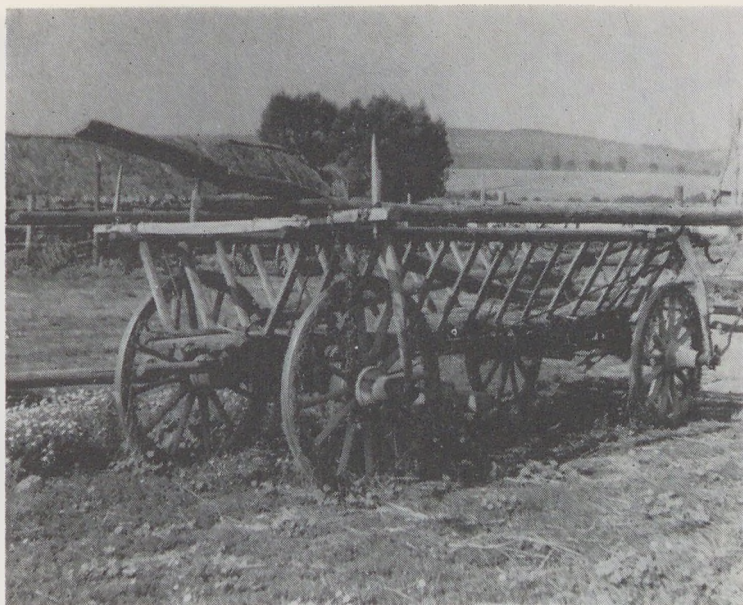
4. Fuvároztatás útvonala. Órhalom.

5. Fuvaroztatás útvonala. Nagylóc.

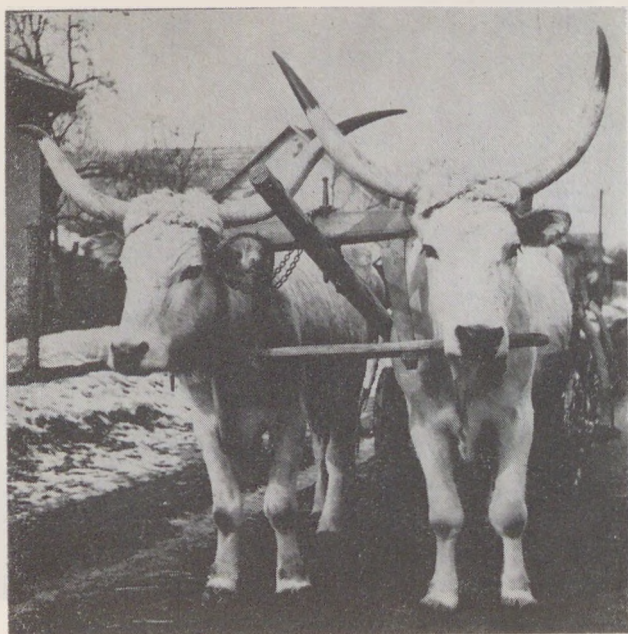
6. Fuvaroztatás útvonala. Nógrádsipek.

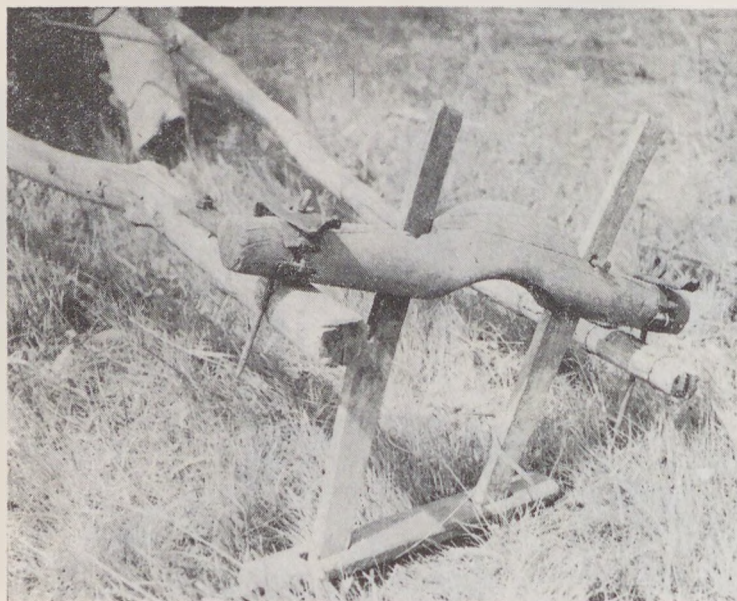
7. Vendégoldalas hosszú kocsí. Órhalom, 1965.

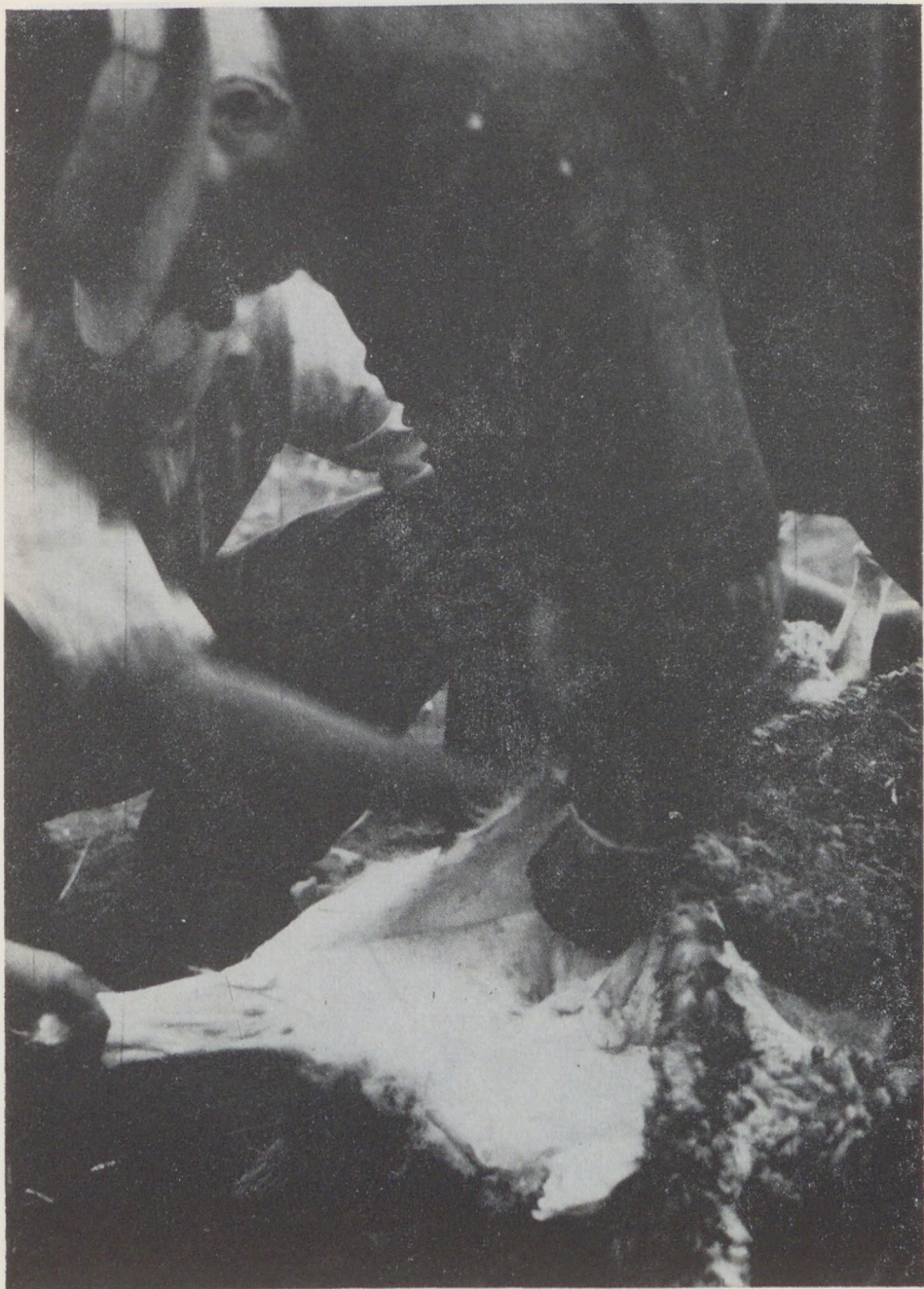
10. Levágott sertés pörkölése. Rimóc, 1964.

8. Magyar ökrök járomban. Nagylóc, 1965.

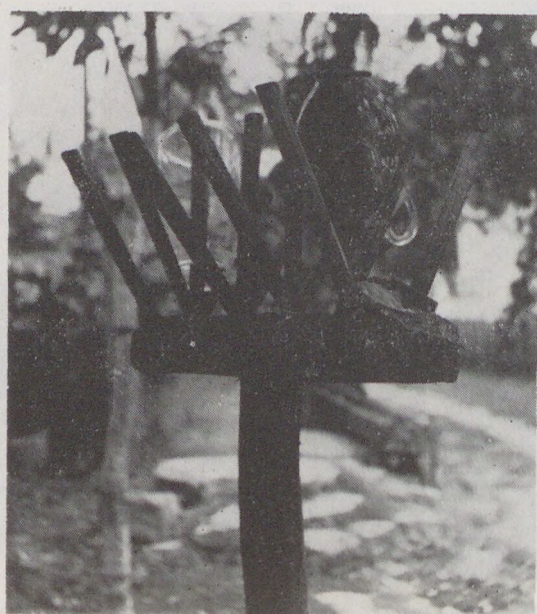
9. Egyes járom. Órhalom, 1964.

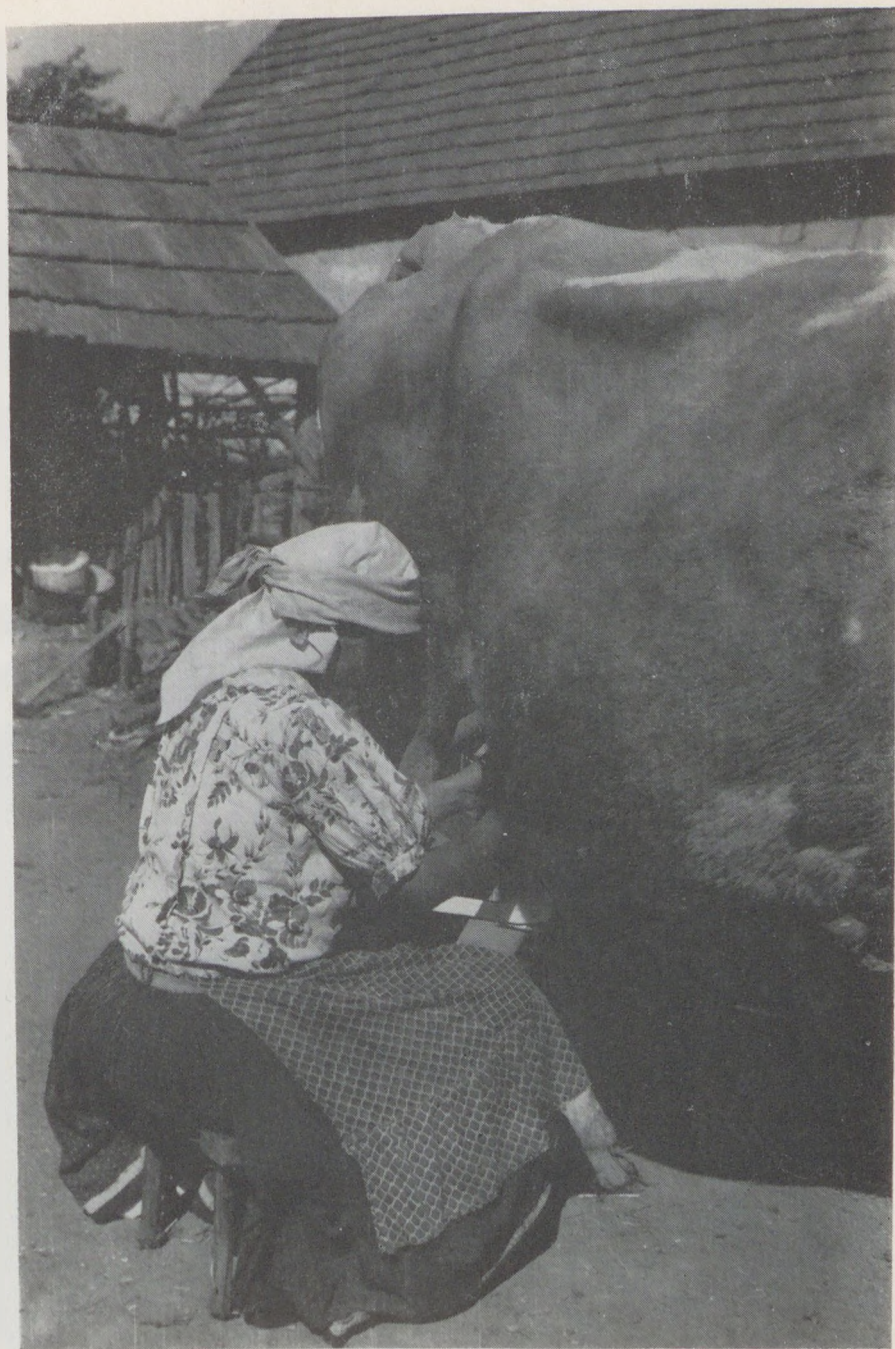
12. Birkabőr lefejtése öklözéssel. Cserhátsurány, 1964.

11. Húsfüstölő. Nógrádsipek, 1965.

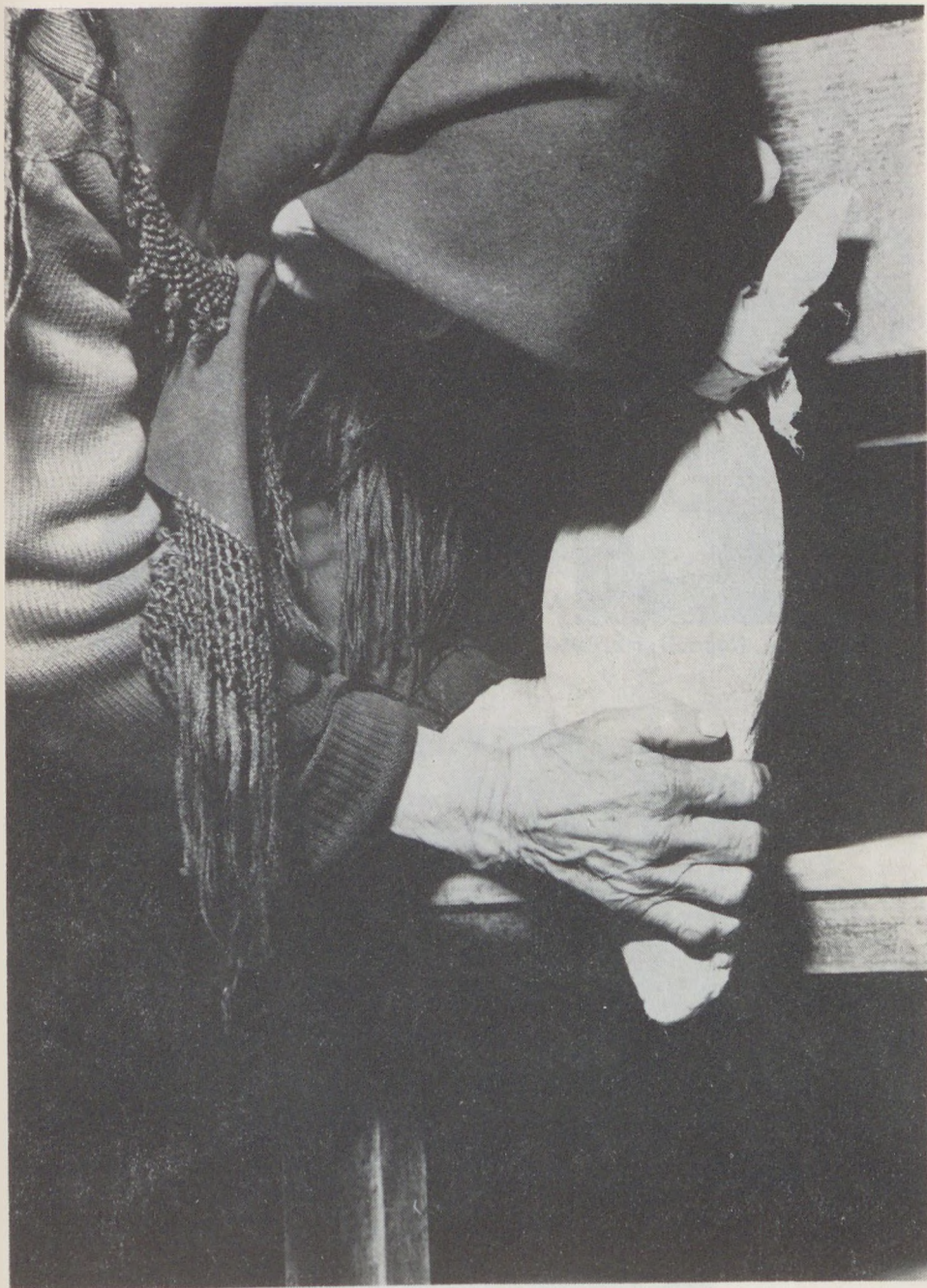
14. Köcsögtartó. Cserhátsurány, 1965.

13. Tehén fejése. Cserhátsurány, 1964.

17. Köcsögekőpülő. Cserhátsurány, 1965.

18. Túrószaeszkó nyomkodása. Órhalom, 1965.

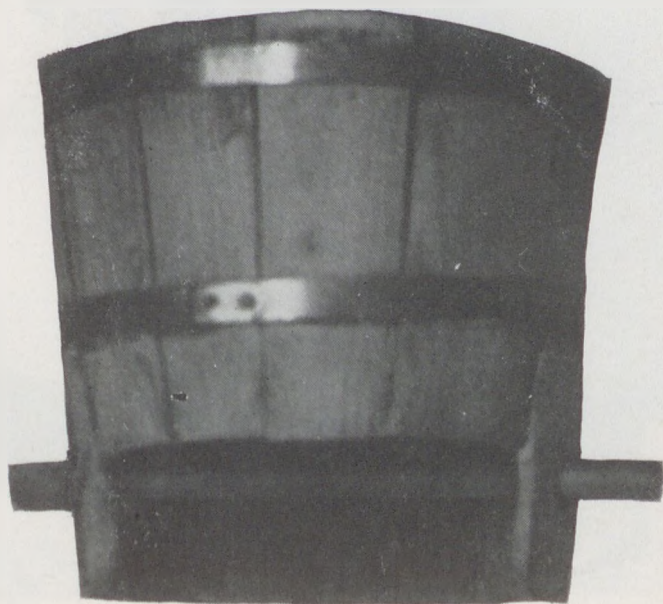
15. Köcsögtartó, Nógrádspeik, 1965.

16. Köpülés, Órhalom, 1964.

21. Sajtruha sajttal. Terény, 1959.

19. Geleta. Cserhátsurány, 1965.

20. Birka fejése, Terény, 1959.

23/a. Homolya Mihály juhász, magakészítette bőrnadrágban. Cserhátsurány, 1958.

23. Bőrös, Cserhátaláp, 1964.

24. Trágyahordás. Órhalom, 1964.

25. Kupacokba rakott trágya. Cserhátsurány, 1965.

30. Marmagasság mérés a balassagyarmati vásárrban. 1958.

29. Csikópróba a balassagyarmati vásáron. 1958.

31. Eladó sertések ketrecben a balassagyarmati vásárban. 1958.

28. Lovas kocsi szalmacsóvával a balassagyarmati vásárban. 1958.

József Zólyomi:

Der Nutzen des Viehes in den Dörfern des Nord-Oserhats

In unserem Aufsatz verfolgen wir den Nutzen der Haustiere (Pferd, Rindvieh, Schwein, Schaf) von der Mitte des vorigen Jahrhunderts bis zur Mitte der 60-er Jahre. Wo es möglich war, haben wir auch die Angaben der Archivquellen benutzt, die ermöglichen, die Darlegung einzelner Themen vom Anfang des 18-ten Jahrhunderts zu beginnen.

Im ersten Teil unseres Aufsatzes machen wir die Anzahl der Jochkraft, seine Zusammensetzung, die Instrumente des Joches, die Art und Weise des Einarbeitens bekannt. Wir schreiben ausführlich über die Anwendung, über den Nutzen der Jochkraft. In unserer Gegend haben die Fuhren mit dem Pferd für die Landwirte, die über Joch verfügten, von der Mitte des 18-ten Jahrhunderts den grössten Nutzen bedeutet. Es kam mehrmals vor, dass die Wirte auch den Anbau ihres Landes wegen der gewinnbringenden Fuhren vernachlässigt haben. Den bedeutenden Teil der Fuhren machte der Transport der Waren der Handwerker und Kaufleute aus. Die Fuhren-Strassen der geprüften Landgemeinden veröffentlichen wir auf Landkarten.

Wir gehen auf die Verarbeitung, die Benützung der Milch, des Fleisches, des Haares, des Knochens, der Wolle, auf die Behandlung des Düngers ein. Der bedeutende Teil der Milch, der Wolle ist verkauft worden, und für den Preis hat man Möbel, Kleid und wirtschaftliche Geräte gekauft. Der Dünger ist seit dem Anfang des 18-ten Jahrhunderts zum wichtigen Mittel der Bodenverbesserung geworden.

Unseren Aufsatz schliessen wir mit dem Marktverkehr. Hier schreiben wir darüber, wie das Vieh zum Markt vorbereitet wird, wie der Verkauf geschieht. Wir legen endlich Rechenschaft davon ab, wie der Nutzen des Viehes die Veränderung der Lebensverhältnisse der Familien, manchmal auch ihren gesellschaftlichen Aufstieg helfen konnte.

Megesett lányok az Ipoly menti falvak társadalmában

Kapros Márta

A megesett lány problémakörhöz több irányból közelíthet a néprajztudomány, így különböző témájú publikációk szolgálnak idevonatkozó adatokkal. A népszokások tárgyalásánál a házasság előtti teherbe esés, törvénytelennek minősülő szülés elsősorban az ifjúkor, házasságkötés, születés¹ érintkező témájaként jelentkezik, mivel e körülményeknek módosító szerepe volt az ünnepi szokásokban.² A leányanyára, törvénytelen gyermekre sajátos jogszokások vonatkoztak, amelyekre a népi jogélet kutatói kezdettől fogva kiterjesztették figyelmüket.³ Az idevonatkozó problémák komplex megközelítése a népi társadalom kutatása oldaláról lehetséges. LUBY Margit, KISS Lajos, illetve FÉL Edit, MORVAY Judit, ÖRSI Julianna különböző témájú publikációi adataikon túl, számos lényeges szemponttal segítik az eligazodást.⁴ A népi erkölcs, a paraszti értékrend módszeres vizsgálatának megindulása mutatja, milyen lényeges kérdések megválaszolása lehetséges ilyen közelítésből.⁵ Jogos várakozással tekinthetünk a parasztság szerelmi élete iránt tapasztalható érdeklődés megjelenésére felé is.⁶

A kutatástörténet sajátosságai mellett, a téma periférikus jellege, lényegében deviáns állapotot hordozó volta is közrejátszik abban, hogy a jelenleg rendelkezésre álló adatok inkább csak óvatos következtetéseket, esetenként a túl általános vagy éppen egyedi sajátosságok kiemelését teszik lehetővé. Nyilvánvaló, hogy történeti és recens anyag további feltárására van szükség.⁷ Ez késztetett arra, hogy adalékként közre bocsássam azon anyagomat, amelyet a születés táján értelmezett hagyománykörének feltárása során, mintegy mellékesen gyűjtöttem a megesett lány, törvénytelen gyermek témákból az Ipoly menti községekben.⁸

Szexuális kapcsolatok az udvarlás időszakában⁹

Ha egy lányra azt mondták „szeretője van”, az annyit jelentett, hogy udvarlója van. A szeretőből nem feltétlenül lett később férj, gyakran azonban mélyebb, tartósabb kapcsolat alakult ki ilyenkor a fiú és a lány között, amibe a szexualitás is beletartozhatott. Ez utóbbira használatos külön kifejezési formák: a lány „od'adta magát”, „hagyta magát”, „leadta magát”, „összefeküdtek”, „együtt háltak”, „összeálltak”.

Általában inkább csak néhány, esetleges együttlétről beszélhetünk. A hagyományos közös szórakozási alkalmakat követően a legény hazakísérte a lányt, s ezek a kerülvél megnyújtott esti séták adták leginkább a lehetőséget. A jobbra riadt, szo-

rongással teli, alkalmoszerű aktusok a leányok számára ritkán jelentettek pozitív élményt.¹⁰ Bár a legények kijelölt napokon történő, rendszeres esti látogatásain alkalom szintén kínálkozott volna, a fiatalok — általános vélemény szerint — nem éltek ezzel a lehetőséggel.¹¹ A szántóföldi munkák alatt pedig jobbra a közösség felügyelete meggátolta őket abban, hogy „elbujkáljenak”. — Ezek az esetenkénti együttlétek legtöbbször titokban maradtak, a kívülállók (jobbára öregasszonyok) csak találgattak, hogy van a leány és a legény között „valami”. Akik „összefeküdtek”, „együtt háltak”, azokkal kapcsolatban már inkább használhatjuk a szexuális élet megfogalmazást, mivel bizonyos rendszerességgel, viszonylag nyugodt, huzamosabb ideig tartó együttlétre is volt lehetőségük.¹² Ennek biztosításához azonban mások segítsége is kellett. Egyik változat szerint a leány szüleinek hallgatólagos beleegyezésével tölthettek együtt a fiatalok egy-egy éjszakát, vagy legalábbis néhány órát. Ha viszont a szülők ellenezték a kapcsolatot, megértő rokonra, jópajtásra, s a körülmények szerencsés összejársására volt szükség.

„Az uram barátja vót. Az apja nem akarta a lányt hozzáadni. Pedig mán vagy négy éve a szeretője vót neki. Szerették egymást, meg a lány mán 24 éves vót. Nem vót nagyon gazdag (a lány családja), csak olyan rátartó vót a szülei, mer' bíró vót. Oszť végül a lány ment el a legényhez. Amíg nem ment el, itt háltak nálunk együtt az istállóban. Otthon becsapta az apját, hogy a szomszédban hálík. Oszť hajnalban ment haza a kertek alatt. Vagy 50 éve vót a lagzijuk. A vőlegényháznál, ott tették meg a lagzit” (gazdagparaszt asszony, sz. 1908., Őrhalom).

Ezekről az inkább viszonyinak tekinthető kapcsolatokról, ha csak a leány szüleinek nem éppen a házasság kikényszerítése volt a célja, szintén tudott biztosat a falu. Az „összeállás” viszont már nyíltan vállalt kapcsolatot jelentett, aminek törvényesítésére azonban a minimális anyagi feltételek hiánya miatt egyelőre még nem kerülhetett sor. Ritkán ugyan, de előfordult, hogy a fiatalok egy-két évig is — jobbra a leány szülei házánál — együtt éltek, úgy tekintették őket, mintha házasok lettek volna.¹³

Igyekeztem választ kapni arra a kérdésre, milyen indítékok motiválták a leányok részéről a házasság előtti szexuális kapcsolatot. Bár érdemleges nemi felvilágosítással kevéssé számolhatunk,¹⁴ a leányokba belenevelt viselkedési normák megóvták őket attól, hogy tudatlanságuk, tájékozatlanságuk miatt veszítsék el érintetlenségüket. Szintén elhanyagolható indíték, hogy a lány „olyan erőssvérő” volt.¹⁵ Az erkölcsi gátlás, a következményektől való félelem korlátot szabott az érzékek esetleges, hirtelen támadt kívánságának. Itt figyelembe kell még vennünk, hogy a korai házasságkötéseket megelőző időszakban a biológiai érettség is nemegyszer kérdéses volt.¹⁶ Nyilván volt rá eset, amikor a fiatalok kölcsönösen szerették egymást, s érzelmi alapról jutottak el a szexuális együttlét igenléséig. Nehéz azonban itt különválasztani azokat a variációkat, amikor inkább arról volt szó, hogy „a lány szerette a fiút, oszť belátta, hogy annak ez köll”. Tapasztalatom szerint azt tarthatjuk leggyakoribbnak, hogy a férjhezmenés reményében engedtek az ilyen irányú közeledésnek. Tisztában voltak ezzel a legények is, s nemegyszer felelőtlen ígéretekkel próbálták rávenni a lányokat.¹⁷ A leány engedékenysége mögött állhatott a vénlánysorstól való félelem, máskor az illető legényhez való érzelmi vagy anyagi szempontú ragaszkodás. Ha a szülők észrevették, hogy lányuk körül náluk módosabb legény forgolódik, gyakran szemet hunytak a fiatalok szexuális kapcsolata fölött,¹⁸ sőt maguk terjesztették a hírt, hogy ezáltal a legényt rászorítsák a házasságra.

„Emlékszek, még kisgyerek voltam. Szent Istvánkor vót, akkor van itt a búcsú. Akkor itt mindig nagy vót a felfordulás. Én is Jolánnal (nővére) lent aludtam a Faluban (régi falurész) az egyik háznál. Reggel mán jókor fenn vótunk. Jön át az egyik asszony a szomszédbul: »Jaj, tik mán felkóttetek? Az enyimek még úgy alusznak, hogy na! Gyertek mán át mennézni, hogy alusznak!«. Átmentünk, oszt én is mint kisgyerek, ott sürögtem, oszt arra úgy emlékszek, hogy kinyitotta az asszony a kamraajtót, oszt ott aludtak bent egymás hegyin-hátán, a lyánya meg az egyik leginyvel együtt. Mer' az asszony eldicsekedett vele, hogy úgy szeretik egymást, hogy mán együtt is hálnak. Hogy más lyány ne menjen hozzája, mer' az ő lyányával hál. Oszt ha mán tunni fogják a faluba', hát maj' csak elveszi jobban'' (gazdagparaszt asszony, sz. 1920., Órhalom).¹⁹

Tudnak olyan esetekről is, amikor maga az anya beszélte rá a lányát.

„Még szegény uram mesélte (sz. 1901.), hogy egyszer egy lyány el is vetette magát neki. Ű meg csak állt, nem mert hozzányúlni, mer' ha teherbe esik, akkor el kell venni.²⁰ Pedig hogy tetszett is neki a lyány egy kissé, oszt rendes lyány vót, csak az anyja felbízatta, hogy akkor majd elveszi'' (középparaszt asszony, sz. 1913., Órhalom).

Abban a kérdésben, hogy a házasság előtt hányan vesztették el érintetlenségüket a leányok közül, természetesen csak feltevéseink lehetnek. A fiatalság társas érintkezésének szabályai, a család, közösség ellenőrzése erős korlátot jelentettek,²¹ ennek ellenére a magam részéről nem tartom kifejezetten ritka előfordulásúnak.²² Tendencia jelleggel bizonyos különbségek kimutathatók az egyes társadalmi rétegek között. „Jobbáglánynak²³ nem kellett összefeküdni, talált vevőt magának könnyen” — vallják. A vagyongyarapítás bívkörében élő gazdacsalád idejekorán beletáplálta gyermekeibe a felfogást, mely szerint „a birtoka jövőjöt nem vesztegeti el senki azzal, hogy összefekszik valakivel”.²⁴ A módosabb réteg presztízstudatát tükrözik az ide tartozók olyan magyarázatai, hogy „ha mán gazdagabb vót, a becsületnyi is más vót”. Annyi tény, hogy a rártartó *jobbáglányoktól* inkább tartottak a legények, s kevésbé mertek így közelíteni hozzájuk. Továbbá a konkrét körülmények is gátolón hatottak. A családjá szoros kötelékében élő gazdalány, aki gyakran *eggyeslány* (egyke vagy egyedüli leánygyermek) is volt, fokozottabb felügyelet alatt állt, mint napszámba járó, esetenként summásnak szegődő *zsellérlányok* vagy a cselédlányok. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a legmódosabb lányok szinte gyermekfejjel „elkeltek”, a szeretőtartás szakasza nagyon rövid volt, vagy ki is maradt életükből.²⁵ Mindezek a jelenségek abba az irányba hatottak, hogy ezen társadalmi rétegen belül ritka volt, ha a leány nem szűzen lépett oltár elé.²⁶ Hasonló — bár esetenként kevésbé kötött — körülmények jellemzőek a középparaszt családok leányaira is, azonban itt a férjhezadás időpontjának eltolódásával, a hosszabb ideig tartó szeretői viszonyból könnyebben lehetett testi kapcsolat is.²⁷ — A közép- és szegényparashti réteg határán mozgó családoknál volt tapasztalható talán leginkább a kedvező házasságra alapozott vagyoni felemelkedés vágya; a kirívó példák, melyek szerint a lány szülei által szorgalmazott nemi kapcsolat egyértelműen a férjszerzés eszköze, döntő többségben innen valók. A házasság előtti, érzelmileg motivált szexuális kapcsolatra a legszegényebb rétegnél volt leginkább lehetőség. Ebben közrejátszott a házasságkötés korhatárának kényszerű kitolódása, s az a körülmény, hogy náluk a párvalasztásban a vagyongyarapítás szempontja gyakorlatilag értelmét veszítette.²⁸ Kétségtelen viszont az is,

hogy ezen réteg leányainak szexuális kiszolgáltatottságát a családon, falun kívül vállalt munka növelte.

A továbbiakban tekintsük át, hogyan vélekedett a közösség a házasság előtti szexuális érintkezésről, kapcsolatról. A gyakoriság rétegződés szerinti eltéréseiből fakad, hogy a gazdagabb családok elutasítólag nyilatkoztak — elsősorban a katolikus vallás törvényeire hivatkozván. A többi adatközlő szerint, ha nem is dicséretes dolog, nem tekintik súlyos erkölcsi vétésnek. Jellemző a paraszti vallásosságra, hogy ez utóbbi vélemény igazolásául is a bibliához folyamodnak: „Elkezdte azt Éva a Paradicsomban, oszt folyik, míg a világ lesz”.²⁹

A kialakult normák szerint ilyen esetben a leány vétke súlyosabb, de a legénynek sem tett jót, ha „kibeszélték” viszonyát.³⁰ A leírtakból azonban láthatjuk, hogy a szexuális kapcsolatról ritkán tudott biztosat a falu, s csak akkor volt bizonyíték, ha a leány teherbe esett. Különben egy-egy pletykát kedvelő vénasszony szavát aki akarta elhitte, aki nem, nem. A leány családja tagadta, a rokonság, jóismerősök pártjukat fogták. A legény, tartván a közösség reá is vonatkozó elmarasztalásától, nem mert kérkedni sikereivel.³¹ Az ilyen mendemondáknak a párválasztásnál csak másodlagos szerep jutott. Ha gazdag hozományra volt kilátás, a fiú családja nem sokat törődött azzal, hogy a menyjelölt háta mögött „kurvá”-t sugdosnak. Szegényebb, de jó dolgos lánynak sem származott nagy kára belőle.³² Annyi azonban kétségtelen, hogy amelyik lányról feltételezték, hogy szexuális kapcsolata is van szeretőjével, ahhoz nemigen próbált más legény közeledni. Ennek részben az az oka, hogy tisztelten tartották egymás választását, másrészt benne foglaltatik a gyanakvás, hogy ha netán az ő javukra is dönt az illető leány, pontosabban a leány szülei, kérdéses: nem esett-e már teherbe. Ha azután az előző kapcsolat felbomlott, s bebizonyosodott, hogy nem maradt másállapotban a leány, különösen kellő hozomány mellett ugyanolyan esélyei voltak. A legényre nézve annyiban jelentett hátrányt, ha hírbe hozták valakivel, hogy a többi leány attól kezdve — főleg anyai intésre, de valamiféle ki nem mondott szolidaritásból is — elutasította udvarlását.³³ Természetesen szülei, rokonai közvetítésével utóbb szerezhetett vagyoni helyzetéhez illő feleséget. — A szegények nyíltan vállalt, törvényesítés nélküli, ideiglenes együttélését, mint kényszermegoldást, tudomásul vették.^{33/a}

Két körülmény esetén volt egyértelműen elutasító a közvélemény. Egyrészt, ha nyilvánvalóvá vált, hogy a szexuális kapcsolat, aktus a leány vagy szülei férjszerző manipulációjának eszköze („meg akarta fogni, hogy ű is felkapaszkodjon az uborkafára”; „csaknem meffogta magának a vén kurva”; „rákötötte magát”; „od’adta magát elére a szentelen, mer’ férhő’ akart hozzá mennyi”). Másrészt pedig, akár legénynél, akár leánynál, ha különböző partnerral többször is felmerült a gyanú. Az ilyenek már csak „muszalyból”³⁴ kaptak utóbb házastársat.

A vélekedés az eddig felvázoltaktól nem mutat nagy eltérést ma sem.³⁵ Egységes szerint most sokkal több a laza erkölcsi felfogású lány, mint régen.

„Most mán a 12—13 esztendőös lány se szűz! Itt mán az erkölcsnek vége! Szűzen az nem megy férjhez egy sem” (gazdagparaszt asszony, sz. 1916., Órhalom).
„Tiszta máma nines. Nem kurva máma a lány, de furma: mind egyfurma!” (uradalmi cseléd asszony, sz. 1895., Órhalom).

A nagytöbbség realisabb, megértőbb.

„Jaj, jaj! A régiekbe’ is vót hiba, nemesak most” (középparaszt asszony, sz. 1886., Órhalom).

„Mink se vótunk se rosszabbak, se jobbak, mint a mostaniak” (középparaszt asszony, sz. 1913., Órhalom).

„Akkor nem vót miniszoknya, mégis megestek sokan!” (szegényparaszt asszony, sz. 1896., Csesztve).

Továbbra is a partnercsere az, amit egységesen elítélnek. Ez tükröződik abban is, hogy bár helyeslik a művi abortusz legalizálását, ha a leány más-más udvarló mellett többször él ezzel a lehetőséggel, megszólják. A fiúkat azonban már e vonatkozásban sem ítélik el, párválasztásra való esélyüket nem csökkenti, ha akár több lánnyal való szexuális kapcsolatukra is fény derül. Sőt inkább pozitívan értékeli ezt, még az idősebbek is: „fájin gyerek, hisz’ mennyin veszkődnek utána”.

Teherbe és házasság előtt

Ha általánosságban kerestem a választ arra, hogyan vélekednek az olyan párról, akikről kiderült, hogy idő előtt gyermekük fogant, a válaszok elutasítók, megbotráncozók. Az ítélet elsősorban a leányt sújtotta, a legényt látszólag felmentették.³⁶ Bizonyos módosulások rajzolódnak ki társadalmi rétegződés, nem és kor szerint. Leghangosabb felháborodás a gazdacsaládokat jellemzi.

„Mindig a lyány vót hibás. Ha nem adta vóna magát, a legény nem csinálhatott semmit” (gazdagparaszt asszony, sz. 1908., Órhalom).

„Csak a lyányt mocskolták. Mer’ a legény hiába akarja, ha a lyány nem vóna olyan” (gazdagparaszt asszony, sz. 1916., Órhalom).

„A vallásban egyformán bűn, de a legényt nem bántották. Az le is tagadhatta” (gazdagparaszt asszony, sz. 1920., Órhalom).

„Jól tette! Minek adta magát a lyány? Nem kötheti a f. . . át a lábáho’!” (gazdagparaszt asszony, sz. 1928., Órhalom).

A szegényebb sorsúak megértőbbnek mutatkoztak.

„Így mondták: emberkurva nincs, csak asszonykurva van. De ez nem igaz. Mer’ az asszonykurva nem mondhatta azt, hogy gyere, oszt csinájjuk!” (uradalmi cseléd asszony, sz. 1895. Órhalom).

Ez nyilván nem független attól, hogy elsősorban az ő soraikból „megesett” lányok maradtak leányanyák. Bár a közvetlen reakciók elsősorban a leányt vették célba, a legénynek is számolnia kellett azzal, hogy immár nemcsak szeretőt kap nehezen,³⁷ hanem házassági ajánlatát is könnyen visszautasítják.³⁸

„Az olyan legénynek nem vót becsületyi. Engem is kéretett egy. Jó közepesek vótak, mint mink, de nem mentem: »Neked már van, másikat ne tegy’ szerencsétlenné!»” (középparaszt asszony, sz. 1913., Órhalom).

A kérdés egyébként inkább foglalkoztatta az asszonyokat, a férfiak tudomásul vették, de nem sokat törődtek vele. Természetesen a nők közül is az idősebbek voltak a hangadók. — Megemlítem még, hogy — amennyire gyűjtéseim során megfigyelhet-

tem — a vegyes nemzetiségű falvakban az evangélikusok kisebb jelentőséget tulajdonítottak a leány házasság előtti teherbe esésének.

Az alábbiakban bemutatandó típus-helyzetek³⁹ szemléletesen illusztrálják, hogyan alkalmazták a felvázolt tudati normákat a konkrét esetekben, s — legalábbis az utóbbi száz évben — milyen változatos lehetett a társadalmi rétegzettség következtében ugyanazon tény megítélése.

Ha a fiatalok azonos gazdasági állásúak voltak, a legény már régen udvarolt a leánynak, s bíztak a szülők hozzájárulásában, ki-ki bevallotta otthon, ami történt, s noha alaposan összeszidták őket, hacsak a minimális anyagi feltételek hiánya közbe nem szőtt, mielőbb megtartották a lakodalmat. A közösség csak a gyermek születésének időpontjától következett utólag arra, hogy a fiatalok között házasság előtt is volt már testi kapcsolat. Ilyenkor az öregasszonyok, vagy az illető család rosszakarói elpletykáltak ugyan róla, a nagytöbbség azonban nem botránkozott meg,⁴⁰ inkább csak élcelődtek, évődtek a hátuk mögött.

„Mindig tudták, hogy előbb lett meg neki. » Időtlen (koraszülött) ez is!« — oszt nevetünk.”

„Mindig csak az első lesz időtlen!”

Problémásabb volt — ez egyébként nem volt ritka eset —, ha közben a legényt besorozták katonának. Ilyenkor nem mindig sikerült kellő időben megtartani a lakodalmat. Nem feltétlenül azért, mert a legény nem volt otthon, hiszen szabadságra elengedték. Úgy vélekedtek azonban: „Sehugyse’ veszi ki az magát, hogy hazaviszi a vastag menyecskét, oszt ű meg sehun”. A fiú családja ezt nem vette jónéven. A legénynek sem volt olyan mértékben szava, amíg katonai szolgálatát töltötte, mint ha otthon, a közönsé dolgozott volna. Inkább csak ha végleg hazajött, szerezhetett érvényt — könnyebben-nehezebben — akaratának. Hangsúlyoznunk kell, hogy a közösség mindig tisztában volt azzal, megvan-e valóban a házasság lehetősége (gazdaságilag, társadalmilag összeillenek-e, a szülők hogyan vélekednek erről), s ha igen, kisebb rosszallás, csípősebb élcelődés volt mindössze a reakció, ha a terhesség kiderült, mielőtt megesküdték volna. Az elmarasztalás a leány és családja irányában érvényesült inkább.

A következő változat az, amikor a fiatalok szerették egymást, s bár a szülők — legtöbbször a fiú szülei, a leány családja végül is kényszerhelyzetben volt — ellenezték a házasságot, döntő vagyoni különbség nem volt köztük. A közvélemény szerint hűnös a lány, de ezek után már a legénynek kötelessége elvenni. Szülei, ha kellett, „kivallatták” a leányt a gyermek apját illetően, legtöbbször azonban erre nem volt szükség, hiszen mindenki tudta, hogy ki a szeretője, kivel „bujkálhatott el”.⁴¹ Ha a leány családja nem volt biztos a megegyezés sikerében, nem titkolták a dolgot, sőt igyekeztek minél több rokont, szomszédot a maguk pártjára állítani, hogy kikényszerítsék a házasságot. Ilyenkor felbolydult a falu, hiszen a legény szülei is támogatókat kerestek saját, ellenkező álláspontjukhoz. Alaposan szidták a fiukat, de kifelé védelmezni igyekeztek: „Száz apa, egy anya! Ha neki leadta magát, leadta másnak is!”. Ezzel azonban többnyire nem sokra mentek, különösen, ha már régen szeretője volt a lány a legénynek. Ha a fiú családja „nagyon rátartó” volt, a leánynak pedig kevésbé volt „rangja”, először másként próbálták egyezkedni. Felajánlottak egy bizonyos összeget — emlékezet szerint elég volt 50—60 pengő is — a leány szüleinek, „oszt ki vót fizetve életfogytiglan”. A szegényebb családok esetenként elfogadták az ajánlatot.⁴² Azonban ha a leány szülei csak egy kis reális lehetőségét is látták, ragaszkod-

kodtak a házassághoz. Egyébként a legény családjának is fontolóra kellett vennie, amennyiben nem a legmódosabbak közé tartoztak, hogy a botrány után már romlik a fiú esélye maguknál gazdagabb menyasszonyra. A vagyoni szempontok mellett, kisebb súllyal ugyan, de egyebeket is számba vettek. A legidősebbek még felvetik, miszerint régen az is közrejátszott, hogy féltek a rontástól.

„Vót olyan is, hogy nem vette el a lányt. Oszt ammeg merrontotta. Úgy, hogy nemcsak ő (a férfi), de még a lánya is, aki a másik asszonytól született, az is mehált rontásba. Még én lány vótam. Olyan hatvan esztendeje lehet annak. Szent Istvánkor temették az embert. A mulatság leállt, mikor vitték a halottat. Én is ott vótam. Három évig nyomta az ágyat az ember a rontásba. Vagy tán több is vót a’ ” (szegényparaszt asszony, sz. 1895., Órhalom).

Vegyes lakosú közösségekben több esélye volt a megesettnek arra, hogy elvegye a fiú, amennyiben azonos vallásúak voltak. Később, amikor a gyermek megszületett, s a természetes apa családja megtudta, hogy fiú lett, ismét latolgatni kezdték a házasságot. Emellett szólt, ha az apróság hasonlított az apjára.

Ritkábban, de előfordult olyan eset is, hogy a leány szülei voltak a házasság ellen: minden lejegyzett adatnál az apa makacssága miatt, gazdasági, társadalmi rangjukra hivatkozva. Ilyenkor azonban a fiú családjának módjában állt összehozni a fiatalokat, hiszen úgylis az ő házukhoz, az ő gazdaságukba került a menyecske.

„Tudok olyat. A bátyámuram (férjének a bátyja) felesége. Szerették egymást, csak az apja nem akarta adni a lányt. Nem tudom mit várt, mer’ úgy egyfurmán vótak (gazdasági szempontból a két család). Amikor a gyerek megszületett, bátyámuram katoná vót. Aztán megint úgy maradt (állapotosan) a leány. De az apja még ekkor sem adta. No osztán anyósom, mikor megtudta, hogy megint vástag a leány, hát mán ő állt a sarkára (özvegyasszonyként ő volt a család feje), hogy a második mán nem születhet meg apa nélkül, akár akarják, akár nem. Mikor a bátyámuram hazagyütt szabadságra, akkorra elintézték mindent (ti. az anyja), oszt megesküdtek” (középparaszt asszony, sz. 1886., Órhalom).

Viszont ez esetben át kellett vállalniuk a lakodalom rendezését, összes költségeit, s számolhattak azzal, hogy a leány nem kap hozományt. Legtöbbször azonban a fiatalasszony szülei megbékéltek az első gyermek világrajöttekor, különösen ha az fiú lett. Bár arra is tudnak példát, hogy az apa csak jóval később nyugodott bele. Addig a menyecske látogatóba sem mehetett haza. Utólag aztán, főleg, ha „szépen éltek” a fiatalok, a szülők különböző formában pótolták az elmulasztott kelengyét.

Az így utólag megtartott esküvők lefolyása eltért a szokásostól. A századfordulón még többféle módozatról, fokozatról tudnak. Amennyiben a szülők között nagyobb nyilvánosság nélkül létrejött a megegyezés, ugyanolyan lakodalmat rendeztek, mintha semmi sem történt volna. Ha a családban már híre ment a dolognak, a fátyl rögzítésére szolgáló kis rozsmaring koszorút nem tették fel a menyasszony fejére, mert az a hagyomány szerint csak a szűzlányokat illette meg.¹³ Egyébként azonban a szokásos menyasszonyi ruhában volt és ugyancsak nagy lakodalmat tartottak. Amikor a tágabb közösség is tudomást szerzett róla, fehér ruhát már nem illett venni a menyasszonynak, és csak *féketőt* tehetett a fejére. Bármelyik változat esetén azonban, ha már erősen látszott a terhesség a lányon, egyszerű sötét ruha illette meg és előreötött kendő.¹⁴ Ilyenkor csak „szűken volt a lakodalom”: a közvetlen rokonságot

hívták meg egy kisebb vacsorára, vagy még ez is elmaradt.⁴⁵ Sajátos jelenség, hogy ha már a gyermek megszületett és utána került sor a házasságkötésre, megintcsak nagy lakodalmat tartottak, mindössze a koszorú helyett főként volt a menyasszonyon. Ezek a kötöttségek a 30-as évektől fellazultak, s bár az idősebbek nehezményezték, a lakodalmak mind kevésbé tértek el az egyébként szokásostól.

Ha így szerencsésen elintéződött az ügy, a leány visszanyerte becsületét a közösség előtt.⁴⁶ Ezt illusztrálja, hogy ha már a szülést követően jött létre a házasság, a gyermek később gyakran tréfálkozott azzal, hogy ő volt a vőfély anyja lakodalmán. Az asszony tehát nem számított tovább „megesett személy”-nek,⁴⁷ legfeljebb veszedéskor vágták szemébe vétkét.

„Te csak hallgass! A fiad vót a vőfély a lagzidban!”

„Te mán beszélhetsz, hisz’ hasas tehén vótál, mikor elvettek!”

Családon belül azonban nem oldódott meg ilyen egyszerűen a helyzet.⁴⁸ Ennek lényegében akkor volt jelentősége, ha a fiatalok nagycsaládban, vagy utóbb már inkább csak a szülőkkel közös háztartásban éltek. Különösen az anyós érezte az asszonyt, hogy kényszerűségből került a házhoz, de sógornői is lenézték.⁴⁹ A család többi menyecskéjéhez viszonyítva nehezebb sora volt, s a közfelfogás szerint — noha sajnálták —, nem is szólhatott ellene semmit. Tudnak jószándékú anyósokról is, a tipikusabb helyzet illusztrálására azonban idézem egyik őrhalmi adatközlőm (középparaszt asszony, sz. 1886.) visszaemlékezését állapotosan elvett sógornőjéről, akivel egy fedél alatt éltek:

„Azt mán nem mondhatom, hogy a szemire hányták vóna, hogy előre lett a gyerek. — De hogy így kérdi, hát tényleg mindig szomoró vót. Nem vót annak szava itt. De úgy hangosan nem szidták. Mer’ ugye elvette vóna a fiú mindjárt, ha az (leány) apja enged.”

Leánynyák

Végezetül tehát maradtak azok, akiknek nem sikerült realizálni a házasságot. A *megesett, megesett személy*,⁵⁰ *megesett lány* (ez utóbbi forma ritkább) megnevezést csak a leánynyákra alkalmazták.⁵¹ Az ő megítélésükben is volt azonban különbség. Egyértelmű és súlyos az elmarasztalás azokban az esetekben, ha nem volt még megalapozott, hosszantartó szeretői viszony a fiatalok között, a lány nyilvánvalóan érdekből ment bele a kapcsolathoz, vagy erkölcsi ellen egyéb kifogás is felmerült.

Pl. „Nem vót olyan rendes fajta. Az egész rokonsága olyan vót neki.”

„Beszéltek össze-vissza, hogy nem is attul van. Mer’ ugye nehéz apát találni, ha sokval diskurál a lány.”

Ugyancsak elfogadták a legény szüleinek elzárkózását, amikor túl nagy vagyoni különbség volt a két család között.⁵² Ha a fiatalok szerették egymást és csak a szülők rátartisága akadályozta meg, hogy egybekeljenek, a közösség lényegében a leány pártjára állt, s ha fel nem is mentették vétkéért, kevésbé „moeskolták”, inkább sajnálták. Különösen sokat jelentett a leány becsülete szempontjából, amikor a természetes apa beleegyezett, hogy a gyermek az ő nevét használja („od’adta a nevit”).⁵³ Ez egyértelmű jele volt annak, hogy szereti a lányt, s ha rajta múlik, elvette volna.

A továbbiakban igyekszem nyomon kísérni, hogyan alakult a leányanyák sorsa. A szerencsétlenül járt leány igyekezett minél tovább titokban tartani szegényét. Édesanyja azonban hamar észrevette. S ha mégsem így történt, amikor már félt, hogy látszani fog rajta, bevallotta. Anyjának sokszor közvetlenül nem mert, ha volt idősebb menyecske-testvére, az közvetített. Apja — általában az anyán keresztül — csak akkor szerzett tudomást róla, ha már elkerülhetetlen volt.⁵⁴ A magzatelhajtás kevésbé veszélyes módzataival (nehéz terhek emelése, nyomkodás, ugrálás stb.) mindegyik szerencsétlenül járt lány megpróbálkozott, a drasztikusabb módszerekhez azonban kevésnek volt bátorsága.⁵⁵ Ha nem sikerült megszakítani terhességét, s alakja kezdett elnehezedni, „bevarrták vászonba”. Ez annyit jelentett, hogy egy szél házivászon-darabbal összeszorították mellől lefelé, a hátán jó erősen összevarrva az anyag végeit. Később egy-egy újabb vásznat varrtak a tetejére, ha már félő volt, hogy a régi szétszakad.⁵⁶ Az elbeszélések szerint e módszerrel nemegyszer sikerült teljesen eltávolítani a „szégyent”. Másrészt az összeszorítás következtében nagyobb volt a valószínűsége annak, hogy a csecsemő nem lesz életképes, ami némileg egyszerűsítette a helyzetet. Éltek a „bevarrás” eszközével egy ideig azok is, akiknek végül sikerült férjhez menniük az illető legényhez, mivel az egyezkedés gyakran elhúzódott. Ugyanez érvényes az olyan családokban is, akik saját vagyoni és társadalmi tekintélyükben bízva nem vették igénybe a közösség kényszerítő nyomását a házasság realizálásához, s azon igyekeztek, hogy a terhesség titokban maradjon.⁵⁷ Akinak sikerült állapotát elkendőznie, életmódján nem változtatott, továbbra is járt mulatságokba, sőt néhány olyan esetről is tudnak, amikor így ment férjhez anélkül, hogy a násznép vagy esetleg, ha mástól volt terhes, a vőlegény tudomást szerzett volna erről a lakodalom előtt.

„Ez nem itt vót, hanem Szügyben (1920 körül). Jómódú katolikus család vót. No oszt a keresztanyja bevarrta a lyányt jó erős vászonba, hogy ne lássák lagzikor, hogy vastag. A rákövetkező szerdán megvót a gyerek. Siratott nekem a fiú anyja, hogy »Jaj, jaj! Ilyen szégyen még nem vót!«. »Dehogyan nem vót, Erzsike, történt az más másnál is.« De csak nem hagyta: »Ha tudtuk vóna legalább! Nem engedték vóna, hogy elvegye!«. Pedig hát az ő fíjuktul vót teherbe” (szegényparaszt asszony, sz. 1896., Csesztve).

„Mán 8 hónapos terhes vót, mikor megvót a lagzija. De nem attól, akitül megesezt. No oszt ráfeküdt az ura, mer’ be vót varrva, oszt mozgott benne a gyerek. El is zavarta azon éjjel az ura. A lyány anyjáék tudták, hogy terhes, de azér’ adták mégis ehhez, mert egy kicsivel több főggye vót. Pedig a másik is elvette vóna, akitül megesezt. Mer’ azzal szerették egymást. Kobozta is magát a lyány, de az anyjáék csak nem engedték” (1913-ban született az illető asszony; adatközlő: gazdoparaszt asszony, sz. 1899., Órhalom).

Ha viszont kitudódott a dolog, „többet a népek elé nem mert menni”, csak ott-hon a ház körül tett-vett.⁵⁸ Még a templomba sem merészkedett el, mert mint mondják: „Ott nevették vóna ki hangosan!”. A szegényérzet mellett ebben más is közrejátszott. Vétke révén kívülrekedt a faluközösség valamennyi csoportján: már nem számított lánynak,⁵⁹ viszont menyecskének sem.⁶⁰ Így a kötött templomi elhelyezkedési rend értelmében a templomban nem volt helye.⁶¹ Felemás állapotát fejezte ki fejviselete is. Továbbra is leeresztett hajjal járt, mint a lányok, viszont fedetlen fővel már nem mutatkozhatott. Kendőjét áll alatt kötötte meg, mint az idősebb asszonyok.⁶²

Ilyen helyzetben módosultak a születés körüli szokások.⁶³ Keresztelői lakomát

nem tartottak, valamelyik közeli rokon asszony, esetleg csak a nagymama titokban, hétköznapi, esti ájtatosság után vagy kora reggel keresztvíz alá tartotta a csecsemőt, s a családtagok közül egy férfit beírtak keresztapának.⁶⁴ Bár az illetőket szólíthatta „keresztapám”-nak, „keresztanyám”-nak később a gyermek,⁶⁵ nem vonatkoztak rájuk azok a kötelezettségek, amik egyébként a keresztszülőt terhelik. Így *posztrikba* sem jártak⁶⁶ a megesett lányhoz: „Ha már megcsináltattad, egye’ krumplilevest, vagy amit tudsz!” — vágta oda neki az anyja.⁶⁷ A katolikusoknál hivatalosan az anyaaatvás szertartásában sem részesülhetett. Csesztvén él halványan emléke annak, hogy ilyenkor titokban a bába „megavatta”.⁶⁸

A gyermek világrajötte után a leány „asszony lett”. Ezt jelképezte a *felkontyolás*, amelynek körülményeit érzékelendő, idézem egy szemtanú elbeszélését:

„... a pajtásom, az olyan nagy zsvány vót. Még akkor mink iskolába jártunk, oszt mondja egyik reggel: »Szünetben elszaladunk mennézní, hogyan kontyolják fel a menyasszonyt!« Hogy honnat tudta, nem tudom. Hát el is szaladtunk ezekhő’ a B. M.-ékho’. Hát akkor csinálja neki a kontyot a nővéri, de üti-veri a fejit közben a szerencsétlennek. Az apja meg csak szidta, káromkodott rá. Ahogy melláttak minket, elzavartak rögtön. De arra úgy emlékszek, hogy ritt szeginlyány nagyon, oszt a testvéri meg csapdosta ökölvel a fejit” (középparaszt asszony, sz. 1886., Órhalom).⁶⁹

Természetesen az *újmenyecske* korszak a hozzá kapcsolódó privilégiumokkal értelem-szerűen kinaradt a nő életéből. A főkött, kikötött kendő, cifra menyecske-ruhák nem illették meg, bekötött fejjel, egyszerű, sötétebb öltözetben járhatott.⁷⁰ Most már mehetett rendszeresen templomba, de kismisére. Ha mégis „ráért a szemire”, hogy az ünnepi nagymisére megjelenjen, csak a kórus alá merészkedett a középkori asszonyok közé.⁷¹

Vidékünkön ismeretlen volt, hogy a megesett lány dajkaságot vállaljon,⁷² olyanról sem tudnak a legutóbbi időkig, hogy lencsbe, illetve állami gondozásba adta volna valaki házasságon kívül született gyermekét.⁷³ Az anya szüleinél húzódtak meg: „A szülő már mit csináljon, ha mettörtént?”⁷⁴ Az ő gazdaságukban dolgozott, amennyire csak ereje bírta, hiszen a közös vagyon gyermekekre fordított hányadáért is meg kellett dolgoznia. Ha nagyon szűkösen élt a család, volt rá példa, hogy a leányanya, amikor már nem szoptatott, elszegődött a kocsmároshoz szolgálónak, vagy végső esetben Balassagyarmaton lett háziacseléd, de legtöbbször csak átmenetileg, inkább otthon keresett napszámos munkát, s nevelte gyermekét.⁷⁵ Több községből van példa arra, hogy közülük kerültek ki a tanfolyamot végzett, ún. *könyves bábák*. Mint már említettem, a természetes apa általában nem sokat törődött megesett szeretőjével.⁷⁶ Volt ugyan rá példa, hogy ha csak szülei tiltakozásán múlt a házasság létrejötte, kisebb ajándékokkal, ruhafélével igyekezett hozzájárulni a gyermek felneveléséhez, ez azonban messze nem volt elegendő.⁷⁷

A falu lassan napirendre tért a történetek felett,⁷⁸ szemébe nem igen mondtak semmit, csak a háta mögött sopánkodtak még egy darabig az öregasszonyok. A megesett azonban továbbra is igyekezett kerülni az embereket, azt pedig különösen, hogy valakivel összeszólalkozzon, mert rögtön előhozták vétkét. Így is elég volt otthon állandóan hallgatni a nyílt vagy burkolt szemrehányásokat.⁷⁹

A hagyományos társadalmi keretek között nem találtam arra példát, hogy a megesett később más férfivel ugyanúgy járt volna.⁸⁰ Csendes, tisztességes asszonyokká lettek. Többen közülük — elsősorban azok, akik valamilyen formában rendszeres,

önálló keresettel rendelkeztek —, ha alkalom kínálkozott sem mentek férjhez később. Egyébként nem sok lehetőségük volt. Csak olyan ember vette el őket, akihez nem ment hozzá más: öreglegény, többgyermekes özvegyember általában a szegényebb rétegből, sokszor nem is a saját falujából való.⁸¹ Gyermekét vitte magával az új házasságba.⁸² Valamit javított a leányanya ilyen vonatkozású lehetőségein, ha a gyermek időközben meghalt.⁸³ Olyan esetről, hogy a leány szégyenében az öngyilkosságot választotta volna, vagy elbujdosott a faluból,⁸⁴ szintén nem tudnak. A hagyományos társadalom végül is biztosított helyet a megesett lányok számára is.

Gyakoriságról beszélni a házasság előtti teherbe eséseket illetően meglehetősen nehéz.⁸⁵ Gyűjtéseimből az következik, hogy nem volt ritka. Az esetek döntő többségében azonban a házassággal megkezdődött az ügy.⁸⁶ Leányanya az emlékezet alapján felderíthető időben kevés volt, különösen olyan, akiknek később sem sikerült férjhez mennie. Az tény — a leírtakból is egyértelműen következik —, hogy ezek a legszegényebb rétegből kerültek ki.⁸⁷

A vegyes vallású községek szlovák eredetű evangélikusai körében különösen ritka volt a leányanya. Ennek magyarázata többoldalú. Az adott falvak társadalmán belül az evangélikus lakosság szoros egységet alkotott, összetartozás-tudatuk, egymás kölcsönös segítése igen intenzív volt. E vallás követői vidékiünkön a tehetősebb réteget alkották, így a vagyoni helyzetből fakadó összetartás csak erősítette a vallást, ami a nemzetiségi különbözőségben gyökerezett.⁸⁸ A falu többi lakójától magát elkülönítő közösség ereje fokozottabban esett latba a házasság realizálásánál.⁸⁹ S addig is, amíg az ügy elrendeződött, gondosan titkolták: „katolikusnak nem adta ki a maga fajtáját”. Ha valamilyen oknál fogva mégsem sikerült összehoronálni a párt, kedvező vagyoni helyzetük mellett nem jelentett nehézséget a terhesség megszakításának finanszírozása. Továbbá más közelítésben a katolikusok gyakran hivatkoztak arra, hogy a magzatelhajtás az evangélikus vallás szerint nem jár olyan szigorú következményekkel, tehát a vallás náluk kevésbé jelentett gátló tényezőt ennek alkalmazásában. Végezetül pedig, mint már tudjuk, a módos réteg fiataljainál eleve kevesebb lehetőség volt arra, hogy egyáltalán házasság előtt szexuális kapcsolatba kerüljenek.⁹⁰

Átmenetileg gyarapodott a megesettek száma azok körében, akik az utóbbi fél évszázad során, a huzamosan idegenben vállalt, már nem mezőgazdasági jellegű munka következtében többé-kevésbé kiszakadtak a hagyományos társadalom keretei közül.⁹¹ A család és tágabb közösség felügyeletének hiánya vagy erős lazulása,⁹² továbbá az életforma megváltozásából adódó konkrét körülmények (pl. tömegszállások) eleve több lehetőséget adtak. Másrészt a probléma megoldásához is hiányzott a közösség kontrollja.

„Akik eljártak így dolgozni, ott elmaradt a parti. Nem lett házasság, mer’ annyira nem ismerték egymást. Meg aztán nem falubeli vót, mer’ hogyha falubeli vót, akkor szegyeellte az is, mer’ ugye kitudódott, hogy ő járt hozzá, ő csinálta a gyereket. Akkor mán, ha szerette, ha nem, akkor is elvette. De hát ugye egy idegen?! Akkor az ő falujába se’ tudták meg, hogy ő megejtett egy lányt, viszont a lány falujába se’ tudták, hogy kitől” (gazdagparaszt asszony, sz. 1934., Ipolyce).⁹³

Adódott úgy, hogy később mégis sikerült az egyszeri „botlás” után immár falujukon kívül az ilyen lányoknak férjet találniuk. Olyan esetre nem akadtam, hogy a leányanya hazaköltözött volna idegenben „szerzett” gyermekével. Sokan közülük „nem rendes személy”-ekké váltak. Mint falujukban tudni vélik, mind gyakoribb lett a

partnersere, nem volt ritka, hogy családos emberrel folytattak viszonyt vagy léptek alkalmi kapcsolatba. Életformájuk egyre ziláltabbá vált, a falu közössége egyértelműen elítélte, kirekesztette őket. Az elutasítás az illető szüeleire is vonatkozott, hacsak azok meg nem szakították vele a kapcsolatot.⁹⁴ Ezekben az esetekben a leányanya-ság a közösség szemében egészen más tartalmat nyert.

A hagyományos társadalmi kereteken belül a 30-as évektől mind ritkább vidékiünkön a leányanya, az utóbbi 20 évben pedig már csak elvétve akad. Ez természet-szerűleg összefügg a művi abortusz legalizálásával, a fogamzásgátlás terjedésével.⁹⁵ A fiúk is jobban meggondolják, mióta a gyermektartás megállapításának, illetve behajtásának mindinkább biztosítottak a feltételei. Természetesen most is tudnak olyan házaspárokról, akiknél előbb született meg az első gyerek, mint kilenc hónap, de ennek már egyáltalán nem tulajdonítanak jelentőséget. Napjainkban is előfordulnak azonban esetek, amelyek a hagyományos gondolkodás továbbélését mutatják.

Pl. Az egyik község tsz elnökének egyetemista fiától 1973-ban teherbe esett egy falujabeli lány, aki a tsz-ben dolgozott. A fiú családjának régi társadalmi presztízse van a faluban, nagypapja, dédapja bíró volt, s a legjobb gazdának számítottak a múlt század végétől. Bár a leány szüleinek vagyoni helyzete jelenleg jó átlagos, az ő eleik zsellérek voltak. A fiús szülők hallani sem akartak a házasságról, a falubeliek azt is tudni vélték, hogy az anya 100 000,— Ft-ot kínált fel a lánynak cserébe, ha elveteti a magzatot. A másik család azonban nem engedett. Megszületett a kislány, a bíróság megítélte a gyermektartást. A lány szüleinél él gyermekével, még mindig bíznak abban, hogy elveszi a fiú. A falu közvéleménye bizonyos megszorításokkal a leány mellett van. Ebben közrejátszik, hogy a fiú apja annak idején szintén családja ellenére vette feleségül az alacsonyabb gazdasági, társadalmi rangú, már terhes szeretőjét.

Törvénytelen gyermek

A megesett lányok, leányanyák helyzetének valós feltárásához hozzátartozik annak a kérdésnek érintése is, hogy a házasságon kívül született gyermekek sorsa hogyan alakult, illetve az anya erkölcsi vétsége milyen következménnyel járt a gyermekre nézve. Ennek megválaszolásában ismét csak tovább kell lépniünk az adatközlők általánosságban közelítő feleletein. A konkrét esetek felderítése szerint a közösség viszonyát lényegében az szabta meg, hogy a gyermek családjának milyen társadalmi rangja volt. Tekintettel arra, hogy — mint láttuk — általában a szegény lányok hozták világra gyermeküket, az elítélő magatartás nem pusztán az erkölcsi vétségnek tudható be, átszövi azt a módosabbak fennsőbbiség-tudata, a gazdasági súlyból adódó erkölcsi biztonsága is.

Eszerint tehát a gyermeknek — noha elismerik, hogy ő maga végül is ártatlan — viselnie kell anyja vétkének következményeit: „mევვტ ბეღეგეზვე”.⁹⁶ Ennek megnyilvánulását látták először is abban, hogy „az anyja nevit hurcolta”, utóbb azonban a helyi hatóságok és mindinkább azon voltak, hogy az apa nevén anyakönyvezzék az ilyen újszülöttet. Kénytelen volt pajtásaitól eltérni a gyakori csúfolódásokat: „fattyú”.⁹⁷ „Nincs apád, csak anyád van!” — bár különben éppen úgy bevették a játékba, barátkoztak vele, mint bármelyik más gyermekkel.⁹⁸ Ha azonban a felnőtt társadalom valamelyik tagjával került összeütközésbe, azok már durvábban fogal-

maztak: „mer’ az anyád is kurva vót”, „te is csak olyan kurva-fajta vagy, mint az anyád” stb. Legtöbbször az ilyen gyermek csendes, visszahúzódo természetű lett („mévót húzóda”). Csak otthon az anyjának panaszkodott, sírt, vagy: „Ha olyan vót a természeti, szekírozta az anyját, hogy ű az oka mindennek. De az mit tehetett?! Lenyelte”. Egy-egy odakiabálásból hamarosan megtudta, hogy ki a természetes apja, akit aztán legtöbbször gyűlölt. Ezt az ellenséges érzést az anya is igyekezett szítani. Előfordult, hogy a nagyobbacska gyermek végső elkeseredésében „rákiabált az apjára: »Hiába nem beszélsz velem, mégis a te gyereked vagyok!«”. Ha az anya később máshoz, tehát nem a gyermek apjához ment férjhez, s további gyermekei születtek, a mostohaapa, bár nevére nem íratta,⁹⁹ nemigen tett különbséget felesége korábbi és közös gyermekeik között: „Aki mán elvette az ilyet, az számolt a gyerekvel is”.¹⁰⁰ A párválasztás közeledtével elvileg saját képességei, tulajdonságai szerint vették számba a házasságon kívül született gyermekeket.¹⁰¹ Az anya vétke, ha az utóbb tisztességes életet élt, többnyire már elévült. Az elbeszélések szerint mégsem volt „különösebb becse”, sokszor csak „muszalyból” vették el, illetve olyan feleséget kapott, aki nemigen válogathatott a kérésekben. Itt azonban feltétlenül figyelembe kell venniünk, hogy vagyoni helyzetükből is meglehetősen korlátozott lehetőségek következtek. A konkrét esetekből kiderült, hogy saját társadalmi rétegükön belül legtöbbször azonos esélyekkel indultak, mint törvényesen született társaik.¹⁰² Bár, ha a másik fél szülei valamilyen egyéb okból nem helyeselték a fiatalok kapcsolatát, az első megfogalmazott kifogás mindig az anya múltjára vonatkozott.

„»Azt akarod elvenni?! Hát annak olyan vót az anyja!«. Szóval, hogy olyan éle-
tet élt. Hogy kurva vót. Hát ezt felhánytorgatták” (gazdagparaszt asszony, sz.
1934., Ipolyvece).

Az adatközlők az eddig vázolt helyzetet, hozzáállást tartják tipikusnak a házasságon kívül született gyermekeket illetően. A gyakorlatban azonban többféle változat kialakulhatott. Olyan helyzetben, amikor csak a nagyszülők ráartisága akadályozta meg az egymáshoz kölcsönösen vonzódo, gazdaságilag kevésbé eltérő állású szülők egybekeelését, ha a természetes apa önként hozzájárult nevének viseléséhez, könnyebb helyzete volt a gyermeknek. Veszekedésnél odavághatták ugyan az anyjára vonatkozó sértést, azonban az asszony enyhébb erkölcsi megítélése közvetve nála is érvényesült. Az ilyen gyermek pl. megengedhette magának, hogy akár gúnyolódjon is apja családjával.

Pl. egy eset az első világháborút követő évekből: „Ha a fiú apjék gyűttek, kiabált a gyerek mindig: »Nagyapám!« »Nagyanyám!«. Azok meg haragudtak: »Nagyapád az öregisten!« Persze oszt a népek meg nevték, hisz’ igaza vót a gyerekeknek” (középparaszt asszony, sz. 1913., Órhalom).

Ha a természetes apa vagy annak rokonsága rendszeresen támogatta a gyermeket, ez ismét enyhítő körülménynek számított. Ilyenkor az ő, apjához fűződő viszonya is módosult. Amelyik gyermeket pedig az apa törvényesen elismerte, az anyai jusson túl apjától is számíthatott örökségre valamelyest, s így párválasztási esélyei növekedtek.¹⁰³ Családos embernél valóban csak személyes rosszindulatból hozták esetleg elő törvénytelen származását. Ilyenkor már saját életvitele, cselekedetei alapján ítélték meg.¹⁰⁴

* * *

Dolgozatomban a leányok házasság előtti szexuális kapcsolatának erkölcsi, gyakorlati következményeit igyekeztem megvilágítani az emlékezet által behatárolható időszakban. A téma természetéből fakad, hogy az adatok adekvátságát bizonyos vonatkozásokban fenntartással kell kezelniünk. Ez részben kiküszöbölhető, ha a problémát — mint minden erkölcsi tartalmú jelenséget — több oldalról közelítjük meg. Vizsgáljuk tehát az általánosított tudati normát, annak konkrét cselekvésekben (esetekben) történő realizálását, s a tettek értékelését. Tapasztalataim azt mutatják, hogy még az ilyen kis lélekszámú falvak gazdaságilag viszonylag kevésbé differenciált közösségeiben is kitapinthatók a rétegződés szerinti eltérések mindhárom vonatkozásban.

A téma feltáratlansága miatt csak óvatos összehasonlító következtetésekre szorítkozhatunk. A Nógrád és Heves megyéből rendelkezésre álló korábbi adatok alátámasztják tapasztalataimat — bár nem minden részletben.¹⁰⁵ Több és lényeges ponton mutat eltérést anyagom országos vonatkozásban. Elgondolkoztató körülmény, hogy a rendelkezésre álló szakirodalmi adatok nagyobb része protestáns vidékekről származik.¹⁰⁶ Ami keveset a kérdés történeti hátteréről tudunk, az a református és evangélikus egyházak idevonatkozó erkölcsi szabályozásának szerepére világít rá.¹⁰⁷ A valóság — feltárássra váró — szerepét feltételezve is, az eltérések okát magam részéről elsősorban a társadalmi háttér különbözőségében látom. Az ország északi, palócnak tartott népsége körében, amelybe többé-kevésbé beletartoznak a vizsgált falvak lakói is, a századfordulóig, első világháborúig a paraszti társadalom lényegében hagyományosan szervezettnek mondható.¹⁰⁸ Illetve az ilyen szintben gyökerező tudati, erkölcsi normák, értékek még ezt követően is konzerválódtak. Ezen keretek között a katolikus valláserkölcsi tanokkal átszőtt, előírt szokáscselekvéseken keresztül realizálódó normák, az individualitás alacsony foka, a közösség értékelő ellenőrzésének hatékonysága megszabta, behatárolta a fiatalok házasság előtti szexuális életét. Ebben a hagyományörző társadalomban a közösségnek még volt súlya, ereje ahhoz, hogy a normák áthágásából adódó, kiélezett helyzetben (teherbe esés) lehetőleg kikényszerítse a házasságot. A következmények felől ítélő erkölcsi felfogás¹⁰⁹ értelmében, így a probléma lényegében megoldódott. A múlt század utolsó harmadától erősödő, falun belüli rétegződés még mindig jóval kisebb feszültségeket okozott e vonatkozásban, mint azon, erősebben kapitalizálódó alföldi mezővárosokban, népes falvakban, ahonnan az összehasonlító adatok zöme rendelkezésünkre áll. Továbbá vidékiünkön a leányanyák számára is adott maradt falun belül egy, kétségtelenül lehatárolt, de a közösség által elfogadott státusz. Mindez érvényét veszítette, amennyiben az illető — akár csak átmenetileg — kiszakadt ebből a közösségből.

JEGYZETEK

1. Az utóbbi témakör ilyen irányú bővítésében közrejátszott a Palóc kutatás keretében készült kérdőív, amely kiterjedt idevonatkozó problémákra is (KAPROS M.—UJVÁRY Z., 1975.).
2. PL. GYÖRFFY I., 1930.; BÁLINT S., 1933.; ORTUTAY Gy., 1934.; FÉL E., 1941.; KRESZ M., 1960.; GYÖRGGYI E., 1962.; RUITZ I., 1965—66.; SZALAY E., 1972.; SCHRAM F., 1972.; BECK Z., 1975.; KAPROS M., 1975., 1977.; SZATHMÁRI I., 1975., 1978.; TÓTH F., 1975.; JUNG K., 1978.; VAJDA M., 1978/a.
3. E kutatások eredményeinek elemző összefoglalását részletes bibliográfiával ld. TÁRKÁNY SZÜCS E., 1981.
4. LUBY M., 1935.; KISS L., 1941.; FÉL E., 1941/a., 1944., 1944/a., 1959.; MORVAY J., 1956.; ÖRSI J., 1976.
5. JÁVOR K., 1970., 1978.; NAGY O., 1982. VERES L., 1978.
6. VAJDA M., 1978., 1982/a. — A magyar parasztság szerelmi életének feltárással hasznosítható eddigi eredményekről értékelhető kutatástörténeti áttekintést készített VAJDA M., 1982. Remélhetőleg mielőbb publikálásra kerül a szerző itt jelzett doktori disszertációja (Erkölcs és életmód alakulása egy alföldi település közösségében). Minden bizonnyal előrelépést hoz, sok vitás kérdés tisztázását segíti majd, ha megjelenik az 1982-ben megtartott,

- „Erosz a folklórban” című tudományos konferencia anyaga (rövid tájékoztatást a tanácskozásról ld. NIEDER-MÜLLER PÉTERTŐL: Ethn., XCIV. 1983. 155—156. p.). — E kutatási irány kapcsán feltétlenül tanulunk kell ORTUTAY GYULA még 1935-ben közzétett programadó elvi, módszertani tanulmányára, amelyben különböző megközelítésben, összefüggésben szerepelnek a megsejt lány problémakörben feltárandó kérdések is (ORTUTAY Gy., 1935.).
7. A paráznságra vonatkozó történeti adatok feltárásának egyik lehetőségéről ld. JÁVOR K., 1971.
 8. A folyó bal partján elhelyezkedő, jelenleg Nógrád megyéhez tartozó falvról szó van. A gyűjtőterületről, lakóiról rövid tájékoztatást ld. KAPROS M., 1975. 134—135. p. A gyűjtés ideje: 1970-es évek.
 9. Hangsúlyozni szeretném, hogy terepmunkám során nem a fiatalok szerelmi életének komplex feltárása volt a célom. A témára annyiban tértem ki, amennyiben ezt a megsejt lányokkal kapcsolatos felfogás, az irántuk tanúsított közönségi magatartás értelmezése, jobb megvilágítása szükségessé tette.
 10. A szexuális életre vonatkozó adataim szinte kizárólag asszonyoktól származnak. A vidék idősebb lakóira máig jellemző szemléletbeli konzervativizmus miatt férfi adatközlőnél célirányos gyűjtésre nem vállalkoztam.
 11. Gyűjtőterületem vonatkozásában korábbi megfigyelések is ezt erősítik: FARKAS P., 1911. 157—158. p.; FÉL E., 1941. 251—252. p. Általában a palócokról ugyanezt ld. NYÁRY A., 1924. 96. p.; a Mátraaljáról MORVAY J., 1956. 128—130. p.
 12. Ide sorolom a fiatalok kapcsolatának FÉL E. által felállított fokozataiból a „kéretés” utáni szakaszt (FÉL E., 1941. 254. p., 257—258. p.).
 13. Az utóbbi lényegében besorolható a vadházasság fogalomkörébe (Magyar Néprajzi Lexikon, 5. 1982. 456—457. p. MORVAY J.).
 14. Számos, időse asszonnyal történt beszélgetés alapján leszűrhettem, hogy a szexuális élet házasság előtt nem volt beszédtema. Hogy maga az aktus hogyan zajlik le, azt szerintük a férfiaknak kell tudni, az asszonyok elviselték a közönsélt, mint a házaselet velejáróját, az örömszerzés, örömadás kérdése lényegében fel sem merült bennük. Ha kezdetben jelentett is számukra élményt, a korai gyermekáldás, majd a teherbeeséstől való állandó rettegés, hamarosan elnyomta a nemű vágyat. Ilyen körülmények között magától értetődik, hogy a fiatal lányoknak erről nem beszéltek. Az anyák óvták ugyan lányukat a szexuális kapcsolattól, de közvetett módon. Elsősorban a körülményeket igyekeztek úgy alakítani, ellenőrizni, hogy a fiataloknak erre ne legyen alkalmuk. Pl. ha valamelyik legénynek rossz híre volt, tiltották tőle a leányt, mondván: „Vigyázzál, mer’ az olyan kurva-fajta, nehogy bajod essék tőle!”. Tekintve, hogy vidékünkön a hatékony fogamzásgátlás egyértelműen a férfiakra hárult, ez irányból sem indokolta semmi a téma házasság előtti felvetését. (Videkünkre vonatkozó, párhuzamos adatokat e témakörből ld. NYÁRY A., 1909. 132. p.; ZÓLYOMI J., 1980. 256—257. p.; a palócokat illetően NYÁRY A., 1924. 96. p.; MORVAY J., 1956. 176. p./.) A véletlenszerűen elhalott, szexualitással kapcsolatos megjegyzésekből, képletesen fogalmazott figyelmeztetésekből, testvérükkel, *pajbis*ukkal (talán) való találgatásokból annyi — kétségtelenül homályos — ismeretük összegyűlt a lányoknak, hogy „tudjanak vigyázni magukra”. Ellenkező véleményűt ld. VERES L., 1978. 123. p.
 15. VAJDA M. más összefüggésben idézett, népi mentalitásra vonatkozó adatai ezt látszanak erősíteni (VAJDA M., 1978/a. 382. p.). Gyűjtőterületemen a legények részéről tartották azt elsődleges indítéknak, hogy „olyan a véri”.
 16. A mai legidősebb generáció köréből származó adatok szerint nem volt ritka, hogy első vérzése házasságkötés után jelentkezett a menyecskeknél. Hasonló tapasztalatok voltak a Mátraalján MORVAY Juditnak is (MORVAY J., 1956. 181. p.). — Itt idézném JUHÁSZ P. pszichiáter professzor nyírségi kutatásain alapuló megállapításait, amelyek minden bizonnyal vidékünk vonatkozásában is érvényesek. „A mai asszonyok a pubertáskor és az azt követő élet különböző ösztönzéseit a korai házasságkötés megvalósításában reagálták le... Mire megnőttek, érett személyiségekké váltak, már benne voltak az új, saját házasság nyúgében... A szexuális élet problémái a zsonglót és feszítő vágy lüktetésében még nem konkretizálódhatnak — az anyaság érzése hamarabb következik be...” (JUHÁSZ P., 1964. 40. p.).
 17. Ugyanerről ld. KISS L., 1941. 124. p.; GYÖRI K., 1975. 30. p.; TÓTH F., 1975. 123. p.; VAJDA M., 1978. 8. p.; JUNG K., 1978. 75. p. Érdekes, hogy a JÁVOR K. által feltárt történeti anyag szerint a cigándi reformátusok körében a XIX. században enyhébb egyházi megítélés alá esett a „parázna” lány, ha tettét „házasság fejében tselekedte” (JÁVOR K., 1971. 98. p.).
 18. Ld. Hasonló megfigyelést Kiskunhalasról PAPP L., 1941. 28—29. p.
 19. A házasság ilyen kiényszerítésére vonatkozólag ld. még GÖLDNER M., 1971. 27. p.; JUNG K., 1978. 75. p.
 20. A legény részéről hasonlóan motivált óvatosságra példát ld. MORVAY J., 1956. 129. p.; SZENTI T., 1983. 47. p.
 21. Ezen tényezők jelentősége általánosnak látszik. ld. GYÖRGYI E., 1962. 20. p.; RUITZ I., 1965—1966. 598. p.; TÓTH F., 1975. 121—122. p.; GYÖRI K., 1975. 28. p.; ÖRSI J., 1976. 39. p.; SZATHMÁRI L., 1978. 220. p.; NAGY O., 1982. 26. p.
 22. Az idevonatkozó szakirodalom szerint általában ritka: ISTVÁNFY Gy., 1896. 65. p.; NYÁRY A., 1909. 132—133. p.; BÁLINT S., 1933. 37. p.; GYÖRGYI E., 1962. 20. p.; RUITZ I., 1965—1966. 595. p.; SZATHMÁRI L., 1978. 220. p.; VAJDA M., 1978. 8. p.; SZENTI T., 1983. 47. p. — Az adatok értékelhetőségét nehezíti azonban, hogy a leírásokból nem mindig derül ki egyértelműen, hogy teherbe esett, vagy csak szüzességét elvesztett lányról beszélnek a szerzők. — FÉL E. így nem veti fel a kérdést, de az általa ismertetett szokás harmadik fázisának

- fő motívumaként kiemelt konkubinátusból az általános elterjedtség következik (FÉL E., 1941. 254. p.). Ugyanez következtethető ki GUNDA B. *guzsalyasra* vonatkozó leírásából (GUNDA B., 1949. 233. p.).
23. *Jobbágyanak (gazda, nagygazda, jógazda)* nevezik esetenként még ma is a volt telkes jobbágyok leszármazottait, akik a jobbágyfelszabadítást követően is a falu legmódosabb, társadalmilag legrangosabb rétegét alkották. A sor másik végén a *zsellérek, uradalmi cselédek* álltak. A középparaszti rétegbe tartozók elnevezése: *közepesek, közepes gazdák*.
 24. A föld öröklésének nőagra történő kiterjesztésével ez értelem szerűen a lányokra is vonatkozott.
 25. Gyűjtőterületemen a korai házasságkötést tartották kedvezőnek. A módos gazdacsaládok gyakran csak azt várták meg, hogy a leány az előírt minimális 14 évet betöltsse. 17 éves korára szinte valamennyi férjhez ment. Ugyanez a törekvés jellemezte a középparaszti réteget is. Itt azonban a több, egymás után következő gyermek kiházasítási költségének gyors előteremtése esetenként nehézséget jelentett, s a lakodalom halasztását okozhatta az is, ha a fiataloknak nem volt hova menniük lakni. Azonban mindkét említett réteg esetében a legények igyekeztek katonaság előtt házasságot kötni. A *zselléreknél*, a *cselédek*nél ez a katonaság letöltése utánra halasztódott, a korátilag 24—26 év volt. E réteg leányai is általában 20-on fölül voltak, mire a szegényes, de elengedhetetlenül szükséges hozományuk összejött, illetve megoldódott, hogy hol fognak, mint új házasok lakni. Erről a kérdéssel ld. még ZÓLYOMI J., 1980. 266. p., 269—270. p.).
 26. Ld. még FARKAS P., 1911. 158. p.
 27. Tapasztalatom szerint az első világháborút követően inkább erre a rétegre jellemző a szeretőttartás azon kiérett formája, amelyet FÉL Edit kitűnő leírásából ismerünk (FÉL E., 1941.).
 28. Ugyanezt a következtetést vonja le vidékünkéről a cselédek vonatkozásában ZÓLYOMI J., 1980. 266. p.
 29. Hasonló tapasztalatra utal VAJDA M., 1982. 686. p.
 30. A szakirodalom alapján általánosan elterjedtnek látszik a leány egyértelmű, illetve súlyosabb elítélése (LUBY M., 1935. 141. p.; FÉL E., 1941. 256. p.; GYÖRGYI E., 1962. 20. p.; TÓTH F., 1975. 123. p.; SZATHMÁRI I., 1978. 220. p.; VAJDA M., 1978/a. 360. p.; SZENTI T., 1983. 48. p.). Egyes szerzők nem térnek ki a részletekre, mindössze megállapítják, hogy a közösség bűnnek tartja a házasság előtti nemi kapcsolatot (SZALAY E., 1972. 365. p.; SZATHMÁRI I., 1975. 571. p.). Tapasztalataimmal megegyeznek a palócoknak tartott területekről származó adatok: NYÁRY A., 1909. 132. p., 1924. 96. p.; sőt a Mátraalján a legényeknek is illet szüzességüket megőrizni a házasságig (MORVAY J., 1956. 129. p.). Balmazújvárosban viszont hallgatólagosan éppen az ellenkezőjét várták el a legényektől (VAJDA M., 1978/a. 360. p.). Gyimesben mindkét fél részéről természetesnek veszik a házasság előtti nemi kapcsolatot (GUNDA B., 1949. 233. p.).
 31. Ellenkező véleményt a legények viselkedésével kapcsolatban ld. SZATHMÁRI I., 1978. 220. p.
 32. PAPP L. szerint Kiskunhalason a leány érintetlensége elsőrendű szempont volt a párválasztásnál (PAPP L., 1941. 29. p.); Balmazújvárosban „nagy süllay esett latba” (VAJDA M., 1978/a. 360. p., 1978. 8. p.); Szegeden a hagyományos felfogás értékékként tisztelte a szüzességet (BÁLINT S., 1980. 15. p.). Mátraderesken a szüzesség elvesztésének gyanúja is nagy hátrányt jelentett (VERES L., 1978. 124. p.). MOLNÁR M. szerint a „morális körülmények legtöbb esetben meggátolták a házasságot”, de részletesen nem fejti ki a szerző, mit ért ez alatt (MOLNÁR M., 1965. 403. p.). FÉL E. viszont rámutat, hogy Martoson, továbbá az általa vizsgált marcelházi nagycsaládban a leány vagyoni helyzete volt elsőrendű meghatározó ilyen esetben (FÉL E., 1941. 256. p., 1944/a. 14—15. p.). JÁVOR K. Cigándon a XIX. század első felétől talál adatokat arra, hogy a paraszti felfogásban a szüzesség és „házas állapot” értékének rovására kezd teret hódítani az érdeknéző, anyagias szemlélet (JÁVOR K., K., 1971. 99. p.).
 33. Nyírmeggyesi adatok szerint az ilyen legényt éppen, hogy csábítgatni kezdte a többi leány (LUBY M., 1935. 141. p.).
 - 33/a Az erkölcsi normák betartásában, a közösségi megítélésben mutatkozó, rétegződés szerinti differenciálódásra hívja fel a figyelmet VERES L., 1970. 125. p.
 34. Olyan esetekben használják a „muszalyból” kifejezést, amikor a szóban forgó kőrőt, illetve menyasszonyt idősebb kora, kedvezőtlen gazdasági, társadalmi állapota (özvegy, esetleg több gyermekkel, szegénység) vagy testi, szellemi fogyatékosságnál, valamilyen erkölcsi megbélyegzettsége miatt korábban rendre visszautasították, avagy nem közeledtek hozzá.
 35. Napjainkban egyre differenciáltabbá válik vidékünkön is a fulusiak erkölcsi értékrendje. Az általam jelen idejűként megfogalmazott jelenségek hozzávetőlegesen az 1960-as évekig tekinthetők általánosnak.
 36. Azon felfogásra, amely szerint egyértelműen a leányt hibáztatják, ld. LUBY M., 1935. 140—141. p.; HERKELY K., 1939. 107. p.; PAPP L., 1941. 28. p.; RUITZ I., 1965—1966. 598. p.; GÖLDNER M., 1971. 27. p.; TÓTH F., 1975. 122. p.; ŐRSI J., 1976. 39. p.; VAJDA M., 1982/a. 71. p. — A legény fokozott elmarasztalására ld. JUNG K., 1978. 74—75. p.; BÁLINT S., 1980. 16. p. — A palócok tartott vidékekről származó megfigyelések szerint mindkét félre nézve egyformán szegény volt (NYÁRY A., 1909. 132. p.; MALONYAY D., 1922. 78. p.; FÉL E., 1941. 252. p.; MORVAY J., 1956. 129. p.). — A gyimesi csángóknál viszont egyik felet sem szolták meg (GUNDA B., 1949. 233. p.).
 37. Idevonatkozó párhuzamok: a múlt század közepén az ilyen legényt a Nógrád megyei Ónagárdon kitiltották a fonóból, s ha mégis elmerészkedett volna, legénytársai megbírságtolták (GARÁDY, 1854. 36. p.). A mátraalji palócoknál „úton-útfélen rákiabálták a tettét” (MORVAY J., 1956. 129. p.). SZENTI T. egyik adatközlője szerint Hód-

- mezővásárhelyen a teherbe ejtett szeretőjét cserben hagyó legényt még a saját családja is megvetette; másik adat szerint ha leányt szült házasság előtt a nő, elnézték a legény visszalépését (SZENTI T., 1983. 47. p.).
38. Ezt erősíti meg Pilinyből NYÁRY A., 1909. 132. p. Az országos képtől, hasonlóan az előző jegyzetben említettekhez, ez a jelenség eltérést mutat, az egyetlen párhuzam Szeged-Alsóvárosról való (BÁLINT S., 1933. 37. p.). Bár az általánosan megfogalmazott vélemény mellett Űrményházáról, Balmazújvárosról is közölnek az illető szerzők olyan konkrét adatot, amely az általam tapasztaltakkal hangzik egybe (TÓTH F., 1975. 124. p.; VAJDA M., 1982/a. 72. p.).
39. Már amennyire a viszonylag kis számú konkrét esetből általánosítani lehet.
40. Szatmár megyéből ellenkező következtetést közöl LUBY M.: ilyen esetben is elítélték a fiatalokat, nemcsak a tágabb közösség (pl. keresztcsülőt nehezen találták a gyermeknek), hanem saját szülei is (LUBY M., 1935. 142. p.). Továbbá történeti adatok szólnak amellett, hogy a reformátusok körében ez is büntetendőnek minősült (ld. további hivatkozással JÁVOR K., 1971. 84. p.).
41. Vidékünk kislelékszáma, hagyományörző falvaiban, ahol a társadalmi ellenőrzés erős volt, gyakran értelmetlennek tartották a kérdésemet, hogy honnan tudták meg, ki az illető legény. Érthetően egész más volt a helyzet a tanyákkal körülvett, népes alföldi falfakban, mezővárosokban (vö. VAJDA M., 1982/a. 71—72. p.).
42. Gyűjtési tapasztalatom szerint ugyanis a törvényes gyermekartási kötelezettség ellenére sem sok remény volt rá, hogy rendszeres támogatást kapjanak. Ha a fiú támogatva volna is természetes gyermekét, magánvagyonra apja haláláig nem volt. A leány családjának pedig egyrészt nem volt pénze pereskedésre, másrészt a per kimenetele sem volt garantált. Elképzelhető, hogy a szegényérzetnek is volt ebben gátló hatása, bár gyűjtéseim során ez nem merült fel (vö. PAPP L., 1941. 29. p.). A szakirodalomból egyébként több adat van rá, hogy a gyermekartási hozzájárulást pereskedéssel biztosították (pl. GYÖRFFY I., 1930. 20. p.; LUBY M., 1935. 140. p.; SZALAY E., 1972. 365. p.; SZATHMÁRI L., 1978. 221. p.).
43. Ennek a korszoknak varázserőt tulajdonítottak. Ha valaki belefulladt az Ipolyba, bedobták ezt a vízbe, s ahol a korszorú a víz színén körözött, ott kellett a tetemet keresni. Ha mégsem jártak sikerrel, annak a hagyomány értelmében az volt a magyarázata, hogy nem szűz menyasszony fejről származott a korszorú.
44. A házasság előtt teherbe esett lánynak másutt is változott a menyasszonyi öltözké, elsősorban a fejviselése (GARÁDY, 1854. 36. p.; KISKÉRI BALOGH I. 1898. 130. p.; LUBY M., 1935. 142. p.; GUNDA B., 1949. 233. p.; MORVAY J., 1956. 130. p.; KRÉSZ M., 1960. 117. p.; SZALAY E., 1972. 365. p.; TÓTH F., 1975. 124. p.; ŐRSI J., 1976. 40. p.). A korszorú jogtalan viselése ellen a pap is fellelphetett (LUBY M., 1935. 142. p.).
45. A lakodalmi szokások egyszerűsödése másutt is jellemző (ld. SZATHMÁRI L., 1975. 571. p.; ŐRSI J., 1976. 40. p.).
46. A múlt század első felében Űsagárdon még ilyen esetben is „elvesztette jogát,” hogy az *újmenyescék* közé beállhasson a templomba, csak hátul, a karzat alatt húzódnak meg (GARÁDY, 1854. 36. p.).
47. Más honnan származó adatok szerint „megesettnek” tartották azután is, bár legtöbbször enyhített helyzetén ha, elvette a legény (KISS L., 1941. 125. p.; LUBY M., 1935. 140. p.; TÓTH F., 1975. 124. p.).
48. Hasonló érthető utalást ld. TÓTH F., 1975. 124. p.
49. Hasonló volt a hozzáállás a mátraalji palócoknál is, egy-két év múlva azonban már elfelejtette a többi menyecske, hogy az illető fiatalasszony állapotosan került a házhoz (MORVAY J., 1956. 130. p.).
50. Pilinyben *megesett személy* (NYÁRY A., 1909. 132. p.).
51. A *megesni* ige különböző ragozott alakjait azonban alkalmazzák azokkal a nőkkel kapcsolatban is, akiket elvett a legény végül (pl. „előbb megesezt tülle”). A *megesett* ugyanis helyi használatban a *teherbe esett* szinonimája, de kizárólag olyan esetekben, ha a graviditás a közvélemény szerint tiltott, vagy legalábbis nem helyeselt körülmények között következett be. Pl. ugyanezt használják, ha a fiatalasszony még az alatt az idő alatt állapotos lett újra, míg gyerekágyat feküdt: az olyan menyecskénél szintén így mondták, akit férjhez adtak ugyan, de túl fiatal korára való tekintettel a nászok megállapodtak abban, hogy nem hál vele a férje még egy darabig.
52. Olyan esetre csak legújabbban találtam példát, hogy a leány szándékolat teherbeesését használták volna fel a fiatalok a házasság kikényszerítésére a szülőkkel szemben. Ha a vagyoni különbség olyan nagy volt, ez korábban nem számított elegendő indoknak. (Vö. KISS L., 1941. 125. p.; TÓTH F., 1975. 123—124. p.) Bár a szerző ismertet néhány kivételt, Balmazújvárosban is az látszik általánosnak, hogy nagy gazdasági különbség esetén nem jött létre a házasság (VAJDA M., 1982/a. 71—72. p.).
53. Gyűjtési tapasztalatom szerint a jogszokás vidékünkön megelőzte a hivatalos joggyakorlatot (ld. részletesen TÁRKÁNY SZÜCS E., 1944. 80. p. 22. jegyzet). — Egyébként az ilyen gesztusra a legény szülei azzal válaszoltak, hogy, ha különben már megtették volna, sem traktak földet a fiú nevére. Így ígykezvén a házasságon kívül született gyermeket kizárni az örökségből. Természetesen ez csak a kérdés elodázását tette lehetővé.
54. A megesezt lánynak végül is édesanyja volt egyetlen biztos támasza. ld. még MORVAY J., 1956. 204. p.; FÉL E., 1959. 102. p.
55. A gyermek világhozzását tartják általánosnak: SZATHMÁRI L., 1975. 511. p.; VAJDA M., 1978/a. 361. p. Az utóbbi szerző azonban nagyobb jelentőséget tulajdonít ilyen esetben a magzatelhajtásnak, mint amelyet az Ipoly völgyben tapasztalhatunk.
56. A magyar anyanyelv mindössze Űrményházáról ismerünk egy adatot, amit párhuzamunként ide kapcsolhatunk: „e(l) szorította a lány magát ruháva, fásliva” (TÓTH F., 1975. 131. p.).

57. Vidékünkön a társadalmi tekintélyföltés nem vezetett olyan végletekhez, miszerint akkor is igyekeztek megszakítani a terhességet, ha a legény hajlandó volt a házasságra (vö. VAJDA M., 1982/a. 69. p.).
58. Ugyanezt ld. VAJDA M., 1982/a. 71. p.
59. Leánypajtásai elfordultak tőle (LUBY M., 1935. 141. p.; PAPP L., 1941. 29. p.; MORVAY J., 1956. 129—130. p.; VAJDA M., 1978/a. 362. p.).
60. Erre az átmeneti fázisra hívja fel a figyelmet GYÖRGYI E., 1962. 21. p. — Az idevonatkozó szakirodalmi utalások egyébként általában nem egyértelműek abban a tekintetben, hogy a teherbeesés révén mindjárt asszony lett a megeseettől, vagy csak a gyermek megszületése után. Saját gyűjtési tapasztalataim nem teljesen egybehangzóak. Jelenleg ezen átmeneti fázis meglétét látom általánosabbnak, de nem kizárt a lehetősége annak sem, hogy a korábbi gyakorlat szerint mindjárt a teherbeeséssel, illetve annak kiderültével asszonynak minősült a leány. Ld. még a 62., 71. jegyzetet.
61. Ld. még erről TÓTH F., 1975. 124. p.; VAJDA M., 1982/a. 71. p.
62. Van adatom arra is, hogy mindjárt ilyenkor felkontyolták, de gyakoribbnak látszik ennek szülés utánra halasztása. Azonnali kontyolást ír le Ősagárdról GARÁDY, 1854. 36. p. NYÁRY A. a palócoktól két helyen közül ide kapcsolódó adatot: a terhesség bekövetkezésétől a leány beköti a fejét; amikor „megtörtént a baj”, kontyot csinál magának (NYÁRY A., 1924. 96. p., 1931. 171. p.). Az adatok országosan megegyeznek abban, hogy fedetlen fővel nem járhatott a megeseett lány (idevonatkozó egyházi szabályozásról példákat ld. LUBY M., 1935. 141. p.), s a felkontyolás is elterjedtnek látszik. Az ilyenkor szokásos fejviseletre vonatkozó utalások részletei azonban eltéréseket mutatnak. Egyrészt nem mindig egyértelmű, hogy az adott változás a terhesség bekövetkeztétől, nyilvánosságra kerülésétől, illetve a gyermek világrajöttétől (esetleg már a szüzesség elvesztésétől) volt érvényben. Itt nyilván szerepe van az adott községben érvényes felfogásnak arra nézve, hogy az illető mikortól minősül asszonynak. Számolnunk kell a viselet szabályai betartásának intenzitásbeli változásaival, s természetesen az adott viselet helyi sajátosságaival. A megeseett lány viseletének módosulására vonatkozó adatokat — a teljesség igénye nélkül — ld. KISKÉRI BALOGH I., 1898. 130. p.; LUBY M., 1935. 141—142. p.; GYÖRGYI E., 1962. 21. p.; JUNG K., 1978. 76. p.; VAJDA M., 1982/a. 71. p.
63. Az Ipoly menti kereszteléssel kapcsolatos szokásokról ld. KAPROS M., 1975.
64. A házasságon kívül született gyermek keresztelésére vonatkozó egyházi utasításokról ld. SCHRAM F., 1957. 135. p.
65. Inkább használták azonban a már meglevő rokonságból adódó megszólítási formákat (*nenike, angyi*).
66. Azaz nem hordtak neki ételt a gyermekágy ideje alatt.
67. Másutt sem sokat törődtek vele, egy-két napot feküdt mindössze (SZATHMÁRI I., 1978. 230. p.).
68. Ld. KAPROS M., 1977. 173. p. — Ilyen helyzetben avatást helyettesítő laikus szokásra a magyar anyagban Somogyból van példa (GÖNCZI F., 1937. 89. p.).
69. Annak a gyakorlathoz, hogy a felkontyolás családon kívül, illetve bizonyos hivatalos formások között zajlott le, nem találtam párhuzamát (vö. GARÁDY, 1854. 36. p.; JÁVOR K., 1971. 76. p.). Igaz ugyan, hogy mindkét múlt századi adat protestáns lakosú községből származik.
70. Ipolyvecei adatok szerint, ezen tiltásokból fakadóan a leányszülők a „kivetkezés” kezdeményezői közé álltak. A 30-as években a főköttő viselete már elmaradt a községben. kikötött menyecskekendőt hordtak helyette. Azonban a leányszülők ez sem illette meg, az összecsavart kontyra csak áll alatt megkötött felsőkendő tettek. (Ugyanez volt a fejviselete a vénlányoknak is 35—40 éves kortól.) Itt és ebben az időben már nem érvényesült olyan szigorúan a sötétebb színű ruhák kizárólagos használata a megeseettekénél, viszont a leírt fejviselettel — véleményük szerint — nem álltak összhangban a világos, díszes öltözetdarabok. A leányszülők ezért inkább kezdtek „nemeseesen járni”, azaz a hagyományos paraszti viseletet jellegtelenné, se nem falusi, se nem városi ruházzal felváltani.
71. NYÁRY A. említi a palócoktól, hogy a megeseett lány — pontosan nem tudni, hogy a gyermek megszületéséhez viszonyítva mikor, mindenesetre a felkontyolást követően — beáll a asszonyok közé a templomba (NYÁRY A., 1931. 171. p.). Ürményházán a leányszülő templombéli helye szintén az idősebb asszonyok között volt (TÓTH F., 1975. 124. p.).
72. TEMESVÁRY éppen a dajkaság vállalását tartja általánosnak országszerte (TEMESVÁRY R., 1899. 91. p.), Hódmezővásárhelyen is volt rá példa (KISS L., 1941. 125. p.).
73. KISS L. szerint a századfordulótól kimutatható jelenség (KISS L., 1941. 125. p.); MORVAY J. ugyancsak a századfordulótól már gyakorinak ítéli (MORVAY J., 1956. 68. p.). Említi a jelenséget még TÁRKÁNY SZÜCS E., 1944. 53. p.; VAJDA M., 1982/a. 73. p. Országosan sűrűn előfordult: TÁRKÁNY SZÜCS E., 1981. 141—142. p. — SZATHMÁRI I. szerint viszont Berettyóújfaluban ritka eset volt az ilyen (SZATHMÁRI I., 1978. 221. p.).
74. Hasonló gyakorlathról tudósít KISS L., 1941. 125. p.; TÁRKÁNY SZÜCS E., 1944. 80. p.; JUNG K., 1978. 75. p.; BÁLINT S., 1980. 16. p. — Az alföldi területekről vannak adatok arra, hogy szülei is kitagadták, elkergették a leányt (SZALAY E., 1972. 364. p.; SZATHMÁRI I., 1975. 571. p.; VAJDA M., 1978/a. 362. p., 1978. 8. p.; ÖRSI J., 1976. 39. p., 41. p.; JUNG K., 1978. 75. p. — Az utóbbi két szerző azonban az ilyen ritka esetnek tünteti fel s általános gyakorlathoz azt tartják, hogy a szüleinél húzódott meg.). Már jelzett megállapításain túl, VAJDA M.,

- másutt azt fejté ki, hogy a megesett szüleinek gazdasági helyzetétől függött, befogadták-e lányukat a törvénytelenül született unokával együtt, vagy a nő kénytelen volt cselédnek állni, gyermekét lelenbe adván (VAJDA M., 1982/a. 73. p.). Az Ipoly mentén én a kitagadásra példát nem találtam.
75. Vidékünkön idegenkedtek attól a nők, hogy polgárházakhoz szolgálnak elszegődjenek. Párhuzamként Pilinyből ld. NYÁRY A., 1909. 151. p. Az Alföldön általánosnak látszik, hogy szolgálnak mentek el városba, más faluba (SZALAY E., 1972. 364—365. p.; SZATHMÁRI I., 1975. 571. p.; VAJDA M., 1978/a. 362. p.).
76. Hasonló gyakorlat volt általános a Mátraalján és Hajdúböszörményben is (MORVAY J., 1956. 82. p.; ŐRSI J., 1976. 41. p.). Vidékünkön arra példa nem volt, hogy a természetes apa szülei gondoskodtak volna a megesett lány további sorsáról (vö. SZALAY E., 1972. 365. p.; SZATHMÁRI I., 1978. 220. p.; VAJDA M., 1978/a. 362. p.). Egyébként a szokás mögött a jelzett szerzőknél általában olyan esetek állnak, amikor a gazdától, gazda fiától esett teherbe a náluk szolgáló leány.
77. A természetes apa és a megesett közvetlenül semmiféle kapcsolatot nem tartott, ilyenkor a férfi valamelyik nő-kona közvetített. A gyermeket egyedül nevelő anya egyébként legtöbbször nem örült a segítségnek. Egyik adat szerint saját rokonai igyekeztek jobb belátásra téríteni: „Bolond vagy te! Hát mér' nem engeded? Hát szereti a maga módján, ha nem is vett el”. Balmazújvárosban is előfordult, hogy a természetes apa anyagilag támogatta a gyermeket, törődött vele (VAJDA M., 1982/a. 73. p.).
78. A Vásárhelyi-pusztán a közösség végleg kiközösítette a leányanyákat (BECK Z., 1975. 499. p.). Hajdúszováton, Balmazújvárosban esetenként „elfűzték a faluból”, bár ennek mikéntjét a szerzők nem részletezik, vagy önként döntött a nő, a — feltehetőleg átmeneti — elköltözés mellett (SZATHMÁRI I., 1975. 571. p.; VAJDA M., 1978/a. 362. p.).
79. Otthoni megtört helyzetére utalást ld. még SZALAY E., 1972. 364. p.
80. Hasonló tapasztalatokról számol be KISS L., 1941. 126. p.; JUNG K., 1978. 76. p. — A Mátraalján viszont az ilyen megesett lányokból kérldték ki a „rossz asszonyok” a falu prostitúáltjai (MORVAY J., 1956. 70. p.). Ilyen értelmű NYÁRY A. egy mihálygersei adata, amely népdalszöveg kommentálásából szűrhető ki (NYÁRY A., 1906. 292. p.). Hasonlóan vélekedik Ajak vizsgálata során ORTUTAY Gy. is, bár nem ennyire kiélezett formában (ORTUTAY GY., 1934. 211. p.).
81. A leányanya párválasztási lehetőségei többnyire másutt is hasonlóak voltak (GYÖRFFY I., 1930. 230. p.; LUBY M., 1935. 142. p.; PAPP L., 1941. 29. p.; SZALAY E., 1972. 365. p.; SZATHMÁRI I., 1975. 571. p.; VAJDA M., 1978/a. 362. p.; JUNG K., 1978. 76. p.; VAJDA M., 1978. 8. p.; SZATHMÁRI I., 1978. 220. p.), vagy egyáltalán nem tudtak férjhez menni (BECK Z., 1975. 124. p.). Ellenkező tartalmú megállapítást ld. KISS L., 1941. 126—127. p. Módosabb lány kedvezőbb lehetőségekkel: SZATHMÁRI I., 1975. 571. p.; NAGY O., 1982. 29. p.
82. Arra, hogy a gyermeket ilyen esetben a nagyszülők nevelik, csak újabban van példa területünkön (vö. TEMESVÁRY R., 1899. 91. p.; FÉL E., 1944. 28. p.; GÖLDNER M., 1971. 27. p.; SZALAY E., 1972. 365. p.; VAJDA M., 1978/a. 362. p.; JUNG K., 1978. 75. p.).
83. SCHRAM F. anyakönyvi kutatások alapján Tura vonatkozásában megállapítja, hogy a leányanyák gyermekei közül legtöbb egyéves kora előtt meghalt (SCHRAM F., 1972. 100. p.). Hasonló eredményre jutott gombosi kutatásai során JUNG K., 1978. 239—240. p. 37. jegyzet. Balmazújvárosban ötvenes korukig vizsgálva 1896—1945 között, szintén jelentős elhalálozást tapasztalt VAJDA M., 1982/a. 73—74. p.
84. Ilyen esetekről ld. SZALAY E., 1972. 364—365. p.; SZATHMÁRI I., 1975. 571. p., 1978. 220. p.; ŐRSI J., 1976. 39. p.
85. A törvénytelen szülésekről anyakönyvi adatokon alapuló statisztikai vizsgálatot végzett ŐRSI J., 1976. 40. p.; VAJDA M., 1982/a. 69—71. p.). Ilyen források alapján vidékünk vonatkozásában is rekonstruálható lenne egy hozzávetőleges kép. Itt azonban a helyi szokások miatt a házasság előtti szülések számbavétele mellett, a házasságokban elsőként született gyermekek születési idejét is viszonyítani kellene az esküvő időpontjához. — Egyébként az idevonatkozó szakirodalmi adatok is kevésbé adnak megbízható támpontot, részint a kérdés nehezen megközelíthető volta, részben a már említett probléma miatt, hogy ritkán definiálják, mit értenek *megesett* alatt. Általában ritkán tartják (NYÁRY A., 1924. 95. p.; 1931. 171. p.; ORTUTAY Gy., 1934. 211. p.; GYÖRGYI E., 1962. 20. p.; SZALAY E., 1972. 571. p.). Ellenkező vélemény: GUNDA B., 1949. 233. p.
86. Párhuzamok észak-magyarországi területekről (GARÁDY, 1854. 36. p.; NYÁRY A., 1909. 132. p.; MALONYAY D., 1922. 78. p.; FÉL E., 1941. 252. p.; MORVAY J., 1956. 129. p.), Kalotaszegről (KRESZ M., 1960. 117. p.), Gyimesből (GUNDA B., 1949. 223. p.), Ürményházaról (TÓTH F., 1975. 124. p.) ismertek. Az ellenkező gyakorlatra, illetve, hogy ritkaságszámba ment, ha a természetes apa elvette a megesett ld. GYÖRFFY I., 1930. 230. p.; SZALAY E., 1972. 365. p.; SZATHMÁRI I., 1975. 571. p.; JUNG K., 1978. 75. p. — Itt utalok arra, hogy GARÁDY leírása szerint az evangélikus pap is közbenjárt ha szükség volt rá, hogy létrejöjjön a házasság (GARÁDY, 1854. 36. p.).
87. Ugyanerről ld. PAPP L., 1941. 28. p.; ŐRSI J., 1976. 40—41. p.; VAJDA M., 1978/a. 362. p.; SZATHMÁRI I., 1978. 220. p. — Történelmi adatokból levont, ide kapcsolódó következtetést ld. JÁVOR K., 1971. 92. p.
88. Megjegyzem az adatközölők nem szlovákokat emlegetnek még ott sem, ahol ma is szlováknak vallják magukat, hanem a vallást tartván hangsúlyos tényezőnek, csak evangélikusokról beszélnek. — Gyűjtőterületemről ide sorolandó: Ipolyvece, Csesztve, Szűgy, Ipolyzörgő.

89. Természetesen, ha az egyik fiatal a katolikusok közül való volt, amire az udvarlási szokások hasonló alapú szabályozottsága szinte alig adott lehetőséget, a legutóbbi időkig szinte kizárt volt a házasság létrejötte.
90. Az ilyen vonatkozású jelenség vallás szerinti különbözőségeinek többoldali vizsgálatára hívja fel a figyelmet ŐRSI J. is. Hajdúböszörmény esetében számszerűleg ugyan a görögkatolikusok körében született több törvénytelen gyermek a századfordulón, viszont e felekezet tagjai a város legszegényebb rétegét alkották (ŐRSI J., 1976. 40. p.).
91. E jelenség egybevág SZABÓ Z. általános megállapításával, amely szerint a városi munkavállalás kihat az érintett falvak erkölcsi világának alakulására (SZABÓ Z., é. n. 45. p.).
92. A faluközösség ellenőrzésének időszakos hiányával indokolják a szerzők, hogy a bukovinai székelyek legszegényebb rétegének idénymunkára járó fiatalosága körében, illetve a Balmazújváros környéki tanyákon gyakoribb volt a házasság előtti teherbeesés (GYÖRGYI E., 1962. 20. p.; VAJDA M., 1982/a. 71. p.).
93. Ez az adat egybeesik a GYÖRI K. önéletrajzában olvashatókkal: a székiek felfogása szerint is minőségi különbség volt aközött, hogy a leány falubeli vagy idegen legénytől esett teherbe, s e körülmény egyben eldöntötte, lesz-e házasság a kapcsolatból. Ezt az árnyalt megfigyelést külön kiemeli NAGY Olga a kötet bevezetőjében (GYÖRI K., 1975. 30–31. p.).
94. Ez utóbbi elvárás nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a törvénytelen gyermeket ilyen esetben a nagyszülők neveljék.
95. Ugyanezt ld. SZATHMÁRI L., 1975. 571. p. Az eredményesen véghezvihető magzatelhajtások terjedésében látta a magyarázatot FÉL E., 1941/a. 7. p., 1944. 28. p.
96. Másutt a gyermekekre nem származott semmi hátrány anyja vétke miatt (FÉL E., 1941/a. 104. p.; GUNDA B., 1949. 233. p.; ŐRSI J., 1976. 41. p.; SZATHMÁRI L., 1978. 221. p.).
97. A *faltűny* terminológiára ld. még PAPP L., 1941. 29. p.; FÉL E., 1944. 28. p.; JUNG K., 1978. 95. p. A házasságon kívül született gyermek népi elnevezéseit a szakirodalomból országos vonatkozásban összegyűjtötte TÁRKÁNY SZÜCS E., 1981. 141. p.
98. A tekintélyesebb, módosabb szülők ugyan nem örültek gyermekük ilyen barátságának, de ha a törvénytelen fiú, leánya viselkedésében nem találtak kivétneivalót, nem tiltották a kapcsolatot.
99. Az adoptálás gyakorlatára, illetve előfordulására ld. TÁRKÁNY SZÜCS E., 1944. 80–81. p.; TÓTH F., 1975. 125. p.; SZATHMÁRI L., 1978. 221. p.; VAJDA M., 1982/a. 73. p.
- ^{100.} Balmazújvároson özvegyember kéro eseténként nem vállalta a törvénytelen gyermek nevelését (VAJDA M., 1978/a. 362. p.). — Martoson FÉL E. tapasztalatai szerint az ilyen gyermeknek menyhez, vőhöz hasonló, kiszolgáltatott helyzete volt (FÉL E., 1944. 28. p.). Gyűjtési tapasztalataim szerint a törvénytelen gyermek családi helyzete nemigen különbözött azon gyermekétől, akiket özvegy anyjuk vitt második házasságába magával.
- ^{101.} Ugyanezt ld. PAPP L., 1941. 30. p.; FÉL E., 1944. 28. p.; TÁRKÁNY SZÜCS E., 1944. 81. p. — MORVAY J. szerint viszont „rendes anya” nem engedte, hogy fia ilyen, törvénytelenül született lányt vegyen feleségül (MORVAY J., 1956. 70. p.). Ebben feltehetőleg közrejátszik az is, hogy a szerző által vizsgált községekben a megesettek-ből utóbb „rossz asszony” lett.
- ^{102.} VAJDA M. egyik adata az egyébként gyermektelen, természetes apa teljes vagyonát öröklő törvénytelen gyermekről, hangsúlyosan felhívja a figyelmet arra, hogy a törvénytelen származású gyermek házasságkötési esélyeinek taglalásánál gazdasági állását is figyelembe kell venni (VAJDA M., 1982/a. 73. p.).
- ^{103.} Martoson is az anyai jusból rendes rész illette meg, sőt volt, hogy a mostohaapától is kapott valamit, ha sokáig dolgozott annak gazdaságában (FÉL E., 1944. 41. p.). A gyimesi csángóktól van adat rá, hogy per útján szerzik meg a gyermek örökségét (GUNDA B., 1949. 233. p.).
104. Ugyanezt ld. TÁRKÁNY SZÜCS E., 1944. 81. p.
105. Tulajdonképpen FÉL Edit és MORVAY Judit munkái jelentenek autentikus összehasonlítási alapot (FÉL E., 1941., MORVAY J., 1956.). Az adott művek azonban más összefüggésekben érintik az általam vizsgált kérdéseket. Emelendő eltérésnek tartom, hogy gyűjtőterületem egészén nem találtam általánosnak a szeretőtartás szokásának három fázisra tagolható, kiértelt formáját. A Mátraaljához viszonyítva a megesett lányok életének, sorsának nagyobb alakulásában, s részben a törvénytelen gyermek közösségi megítélésében térnek el tapasztalataim. Az egyezések, hasonlóságok azonban jóval számottevőbbek, amint arra a megfelelő jegyzetekben kitértem.
106. Kivétel Őrhalom, a Mátraalja, a matyók, Mártély, Úrményháza, Gombos.
107. KARDOS L., 1969. 62–63. p.; JÁVOR K., 1971.; FÉL E., 1941/a. 7. p.; PENAVIN O., 1973. 12. p., 171–181. p.
108. MORVAY J., 1977.
109. JÁVOR K. varsányi tanulmányában körvonalazza az erkölcsi ítéletalkotás egyik jellemzőjeként ezt a felfogás módot (JÁVOR K., 1978. 303. p.), amely vidékünk lakosságára is jellemző.

BÁLINT Sándor

1933 Lakodalmi szokások Szeged-Alsóvároson. Népünk és Nyelvünk, V. 1933. 36—41. p., 89—95. p.

1976—1980 A szőgedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete, I—III. In: A Móra Ferenc Múzeumi évkönyve. 1974/75-2., Szeged, 1976., 1976/77-2. Szeged, 1977., 1978/79-2. Szeged. 1980.

BECK Zoltán

1975 Az élet nagy eseményei. In: NAGY Gyula, Élet a Vásárhelyi-pusztán. A Békés megyei múzeumok közleményei, 4. Békéscsaba, 1975. 499—525. p.

FARKAS Pál

[1911] Nógrád vármegye népe. In: Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye (szerk.: BOROVSZKY Samu). Bp., é. n. 137—171. p.

FÉL Edit

1941 Egy palóc házasságelőtti szokásról. Ethn., LII. 1941. 250—260. p.

1941/a Kocs 1936-ban. Néprajzi monográfia. Bp., 1941.

1944 A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson. Kisalföldi közlemények, 1. sorozat, 2. szám. Érsekújvár, 1944.

1944/a Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlata. Kisalföldi közlemények, 1. sorozat, 3. szám. Érsekújvár, 1944.

1959 Fejezetek Tiszaigaz társadalmának megismeréséhez. Néprajzi Közlemények, IV. 1959. 1—2. szám 70—114. p.

GARÁDY

1854 Agárdi nép. In: Magyarország és Erdély képekben (szerk.: KUBINYI Ferenc — VAHOT Imre), II. Pest, 1854. 29—42. p.

GÖLDNER Márta. Solymosné

1971 Asszonyélet Dávodon. A bajai Türr István Múzeum kiadványai, 18. Baja, 1971.

GÖNCZI Ferenc

[1937] Somogyi gyermek. Csurgói könyvtár, VI. Kaposvár, é. n.

GUNDA Béla

1949 Gyimesi csángó rokonsági elnevezések. Magyar Nyelvőr, 73. 1949. 231—234. p.

GYÖRFFY István

1930 A házasság és lakodalom a matyóknál. Népünk és Nyelvünk, II. 1930. 225—254. p.

GYÖRGYI Erzsébet

1962 Házasságkötés és szokásköre a bukovinai székelyeknél. Néprajzi Közlemények, VII. 1962. 3—4 szám 3—91. p.

GYÖRI Klára

1975 Kiszáradt az én örömem zöld fája. Bukarest, 1975.

HERKELY Károly

1939 A mezőkövesdi matyó nép élete. Néprajzi füzetek, 8. Bp., 1939.

ISTVÁNFFY Gyula

1896 A borsodi matyó nép élete. Ethn., VII. 1896. 65—83. p., 165—174. p., 280—285. p., 364—373. p., 447—459. p.

JÁVOR Katalin

1970 Kérdőív a népi erkölcs és viselkedés kutatásához. Palóc kutatás. Módszertani közlemények, IX. Eger, 1970.

1971 Egy 19. századi presbiteri jegyzőkönyv tanulságai. Népi Kultúra—Népi Társadalom, V—VI. Bp., 1971. 71—103. p.

1978 Kontinuitás és változás a társadalmi és tudati viszonyokban. In: Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához (szerk.: BODROGI Tibor). Bp., 1978. 295—373. p.

JUHÁSZ Pál

1964 A falusi betegek neurosisának kórokai. Ideggyógyászati Szemle, XVII. 1964. 2. szám 33—64. p.

JUNG Károly

1978 Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások. Újvidék, 1978.

KAPROS Márta

1975 A keresztelés szokásai az Ipoly menti falvakban. In: Nógrád megyei múzeumok évkönyve, I. [Salgótarján,] 1975. 127—167. p.

1977 Hiedelmek és szokások a graviditás kezdetétől az anya avatásának szertartásáig az Ipoly menti falvakban. In: Nógrád megyei múzeumok évkönyve, III. [Salgótarján,] 1977. 147—181. p.

KAPROS Márta—UJVÁRY Zoltán

1975 Kérdőív a szerelmi élettől a keresztelőig témakör kutatásához. Palóc kutatás. Módszertani közlemények, XXI. Eger, 1975.

KARDOS László

1969. Egyház és vallásos élet egy mai magyar faluban (Bakonycserje — 1965). Bp., 1969.

KISKÉRI BALOGH ISTVÁN

1898 Cserháti néprajzi adatok. Ethn., IX. 1898. 128—135. p.

KISS LAJOS

[1941] A szegény asszony élete. Bp., é. n.

KRESZ Mária

1960 A fiatalság társas élete a kalotaszegi Nyárszón. Néprajzi Közlemények, V. 1960. 1. szám 93—121. p.

LUBY Margit

1935 A parasztfélet rendje. Népi szokások. Illendő magatartás, babonák Szatmár megyében. Bp., 1935.
Magyar Néprajzi Lexikon, 1—5. Bp., 1977—1982.

MALONYAY Dezső

1922 A magyar nép művészete, V. Hont, Nógrád, Heves, Gömör, Borsod magyar népe. A palócok művészete. Bp., 1922.

MOLNÁR Mária

1965 A párválasztás és házasság néprajzi vizsgálatához. Néprajzi Közlemények, X. 1965. 1—2. szám 387—416. p.

MORVAY Judit

1956 Asszonyok a nagycsaládban. Mátraalji palócasszonyok élete a múlt század második felében. Bp., 1956.
1977 hozzászólása. In: (Az 1976. december 12—13-án Salgótarjánban megtartott palóc tanácskozás anyaga) Nógrád megyei múzeumok évkönyve, III. [Salgótarján,] 1977. 20—24. p.

NAGY Olga

1982 Szempontok a paraszti értékrend vizsgálatához. In: Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére (szerk.: BALASSA Iván—UJVÁRY Zoltán). Debrecen, 1982. 21—34. p.

NYÁRY Albert

1906 Mihály-Gerge népe. Ethn., XVII. 1906. 288—298. p.
1909 Piliny néprajzi vázlata. Néprajzi Értesítő, X. 1909. 129—152. p.
1924 Jellemvonások a palóc népeletről. Ethn., XXXIV—XXXV. 1924. 92—100. p.
1931 A palóc anya és gyermeke. Ethn., LXII. 1931. 167—174. p.

ORTUTAY Gyula

1934 A szerelem Ajakon a házassálig. Népünk és Nyelvünk, VI. 1934. 159—167. p., 211—217. p.
1935 A magyar parasztság szerelmi élete. (Kritikai és módszertani vizsgálódás.) Népünk és Nyelvünk, VII. 1935. 34—41. p.

ÖRSI Julianna

1976 A családi élet jellemzői Hajdúböszörményben a századfordulón. In: Honismereti írások a Hadjúságból, II. Hajdúsági Közlemények. 6. Hajdúböszörmény, 1976. 34—50. p.

PAPP László

1941 Kiskunhalas népi jogélete. Bp., 1941.

PENAVIN Olga szerk.

1973 Szlavóniai hétköznapiak. Hagományaink, V. Újvidék, 1973.

RÜTZ Izabella

1965—1966 A parasztféltetés társasélete a Bódva vidékén. Ethn., LXXVI. 1965. 572—601. p., LXXVII. 1966. 93—117. p.

SCHRAM Ferenc

1957 Agendáink néprajzi vonatkozásai. Ethn., LXVIII. 1957. 133—142. p.
1972 Turai népszokások. Pest megyei múzeumi füzetek, VI. Szentendre, 1972.

SZABÓ Zoltán

Cifra nyomorúság. Bp., é. n.

SZALAY Emőke

1972 Lakodalmi szokások Berettyóújfaluban. In: A debreceni Déri Múzeum évkönyve, 1971. Debrecen, 1972. 363—383. p.

SZATHMÁRI Ibolya, V.

1975 Lakodalmi szokások Hajdúszováton. In: A debreceni Déri Múzeum évkönyve, 1974. Debrecen, 1975. 567—618. p.
1978 Szokások és hiedelmek a szerelmi élettől a keresztféltetésig a berettyóújfalui néphagyományban. In: a Bihari Múzeum évkönyve, II. Berettyóújfalú, 1978. 219—242. p.

SZENTI Tibor

1983 A vásárhelyi paraszток szexual-erkölcsl magatartása és kultúrája. Forrás, XV. 1983. 5. szám 38—73. p.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

1944 Mártély népi jogélete. Régi magyar jog. Jogtörténeti és népi jogi tanulmányok. 1. Kolozsvár, 1944.
1981 Magyar jogi népszokások, Bp., 1981.

TEMESVÁRY Rezső

1899 Előítéletek. népszokások és babonák a szülészet körében Magyarországon. Bp., 1899.

TÓTH Ferenc

1975 A néphit és népszokások rendszere Űrményházán a szerelemtől a keresztelőig. A Hungarológiai Intézet tudományos közleményei, VII. évfolyam. 1975. 23—24. szám 117—145. p.

VAJDA Mária

1978 „Azér' élünk, hogy szeressünk!” (Őszinte vallomások a régi paraszti szerelmi életről.) Forrás, X. 1978. 5—6. szám 4—14. p.

1978/a Az ismerkedés és párválasztás szokásai Balmazújvároson. In: A debreceni Déri Múzeum évkönyve, 1977. Debrecen, 1978. 347—365. p.

1982 A parasztság szerelmi életének kutatása. In: Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére (szerk.: BALASSA Iván—UJVÁRY Zoltán). A Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei, 39. Debrecen, 1982. 677—687. p.

1982/a Szerelmi élet Balmazújvároson. I—IV. Forrás, XIV. 1982. 1. szám 58—67. p., 2. szám 84—96. p., 3. szám 66—74. p., 4. szám 56—69. p.

VERES László

1978. A paraszti életrend szabályai Mátraderesken. In: Mátradereske. Néprajzi tanulmányok (szerk.: Bakó Ferenc). Palóc kutatás. Tematikus és lokális monográfiák, III. Eger, 1978. 119—129. p.

ZÓLYOMI József

1980 Az emberi élet fordulóíhoz és a naptári ünnepekhez fűződő szokások a Mailáth-uradalom cselédeinél a két világháború között. In: Nógrád megyei múzeumok évkönyve, VI. [Salgótarján,] 1980. 251—295. p.

RESÜMEE

Márta Kapros:

Die schwanger gewordenen Mädchen in der Gesellschaft der Dörfer am Ipoly

Über die Lage der vor der Eheschliessung schwanger gewordenen Mädchen, über die Gestaltung ihrer Schicksale dient der ungarische Volkskundenwissenschaft mit wenigen Informationen. Problematisch ist einerseits die wirklichkeitstreue Annäherung bestimmter Seiten des Themas, anderseits sind diese Lebensschicksale atypisch. Der Aufsatz geht die Frage der sexuellen Beziehungen der Mädchen vor der Eheschliessung an. Die traditionellen Benachmensnormen, die wirksame Kontrolle der Gemeinschaft setzte Schranken in dieser Hinsicht. Hinter der während des längeren Hofmachens dennoch vorgekommenen Nachgiebigkeit stand die Hoffnung der Heirat. Mit dem Eintritt der Schwangerschaft löste sich die entscheidende Mehrheit der Fälle mit der Eheschliessung. Darin spielte die auch den Junggesellen verurteilende moralische Gesinnung eine grosse Rolle. Bei bedeutendem wirtschaftlichem Unterschied blieb aber die Ehe weg. Im weiteren verfolge ich das Schicksal der Mädchenmütter. Für unsere Gegend ist es charakteristisch, dass die Gemeinschaft nach einmaligem Fehler diese Frauen nicht ausgeschlossen hatte. Wenn aber auch beschränkt, gab es für sie Platz in der Gesellschaft des Dorfes. Sie zogen sich mit ihren Kindern bei den Eltern zurück, und versuchten die Unterkunft mit harter Arbeit zu verdienen. Sie lebten im allgemeinen still und sich zurückgezogen. Später haben sie meist auch einen Mann gefunden: einen Witwer, einen wirtschaftlich in bescheidener Lage Stehenden. Das ausser Ehe geborene Kind hat das Dorf im wesentlichen nicht verurteilt, obwohl es Demütigungen erdulden musste. Seine Lage — wie auch die seiner Mutter — hat es erleichtert, wenn der natürliche Vater es in irgendeiner Form anerkannt und unterstützt hat.

Bei der Vorführung des Materials versuchte ich jene Unterschiede zu veranschaulichen, die zwischen der allgemein abgefassten Norm und den konkreten Fällen, zwischen deren individuellen Wertung zu erfahren sind. In dem Hintergrund steht hier die von dem letzten Drittel des vorigen Jahrhunderts erstarkende wirtschaftliche und gesellschaftliche Differenzierung des Bauerntums unserer Gegend.

MUZEOLÓGIA – MUSEOLOGIE

A Nógrádi Sándor Múzeum a munkások művelődéséért

Hidvály István

1984-ben huszonöt éve, hogy Salgótarjánban átadták a Munkásmozgalmi Múzeumot. Az intézmény azonban csak az eltelt negyedszázad utolsó éveiben válhatott a munkásművelődés egyik színterévé.

1980 októberéig, az új épületbe költözésig nem voltak meg az objektív és szubjektív feltételei annak, hogy a múzeum falai között rendszeresen tudjuk fogadni, foglalkoztatni a munkáskollektívákat, eltekintve a kiállítások megtekintésétől. Mindezek ellenére már voltak kezdeményezéseink. Így pl. 1976-ban megrendeztük a Furák Teréz, Nógrádi Sándor és Lovász József nevét viselő brigádok találkozóját, melynek helyszíne a Szakszervezetek megyei Tanácsának nagyterme volt.

1976—79 között négy helyi nagyüzemmel — Nógrádi Szénbányák Vállalat, Kohászati Üzemek, Öblösiüveggyár, Tűzhelygyár — kötöttünk szocialista szerződést. E megállapodások értelmében a múzeum számos időszakos és vándorkiállítást rendezett üzemekben (Nógrádi Szénbányák Vállalat, Salgótarjáni Kohászati Üzemek, Öblösiüveggyár, Salgótarjáni Vasöntöde és Tűzhelygyár), és az üzemek mellett működő művelődési intézményekben, változatos témákkal. Pl. éremkiállítás, 1919-es kiadvány-bemutató, Emberek, gyárak, házak c. kiállítás.

Az üzemekkel kötött szerződéseknek köszönhetően több száz értékes tárgy, dokumentum került a múzeumba, amelyek nagyrészt az 1980 őszén már az új épületben megnyitott állandó kiállítás anyagába is beépítettük.

A Nógrádi Sándor Múzeum átadásával (1980. október 3.) lehetővé vált az intézmény falain belül a munkásművelődésnek tervszerű, folyamatos segítése. Munkánkat kettős céllal kezdtük:

- Minél több üzemből, minél több szocialista brigádot behozni a múzeumi kiállítások megtekintésére;
- A kiállítások megtekintésén túl egyes brigádokat, brigádtagokat megnyerni a múzeumi közművelődés egyéb formáinak (Pl. a kiállítások anyagára épülő vetélkedőn való részvétel, múzeumbaráti kör munkájában való közreműködés.)

Az 1980-as év adatai szerint Nógrádban 2312 szocialista brigád dolgozott, ennek több mint fele Salgótarjánban volt található. Kapcsolatteremtésre, múzeum iránti érdeklődésük felkeltésére szolgált a megye múzeumainak közművelődési lehetőségeit ismertető ajánlás, melyet először 1980 decemberében küldtünk ki 758 kollektívának az alábbi salgótarjáni üzemekhez, vállalatokhoz: Salgótarjáni Kohászati Üzemek, Sikiüveggyár, Öblösiüveggyár, Nógrádi Szénbányák Vállalat, Salgótarjáni Vasöntöde és Tűzhelygyár, Budapesti Rádiótechnikai Gyár salgótarjáni egysége, Volán, Ruha-

gyár, Élelmiszer Kiskereskedelmi Vállalat. A megkeresettek közül 139 szocialista brigád 1981. évi kulturális vállalásában szerepelt valamelyik Nógrád megyei múzeumi, kiállítóhely megtekintésének a terve kollektív vagy egyéni vállalás formájában.

A Nógrádi Sándor Múzeumot 52 kollektíva 534 fővel tekintette meg az év során. A brigádok tették ki a múzeumba látogató csoportok 11%-át, az összes látogatók (25 517 fő) 2%-át. Az 52 szocialista brigádból 27 a múzeummal szocialista szerződésben álló üzemekből került ki az alábbi megoszlásban:

Szénbányák Vállalat	17
Öblösüveggyár	5
Kohászati Üzemek	6

Hat brigád a többi salgótarjáni üzemből, 19 a megyéből, illetve a megyén kívülről látogatott a múzeumba. (Az SVT-től nem jött brigád!)

Az 1982-re kiküldött ajánlásunk a három nógrád megyei múzeum időszaki kiállításprogramját is tartalmazta, hogy ezzel is gazdagítsuk a kulturális vállalás lehetőségét.

1981 decemberében 951 szocialista brigádot kerestünk meg az alábbi megoszlásban:

<i>Ü z e m</i>	<i>Össz. brigád.</i>	<i>Kollektív múz. látogatást vállalt brigád</i>		<i>Teljesített</i>		<i>Egyéni múzeum látogatást vállalt</i>	
SKÜ.	148	25	(17%)	13	(9%)	63	(42%)
Öblösüveggyár	120	25	(21%)	41	(30%)	11	(9%)
Szénbányák Vállalat	248	47	(19%)	6	(2%)	74	(30%)
SVT.	58	3	(5%)	21	(35%)	14	(24%)
Összesen:	574	100	(17%)	81	(14%)	162	(28%)

<i>Üzem össz. brigád</i>	<i>Kollektív múzeum látogatást váll. brigád</i>			<i>Teljesített</i>		<i>Egyéni múzeum látogatást váll. brigád</i>	
Ruhagyár	20	6				2	
NÁEV	47	16				4	
Vegyépszer	30	7				5	
BRG	45	14				11	
VOLÁN	80	13				6	
MÁV	20	6				—	
Síkiüveggyár	80	30				10	
Bányagépgyár	30	16				5	
Ötvözetgyár	25	8				3	
Összesen :	377	116	(31%)	23	(6%)	46	(12%)
Mindösszesen :	951	216	(23%)	104	(11%)	208	(22%)

Az intézményünkkel szocialista szerződésben álló négy nagyüzem 574 brigádja közül 100 tett kollektív múzeumlátogatást tartalmazó vállalást, amelyet 81 kollektíva a Nógrádi Sándor Múzeumban teljesített. Rosszabb ez az arány a többi salgótarjáni üzemnél. Itt 377 szocialista brigádból 116 tett múzeumi jellegű vállalást, ezt csak 23 teljesítette intézményünkben. Nem nagy a valószínűsége annak sem, hogy vállalkasukat a megye többi múzeumának megtekintésével teljesítették. (Ezt nem tudtuk nyomon követni, mint ahogy az egyéni vállalkások teljesítését sem.)

Az 1981—82-es évek tapasztalatai alapján úgy gondoltuk, hogy ajánlásunknak új tartalmat, formát kell adnunk. A hogyan továbbhoz segítséget nyújtott az elérni kívánt második célkitűzés irányában végzett tevékenységeink.

1981. március 1.—1982. október 22. között a Nógrádi Sándor Múzeum a vele szocialista szerződést kötött négy nagyüzem szocialista brigádjainak vetélkedőt hirdetett meg. A játék témakörei:

- Salgótarján és a négy üzem története.
- Salgótarján munkásmozgalmának története, különös tekintettel a négy nagyüzemhez kötődő eseményekre, megmozdulásokra (az üzemi döntőkön minden brigád munkahelyének, gyárának történetét kellett, hogy ismerje).
- Nógrádi Sándor élete, partizáncsoportjának tevékenysége, története. Az eredményes felkészüléshez az első-második témakörnél elengedhetetlen feltétel volt a Nógrádi Sándor Múzeum állandó kiállításának, a harmadiknál a karancsberényi Nógrádi Partizáncsoport Emlékmúzeuma kiállításának alapos megismerése.

A játékba benevezett 235 brigád először egy 21 kérdéses totót töltött ki, melynek kérdései a fenti témakörökből adódtak, a helyes kitöltéshez szükség volt a múzeum állandó kiállításának megtekintésére. („Munkásélet Nógrádban a XIX—XX. században”).

A selejtezőben legtöbb pontot elért brigádok három fős csapatai vehettek részt az üzemi döntőkön. Az itt 1—3. helyezést elért csapatok képviselték munkahelyük színeit a városi döntőn. Az üzemi és városi döntőre való felkészülés során kellett meg-
látogatni a Nógrádi Partizáncsoport Emlékmúzeumát Karancsberényben.

A vetélkedő sorozat 1981. március—június között elsőként a Szénbányák Vállalatnál zajlott le. A vállalat 240 brigádjából 146 töltötte ki a 21 kérdéses totót, 30 szerezte meg a jogot az üzemi döntőn való részvételhez, amelyen végül is 24 csapat indult. Ugyanezek a számok a többi üzemnél:

Salgótarjáni Kohászati Üzemek	26	24	24
Vasöntöde és Tűzhelygyár	31	20	17
Öblösüveggyár	32	20	14

Bár a részt vevő brigádok számát tekintve — 235 — elégedettek lehettünk, a vetélkedő mozgósító erejével azonban nem, mert azzal, hogy minden kollektívát 3 fős csapat képviselt, eleve megadtuk a brigádok többi tagjainak a távolmaradás lehetőségét. (Számuk ezért nem szerepelhet a kollektív múzeumlátogatást teljesítő brigádok között sem.)

A játék lebonyolítása során még szorosabb munkakapcsolatok alakultak ki a múzeum és az üzemek mellett működő művelődési intézmények között. Nem elhanyagolható az sem, hogy a versenyfelelősök, a művelődési bizottságok illetékesei a nagyüzemek gazdasági, mozgalmi vezetésének segítségével biztosították a karancsberényi kiránduláshoz az autóbuszokat, az üzemi döntő díjait. E vetélkedősorozat megszerve-

zése, lebonyolítása eleve feltételezte az SZMT illetékeseinek (Agit. prop. osztály) közreműködését.

Ez a játék is bizonyította azt, hogy a munkásbrigádok megfelelő témák, formák esetében minden különösebb agitáció nélkül vállalják a „játsszótárs” szerepét. A vetélkedősorozat azt igazolta, hogy a múzeum számára a „minél több”-nél jobb, a „kevesebb, de rendszeresen visszatérő” brigádtag.

1983-ra a múzeummal szocialista szerződésben álló négy nagyüzem és a Síküveg-gyár szocialista brigádjai részére „Kiállításról kiállításra” címmel művelődési programot hirdettünk. A benevezett kollektívák minimum 8 fővel, díjtalanul nézhettek meg öt időszaki kiállításunkat, amelyek mindegyikéhez egy tesztlap tartozott, s annak kérdéseire az adott tárlathoz találhatták meg a helyes válaszokat. Az így szerzett pontokat az év során összeadtuk és a legmagasabb pontszámmal rendelkező brigádok nyerték el a múzeum és az SZMT által felajánlott díjakat. A játékokban részt vevő brigádok az alábbi öt kiállítást nézték meg:

Szabó József Madách-gyűjteménye	(január 20-tól március 20-ig)
Rajnai kerámia	(február 18-tól március 20-ig)
Magyar grafika külföldön	(május 28-tól július 30-ig)
id. Szabó István kiállítása	(augusztus 5-től október 30-ig)
Réti Zoltán kiállítása	(november 4-től november 30-ig)

Az első kiállítást 66 brigád nézte meg és oldotta meg a hozzátartozó tesztlapot. Az első fordulóban csak 13 brigád szerezte meg a maximális 20 pontot. Ezt bizonyára az újdonság, az ismeretlen forma okozta, mert a további négy fordulóban elért telitalálatok száma: — 29, 37, 23, 35 — jórészt magasabb mint az elsőben. Mint a fentiekből is kitűnik, a kezdeti tétozás után a brigádok egyre inkább „megtanulták” a kiállítások „nyelvét”. A játék népszerűségére utal az is, hogy a 66 benevezett kollektívából 56 végig versenyben volt. A megszerezhető 113 pontot 7, 112 pontot 1, 111 pontot 4 brigád ért el. A színvonalas versenyre és teljesítményre utal az is, hogy csak 7 csapat szerzett 100-nál kevesebb pontot.

E játék jóvoltából számottevően megváltozott a szocialista brigádok aránya a múzeumlátogatók összetételét tekintve:

<i>Év</i>	<i>Össz. csop. száma</i>	<i>Össz. látogató száma</i>	<i>Szoc. brigádok száma</i>	<i>Szoc. brigádtagok száma:</i>
1981.	494	25 517	52 (11%)	534 (2%)
1982.	643	25 187	133 (21%)	811 (3%)
1983.	921	29 770	287 (31%)	2571 (9%)

(Az 1981—82-ben lezajlott vetélkedősorozat 235 brigádot mozgató meg, de brigádonként csak 2—3 főt, ezért nem lehet a csoportos látogatók között sem feltüntetni őket, így a múzeumba bejáró, vetélkedőre készülő brigádtagok pontos létszámát sem ismerjük.)

A fenti számok jól mutatják a brigádoknak kiküldött két első ajánlás — amelyeket kilenc, illetve tizenegy salgótarjáni üzembe küldtünk — és az 1983. évi játékra

szóló felhívás (amelyet csak öt üzemhez jutattunk el), eltérő hatásfokát. A két alapvető számadatot külön is meg kell említeni: 1981-ben és a következő évben a múzeumba érkező összes látogató csoportok 11, illetve 21%-át adták a szocialista brigádok, 1983-ban már a 31%-át!

A múzeumba látogató munkáskollektívák összlétszáma 1981-ben az összlátogatóknak csak 2%-át, 1982-ben 3%-át érte el, ezzel szemben 1983-ban már 9%-át.

Nemcsak a számok, hanem a szocialista brigádokkal történt beszélgetések is igazolták: a Kiállításról kiállításra címmel meghirdetett művelődési program elnyerte tetszésüket, kérték és várják a folytatást.

1984-re a város 17 üzemébe, vállalatához, több mint ezer munkáskollektívához juttattuk el az újabb játékra szóló felhívásunkat. A játék alapját továbbra is az időszaki kiállításokhoz kapcsolódó tesztlapok helyes kitöltése képezi, de — ellenében az elmúlt évvel — a legtöbb pontot elért brigádok közül írásbeli elődöntő után jut majd 12 kollektíva a döntőbe. Ennek témája az év során megtekintett öt kiállítás, kiegészítve a hozzájuk kapcsolódó megadott irodalom (pl. kiállításvezető, katalógus) ismeretével.

A játékban szereplő kiállítások:

Glatz Oszkár hagyaték	(március 12-ig)
Színház a XIX. századi képzőművészetben	(március 12-ig)
A salgói vár ásatása, régészeti kiállítás	(június 8—október 1)
A XIX. századi magyar festészet	(június 8—aug. 27.)
II. Országos Rajzbiennálé	(október 19—nov. 20.)

Ezek biztosítékkal szolgálnak arra, hogy a munkáskollektívák érdeklődését, igényét a múzeum nyújtotta művelődési lehetőségek iránt felkeltsük, illetve elmélyítsük.

Az előbbieken ismertetett formák mellett intézményünk sajátos lehetőségeivel folyamatosan segítette a munkások részére a megye politikai, tanácsai, társadalmi szervei által „Munka és művelődés” címmel meghirdetett mozgalmat. Ennek keretében a Madách-évben a múzeum munkatársai több üzemben, számos alkalommal tartottak előadást, kísérték irodalmi túrák során az üzemek, vállalatok brigádjait a megye irodalmi emlékmúzeumaiba, valamint Alsósztrégovára, Madách szülőhelyére.

A múzeummal szocialista szerződést kötött 4 üzem közül a legintenzívebb tevékenységet ezen a területen a Szénbányák Vállalat szocialista brigádjainak körében végeztük.

A négy nagyüzem kollektíváin túl a salgótarjáni Ingatlankezelő Vállalat brigádjainak (számszerint 24-nek) rendeztünk 1982 áprilisában város- és munkásmozgalmatörténeti vetélkedőt. E játékra való felkészülésnek a színtere Salgótarján városánvilványításának 60. évfordulója alkalmából rendezett kiállítás volt. 1981-ben a 23. sz. VOLÁN-nak az SVT-ben dolgozó csomagoló brigádjával — Lovász József nevét viseli — kötöttünk szocialista szerződést. E szerződés formai keretét, az elmúlt két év történéseit tekintve úgy tűnik sikerült tartalommal is megtöltenünk. A Lovász József brigád rendszeresen részt vesz és vett a múzeum rendezvényein, indul a különböző, munkások számára kiírt játékokban. Ezeken, a bármely munkásközösség számára nyitva álló lehetőségeken túl, a brigád évente két alkalommal a csak nekik rendezett művelődési programokon vesz részt. Legutóbb játékos lakóhelytörténeti vetélkedőt rendeztünk, figyelembe véve a kollektíva összetételét. (A brigád tagjai a megye 14 településéről járnak be Salgótarjánba dolgozni.)

A kötött programokon túl a múzeum a színtere gyűléseiknek, egyéb összejöveleinek is. Nem elhanyagolható e kapcsolat abból a szempontból sem, hogy mit adott és ad a brigád az intézménynek: az elmúlt időszakban nem egy kiállítás anyagának szállítását, gyűjteményeink új raktárhelyiségbe költöztetését az ő segítségével tudtuk gyorsan, problémamentesen megoldani.

Hasonló jellegű támogatást kaptunk a művelődési programok során megismert több brigádtól is: bányász és síkúveggyári kollektívák vállaltak védnökséget — minden formalitást mellőzve — az 1983-ban megrendezett két kiállításunk: Szabó József Madách-gyűjteményét bemutató tárlat és a Csesztvén újra megnyitott Madách Emlékmúzeum állandó kiállítása felett.

Még egy, úgy véljük csak mennyiségében szerény mutató: a különböző múzeumi programokban részt vevő kollektívák tagjai közül eddig nyolcan váltak a múzeumbaráti kör tagjaivá. Úgy gondoljuk, a fent említettek a múzeum iránti kötődés jelei és és a hasonló jelek gyarapításában — alapul véve a megismert brigádokat — lehetőségeink korlátlanok.

Az előbbieken megkíséreltük a munkások művelődését segítő munkánkunk leírását. A tények, a lezajlott programok ismertetése volt a célunk, a művelődési játékainkban résztvevő, mindig újabb kihívást, megméretést vállaló emberek érzelmeinek, a játékkal való azonosulásainak leírása — úgy érezzük számunkra lehetetlen.

Végezetül a hogyan továbbról. Megítélésünk szerint a múzeumhoz, mint közművelődési intézményhez leginkább kapcsolódó és a munkások által is megkedvelt forma a Kiállításról kiállításra címmel először 1983-ban meghirdetett művelődési program. Az elkövetkező években ennek továbbfejlesztett változatai adhatják munkánk gerincét.

1984-ben a játékaiban való eredményes szerepléshez nem elegendő csak a kiállításokból kiszűrhető ismeretanyag, ehhez már a tárlatokhoz kapcsolódó szakirodalomban való minimális jártasság szükséges. Elképzeléseink szerint következő lépcsőben a kiállítások nyújtotta és az irodalomból megszerezhető ismeretek mellett a jó szerepléshez elengedhetetlen a kiállítások témaköreihez kapcsolódó előadások meghallgatása is. Eddigi tapasztalataink szerint a munkásközösségek a fokozatosan nehezített játékformában is partnereink maradnak. Mert csak ekkor remélhető, hogy az írás elején tevékenységünk elé kitűzött cél — a minél több brigád (munkás) járjon rendszeresen múzeumba — nem délibábkergetés lesz, hanem valósággá válik.

A horpácsi Mikszáth-emplékház kiállításáról

H. Szabó Ágnes

A horpácsi Mikszáth-emplékház új állandó kiállítása elkészítésének gondolata 1982 tavaszán fogalmazódott meg, s még azévből, október 28-án sor került a Mikszáth és Nógrád című kiállítás megnyitására.

Több alapkérdés tisztázása után láthattunk munkához. Mindenek előtt meg kellett fogalmaznunk a kiállítás célját, azt, hogy a látogatók mely rétegéhez kívánunk szólani, számba kellett vennünk, illetve össze kellett hangolnunk az előbbiekkel, milyen anyag áll rendelkezésünkre, s végül milyen eszközök alkalmazását, felhasználását teszi mindez szükségessé. Ebben a dolgozatban elemzést kívánunk adni a tervezés időszakától a megvalósulásig, s megfogalmazzuk elképzelésünket a jövőre vonatkozóan is.

A kiállítás célja

Az elvi megfontolások, az elméleti megközelítések lehetséges módjainak tisztázása előtt vizsgálnunk kellett a tér adta lehetőségeket.

A horpácsi Mikszáth-emplékház 1954-től tölt be közművelődési feladatot. Ekkor még csak emlékszoba, mely 1958/59-ben bővült emlékházzá. 1972-ben, az író születésének 125. évfordulóján készült el a mostanít megelőző állandó kiállítás. Bár most rendelkezünk a legnagyobb területtel (földszinti hall, emeleti előtér, egy nagyobb és egy kis méretű szoba), mégis az elsődleges gondot már a tervezés időszakában is a téma gazdagsága és a kis terület közötti ellentmondás jelentette.

Indokolt volt a téma szűkítése, hisz gazdag tárgyi anyagunk lévén (bútorok, használati tárgyak) adva volt egy igen hangulatos enteriőregyüttes. A teret, távolságot igénylő bútorok számára legmegfelelőbb helynek a faoszlopokkal díszített földszinti hall bizonyult. Így viszont már további gondot okozott, hogy az irodalmi kiállítás számára igen kis alapterület állt rendelkezésünkre. Rögtön nyilvánvaló volt, hogy nem célszerű — sőt lehetetlen is — az egész mikszáthi életút, művé zsi pályá bemutatása. Legkézenfekvőbbnek azt találtuk, ha egy témát vállalunk fel, s bemutatjuk Nógrád megye Mikszáth Kálmánját, s az író megyéjét, kettejük kapcsolatát, s ezt is csak fő témák köré csoportosítva. Így megszületett a koncepció: *Mikszáth és Nógrád*. Indokolta témaválasztásunkat az is, hogy kevés írónknál játszott olyan szerepet a szülőföld, mint Mikszáthnál, kinek írásaiban mindvégig jelen voltak a „görbeország” tájai, emberei. Vizsgálódásunk a továbbiakban erre a szoros kapcsolatra igyekezett fényt deríteni.

A megyében a horpácsi emlékház mellett a balassagyarmati Palóc Múzeum szentel egy szobát Mikszáth emlékének. Az eltelt több mint 30 év — 1953. április 4-én volt az innepélyes nyitó — bizonyította, hogy szerencsés vállalkozás volt. Balassagyarmat, amely Mikszáth Kálmán életének több szempontból is jelentős állomása volt (akár a „tekintetes vármegye”-hez való kapcsolatát, de írói, újságírói szárnypróbálgatásait vagy magánéletének e helységhez való kötődését is nézzük), jogosan emlékezik. S látogatottság szempontjából mindenképp figyelembe kell vennünk azt aényt, hogy az egykori megyeszékhely — mivel főútvonal mellett fekszik — könnyen megközelíthető, s a Palóc Múzeum évente 45—50 ezer látogatót fogad. Az emlékszoba — jelenlegi anyagával — az író életútját bemutató kiállítással várja látogatóit, s emellett bőséges a tárgyi emlékek sora is. A fénykép- és iratmácsolatokon túl itt láthatók Jánoska állatfigurái, a ló, a báránya és a nyúl, Berci csorba pohara, „az én pohárom”, az író Akadémiai nagydíja 1908-ból. A novellatémákat megformázó szobrok közül Benczúr Olga műve: A brézói ludak; Szende-Dárday Olga: Bede Anna tartozása c. alkotásán túl Murányi Gyula: Kupaktanács címet viselő szobor-kompozíciója is. A Balassagyarmatra látogató tehát átfogó képet kap az író életéről, művészetéről, a bútorokat és egyéb relikviákat látva hangulatilag is megragadja a kiállítás.

Horpácsra — mely a főúttól kiesik, s csak autóbusszal, személygépkocsival megközelíthető — nem „téved” a látogató, csak tudatosan választhatja múzeumlátogatási programjának. Mivel Mikszáthtal minden korosztály találkozott (tananyag általános iskolában is), mindenkinek kívántunk ezzel a kiállítással valami pluszt nyújtani. A tanulóknak a tananyaghoz kötődően, s azon túl is. A Mikszáthtal csak ismerkedő remélhetőleg ösztönzést kap a témában való elmélyüléshez, s úgy reméljük, az író mélyebben ismerő sem tér haza továbbgondolkodtatásra készítő ismeret, hangulat híján. Célunk tehát, hogy információkat nyújtson, hangulati kötődést adjon a látogatók minden korosztályú és műveltségű rétegének.

Egy statisztikai számot már említettünk, amely a Palóc Múzeum látogatottságát mutatta. Ebből a számból egyértelmű, hogy a Mikszáth-emlékszoba közönségszámával nincs gondunk. Tudott dolog, hogy a forgalomból kieső tájázak csak korszerű kiállítással és megfelelő múzeumi propagandamunkával vonzhatnak látogatókat. Horpácson az utóbbi öt év látogatottsága a következőképpen alakult:

1979 — 2444 fő

1980 — 1485 fő

1981 — 2753 fő

1982 — 500 fő (Ez évben volt zárva a múzeum, s október végén nyílt az új kiállítás.)

1983 — 5468 fő

Ez a szám már legalábbis reményt keltő. Az új kiállítást 14 hónap alatt több mint öt-ezren látták, majdnem annyian, mint az előzőt három év leforgása alatt. A vendégkönyvi bejegyzések elégedettséget tükröznek, de van és lehet is még mit tennünk. Átgondolt, célirányos propaganda (melyet sok látogató is hiányol) még nagyobb közönséget biztosíthat, eredményesebb lehet népművelői, közművelődési tevékenységeink.

Kiindulási alapként saját gyűjteményünk darabjait vettük sorra. Bizonyos hányada, a bútorok, személyes tárgyak néhány szép darabja a már említett balassagyarmati emlékszobában nyert elhelyezést. Ezt a kiállítást — bár egy-egy relikvia mindenképp Horpácsra kíváncszott volna — nem bolygattuk meg. Gondolunk itt Murányi Gyula ötalakos szoborcsoportjára, mely Nógrád vármegye megrendelésére készült, hogy vele az író — 40 éves írói jubileumán — szűkebb hazájának küldöttsége köszöntse. A szobor átadására Horpácson került volna sor, az ünnepség Mikszáth váratlan halála miatt elmaradt. A mű először került volna rendeltetési helyére, de az az érv győzött, amely szerint Balassagyarmaton sokkal többen láthatják. Így hát restaurálással az előző kiállításban szerepelt és raktáron lévő készletből válogattunk. Így is — helyszűke miatt — alapos megfontoltsággal kellett döntenünk a tárgyi anyagok sorsáról, tudniillik melyiket hagyjuk ki a kiállításból, bár — mint jeleztük — a legnagyobb területt szántuk enteriőrnek.

A helyreállított bútorok közül itt hagy emlétsünk kettőt: az egészében faragott, gyümölcs és állatmintákkal díszített ebédlőszekrényt, s a nagyméretű, sokágú fecsillárt.

Az eredeti, korabeli anyagok között több képzőművészeti alkotást is tartalmaz gyűjteményünk, olyanokat, melyek egykor Mikszáth otthonának falát is díszítették. Közte Szinyei Merse Pál: Virágzó almafák c. festményét. Természetesen ez is az enteriőrbe került. Rendelkezésiinkre álltak továbbá fényképek és iratmásolatok, valamint az író műveinek számtalan kiadása.

Meghatározott irányú gyűjtőmunkát is végeztünk. Mikszáth Kálmán hagyatékának nagy része a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és Kézirattára birtokában volt. Ez derül ki az akadémiai kiadványból is (Méreiné Juhász Margit: Mikszáth Kálmán szellemi és tárgyi hagyatéka a Magyar Tudományos Akadémián és tájmúzeumainkban — MTA Könyvtárának kiadványa 1963.) Megkeresésiinkre az ott levő gazdag relikviaanyagot átadták gyűjteményünkbe. Így a kiállítás számára páratlanul értékes új darabokkal gazdagodtunk. Mind mind olyan, amelyek kiállításban kort és embert felidéző hatásuknál fogva személyes közelségbe hozzák az író-t látogatókhoz.

Ezek a tárgyak Mikszáth Kálmánné 1913-as leltárában szerepelnek, ekkor ajándékozta őket az Akadémiának. Fiai segítségével rendezte be a Mikszáth-szobát, mely a második világháborúig őrizte az író ereklyéit. Mivel a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára nem tudta megfelelő helyen a látogatók elé vinni, és tárolni sem ezeket az emlékeket, több emléktárgyat átengedett a tájmúzeumoknak (1953. Bgy., 1954. Horpács). A most ajándékozott több mint 50 relikvia számos darabja vagy igen régen, vagy egyáltalán nem került még közönség elé. Soroljunk fel néhányat a melettiük levő kísérocédula segítségével, melyeket azért őrzünk, mert Mikszáth Kálmánné sorai e megjegyzések. „Szivar vágó, koppantó alakú. Farkas László ajándéka. — Vonatkozás arra, hogy mindig mondta, az utolsó jó találmány a koppantó volt.” — „Mikszáth asztal társaság ezüst serlege.” — „Jánoska sétatálcája” — „Szivar hamu tartó levél-bélyegekből összeállítva. Berei ajándéka apjának. Ő állította össze.” — „Ezüst gyufa tartó. Szentmártoni Radó ajándéka.” — ezek a kiállításban is helyt kaptak. S egyet emlétsünk azok közül az ereklyék közül, melyeket kiállításban nem szerepeltetünk ugyan, de kedves darabja gyűjteményünknek. „Egy kis skatula a Berezi fogával, melyből elbeszélés is van írva. (Berezi fogai).” Múzeumi foglalkozások-

nak, gyűjteményismertetőknak kedves színfoltja, ha novellát idézve a kis doboz is előkerül.

A közgyűjtemények (MTA, OSZK, PIM) Mikszáth-anyagának (képi, írásos) feltérképezését követően a témához kapcsolódóan minden másolatot elkészítettünk. Így tehát együtt állt a tárgyi és dokumentumgyűjtes, mely alapján írásban is rögzíthettük elképzelésünket. S ebben a fázisban szükség volt a tér, a birtokunkban levő anyag ismeretében megtalálni azt a kiállítási formát, amely lényegében azonnal kínálkozott is; a területet növelni kellett, amelynek egy módja volt kivitelezhető: térben kiugró paravános rendszer építésével kaphattunk nagyobb használható felületet.

A lehetőségek feltérképezése után Mikszáth életének nógrádi vonatkozású elemeit vettük sorra, majd fogalmaztuk meg a tématervben és a forgatókönyvben. A tématerv termenkénti bontásban rögzítette elképzelésünk vázát. Már itt is jeleztünk eredeti tárgyakat, fotókat (esetenként azok technikáját, méretét), fő feliratokat, esetenként idézeteket. Négy pont fogalmazódott meg tisztán. A földszint — enteriorként való berendezése; az emeleti előtér — funkciójával az irodalmi kiállítás hangulati bevezetőjét szántuk; a nagyszobai fejezet — végigkíséri az író és Nógrád kapcsolatát a születéstől a jubileumig, illetve Mikszáth haláláig; míg a 3. terem — a mikszáthi életmű és a mai Nógrád kapcsolatát mutatja be. Ezt a megoldást sugallta a téma átgondolása. A forgatókönyv írásakor is eredeti szándékunknak megfelelően ezt a menetet követve részleteztük az anyagot, adtuk meg a tárgyak leírását, a szöveges közléseket, s a technikai megvalósítás módját. Maga a kiállítás is lényegében a forgatókönyv megoldásait követi. A téma kellő átgondolását igazolja talán, hogy csak helyenként, nem lényegyet érintő kérdésekben térünk el ettől.

A földszinti enteriőr tárgye gyűjtését az emeleti kiállítás követi. Az előtér 3 nagyméretű fotóval hozza élénk a mikszáthi életút néhány állomását. Nógrádi tájat ábrázol az első, melyen az író sorai szerepelnek. „Öh, kedves virágai a palócföldnek! A tündérvkert se szebb tán . . .” Itt is — s végig a kiállításban az idézetek mindenkor Mikszáthtól valók. Az előző fotóval szembe a mikszáthi kezdetet mutató szklabonyai szülőház, s az életút végét jelző horpácsi kúria képe került. Tartalmában meghatározója e fotósor a Mikszáth és Nógrád szoros kötődését bemutatni kívánó kiállításnak. Két üvegvitrinben relikviákat helyeztünk el, írótübjét, ceruzáját; illetve pipáját, szivartartóját.

A kiállítás fő része a nagyszoba dokumentum- és fotósora. Minden egységet tárgyakkal tettünk élőbbé. Ha lehetséges volt, természetesen eredeti Mikszáth relikviát helyeztünk el, néhol azonban — vagy a téma indokolta, vagy nem volt az író ereklyéi között ide kapcsolódó — korabeli, témájában, hangulatában az adott részhez illő darab kapott helyet.

Hat egységen keresztül kísérhető végig az író és a megye kapcsolata:

Tanulóévek című alatt foglaltuk össze a szklabonyai indítatásra, a rimaszombati és selmecbányai élményt adó iskolai esztendőkre vonatkozó anyagot. Fotókon jelenik meg a szülőfalu képe, a málom, a csendes palóc település néhány helyszíne. A rimaszombati protestáns gimnáziumban töltött hat esztendő a gazdag és tartalmas diákevek mellett irodalmi szárnypróbálkozásának helyszíne is volt. Az önképzőköri való eredményes működését bizonyítja, hogy a Kazinezy-ünnepélyen munkái „jutalmazandónak ítéltettek”. Egy tréfás versének kéziratmásolata ad üzenetet ekkor írott költeményeiből. Nem feledkezhetünk meg tanítójáról Fábry Jánosról sem, akihez haláláig tartó tisztelet és szeretet fűzte Mikszáthot. Selmecbánya fotója zárja a tanulóévek tablóját, itt a „hóhortos város”-ban fejezte be a gimnáziumot. A gyermekéletre utalóan a tárgyak közül csuhéjátékok és egy iskolatáskának is használt tarisz-

nya került a látogatók elé. A gimnáziumot követő évekről igen keveset tudunk. Anynyi tény, hogy Mikszáth jogot tanult a pesti egyetemen, de tanulmányait félbeszakította, és 1871-ben hazatért szülőmegyéje székhelyére, Balassagyarmatra.

A „*tekintetes vármegye*”. Mikszáth Kálmán kedvet érzett, vagy inkább csak szülei kívánságának tett eleget akkor, amikor belekóstolt a megyei életbe. Mauks Mátyás szolgabíró mellett vállalt részt a közigazgatásból. A köztudat tiszteletbeli esküdtként említi, azonban levéltári anyag bizonyítja ennek téves voltát: „Mikszáth Kálmán joggyakornok folyamodványát, melyben magát tiszteletbeli esküdtté kéri kinevezni, elutasítólag visszaküldi” ti. a főispán (1871-ben) — olvasható a kiállításban elhelyezett iratmásolaton. Tiszteletbeli aljegyző és ügyvédbojtár viszont volt — erre is igazolást láthatunk.

Az egykori megyeszékhelyről, Balassagyarmatról kívántunk képet rajzolni, amikor korabeli képeslapokat sorakoztattunk fel, s a megyeháza kinagyított képét vittük a látogatók elé. A kor hangulatának megragadásához segítenek a tárgyi kiegészítő darabok. Korabeli megyei pecsétek, nemesi díszöltözet tartozékai is hirdetik a vármegye hatalmasságát. Mikszáth írásaiból a „Fotográfiák a vármegyéből” c. novella részletét itt helyeztük el, mely az 1870-es évek állapotát tükrözi, s — bár nem tudjuk azonosítani — de a tisztikar tagjait is felvonultatja benne az író.

1867 és 1872 között éles küzdelem kezdődött az uralkodó osztályon belül a megyei Deák-pártiak és a Tisza Kálmán-pártiak között. Az összeesapások az országgyűlési választásokon érték el a tetőpontjukat, politikai botrányok színhelyévé vált a megye. 1872-ben a nógrádi baloldal és az ellenzék párját ritkító módon — már a választások előtt — megegyezett abban, hogy egymásnak hány mandátumot juttatnak. Ebből országraszóló botrány lett. A megyei tisztségviselők sorából említsük itt a kisterenyei földbirtokos gróf Gyürky Ábrahámot, aki Forgách József utódja volt a főispáni székhelyen. 1872-ben új alispánt kapott a megye Veres Pál személyében, majd őt 1875-ben Madách Károly, a költő öccse követte, akit Seitovszky János váltott hivatalában. A látszólag békés, nyugodt helyzet megoldatlan társadalmi problémákat takart. Ehhez kapcsolódóan állítottuk össze a vármegyei tisztségviselők tablóját, a Hon 1872. május 17-i számából készült másolatot, mely az országos botrányról ad hírt. Külön blokkban szerepeltettük a börtön képét, mellette Harmos Gábor ügyvéd (Mikszáth Kálmán barátja) könyvét, mely védőbeszéd Benkó Sisa István ügyében, s a híres betyárt ábrázoló festményt, Kubányi Lajosnak, a múlt századi Nógrád megye művészeinek alkotása.

„... A börtön deres s mogyorófabot jelvényei alatt összpontosult a társadalom fennállásának logikája” — zárjuk Mikszáth soraival az egységet.

Mikszáth, az újságíró. Hírlapírói pályafutásának kezdetét a Szabad Egyház c. katolikus napilapban megjelent négy eszmefuttatása, valamint a Jókai nevével fémjelzett Igazmondó által közölt írásai jelentették. Az 1871/72-es éveket a hivatali életben való útkeresés jellemzi, majd miután elhatározza, hogy írásaiból fog megélni, az 1873. január 1-én induló Nógrádi Lapok c. hetilap munkatársa lett. Első szerkesztője Harmos Gábor volt, aki a szépirodalmi rovatot teljesen Mikszáthnak engedte át. Ez volt az első fórum, ahol azt és annyit írhatott, amit és amennyit akart.

A szerkesztőségben végzett tevékenységéről saját maga számol be a „Mint készülnek a „Nógrádi Lapok”? c. írásában. Kedvelt műfaja a „fotográfia”, ilyen a „Balassagyarmat közhelyei”, címet viselő sorozat is, mely a megyeközpont vendéglőit, kávéházát örökíti meg jellemző alakjaival, vagy „A jövő megyegyűlés”, c. karcolat, mely a megyei közelet egyik eseményét, a tisztújítást választotta témájául. Az újság

eredeti példánya, valamint ebben írott cikkeinek felsorolása ad ismeretet a látogatóknak Mikszáth és a lap kapcsolatáról.

A következő részben újságíróársait, barátait mutatjuk be. Harmos Gábort, a már említett szerkesztőt, aki évfolyamtársa, jó barátja Mikszáthnak; Horváth Dánót, aki 1875-ig Balassagyarmaton másik (a Nógrádi Lapok rivális) lapjának, az Ipoly-nak szerkesztője. A Nógrádi Lapok állandó tollharcot folytatott ezzel az ellenzéki lappal. Bemutatjuk Gáspár Imrét, az Ipoly újságíróját, aki szintén a selmeci líceum, s a rimaszombati gimnázium tanulója volt, s kizárólag az irodalomnak élt a fővárosban és vidéken egyaránt: és Pajor Istvánt, írói nevén Csalomjait, a Nógrádi Lapok állandó munkatársát, aki költeményeivel, cikkeivel, leveleivel jelentkezett a helyi és az országos lapokban.

A továbbiakban a kiállítás kitekint Mikszáth megyén kívüli tevékenységére is. Mintán 1873-ban elkerült Nógrád megyéből, útja különböző lapok hasábjain át egyenesen vezetett a hírnévig a Magyar Hírlap, a Szegedi Napló, a Pesti Hírlap voltak újságírói pályájának főbb állomásai.

Barátaival (pl. a már említett Gáspár Imrével együtt) mesterüknek Jókai Mórt tartották. Mikszáth is a „nagy mesélő” útján indult el, míg majd a Tót atyafiak és A jó palócok c. elbeszéléseiben meg nem találjuk saját írói hangját, s válik „nagy megfigyelő”-vé. Jókai fényképét, s a mesterről írt Mikszáth művet, a Jókai Mór élete és kora címűt is ebben az egységben helyeztük el.

A *Mikszáth-család*. Mikszáth már 1871-ben közelebbi kapcsolatba került a Mauks családdal. Majdani apósa házában Balassagyarmaton és Mohorán a két lánynak, Ilonkának és Kornéliának köszönhetően igen nagy társasági élet folyt. A fiatalok Kiházasító Egyletet hoztak létre, melyben irodalmi felolvasásokon túl a tagok azon versenyeztek, ki tudja minél szellemesebben kifestőzni a város különböző típusait. Mikszáth balassagyarmati népszerűségét mutatja, hogy ő volt a legszívesebben hallgatott anekdotázó, tréfacsináló, a társaság lelke. Mauks Mátyásnak nem csak a megyei közéletben tett első lépéseit köszönhetette, de az ő házában kezdődött szerelme Mauks Ilonával. A mohorai földbirtokos és éveken át szolgabíró apa kisebbik lánya igen szerette a könyveket. Victor Hugó, Jókai és Dickens világában élt. A két fiataalt egyre közelebb hozták egymáshoz olvasmányaik. Az egység első részében a megismerkedés dokumentumait vittük a látogatók elé; fiatalkori képeket, a mohorai házat, valamint levélmásolatokat. A romantikus kétszeri házasságkötésről szintén levelek segítségével adunk hírt. Tréfás levelezésüket Mikszáth elbeszéléseinek sora is őrzi más-más változatban, s ezek írásművészetének fejlődéséhez is kétségtelenül hozzájárultak.

Kiapadhatatlan érzelmi forrás Mikszáth számára a család. Irodalmunkban utolérhetetlenül gazdag családi kötődéseinek ábrázolása. Gondoljunk csak olyan kis remekművekre, mint „A ló, a báránka és a nyúl” vagy „A németke”. Mikszáth volt az első elbeszélő a magyar irodalomban, aki műveinek középpontjába gyermek hőst állított. (A két koldúsdíák, A kis primás). Fiairól, az ő kedvükért számtalan alkotás született. A család életéről, szerelmük, házasságkötéseik történetéről pedig Mauks Ilona könyvéből olvashatunk. Visszaemlékezéseinek kötetét is itt tekintheti meg a látogató.

Számtalan fénykép mutatja az író fiai társaságában (ebből is láthatunk néhányat), de Benczúr Gyula, a híres festő is megörökítette Mikszáth gyermekeit. A családi tárgyak közül e rész hangulatát hivatott szolgálni a játékkéményseprő, melyet kedvenc kisfia, Jánoska bízott a ló, a báránka és a nyúl társaságában apja gondoskodására. A gyermek ezzel ijesztgette állatkáit, „ha rosszak lesztek, elvisz a kémény-

seprő” — írja Mikszáthné. Az eredeti tárgyak között szerepel többek társaságában Jánoska sétatálcája és egy játékelefánt is.

Itt kell megemlítenünk, hogy a közelmúltban ismét gazdagodott irodalomtörténeti gyűjteményünk Mikszáth-ereklyékkel. Mikszáth Albert özvegye, Kozmai Kun Anna bútorokat ajándékozott, ifj. Mikszáth Kálmán menyje, Mikszáth Antalné, férje hagyatékának darabjait, közte bútorokat és személyes jellegű tárgyakat adott át múzeumunknak. Terveink között szerepel, hogy ezeknek a relikviáknak néhány darabját beépítjük a kiállításba. Közülük néhány ebbe az egységbe kívánczik: a Mikszáth gyerekek játéka az egyik, egy játékesacsi, egy másik szép darab porcelánból készült, ez volt a fiúk „mézescsupora”.

Nógrád megye népe. A „tekintetes vármegyé”-ről szólva bemutattuk az indulás városának, Balassagyarmatnak, s a megyei politikai életnek néhány jellegzetességét. Nem foglalkoztunk azonban a nógrádi népélettel, a Mikszáth műveiből oly jól ismert „jó palócokkal”, „tót atyafiakkal”, de kimaradt az eddig mutatott képből az a századvégi Nógrád megye, is amely az író műveiben nem fedezhető fel. A Mikszáth írásaiból ismert társadalmi kép idillikus, nem tükrözi híven a történelmi valót. Ilyenek a gyermek- és ifjúkori emlékekből táplálkozó „A jó palócok” és a „Tót atyafiak” novellái is.

A századforduló paraszti életére utalnak a korabeli tárgyak. Csanak, báránnyegy, kanászkürt került a látogatók elé. Palóc legényeket és lányokat ábrázolnak az 1910-ben készült felvételek, a hírnevet hozó két novelláskötet 1. kiadásának címlapfotói társaságában. A „Tót atyafiak”-hoz kapcsolódóan helyeztünk el egy szlovák imakönyvet, valamint Kőrösfői Kriesch Aladár: Havas tájban férfi c. illusztrációját, mely a fentebb említett kötethez készült.

Képet adunk ebben az egységben arról a századvégi Nógrád megyéről is, ami a valóságban megvolt, de Mikszáth vagy nem ismert, vagy ha tudott is róla, írásaiban nem szerepeltette. A kiegyezést követően gyors fejlődésnek indult a megye ipara. A kapitalizmus kibontakozásával egyidőben megszületett a munkásosztály. A „jó palócok” és a „tót atyafiak” földjén virágzott már egy kapitalizálódó kereskedőváros, Losonc, és megszületett egy ipari centrum, Salgótarján. Losoncot ábrázoló képeslapokat, a századforduló Salgótarjánját bemutató fotókkal, munkahelyeket, munkásokat ábrázoló képekkel adunk minderről rövid betekintést.

A jubileum évei. Mikszáth Kálmán életének utolsó évtizedéből elsőként a horpácsi esztendőkkal foglalkoztunk. Az író életébe egyre inkább foglalkoztatta a birtokvásárlás kérdése. Sok helyet bejárt, mígnem 1904 novemberében látatlanban megvette Szontagh Pál birtokát annak unokaöccsétől, Szontagh Antaltól. A gerendás, alacsony szobák, a kistámlájú ablakok, a ház előtti tornác újra közelbe hozta a gyermekkori falu világát. Ám már az első nyáron kiderült, hogy a klasszicista stílusban épült kúria a család nyugalma nem tudja biztosítani — fölmerült egy új kastély építésének gondolata. Jókai Mór élete és kora c. könyvének honoráriuma volt a pénzügyi alap, a 21 éves Kálmán fia pedig a terveket készítette el. Válogatást kap a látogató mindezekről, a Horpácsra vonatkozó gazdasági iratokból, a kúriát ábrázoló korabeli fotókból, valamint az író és családját bemutató felvételekből.

A Mikszáth-jubileum bizottságának felhívása vezet el az 1909/1910-es évekhez. 40 éves írói jubileumán Mikszáthot az egész ország ünnepelte, erről tudósít a pesti Vigadóban készült felvétel is. Díszdoktorrá avatását Márton Ferenc rajzáról készült másolaton tekintheti meg a látogató.

A megyei események sorát a Nógrádi Lapok 1909. április 18-i számának Mikszáth Kálmán című vezércikke indította. „A vármegye közönsége egy pillanatig sem fog

habozni abban, hogy nagy fiát ünnepelje. Ebben a vármegyét illeti meg a vezérszerrep." Az ünnepségsorozatról kap híreket a látogató a korabeli helyi sajtó cikkeiből összeállított montázsban. A szülőfalu, Szklabonya nevét Mikszáthfalvára változtatták, szülőházát emléktáblával jelölték meg, a balassagyarmati és losonci főgimnáziumok Mikszáth-alapítványt létesítettek. A család és az ismerősök által megőrzött jóslatról — miszerint híres ember lesz belőle és az egész ország lámpákat gyűjt tiszteletére — tudomást szerezve a jubileum alkalmából Balassagyarmatot kivilágították.

S az ünnepségsorozatnak még vége sem szakadt, amikor Mikszáth Kálmán 1910. május 28-án meghalt.

A tabló előtti üvegvitrinben helyeztünk el néhány tárgyat a jubileumra kapott ajándékokból — köztük a Dugonics Társaság emléklakettjét, mely Szeged város ajándéka és az író portréjával díszített emléktűt.

Ebben a szobában helyeztük el a novella hangulatát felidéző bárányszobrot, melynek alkotóját „A néhai bárány” c. Mikszáth remekmű ihlette, és Fesztyné Jókai Bóza nagyméretű festményét, amely horpácsi környezetében ábrázolja az író.

Az emeleti kisháló berendezése igen sok gondot jelentett. Az alig 10 m² alapterületű helyiséget egy ajtó és egy ablak is megbontja. Végülis körben végighúzódo, alulról átvilágítható tárlót építettünk be, amelyhez a szoba két sarkába üveges tárlót, míg a harmadikba szobornak helyt adó posztamentst csatlakoztattunk. Így még a falak szabadon maradtak, melyekre fotókat terveztünk. Több részre osztottuk a kiállítás anyagát, de mind a mikszáthi hagyományok ápolásának dokumentuma. Elsőként az átvilágítható tárlóban elhelyezett színes diákon Mikszáth ifjúkorának helyszíneit mutatjuk be. A felvételek 1982-ben készültek Csehszlovákiában; a szklabonyai lakóházat, a rimaszombati gimnáziumot, s egy selmecbányai látképet ábrázolnak. A következő sor a Nógrád megyében található köztéri szobroknak és képzőművészeti alkotásoknak felvonultatása. id. Szabó István szobra Salgótarjánban látható, Andrássy Kurta János alkotása Pásztón, Herczeg Kláráé Balassagyarmaton, míg Kő Pál reliefje a szécsényi volt Mikszáth Kálmán Általános Iskola falán látható. Egy Mikszáth-ábrázolást, ifj. Szabó István szobrászművész eredeti alkotását is itt helyeztük el.

Sajnálatosan kevés intézményünk kapta nagy írónkról nevét. Csupán egy gimnázium Pásztón, a balassagyarmati művelődési központ, az érsekvadkert könyvtár és a magyarnádori tsz. A megyében (Balassagyarmaton és Mohorán) található emléktáblák színes diáit is itt találják a látogatók.

Két üvegfalú vitrinben könyveket, kiadványokat mutatunk be. Míg az egyikben Mikszáth műveinek különböző kiadásaiból adtunk válogatást, a másik Nógrád megyei sajtótermékek (Múzeumi Évkönyv, Palócföld, Nógrád) néhány olyan darabját tartalmazza, amely a nagy író életével, művészetével foglalkozik cikkeiben.

A falra kerültek Mikszáth műveinek (A Noszty fiú esete Tóth Marival, A szelistei asszonyok, a Sipsirica) színházi és filmbeli továbbélését reprezentáló fotók. Kritikus szemmel nézve egysíkú ez a tabló. Mind az 50-es évek egy-egy előadásán készült. Ezen a soron mindenképpen változtatni szeretnénk.

A kiállítás elkészülte óta is ennek a szobának megoldásáról gondolkodtunk a legtöbbet. Többféle megoldás lehetséges, hiszen anyagban nem szűkölködünk. Az egyik lehetséges variáció, hogy a közeljövőben a balassagyarmati Mikszáth-emlékszoba anyagának felújításával, a kiállítás átrendezésével párhuzamosan itt is változtathatunk. Néhány — jelenleg Balassagyarmaton levő — darab átkerülhet a horpácsi kiállításba.

Az átvilágítható tárlósor, és egyáltalán a szoba jelenlegi anyagának helyére mai elképzelésünk szerint egy enteriőr kívánczik. Említettük már az újabb Mikszáth-bútorokat, tárgyakat, mely a családtagok ajándéka. Ezek között van pl. az a szekrény, melyet Mauks Ilona könyvében „ökörkassza”-ként említ. A jelenlegi kiállításban Mikszáth megjelent műveiből is igen szűk válogatást adhattunk. Enteriőrben több is elhelyezhető. Természetesen a jelenlegi kiállításban itt szereplő egyéb anyag is átmenthető, mert szükséges a hagyományápolásnak akár a megyében található és látható jegyeit, akár a Mikszáth műveinek színpadi és filmbeli megoldásait a látogatók elé vinniük. Ha ez utóbbit nézzük, a jelenlegi fotósorunk helyett szélesebb skálát adva színesebb megoldást kell keresniük. Diasor segítségével ez megoldható. Ugyanezt tehetjük a szobrok, az író nevét viselő intézmények esetében is. S így máris föl szabadul egy helyiség, míg a most benne levő kiállítási anyagot a technika segítségével vihetjük a látogatók elé.

Az emlékházban levő kiállítás tehát a gyűjtemény gyarapodásával, a tudományos feldolgozó munka újabb eredményeivel párhuzamosan tovább építhető, változtatható. Minimális anyagi befektetéssel megoldhatók folyamatosan ezek a kisebb átalakítások.

Az irodalmi emlékhelyek — melyek az állandó kiállítások zömének helyét adják — több lehetőséget kínálnak. Melyeknél megmaradt az író otthona, ott a kiállítást, ami enteriőr, maga az alkotó rendezte be számunkra. Másik műfaj, az irodalmi múzeum elsősorban az író életrajzát, életművét képekben, kéziratokkal, kiadványokkal tárja a látogatók elé. A mi esetünkben, amikor is Horpácson, a Mikszáth-emlékházban új állandó kiállítást rendeztünk, adva volt egy enteriőregyüttes, amelyet irodalmi anyaggal egészítettünk ki. Míg a relikviák érzelmi hatást gyakorolnak, az irodalmi anyag egyik fő célja az ismeretnyújtás, érdeklődésfelkeltés, továbbgondolkodtatás. Bár tudjuk, hogy a mikszáthi hagyományápolásnak csak egy módja a horpácsi kiállítás, mivel a közművelődési lehetőségek közül a legnagyobb réteghez szól, dolgozatunkban éppen ezért ezt a kiállítást vizsgáltuk.

80,- Ft

317.03

Nógr.
Megy.
Muz.
Közl.

10

1984

MTA